

**Україна
в етнокультурному
вимірі століть**

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
Інститут історичної освіти
Кафедра етнології

Україна в етнокультурному вимірі століть

Збірник наукових праць
Випуск 2

Київ 2012

Україна в етнокультурному вимірі століть. Збірник наукових праць. Відповід. редактор П.М. Чернега. Випуск 2. – К.: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2012. – 580 с.

Збірник містить наукові матеріали, де аналізуються проблеми української етнології: етногенез та націогенез українського та інших етносів; формування етнічного складу населення України та етнічні процеси; регіональні та етнічні особливості матеріальної, духовної й громадсько-політичної діяльності українського та інших етносів, які проживають в Україні.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор О.О. Сушко

доктор історичних наук, професор М.А. Журба

Рекомендовано до друку рішенням Вченої
ради Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова
4 квітня 2012 р., протокол №8

Зміст

Розділ 1. Формування збирацько-дослідницьких, науково-теоретичних і методологічних основ етнології та суміжних наук.

3

Чернега Петро, Луцай Володимир, Телегуз Андрій. Концепція етногенезу українців: новітній етнологічний погляд на проблему.

14

Білінський Володимир. Заснування Москви та поява Московського улусу (1272) в контексті критики російської історіографії походження слов'ян.

28

Желєзко Алла. Вплив ВУАН на розвиток етнографічної науки в 20-х рр. XX ст.

36

Сушко Валентина. Південна Слобожанщина як об'єкт етнографічного дослідження наприкінці XIX – на початку XXI ст.

43

Аксьонова Наталя. Спадщина етнографів Слобожанщини: зміст та стан вивчення.

51

Стьопченко Елла. Історіографія історії досліджень німецького населення Півдня України (кінець XVIII – початок XXI ст.).

58

Руденко Наталія. Етнографічні та фольклорні щоденники В. Денисенка, зібрані в 1925 – 1927 роках на Дніпропетровщині.

70

Парацій Володимир. Етнографічні досягнення Франца Коковського: осмислення маловідомих творчих зацікавлень особистості.

76

Самсонова Олена. Етнокультурна конотація ФО з компонентом-назвою рослин мікросистеми «Уява людини».

87

Якубовський Віктор. Вплив української народної музики на творчість Миколи Лисенка.

95

Войтенко Ірина. Внесок Богдана та Варвари Ханенків у розвиток музейної спадщини в Україні (кінець XIX – початок XX ст.).

105

Вергун Сергій. Краєзнавець Чорнобаївщини – К. Кушнір – Марченко.

114

Мохір Ліна. Організаційна структура та статут Південно-західного відділу

імператорського російського географічного товариства.	123
Розділ 2. Актуальні проблеми сучасної української етнології.	133
Телегуз Ірина. Проблеми українського державотворення та націотворення в працях Микити Шаповала (до 130-річчя з дня народження).	133
Пронь Тетяна. Державне регулювання міграції – домінуючий чинник розвитку етнічних процесів і формування поліетнічного складу населення південного регіону України (1945 – 1991 рр.).	139
Маковій Марія. Шляхи продуктивного виховання духовної культури молоді України.	151
Єгоров Владислав. Ідейно – світоглядні основи обґрунтування М. Костомаровим національних та культурних особливостей українського народу.	157
Піскун Олена. Північна Слобожанщина: на межі двох етносів. Особливості заселення регіону.	167
Олійников Валерій. Звертання як характерна особливість текстів богослужбового піснеспіву в Українській Православній церкві.	176
Стецюк Олена. До аналізу раньослов'янської концепції походження українського народу в сучасній науковій інтерпретації (Л. Залізняк, В. Баран).	186
Розділ 3. Регіональні та етнічні особливості матеріальної, духовної культури і громадсько-політичної діяльності українського та інших етносів, які проживають в Україні.	197
Шилов Юрій. «Про виникнення та перспективи педагогіки».	197
Руденко Юрій. Національна самобутність і висока ефективність козацької педагогіки.	204
Чернега Петро, Шахрай Тетяна. Аксиологічний підхід родинного виховання ХІХ – ХХ ст. у змісті сучасної педагогічної освіти (на матеріалах дворянсько-поміщицьких сімей).	216
Гуржій Олександр. Ринок вільнонайманої праці в Наддніпрянській Україні (друга половина ХVІІ-ХVІІІ ст.).	226

- Самойленко Олександр. Внесок викладачів і вихованців Ніжинської вищої школи в популяризацію історико-етнографічних знань в Україні у XIX – на початку XX століття. 245
- Стрельський Геннадій. Етнічні й етнопсихологічні аспекти історії у творах діячів Української революції 1917 – 1920 рр. 256
- Вацулик Ярослав. Виникнення чеської національної меншини в українській Волині у другій половині XIX ст. 266
- Марочко Василь. Союз голландських виходців в УСРР 20-х рр.: історія етно-релігійної громади. 275
- Студінський Володимир. Історико-економічні передумови формування української ментальності. 282
- Халюк Леся. До проблеми вивчення духовної культури українців Лемківщини, Холмщини та Підляшшя в Україні. 292
- Лазарович Микола. Освітній розвиток національних меншин України напередодні Української революції 1917 – 1921 рр. 301
- Якимчук Оксана. Наступ російського самодержавства на майнові права шляхти Рівненського повіту Волинської губернії у 60-х рр. XIX ст. – на почат. XX ст. 310
- Отрох Наталія. Українські народні мотиви у фабричному виробництві: порцеляна, фаянс, скло (кінець XVIII – XIX ст.). 320
- Давиденко Юрій, Черненко Віктор. Діяльність польського товариства «Освята» на території Східної України в період 1906 – 1910 рр. 330
- Ленська Валентина. «Розказали кобзарі нам про війни і чвари...»: фольклор як джерело соціальної пам'яті українського народу про Другу світову війну. 342
- Арзуманова Тетяна. Збереження етнорелігійної ідентичності росіянами – старообрядцями в Україні (на прикладі старовірів поморської згоди м. Харкова). 350
- Коляда Ігор, Маєвський Олександр. Національні образи в українському плакаті доби Другої світової війни. 357
- Зюбровський Андрій. Встановлення часових параметрів традиційного українського хлібопечення. 367
- Коваль Дмитро. Внесок Ф. Прокоповича у духовну культуру українського народу

(перша половина XVIII ст.).	379
Маховська Світлана. «Зговір» у системі весільної обрядовості Слобожанщини: динаміка змін та локальні особливості (кінець XIX – 60-ті рр. XX століття).	387
Пуківський Юрій. Їжа у весняних звичаях та обрядах українців історико-етнографічної Волині.	396
Коцан Василь. Традиційний жіночий безрукавний одяг гуцулів Закарпаття середини XIX – першої половини XX ст.	406
Немець Віктор. Етап вивідування у структурі традиційного весілля історико-етнографічної Волині: номінації, форми, атрибути (друга половина XIX – початок XX ст.).	417
Долгова Олеся. Традиційний одяг жінок українського та білоруського Полісся.	426
Біляковський Петро. Викликання дощу у волинян (за матеріалами польових етнографічних експедицій).	434
Придибайло Ольга. Чеська національна меншина в Україні у 20 – 30-ті роки XX ст.	444
Гаснюк Вероніка. Принципи забезпечення взаємодії українських і угорських мистецьких традицій у музично-естетичному вихованні школярів.	455
Балицька Альбіна. «Відновлення діяльності закладів охорони здоров'я Києва у 1943 – 1945 рр.».	460
Буряк Світлана. Розвиток історичної освіти у Київському державному педагогічному інституті імені О. М. Горького у повоєнний період (1945 – 1960 рр.).	466
Матвійчук Галина. Патріотичні традиції викладання курсу історії Української РСР на історичному факультеті КДПІ імені О.М. Горького (1970-1980 рр.).	472
Розділ 4. Етнонаціональні й етнополітичні проблеми минулого і сучасності.	479
Скляр Володимир. Визначальні ознаки етнічного складу населення сучасної України.	479

Рева Лариса. Голодомори в Україні: бібліографічні та довідкові матеріали XX ст.	491
Деревінський Василь. Основні ідеологічні засади Народного Руху України.	502
Зубченко Світлана, Фесенко Вікторія. Етнічні фактори в сталінській політиці національних депортацій населення Криму в 40-50-х рр. XX ст.	510
Потильчак Олександр. Угорські військовополонені в Українській РСР (1945 – 1950): до проблеми динаміки чисельності контингенту.	516
Гудзь Марина. Творчість Миколи Вінграновського – невичерпне джерело історичної пам'яті українського народу.	528
Іщенко Жанна. Імперська політика Росії в Північного Причорномор'я в 70-ті рр. XVIII ст.: дипломатичні аспекти.	534
Роздайбіда Людмила. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні: актуальні проблеми та шляхи їх розв'язання.	542
Гуменний Олександр. Ознаки сформованості інформаційної культури директора професійно-технічного навчального закладу	548
Жолоб Михайло. Громади віруючих національних меншин України як складові релігійних організацій на період встановлення радянської влади в Україні (1921 р.).	554
Дороніна Наталія. Дерптська філологічна традиція викладання іноземних мов в Київському університеті (1834-1917 рр.).	561
Чумак Марія. Регіони-партнери українсько-російського та польсько-німецького порубіжжя: спроба порівняння.	570

Показчик авторів

1. Аксьонова Наталія Володимирівна, к.і.н., ст. викл. кафедри українознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.....	51
2. Арзуманова Тетяна Володимирівна, к.і.н., доц. кафедри українознавства та політології Харківського державного технічного університету будівництва і архітектури.....	350
3. Балицька Альбіна Василівна, аспірант кафедри етнології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	460
4. Білінський Володимир Брониславович, відомий дослідник актуальних проблем етногенезу слов'ян.....	28
5. Біляковський Петро, аспірант відділу етнології сучасності Інституту народознавства НАН України.....	434
6. Буряк Світлана Анатоліївна, аспірант кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	466
7. Вацулик Ярослав, професор, зав. кафедрою історії педагогічного факультету Університету імені Масарика.....	266
8. Вергун Сергій, магістр Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	114
9. Войтенко Ірина, аспірант кафедри етнології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	105
10. Гаснюк Вероніка, ст. викл. кафедри співу, диригування та музично-теоретичних дисциплін Мукачівського державного університету.....	455
11. Гудзь Марина, аспірант кафедри етнології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	328
12. Гуменний Олександр Дмитрович, науковий співробітник лабораторії «Всеукраїнський інформаційно-аналітичний центр для системи ПТО »Інститут професійно-технічної освіти НАПН України.....	548
13. Гуржій Олександр Іванович,	

д.і.н., проф., головний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України.....	226
14. Давиденко Юрій Миколайович, к.і.н., доц. кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені М. Гоголя.....	330
15. Долгова Олеся, ст. лаборант кафедри етнології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	426
16. Деревінський Василь Федорович, к.і.н. доцент кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури.....	502
17. Дороніна Наталія, асистент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.....	561
18. Єгоров Владислав Володимирович, асистент кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури.....	157
19. Желєзко Алла Миколаївна, к.і.н., ст. викл. кафедри гуманітарно-правових дисциплін Хмельницького економічного університету.....	36
20. Жолоб Михайло Петрович, аспірант кафедри історії та археології слов'янських народів Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	554
21. Зубченко Світлана Петрівна, викладач кафедри етнології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	510
22. Зюбровський Андрій, молод. наук. співробітник відділу Історичної етнології Інституту народознавства НАН України.....	367
23. Іщенко Жанна Миколаївна, здобувач кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	534
24. Коваль Дмитро, аспірант кафедри етнології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	379
25. Коляда Ігор Анатолійович, д.і.н., проф. кафедри МНСДГО Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	357

26. Коцан Василь Васильович, викладач кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків Ужгородського національного університету.....	406
27. Лазарович Микола Васильович, к.і.н., док. кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича.....	301
28. Ленська Валентина Віталіївна, к.і.н., доц. кафедри історії та українознавства Криворізького національного університету.....	342
29. Луцйай Володимир Іванович, к.і.н., доц. кафедри етнології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	14
30. Маєвський Олександр, магістр Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	357
31. Маковій Марія Григорівна, ст. викл. кафедри українознавства Київського національного університету будівництва і архітектури.....	151
32. Марочко Василь Іванович, д.і.н., провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.....	275
33. Матвійчук Галина, магістр, старший лаборант кафедри ДСІД, Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.....	472
34. Маховська Світлана Леонідівна, аспірант відділу Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України.....	387
35. Мохір Ліна Володимирівна, аспірант кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.....	123
36. Нємсц Віктор, молод. наук. співробітник відділу історичної етнології Інституту народознавства НАН України.....	417
37. Олійников Валерій, аспірант Київської православної богословської академії.....	176
38. Отрох Наталія Володимирівна, к.і.н., доц. кафедри етнології Національного педагогічного	

університету імені М.П. Драгоманова.....	320
39. Парацій Володимир, зав. науково-дослідного відділу Державного історико-архітектурного заповідника м. Бережан.....	76
40. Піскун Олена Олександрівна, мистецтвознавець І-ї категорії, аспірант відділу Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України.....	167
41. Потильчак Олександр Валентинович, д.і.н., проф., зав. кафедрою ДСІД Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	510
42. Придибайло Ольга, аспірант кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	444
43. Пронь Тетяна Михайлівна, к.і.н., докторант. Чорноморського державного університету імені Петра Могили.....	139
44. Пуківський Юрій, аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка.....	396
45. Рева Лариса Григорівна, к.філ.н., науковий співробітник НБУ імені В.І. Вернадського НАН України.....	491
46. Роздайбіда Людмила Григорівна, аспірант Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.....	542
47. Руденко Наталія Василівна, к.і.н., доц. кафедри ДСІД Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	70
48. Руденко Юрій Дмитрович, д.п.н., проф. кафедри теорії та історії педагогіки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	204
49. Самойленко Олександр Григорович, к.і.н., доц., проректор Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.....	245
50. Самсонова Олена Василівна, викладач кафедри українознавства Кримського державного медичного університету імені С.І. Георгієвського.....	87
51. Скляр Володимир Миколайович, д.і.н., доц., завідувач кафедрою історії науки і техніки Національного	

технічного університету «Харківський політехнічний інститут».....	479
52. Стецюк Олена Миколаївна , лаборант кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	186
53. Стрельський Геннадій В'ячеславович , к.і.н., проф. кафедри етнології, Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	256
54. Студінський Володимир Аркадійович , к.е.н., д.і.н., проф., кафедри політичної економії Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана.....	282
55. Стьопченко Елла Миколаївна , к.і.н., молод. наук. співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.....	58
56. Сушко Валентина Анатоліївна , к.і.н., ст. викл. кафедри теорії і історії мистецтв Харківської державної академії дизайну та мистецтв.....	43
57. Телегуз Андрій Володимирович , к.і.н., доц. кафедри етнології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	14
58. Телегуз Ірина Олександрівна , к.і.н., ст. викл. кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	133
59. Фесенко Вікторія Вікторівна , магістр Інституту історичної освіти, Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	510
60. Халюк Леся Миколаївна , к.і.н., молод. наук. співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України.....	292
61. Чернега Петро Макарович , д.і.н., проф., зав. кафедрою етнології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	14, 216
62. Черненко Віктор Миколайович , студент IV-курсу Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя	330
63. Чумак Марія , магістр Історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.....	570
64. Шахрай Тетяна Олексіївна , к.і.н., ст. наук., співробітник відділу виховних систем	

у педагогічній освіті Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України.....	216
65. Шилов Юрій Олексійович, доктор honoris causa, академік, професор, зав. кафедри українознавства МАУП.....	197
66. Якимчук Оксана Олександрівна, к.і.н доц. кафедри гуманітарно-соціальних дисциплін Рівненського інституту Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна».....	310
67. Якубовський Ігор Петрович, аспірант кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва та архітектури.....	95

Розділ 1.

Формування збирацько-дослідницьких, науково-теоретичних і методологічних основ етнології та суміжних наук.

Петро Чернега, Володимир Луцкай, Андрій Телегуз

Концепція етногенезу українців: новітній етнологічний погляд на проблему.

У статті представлена авторська концепція етногенезу українців, що ґрунтується на здобутках етнологічної науки, історії, антропології, етнолінгвістики, етнографії. Досліджується процес етногенезу українців від хронологічного рубежу між епохами бронзи і раннього заліза до часів Козаччини, визначено етапи етногенезу.

Ключові слова: етногенез, етногенетичний процес, етнос, нація, автохтонне населення, етнологія, скіфи, слов'яни, Русь, Козаччина, українці.

В статье представлена авторская концепция этногенеза украинцев, которая основана на достижениях этнологической науки, истории, антропологии, этнолингвистики, этнографии. Исследуется процесс этногенеза украинцев от хронологического рубежа между эпохами бронзы и раннего железа во времена казачества, определены этапы этногенеза.

Ключевые слова: этногенез, этногенетический процесс, этнос, нация, автохтонное население, этнология, скифы, славяне, Русь, Казачество, украинцы.

The paper presents the author's concept of ethnogenesis Ukrainian based on the achievements of ethnology, history, anthropology, ethnolinguistics, ethnography. The process of ethnogenesis of Ukrainian chronological boundary between the Bronze Age and Early Iron Age to the Cossack times, the stages of ethnogenesis.

Keywords: ethnogenesis, ethnogenetic process, ethnic group, nation, indigenous population, ethnology, Scythians, Slavs, Rus, Cossack, Ukrainian.

Проблема етногенезу є однією з найскладніших та найважливіших у вітчизняній та зарубіжній етнології. Відтворення процесу формування українського етносу є важливою ланкою у виявленні родоvodu української нації, зрештою, ключем до неупередженого розуміння вітчизняної історії.

Етногенез українців став об'єктом досліджень професійних істориків, археологів, антропологів, етнолінгвістів, етнологів. Аналіз концепцій етногенезу українців призводить до цілком природного висновку, що більшість спроб розв'язання проблеми етногенезу українців стикаються з ключовим питанням етнічної історії України – що є відправною точкою початку етногенезу. Сучасна вітчизняна та зарубіжна етнологічна наука, завдячуючи виробленим науковим підходам до вирішення проблеми початку (або початків) зародження етносу, розв'язує питання відправної точки етногенезу початком етногенетичних процесів. Таким чином, дослідження етногенезу українців слід починати від історичного періоду, під час якого були започатковані етногенетичні процеси на території України. Сучасна вітчизняна етнологія переконливо засвідчує про започаткування етногенетичних процесів, зокрема, поява етномовних спільнот на основі споріднених племен та неперервність етнокультурного розвитку місцевого населення на території України в хронологічний рубіж між епохами бронзи і раннього заліза, який є відправною точкою етногенезу українців.

Надзвичайно важливим, з точки зору наукового підґрунтя аналізу проблеми етногенезу, є питання розуміння його природи. Етногенез розглядається етнологічною наукою як сукупність господарських, культурних, історичних та природних процесів (помітних і непомітних, вибухових чи стрибкоподібних, пасивних чи активних). Поєднання цих процесів в процесі наукового дослідження дає можливість виявити коріння всіх елементів, які взяли участь у формуванні конкретних етносів, простежити зміни подоби і виділити основні етапи складання їх специфічного обличчя, визначити ті відправні орієнтири функціонування, за якими настає становлення нової етноутворюючої (етнічної) спільності. Звичайно, в ході історичних процесів культурно-побутова специфіка етнічних спільнот та їх внутрішня мозаїчність зазнають певних змін, змінюються також їх мовно-культурні цінності, етнокультурна і етнополітична орієнтація, самоназва, соціальна структура тощо. Такими є суспільно-історичний та господарсько-культурний характер і популяційна природа етносів.

Сучасна етнологія та суміжні науки виробили фундаментальні підходи до

етногенезу: доведення автохтонності (постійного проживання на етнічній території), спадкоємність від найдавніших часів у різних галузях матеріальної та духовної культури, дослідження спільних антропологічних рис, визначення часу складання територіальної та господарської спільності, формування мовних і культурних особливостей, розвиток етнічної самосвідомості, спільна самоназва етносу, яка може змінюватись тощо.

Розуміння досягнень етнологічної науки дозволяє звільнитися від заангажованості, чи то професійної, чи то етнічної, навіть політичної та ідеологічної, і неупереджено поглянути на складний процес етногенезу народу з тисячолітньою історією, який у XIX ст. почав широко використовувати самоназву українці.

Автори дослідження вбачають покликанням оприлюднення наукової концепції етногенезу відновити й підтримати дискусію, що спорадично спалахує в наукових колах навколо проблеми етногенезу українців.

Для більш чіткого розуміння позиції авторів концепції етногенезу українців слід розглянути основні положення існуючих концепцій походження українців. Серед всього переліку праць сучасна етнологічна наука виділяє дві основні концепції етногенезу українців – автохтонна та міграційна. Автори автохтонної концепції вважають, що народ має органічний, спадкоємний зв'язок з найдавнішими мешканцями своєї землі, незважаючи на різні міграції, злиття чи змішування племен. Під спільними ознаками автохтонного походження українців розуміють: спільний фізично-етнічний тип; мовний фактор, ґрунтовно досліджений і вивчений мовознавцями, особливо топоніми і гідроніми; археологічні пам'ятки, які мають спільні риси, характерні лише для однієї території; основні види господарської діяльності – землеробство і скотарство, що спостерігаються по всій історичній вертикалі; мистецькі твори, зокрема кераміка, що мають характерні ознаки тільки певного географічного ареалу; світоглядно-обрядова система, що сформувалась і функціонувала протягом тривалого часу у праслов'янських і слов'янських народів [6].

Для огляду та історіографії автохтонної концепції авторами пропонується

наступна її класифікація: трипільсько-арійська, ранньослов'янська, пізньосередньовічна.

Трипільсько-арійська заснована на «теорії безперервності» розвитку народів із пошуком їхніх етногенетичних коренів у надрах первіснообщинного ладу. Започаткував обґрунтування даної теорії В. Хвойка [13], який першим відкрив трипільську культуру. За ним автохтонні пращури слов'ян – арійські племена, які були першими землеробами на теренах Середнього Придніпров'я, мешкали на цій території упродовж тисячоліть і пережили всі численні переселення азійських та європейських племен. Засади трипільсько-арійської концепції визначив Я. Пастернак [26]. На його думку, етнічною базою українців були трипільські племена, розвиток культури простежується через культуру чорнолісько-білогрудівську ранньої залізної доби, хліборобську т. зв. «скитів-орачів» Геродота, розвиненої залізної доби та «полів поховань» римської доби аж до ранньослов'янських та княжих часів.

Серед сучасних дослідників етногенезу українців слід згадати Ю. Шилов [39]. Спираючись на археологічні, лінгвістичні та етнографічні дослідження Ю. Шилов запропонував теорію найпершої держави Аратти, тобто, «трипільської археологічної культури». Матеріальна і духовна традиція Аратти проіснувала аж до часів Русі, до прийняття християнства.

Ранньослов'янська концепція етногенезу українців наголошує, що історія українського етносу починається з середини I тис. нової ери. Коли завершуються процеси Великого переселення народів, простежується відсутність значних етнічних катаклізмів. Представники цієї концепції етногенез українців пов'язують безпосередньо з проблемою походження слов'ян, тобто, з розпадом праслов'янської етномовної спільноти. Ранньосередньовічна концепція походження українців була сформульована в загальних рисах наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. такими українськими вченими як М. Грушевський [9], М. Драгоманов [14], М. Максимович [24], М. Костомаров [21], В. Антонович [1].

Більшість сучасних вітчизняних дослідників етногенезу українців підтримують і уточнюють положення цієї концепції, подають нові факти і

аргументи, залучаються наукові підходи і принципи, зокрема, узгоджується етногенез українців з універсальними законами етнічного розвитку середньовічної Європи. В першу чергу слід згадати вчених, славної пам'яті, Я. Дашкевича [12], Я. Ісаєвича [16], М. Брайчевського [7], О. Царука [36]. Обґрунтування даної концепції знаходимо у працях сучасних дослідників: Л. Залізняка [15], В. Барана [4], Г. Півторака [28], С. Сегеди [31], І. Данилевського [11].

Пізньюсередньовічна концепція тісно пов'язана з теорією давньоруської народності і є її своєрідним продовженням. Незважаючи на авторські варіації, суть її полягає в тому, що українці, як етнос, виокремилися з «давньоруської народності» часів Русі у період феодальної роздробленості або після монгольського вторгнення. Творцем цієї концепції був радянський історик В. Мавродін [23]. Незмінними прихильниками пізньюсередньовічної концепції, не зважаючи на деякі її трансформації, залишається більшість російських і білоруських вчених, зокрема, В. Сєдов [32], Б. Рібаков [30], Г. Штихов [40], А. Кузьмін [22], І. Фроянов [37], а також окремі українські – П. Толочко [34], В. Балушок [3].

Представники міграційної концепції стверджують, що постійні міграційні хвилі, які прокочувалися територією України, були настільки всеохоплюючими та мали такі глибокі наслідки, що докорінно змінювали етнічну ситуацію, спричиняючи виникнення нових поліетнічних спільностей, зокрема, формувалися з різних расових компонентів, не пов'язаних між собою походженням. Першим, хто спробував довести міграційну концепцію походження українців, був літописець Нестор – автор «Повісті временних літ». Він визначив прабатьківщину слов'ян, включаючи землі по нижній течії Дунаю і Паннонію. Саме з Дунаю, розпочався процес розселення слов'ян, тобто слов'яни не були споконвічними мешканцями своєї землі, мова йде про їх міграції. Отже, київський літописець виявився родоначальником так званої міграційної теорії походження слов'ян, а отже, українців. Цю думку довгий час поділяли історики XVIII – поч. XX ст., наприклад, С. Соловйов [33], В. Ключевський [18], П. Шафарик [43].

Прихильниками даної теорії є сучасні вчені О. Трубачов [34], В. Петрухин [27], М. Артамонов [2], В. Королюк [20], М. Щукин [41], В. Кобичев [19]. Засновником аллохтоністичного чи міграціоністського підходу до наукового вирішення етноісторичних проблем є російський славіст-філолог О. Шахматов [38]. На його думку, слов'яни, до яких належали предки українців, входили до однієї з груп східних індоєвропейців, які в глибоку давнину займали Балтійське узбережжя. У певний період часу частина цих індоєвропейців переселяється на південь, ставши предками індоіранців і фракійців. Друга частина залишилась на місці, розвинувшись з часом в балто-слов'янську етнічну спільність. У II ст. н. е., коли германські племена покинули свої землі у Повісленні, переселившись в Подунав'я і Приазов'я, слов'яни залишають Прибалтику і просуваються на територію перших в райони Середньої і Нижньої Вісли. На цій території слов'яни живуть до V ст. Тут відбувається розпад первісної слов'янської спільності та починається їх розселення в Європі. Оскільки шлях на південь був до V ст. перекритий готами, а пізніше гунами, основний рух слов'ян відбувався на захід, в межиріччя Одри і Ельби, а також у Прип'ятсько-Дніпровський басейн. Так виникла західна і південно-східна групи слов'ян.

Сучасна міграційна концепція включає два підходи до вирішення проблеми етногенетичного походження українців: азіатський і норманський.

Азіатська концепція походження слов'ян-українців розроблена О. Прицаком [29]. Згідно з нею, витoki східних слов'ян лежать у хазарських, сармато-аланських, скіфських, тюркських, кавказьких племенах. Ключовим елементом азіатської теорії є етнонім «русь» – іранського походження. О. Прицак наголошує, що поляни були не слов'янами, а різновидом хозар, а їхня київська гілка – спадкоємицею роду Кия. Схожі ідеї про ототожнення русів з аланським населенням Подоння, висунув український археолог Д. Березовець [5] та російська дослідниця О. Галкіна [8].

Прибічники норманської концепції стверджують, що назва Русь виникла від того самого кореню як і співзвучна фінська назва для Швеції (Ruotsi), саме варяги завоювали й об'єднали розрізнені слов'янські племена у єдиній державі, яка дала

поштовх до створення східнослов'янських етносів. Засновниками даної теорії були скандинавські історики Петрей де-Ерлезунда [25], О. Далін [10] та інші. Дану теорію розвинули німецькі вчені Г. Байер, Г. Міллер та А. Шльоцер [42]. Представниками норманської теорії були відомі російські історики М. Карамзін, М. Погодін, С. Соловйов [17]. У ХХ ст. з'являється неонорманська теорія про мирну колонізацію слов'ян та вирішальну роль варягів у формуванні соціальної верхівки Київської Русі. Її представники В. Мошин, М. Таубе, Ю. Вернадський та інші [42].

Огляд стану наукової розробки проблеми етногенезу українців засвідчує, що вищенаведені концепції оперують схожою доказовою базою, зокрема, письмовими джерелами, даними археології, лінгвістики, антропології тощо. Проте, дискусійність величезної кількості питань, зокрема, специфіка джерельної бази дослідження етногенезу українців, впливи політико-ідеологічних чинників, ігнорування теоретичної бази етнології, даних етнографії про матеріальну та духовну культуру українців через призму етнокультурної тяглості, результатів досліджень зарубіжних етнологів, відомостей про етнічний розвиток інших народів, подібність етногенетичних процесів у загальноєвропейському і цивілізаційному контекстах, обґрунтовує потребу подальшого дослідження проблеми етногенезу українців.

Початок аналізу проблеми етногенезу українців слід розпочинати хронологічним рубежем між епохами бронзи і раннього заліза. Археологічні дослідження та сучасна етнологічна наука стверджують про оформлення саме в цей період господарсько-культурних та суспільно-родових рис місцевого населення, територіальної визначеності. Територія України тоді була заселена автохтонним населенням, предками яких були правобережні землеробські, лівобережні та південно-степові мисливсько-рибальські й скотарські племена, яке ще не мало ознак етнічної спільності, але саме вони стали основою формування загального антропологічного типу автохтонного населення епохи раннього заліза. Від цих автохтонів, існування яких підтверджується лінгвістикою та археологією, і які мали сукупні особливості культурно-господарського життя, зокрема,

однаковий побут, домобудівництво, обрядовість, економіка, територія, спільність духовного життя, слід виводити етногенез українців.

Безперервний розвиток місцевого населення, осілий спосіб життя, уніфікована землеробсько-скотарська господарська культура, спільні риси матеріальної культури призвели до утворення автохтонної етноутворюючої спільності на етнічній території України. Логіка розвитку суспільних процесів, положення сучасної етнологічної науки про етногенетичну сталість і відсутність кардинальних змін в етнічних й антропологічних ознаках домінуючого місцевого населення, аналіз обумовлених природно-кліматичними, ландшафтними, особливостями господарської діяльності в лісостеповій зоні, а відтак й культурно-побутовими та мовними ознаками, дають підстави вважати племена скіфів (скитів, сківів) такою автохтонною етноутворюючою спільністю. Скіфи є одним з етноформуючих компонентів етногенезу українців.

На межі ер етногенетичні процеси на сучасній території України, започаткували формування етнокультурної спільності шляхом інтеграції праслов'ян та автохтонних скіфських племен, що відома в науковій літературі під назвою анти або військово-племінний союз антив. Таким чином, другим етноформуючим компонентом етногенезу українців є слов'яни.

Велике переселення народів та подальші міграційні процеси позначилися етнокультурними впливами на етногенез антив, тобто, українців, які, як вже зазначалося вище, мали спільне генетичне коріння з автохтонами лісостепової смуги та праслов'янами. Свідченням цьому є своєрідний симбіоз матеріальної культури скіфів і праслов'ян, що проявився у відносній єдності гончарної кераміки і металевих виробів, але різнотипності поховальної обрядовості, домобудівництва, ліпного посуду тощо.

Завершення великих міграцій, що поклали край етнічній нестабільності на сучасній території України, розселення слов'янських племен антив та склавинів на південь та південний-захід сучасної території України, дали новий потужний поштовх інтеграційним процесам, що проявлялися у прискоренні дифузійних етнічних процесів в господарській, культурній, лінгвістичній, релігійній сферах.

На основі місцевих слов'янських племен, зокрема, їх локальних культурних ареалів, поступово кристалізуються союзи, відомі в історичній літературі під назвою: поляни – Київщина і Канівщина, древляни – на київському Полісся та східній Волині, уличі – у південному Подніпров'ї і Побужжі, тиверці – у межиріччі середнього Дністра й Пруту, дуліби – у верхів'ях Дністра та басейну Західного Бугу, хорвати – у Карпатському регіоні, сіверяни – на північному лівобережжі Дніпра. Слід зазначити, що союзи місцевих слов'янських племен в подальшому стають головним компонентом етнографічної мозаїчності і основою формування українських етнографічних земель: Галичини, Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Перемишльщини, Волині, Поділля, Буковини, Переяславщини, Київщини, Чернігівщини, Сіверщини та ін. Показово, що сьогодні вони є невід'ємною складовою історико-етнографічного районування України.

Внаслідок виходу консолідаційних та державотворчих процесів на більш високий рівень, започаткованих ще в антський період етнічної історії українців утворенням військово-племінного союзу антів, оформлюються передумови формування ранньоукраїнської держави Русь. Русь, в свою чергу, незважаючи на потужні відцентрові тенденції, спричинені посиленням етногенетичних процесів у східних слов'ян і новими суспільно-економічними та політичними умовами, стала ключовою умовою безперервності процесу етногенезу українців на цьому етапі етнічної історії. Характерними ознаками Руського етапу етногенезу є: етнічна свідомість руського етносу, що проявилася в психологічних установах, уявленнях про свій етнос, наявність групових стереотипів, спільне уявлення про історичну Батьківщину, переконання членів етносу про їх спільне генетичне та історичне походження, усвідомлення своєї єдності (етногенетична приналежність та внутрішньоетнічна єдність); етнічна самосвідомість, що проявлялася в усвідомленні русичами (русами) своїх етнічних інтересів, появи та закріпленні етноніму та політоніму; етнічна ментальність, що мала прояви конкретних ознак характеру та темпераменту; релігія, що виражалася на початковому етапі у поширеному глибоко вкоріненому язичеському землеробському культі, його віруваннях та міфології, і у християнстві, яке виявило спроможність об'єднання

етносу на релігійно-ідеологічному та духовному рівні; внутрішня компліментарність, що упереджувала відцентрові тенденції в періоди загострення етнорозмежувальних процесів.

Поява ранньоукраїнської держави Русь засвідчила про започаткування процесів націотворення у державотворчому етносі, що підтверджується наявністю національної ідентичності у суспільній свідомості. Проявами її були: історична Батьківщина, спільні міфи та історична пам'ять, спільна масова громадська культура, визначені юридичні права та обов'язки для всіх членів суспільства, спільна економіка, можливість вільно пересуватись у межах національної території.

Фундаментальний процес етногенезу, що проявився у високому розвитку етнічної культури, мови, збереженні основних антропологічних ознак став забезпеченням сталості та невідворотності процесу етногенезу місцевого населення і збереженням їх етнічного обличчя, незважаючи на зовнішні етнорозмежувальні процеси, спричинені Золотою Ордою, Польським Королівством та Великим князівством Литовським.

Період Козаччини ознаменував завершення основного етапу етногенезу українців, що характеризується оформленням традиційної народно-побутової культури та способу життя, духовної та матеріальної етнічної культури, мови, психічного складу та менталітету, стійкими господарськими та економічними зв'язками. Націогенез українців, спричинений здатністю нової національної еліти до ініціативи державотворення, відображеної у спробах створення національної держави, підкріплений «ідеологічним рівнем» національної свідомості, національними символами і атрибутами, зародженням національної культури, вступив у принципово новий етап свого розвитку. Етнополітонім «козак», який з часом перестав виконувати етнооб'єднувальну функцію, через запозичення сусіднім етносом історичної назви руський (русич, русин), еволюціонував у безальтернативну сучасну самоназву українець.

Складні і часом суперечливі процеси етногенезу і націогенезу українців, зазнавши синусоїдального розвитку, через властивості безперервності,

перетікання занепаду у відродження, що характерне для більшості європейських народів, дали поштовх до зародження суверенної спільноти, яка у дев'ятнадцятому – двадцятому століттях акумулювалася у новітніх цивілізаційних проявах – в політиці, культурі, науці та економіці.

Література

1. Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. – К.: Либідь, 1995. – 816 с.; Антонович В. Монографії по історії Западної і Юго-Западної Росії». – Київ: Типографія Е.Я. Федорова, 1885 // <http://www.archive.org/stream/monografipoisto02antogoog#page/n4/mode/2up>.
2. Артамонов М. Этногенез восточных славян. Том 1. – Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1941. – 288 с.; Артамонов М. Вопросы расселения восточных славян и советская археология // Проблемы всеобщей истории. – Л., 1967. – С. 29–69.
3. Балущок В. Етногенез українців. – К., 2004. – 230 с.; Балущок В. Коли ж народився український народ // Дзеркало тижня – №15. – 2005; Балущок В. Як русини стали українцями // Дзеркало тижня – №27. – 2005.
4. Баран В. Давні слов'яни. – К., 1998. – 333 с.; Баран В. Велике розселення слов'ян // Археологія. – 1998. – №2. – С.30–37; Баран В., Баран Я. Історичні витоки українського народу. – К., 2005. – 208 с.; Баран В., Баран Я. Походження українського народу. – К., 2002. – 194 с.
5. Березовець Д. Слов'яни й племена салтівської культури // Археологія. – Т. XIX. – К., 1965. – С.47–67; Березовець Д. Про ім'я носіїв салтівської культури // Археологія. – Т. XXIV. – К., 1970. – С.59–74.
6. Бокань В., Польовий Л. Історія культури України. – К., 2002. – 254 с.; Фігурний Ю. Основні версії походження українського етносу: фаховий українознавчий аналіз // Українознавство. – К., 2010. – № 3 (36). – С. 178–185.
7. Брайчевський М. Про походження українського народу // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип.1 (4). – С.72–82; Брайчевський М. Проблема антів // Український історик. – т. XXXIV. – ч. 1–4(132–135), Нью-Йорк – Торонто – Київ – Львів – Мюнхен, 1997. – с. 56–60; Брайчевський М. Етногенічні проблеми і походження українського народу // На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Л. Р. Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ – Нью-Йорк – Торонто – Париж – Львів, 2000. – с.137–155; Брайчевський М. Вибрані твори. (історико-археологічні студії, публіцистика). – К., 2002. – 606 с.; Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. – К., 2001. – 606 с.
8. Галкина Е. Тайны Русского каганата. – М., 2002. – 429 с.
9. Грушевський М. Анти // Записки НТШ. – Львів, 1988. – Т. XXI. – Кн. I; Грушевський М. Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славяноведенню. – СПб., 1904. – Вип.1; Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // <http://litopys.org.ua/hrs/hrs01.htm>.
10. Далин О. История шведского государства. – СПб.: Печатано в Императорской типографии, 1805. – Кн. 1, Ч. 1. – 472 с. // <http://www.rare.univ.kiev.ua/eng/showbook/showbook.php3?0162578>; Лимонов Ю. «История о великом княжестве Московском» Петра Петрея // Скандинавский сборник. Вып. 12. – Таллинн, 1967. – с. 260–270. // <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Petrej2/text22.phtml?id=1094>.
11. Данилевский И. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.): Курс лекцій. – М.: Аспект-Пресс, 1998. – 399 с. // http://window.edu.ru/window_catalog/files/r42209/index.html; Данилевский И. Кабанов В.,

Медушевская О., Румянцева М. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. – М., Российский государственный гуманитарный университет, 1998. – 701 с.; Данилевский И. Н. Замысел и название Повести временных лет // Отечественная история. – 1995. – № 5.

12. Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. – Львів, 1995. – С. 14–16; Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна: наука і культура. – К., 1993. – С.44–53; Дашкевич Я. Учи неложними устами сказати правду: історична есеїстика. – К., 2011. – 828 с.

13. Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. – Ч. 1: Переклади наукових праць та коментарі. – К., 2006. – 208 с.; Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. – Ч. 2: Матеріали і дослідження. – К., 2006. – 76 с.; Хвойка В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (с комментариями и иллюстрациями). – К., 2008. – 160 с.

14. Драгоманов М. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Міщук Р. – К., 1991. – 688 с.; Драгоманов М. Положение и задачи науки древней истории // <http://izbornyk.org.ua/drag/drag03.htm>.

15. Залізняк Л. Біля витоків етнічного поділу людства // Етнічна та етнокультурна історія України. – К., 2005. – С.5–68; Залізняк Л. Від склавинів до української нації. – К., 1997. – 256 с.; Залізняк Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність // Пам'ять століть. – 1996. – №2. – С.2–14; Залізняк Л. Етногенез українців та їхніх сусідів з позицій сучасної етнології // Записки НаУКМА. – Т.2. – 1997. – С.52–60; Залізняк Л. Етногенез українців, білорусів та росіян // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 2–13; Залізняк Л. Походження українського народу. – К., 1996. – 80 с.; Залізняк Л.Л. Походження українців в легендах імперських міфів // Магістеріум. – вип. 20. – Археологічні студії. – К., 2005. – С.94–100; Залізняк Л. Походження українців за даними сучасної етнології // Дзеркало тижня. – №24. – 23 червня 2007 //

http://dt.ua/SOCIETY/pohodzhennya_ukrayintsiv_za_danimi_suchasnoyi_etnologiyi-50459.html; Залізняк Л. Проблема етногенезу українців з позиції сучасної європейської етнології // Магістеріум. Археологічні студії. – К., 2001. – С.49–56.

16. Ісаєвич Я. Етнічне коріння української нації // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. – Львів, 1995. – С. 17–22; Ісаєвич Я. Початок державності і ранні етапи формування східнослов'янських народів // Етнічна самосвідомість: національна культура. – К., 1991. – С. 17–24; Ісаєвич Я. Походження українців: історіографічні схеми і політика // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип. 1 (4). – С.103–114.

17. Карамзин Н. История государства Российского. В 12 т. – СПб., 1816–1826 // http://az.lib.ru/k/karamzin_n_m/index.shtml#gr2; Соловьёв С. История России. В 29 т. – СПб., 1851–1879 // <http://www.magister.msk.ru/library/history/history1.htm>; Погодин М. Древняя Русская история до монгольского ига. – Москва, 1871 // http://krotov.info/libr_min/16_p/og/odin3.htm.

18. Ключевский В. Курс русской истории. В 5 част. – СПб, 1904 // <http://runivers.ru/lib/book3102/9767/>.

19. Кобычев В. В поисках прародины славян. – М., 1973. – 168 с.

20. Королюк В. Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – М., 1976. – 265 с.

21. Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу). – Київ: Либідь, 1991. – 40 с.; Костомаров Н. Славянская мифология. – К., 1994. // <http://www.litopys.org.ua/kostomar/kos10.htm>; Костомаров Н. Две русские народности // Основа. – СПб., 1861. – №3. – С. 33–80.

22. Кузьмин А. Славяне и Русь. Проблемы и идеи. Трехвековой спор в хрестоматийном

- изложении. – М., 1998; Кузьмин А. Начало Руси. Тайны рождения русского народа. – М., 2003. – 425 с.; Кузьмин А. Откуда есть пошла Русская земля. В 2 кн. – М., 1986. – 1404 с.
23. Мавродин В. Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности. – М.: Высшая школа, 1971. – 192 с.; Мавродин В. Происхождение русского народа. – Ленинград, 1978. – 184 с.
24. Максимович М. Об употреблении названий «Россия» и «Малороссия» в Западной Руси // <http://ukrstor.com/ukrstor/maximowic.html>; Максимович М.А. Собрание сочинений: В 3 т. – К., 1876. – Т.1: Отдел исторический. – С. 395-474; Погодин М. Письма М.П. Погодина к М.А. Максимовичу. – СПб., 1882 // <http://ftp2.mnib.org.ua/mnib459-Pogodin.pdf>; Максимович М. Откуда идет русская земля. По сказанию Несторовой повести и другим старинным писаниям русским. – Киев, 1837. – 148 с. // <http://www.rare.univ.kiev.ua/ukr/showbook/showbook.php3>; Бевзенко С. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. – К., 1991. – 231 с.;
25. Меркулов В. Варяго-русский вопрос в немецкой историографии первой половины XVIII века. – Дис. канд. ист. наук: 07.00.09: М., 2003 – 207 с.; Реляция Петра Петрея о России начала XVII века / Сост. Ю. Лимонов. – М., 1976. – 120 с. // <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Petrei/frametext.htm>.
26. Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. – Торонто, 1961. – 603 с.
27. Петрухин В. «Дунайская прародина» и расселение славян // Концепт движения в языке и культуре. – М., 1996. – С. 371-383.; Петрухин В. Дунайская предыстория славян и начальная Русь // Истоки русской культуры: Археология и лингвистика. – М., 1997. – С. 139-144.; Петрухин В. Славяне: Учеб. пособие для дополнительного образования. – М., 1999. – 110 с.; Петрухин В. Древняя Русь. IX в. – 1263 г. – М., 2005. – 190 с.; Петрухин В. Начало этнокультурной истории Руси. – М., 1995. – 245 с.; Петрухин В. О начальных этапах формирования древнерусской народности и распространении названия Русь в свете данных погребального обряда // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. – М., 1990. – С. 207–216; Петрухин В., Мельникова Е. Название "Русь" в этнокультурной истории древнерусского государства (IX-X вв.) // Вопросы истории. – № 8. – 1989 // <http://ulfdalir.ru/literature/0/1962>; Петрухин В., Раевский Д. Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье. – М., 2004. – 415 с.
28. Півторак Г. Деякі методологічні проблеми дослідження етно- і глотогенезу східних слов'ян на сучасному етапі // Мовознавство. – 2010. – № 2–3. – С. 8–29; Півторак Г. Походження українського народу та української мови // Вісник НАН України. – 1996. – № 9–10. – С. 16–21; Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». – К., 2004. – 180 с.; Півторак Г. Українці: Звідки ми і наша мова. – К., 1993. – 200 с.
29. Прицак О. Походження Русі: стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). – К., 1997. Т. 1. – 1080 с.; Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – Т. 2. – К., 2003 – 1304 с. Прицак О., Голб Н. Хазарско-еврейские документы X века. – Москва – Иерусалим, 1997. – 239 с.
30. Рыбаков Б. Первые века русской истории. – М.: Наука, 1987. – 238 с.; Рыбаков Б. Ремесло Древней Руси. – М., 1958. – 784 с.; Рыбаков Б. Рождение Руси. – М.: АиФ Принт, 2004. – 448 с.; Рыбаков Б. Славяне и их соседи в конце I тыс. до н.э. – первой половине I тыс. н.э. – М., 1993. – 335 с.
31. Сегеда С. Антропологічний склад давньоруського населення // Давня історія України. – К., 2000. – Т. 3. – С.505–514; Сегеда С. Антропологічний склад українського народу. – К., 2001. – 256 с.; Сегеда С. Антропологічні риси творців трипільської культури // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 3. – С. 18-21.
32. Седов В. Восточнославянская этноязыковая общность // Вопросы языкознания. – № 4. – 1994. – С. 3–16; Седов В. Древнерусская народность. – М., 1999. – 316 с.; Седов В. Славяне в раннем средневековье. – М., 1995. – 416 с.; Седов В. Этногенез ранних славян // Вестник РАН. –

Т. 73. – № 7. – 2003. – С. 594–605.

33. Соловьев С. История России с древнейших времен. В 29 т. – СПб, 1851–1879 // http://az.lib.ru/s/solowxew_sergej_mihajlowich.

34. Толочко П. Теоретичні проблеми вивчення давньої історії України // Археологія. – 2005. – № 2. – С. 3–11; Толочко П. Древнерусская народность. – СПб., 2005. – 220 с.; Толочко П. Древнерусская народность. Воображаемая или реальная – К., 2010. – 301 с.

35. Трубачев О. Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования. – М., 2003. – 495 с.; Трубачев О. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопросы языкознания. – М., 1982, № 4. – С. 10–26.; Трубачев О. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопросы языкознания. – М., 1984. – № 3. – С. 18–29.; Трубачев О. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопросы языкознания. – М., 1985. – № 4. – С. 3–17.; Трубачев О. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопросы языкознания. – М., 1985. – № 5. – С. 3–14.; Трубачев О. В поисках единства: взгляд филолога на проблему истоков Руси. – М., 2005. – 286 с.

36. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. – Дніпропетровськ, 1998. – 329 с.; Полюга Л. Зміна традиційного поділу слов'ян та їх мов: Пам'яті талановитого вченого [О. Царука] // Аудиторія. – 2000. – № 1. – С. 4–12.

37. Фроянов И. Начала Русской истории. Избранное. – М.: Парад, 2001. – 976 с.; Фроянов И. История России с древнейших времен до начала XX века. – М.: Макет, 1998. – 228 с.; Фроянов И. Начало христианства на Руси. – Ижевск: Удмуртский университет, 2003. – 276 с.; Фроянов И. Города-государства Древней Руси. – Ленинград, 1988. – 171 с.

38. Шахматов А. Сборник статей и материалов / Под. ред. акад. С. Обнорского. – М.; Л., 1947. – 474 с.

39. Шилов Ю. Давня історія України в контексті світової цивілізації. – К.: Видавничий дім «Персонал», 2008. – 278 с.; Шилов Ю. Истоки славянской цивилизации. – К., 2004. – 704 с.

40. Штыхов Г. В. Древнерусская народность: реалии и миф // Этногенез и этнокультурные контакты славян: Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. – Т. 3. – М., 1997. – С. 376–385.

41. Щукин М. О трех путях археологического поиска предков раннеисторических славян. Перспективы третьего пути // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Л., 1987. – Вып. 28. – С. 103–118.; Щукин М. Готский путь (Готы, Рим и Черняховская культура). – СПб., 2005. – 592 с.; Щукин М. Рождение славян. Из истории вопроса. Два пути ретроспективного поиска. // Стратум. Структуры и катастрофы. – СПб., 1997 // <http://krotov.info/history/09/3/schukin.html>.

42. Duczko Władysław. Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe. – Leiden: BRILL, 2004. – 289 с. // <http://books.google.com.ua/books?id=hEawXSP4AVwC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>; Клейн Л. Спор о варягах. – СПб.: Евразия, 2009. – 400 с.

43. Šafařík Pavel Josef. Slovanské starožitnosti. – Prag, 1837. – 1005 s. // <http://books.google.ru/books?id=0sLUAAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>; Šafařík P.J. Slowanský národopis. – Prag, 1842. – 199 s. // <http://www.archive.org/details/slowansknrodopi00afgoog>.

Заснування Москви та поява Московського улусу (1272) в контексті критики російської історіографії походження слов'ян.

На основі літописних джерел і матеріалів наукової літератури досліджено історичні корені й хронологія заснування Москви й появу Московського улусу.

Ключові слова: *Золота Орда, Московський улус, Москва, православна церква.*

На основе летописных источников и материалов научной литературы исследованы исторические корни и хронология основания Москвы и появления Московского улуса.

Ключевые слова: *Золотая Орда, Московский улус, Москва, православная церковь.*

Based on the chronicles of sources and materials science literature the historical roots and foundation of Old Moscow and the Moscow ulus appearance.

Keywords: *Golden Horde, the Moscow ulus, Moscow, the Orthodox Church.*

Піднесення Золотої Орди розпочалось з часів Менгу-Тимура. За його царювання влада стала стабільною та передбачуваною. У державі діяли закони Яси Чингізхана а всі улуси підпорядковувались центральній владі, що сиділа в столиці Сарай-Берке.

Із часів Берка-хана Золота Орда була самостійною державою, не підпорядковуючись Великому Ханові. Отож, до Менгу-Тимура потяглися всі улусні хани, єпископи та митрополит, аби отримати від нової влади ярлики на свої посади. Хан залишив усіх улусних князів, закріпивши за їхніми родами старі улуси (князівства).

Син хана Берке (після прийняття християнства – Петро) свого часу залишив столицю і виховувався у ростовського єпископа Кирила. Найімовірніше, він народився в 1247 – 1250 роках. Наближався час, коли Менгу-Тимур повинен був повернути йому батьківський улус (межиріччя Волги і Дону від сучасного Волгограда до Кавказького хребта). А Менгу-Тимуру робити цього не хотілось. Бо

за законами держави всі землі хана Берке після його смерті у 1266 році відійшли йому.

Тому по закінченню війни з Візантією (1269 – 1271), під час перепису населення, хан Менгу-Тимур у 1271 році запросив до себе улусного хана (князя) Чилаукана («Бахмета Усейнова сына») і Петра-царевича (сина Берке-хана) та передав царевичу із роду Берке частину володінь роду Чилаукуна. По суті, він передав царевичу Петру неосвоєні, дикі землі за Москвою-рікою.

Мотивами, на які посилався Менгу-Тимур, були надзвичайно вагомими, на них постійно наголошували Митрополит Золотої Орди Кирило та єпископи Мещерського і Темниковського улусів. Не забуваймо: Православна церква Золотої Орди, отримавши у 1267 році привілеї від Менгу-Тимура, повністю підтримувала свого Царя, а після 1271 року – офіційного Царя Православної церкви Золотої Орди.

Основними мотивами хана були:

По-перше, припинення відходу лісового населення з Мещерського улусу на захід за Москву-ріку. Фінське населення Мещери тікало в глухі ліси, рятуючись від православного хрещення та ханської данини, а особливо – примусової військової повинності. Треба мати на увазі, що хан Чилаукун був язичником і дотримувався старої віри Чингісидів – тенгріанства, отже, ставився до православної віри байдуже.

По-друге, допомога Православній церкві у примусовій християнізації фінського населення, що вела до закріплення населення навколо храмів і збільшення ресурсів держави, як військових, так і загальнодержавних.

Улусний хан Чилаукун згоден був підтримувати заходи Менгу-Тимура, але, звісно, противився передачі своєї землі царевичу Петру. Тому немає нічого дивного, що, повертаючись із ставки Менгу-Тимура наприкінці 1271 року, хан Чилаукун «помер у дорозі». І цього хана Чингісида знищили за звичайною схемою – отруїли, тому що людей із роду Чингісхана не можна було знищувати фізичним насиллям. Так померли: Гуюк, Батий, Сартак, Чилаукун і багато інших.

Російська історіографія не придумала нічого розумнішого, як замість хана Чилаукуна ввести до своєї хронології двох Ярославів: так званого Ярослава севолодовича та його сина Ярослава Ярославовича. Перший (хоча загинув у Германії в 1241 році) «підмінив» хана Чилаукуна з 1238 до 1246 року, а другий – із 1246 до 1271 року. Хоча, як ми пам'ятаємо, Чилаукун «посів Мещеру та володів нею» з часів завоювання. І, звичайно, у володіннях хана Чингісида паралельного володаря Рюриковича існувати не могло. Своїми вигадками московити довели свою історичну науку до цілковитого абсурду.

Та повернімось до року заснування Москви. 1272 рік для майбутньої Московії став знаменним. Саме того року з дозволу хана Менгу-Тимира була заснована Москва.

Із російських церковних джерел:

1.«Спаса, на Бору, Собор в Москве, в Кремле... в то время, когда место нынешняго Кремля еще покрыто было ...густым лесом...Св. Даниил, только лишь получивший в удел земли и села, принадлежавшие некогда...Кучке (ось вам перекручене на російський лад ім'я Чилаукуна. – В.Б.), построил в 1272 году, среди бора, на Боровицком холме (как урочище это в древности называлось), на том самом месте, где жил в уединенной хижине пустинник Вукол, деревянную церковь Спаса Преображения. Это было еще за 54 года до основания Успенского Собора и за 67 лет до обнесения Детинца (нынешняго Кремля) дубовою рубленою стеною. – Существование сего деревяннаго храма продолжалось 56 лет...» [9, с.325-326].

Це незаперечне свідчення першої забудови на території сучасного Московського Кремля у 1272 році. Не могло існувати християнське місто з 1147 року без церкви.

Не будемо зараз відволікатись на вигаданого московитами так званого «Св. Даниила». Такої людини у московській історичній дійсності не існувало. Ми до цього ще повернемося.

Оскільки сучасне місто Москва поглинуло сотні квадратних кілометрів території, то доцільно з'ясувати, які ще споруди з'явилися у ті далекі часи на тій землі. Церковна література дає відповідь і на це питання.

2. «Крутицкий Архиерейский Дом (Таганка)... на гористом берегу Москвы-реки, на урочище, издревле именуемом, по причине крутизны местоположения, Крутицами, при подове этой возвышенности, во рвах, протекают ручьи: с северной стороны – Сара (татарською мовою – золотий, жовтий. В.Б.), а с южной – Подон (тобто між Сараєм і Доном. – В.Б.)...Обитель сия, древнейшая в Москве...основана св.. князем Даниилом Александровичем Московским в последней половине XIII века (около 1272 года) и служила с половины XV века местопребыванием Владык древней Сарайской Епархии, переименованной в Сарайскую и Подонскую, а потом в Крутицкую, и уничтоженной по именному указу Императрицы Екатерины II 15 мая 1788 года» [9, с.264-265].

Із 1764 до 1792 року Катерина II закрила і знищила сотні старовинних храмів і монастирів по всій Російській імперії, які зберігали відкриту залежність від Золотої Орди. Йшла цілеспрямована фальсифікація, винищувалось геть усе, що нагадувало ординське минуле Москви.

3. «Данилов (монастырь. – В.Б.), мужской, 2 класса, в Москве, на краю города, между Даниловскою и Серпуховскою заставами; состоит под. управлением Архимандрита. Он основан около 1272 года Святым Князем Даниилом Александровичем Московским (Монастырь двократно переводился с одного места на другое,еще наименовался – Новоспасский. В.Б.), когда Москва едва возникла из ничтожества и ... была Владычеством Монголо-Татарским...» [9, с.199,231].

Важко уявити, щоб нащадки людини, яка заклала основу столиці держави, нищали про неї пам'ять, перейменовуючи храм і переносючи з місця на місце той заклад навіть не раз, а двічі! Всесвітня історія такого не знає.

І щоби прибрати останню побрехеньку московітів про існування на території Москви до 1272 року так званої церкви Михайла Хоробрита, ще одного вигаданого брата так званого Олександра Невського. Ось що з цього писав О.Ратшин:

4. «Архангела Михайла, Собор, в Москве, в Кремле, Кафедральный Московского митрополита, называвшийся в старину Церковью Св. Михайла на площади. Первоначальное построение сей церкви некоторые писатели относят к

XIII и даже к концу XII века, когда Москва уже существовала и, следовательно, должна была иметь свой храм, во имя Начальника Небесных Сил, Архангела Михаила, признаваемого издревле заступником Руских Князей. Другие же и с большею достоверностию предполагают, что она была построена деревянная ещё слишком за 20 лет до начала княжения св.Даниила первым известным в Истории удельным Московским Князем Михайлом Храбрым, меньшим братом Олександра Невского, в честь Ангела его, Великого Архистратига. Впрочем никакими историческими фактами нельзя подтвердить о существовании сей деревянной церкви. Истинная и никакому сомнению не подлежащая история сей Соборной церкви начинается со времён Великого князя Иоанна Даниловича Калиты.» [9, с.302]

Церковна праця професора О. Ратшина при виданні у 1852 році пройшла жорстку потрійну цензуру, у тому числі церковну, і отримала дозвіл на друк без будь-яких заперечень.

Істину про відсутність якихось ознак церкви на території сучасної Москви до 1272 року визнали у 1852 році і влада , і московська церква. Тож не личить сучасним московським історикам виставляти себе на посміховисько.

Таким чином встановлено рік заснування Москви – 1272: бо «Существовавшая Москва ... должна была иметь свой храм.» А він з'явився тільки у 1272 році.

А далі пропонуємо дослідити питання щодо першого Московського князя, аби прибрати з історичної науки московські вигадки.

Московська історіографія вважає своїм першим офіційним князем сина так званого Олександра Невського – Данила , приписуючи йому заснування перших церков на території сучасної Москви.

Особа Данила Олександровича повністю вигадана. Такої особи в історичному минулому не існувало.

На території Московського Кремля з давніх часів збереглися три храми:

1. Успенский собор. «Собор Успения Богородицы... Основание сему знаменитому храму положено 4 августа 1326 года...В 1472 году Митрополит

Филипп 1... велел разобрать его до основания ...Два года продолжалось строение... как внезапно ночью 21 мая 1474 года стены и своды...обрушились...Болонец Фиоравенти Аристотель, который, снова начав строение в мае 1476, окончил Собор...Он освящён 12 августа 1479 года.» [9, с.286-287].

Успенський собор є усипальницею московських митрополитів із часів митрополита Петра, похованого тут у 1327 році.

Саме у Успенському соборі після його спорудження Московські князі присягали на вірність царям Золотої Орди.

2. Архангельський собор. «Собор Архангела Михаїла...Каменный Архангельский Собор (заложен) в 1333 году; он кончен в один год и освящен Митрополитом Св. Феогностом 20 сентября...а в 1475 году сгорел... В. Иоанн II велел Миланскому архитектору Алевизу (вытребованного из крымского Бахчисарая. – В.Б.)... вновь его перестроить. – Он разобран в 1505, и в Мае того же года заложен обширнейший против прежняго; совершен 1507... и освящен 8 ноября 1509... С тех пор Собор в главных частях не перестраивался и доселе существует в одном и том же виде.» [9, с.302-303].

Кремлівський Архангельський собор ще з часів так званого Івана Калита став усипальницею московських князів:

«Собор сей при самом начале существования своего предназначен быть усыпальницею князей Московских» [9, с. 303]

Отож, в одному храмі (Успенському) ховали московських митрополитів, а в другому (Архангельському) – московських князів.

Відомо, що до періоду Великої смуті (1598 – 1613) за офіційними джерелами на московському престолі Орди сиділо дванадцять так званих князів:

1. Данило Олександрович (1272 – 1303) ;
2. Юрій Данилович (1303 – 1326) ;
3. Іван Данилович (Калита) (1328 – 1340) ;
4. Семен Іванович (Гордий) (1340 – 1353) ;
5. Іван Іванович (1353 – 1359) ;

6. Дмитрій Іванович (Донський) (1363 – 1389) ;
7. Василь Дмитрович (1389 – 1425) ;
8. Василь Васильович (Темний) (1425 – 1462) ;
9. Іван III Васильович (1462 – 1505) ;
10. Василь III Іванович (1505 – 1533) ;
11. Іван IV Васильович (Грозний) (1533 – 1584) ;
12. Федір Іванович (1584 – 1589) ;

А в часи Великої смуги на московському престолі сиділи:

13. Борис Годунов (1598 – 1604);
14. Лжедмитрій I (1605 – 1606) ;
15. Василь Шуйський (1606 – 1611) ;

Такий список своїх князів і царів надає московська офіційна влада. За винятком перших двох, усі вони поховані в Архангельському соборі Москви. Звичайно, там немає і не могло бути Лжедмитрія I. Разом із князями поховані їхні сини та рідні брати. Серед них – Шемяка та його сини Василь (Косой) і Дмитро (Красний). Загалом до перебудови храму, а це 1505 – 1508 роки, у храмі було поховано 24 особи.

«За Калитою лягли здесь кости и всех последующих Властителей земли... с их детьми, братьями ... мужского пола» [9, с.303]

За часів свого правління Лжедмитрій I виніс із Архангельського храму останки Бориса Годунова, що цілком зрозуміло.

«Гробы сих Князей были выносимы на все время перестройки и потом, в 1508 году, торжественно внесены в новый Собор, где уже находилась гробница В. Иоанна III, погребенного в неоконченном еще храме. Сии 24 гроба поставлены со строгим соблюдением родового порядка. В том положении, в каком они ныне видимы. После их погребены здесь: Великий Князь Василий Иванович... Цари Иоанн IV (Грозный), Федор Иоаннович, Василий Иоаннович (Шуйский), принявшие Христианскую веру – Александр Сафагиреевич, Царь Казанский, сын знаменитой Сююньбеки; и Петр (Кудагуйло) Ибрагимович, Царевич Казанский...» [9,с.304]

Як бачимо, у московських князів і царів були рідні брати серед казанських ханів. І тут дивуватись не треба – це був один рід нащадків Чингізхана. І їхні останки теж покуються у Московському Кремлі.

Та повернімось до витоків роду московських князів. Варто зазначити, що на стінах Архангельського храму, над кожним похованням московського князя поданий його портрет. Знову цитуємо О. Ратшина :

«По трем стенам Собора, над рядами гробниц, в нижнем ярусе, изображены в рост же... здесь погребенные Великие и Удельные Князья. Начиная с Иоанна Калиты, и между ими св. Петр Царевич Ордынский» [9, с.308] .

Таким чином ми дійшли до родоначальника московських ханів (князів) – Петра Ординського, сина хана Берке. Випадковості тут бути не могло, бо, як засвідчив О. Радшин: «Вся стенопись приведена была ещё в XVI веке под наблюдением Архитектора Алевиза» (9, с.308).

А вносити «доважки брехні» до свого великого Чингісханового роду у Василя III, який на той час правив Московським улусом, ще не було потреби.

Місця для вигаданих Данила Олександровича та його сина Юрія Даниловича у московському Архангельському храмі не знайшлося. І це при тому, що так званий князь Данило, за офіційною московською версією, був засновником перших церков у Москві, а отже, самої Москви.

Може виникнути цілком закономірне питання: чому московити, знищуючи стару штукатурку в цих двох храмах, не знищили портрет Петра Ординського – родоначальника московських князів ?

Тут відповідь може бути тільки одна: пізно схаменулись !

Потужна фальсифікація московської історичної науки почалася з другої половини XVII століття, за часів династії Романових. Хоча до фальшування вдавались ще за часів Івана III.

Та Іван III не міг відмовитись від свого роду, тому пов'язав його з київськими, візантійськими, римськими кесарями, пояснюючи своє Божественне походження.

Знищивши штукатурку в Успенському та Архангельському соборах Кремля, московіти знищили ханську тамгу, приховавши Чингісове походження Петра Ординського. Бо в імперії Чингісидів уся власність ханів позначалась тамгою – особистим знаком ханського роду. Тамгою позначались: палаци, будинки, мечеті, церкви, худоба. Та не все було зрубане і замазане. Залишилась тамга на тонких колонах Успенського та в галереї Благовіщенського соборів. Її Романови знищити не могли – тоді б обрушились самі храми. Вона і стала свідком великої істини. Стара штукатурка обох храмів несе на собі тамгу родів нащадків Чингізхана.

Література

1. Березин И.Н. Очерк внутреннего устройства Улуса Джучнева. – СПб, 1863.
2. Білінський В.Б. Країна Моксель, або Московія. Роман – дослідження у трьох книгах. – К., 2009.
3. Його ж. Москва Ординська (XIII – XVI століття). Іст. дослідження. – К., 2011.
4. Вильгельм де Рубрук. Путишествия в Восточные страны. – СПб, 1911.
5. Данидров К. История Чингисхана. – Алмата, 2001.
6. Иоанн де Плано Карпини. История Монголов.
7. Карамзин Н. история государств Российского: В 12 т. – М., 1993-1994.
8. Ключевський В. О русской истории. – М., 1993.
9. Ратишин А. Полное собрание о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквах в России. Составлено из достоверных источников. – М., 1852.
10. Рашид-ад-дин. Сборник летописей/АН СССР. – М. – Л., 1946-1960. – Т. 1-3.
11. Сафаргалиев М. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960.

Алла Желєзко

Вплив ВУАН на розвиток етнографічної науки в 20-х рр. XX ст.

Стаття висвітлює діяльність наукових етнографічних комісій, секцій, музеїв при Всеукраїнській академії наук та їх вплив на розвиток етнографічної науки в 20-х рр. XX ст.

Ключові слова: етнографія, етнологія, фольклор, фольклористика, антропологія, метод, методологія.

Статья освещает деятельность научных этнографических комиссий, секций, музеев в структуре Всеукраинской академии наук и их влияние на развитие этнографической науки в 20-х гг. XX в.

Ключевые слова: *етнографія, етнологія, фольклор, фольклористика, антропология, метод, методология.*

The article describes the activities of scientific ethnographic committees, sections, museums in the Ukrainian Academy of Sciences and their influence on the development of ethnographic science in the 20th of XX century.

Key words: *ethnography, etnology, folklore, folkloristic, anthropology, method, methodology.*

Проблема становлення вітчизняної етнографічної науки була актуальною протягом попередніх століть і залишається такою й сьогодні. Історія розвитку етнології свідчить, що на попередніх її етапах проходив процес накопичення фактичних знань про культуру, побут, архітектуру, народну пісенність, усну народну творчість, святково-обрядові традиції тощо. Лише наприкінці XVIII ст. почали фіксувати етнографічні матеріали науковою методикою і цим було закладено початок становлення в Україні етнографічної науки [1, с. 75].

Особливо значущим періодом в становленні етнології як науки були 20-ті роки ХХ ст. Провідну роль у розвитку етнології відіграла Всеукраїнська академія наук (ВУАН), в структурі якої плідно працювала низка наукових етнографічних осередків: Фольклорно-етнографічна комісія, Музей-Кабінет антропології та етнології імені Ф. Вовка, Київська комісія краєзнавства, Кабінет примітивної культури кафедри історії України, Кабінет музичної етнографії, Культурно-історична комісія, Комісія історичної пісенності.

У 1921 р. була утворена Фольклорно-етнографічна комісія під головуванням академіка А. Лободи. На першому етапі свого існування вона складалася з трьох постійних членів та 10 позаштатних співробітників, пізніше штат розширили до 28 дійсних членів. Науковці займалися пошуково-дослідницькою та організаційною роботою.

Для встановлення зв'язків між різними регіонами України працівниками було розроблено план фольклорно-етнографічної роботи та здійснено низку відряджень до Київщини, Полтавщини, Житомира та Вінниці. Паралельно з науковою роботою вони багато уваги приділяли просвітництву, організації

етнографічних гуртків, виставок народного мистецтва, створенню етнографічних музеїв на місцях.

Комісія запланувала та розробила проект скликання першого Всеукраїнського етнографічного з'їзду у Києві. В процесі підготовки дослідниками було зібрано безліч нового матеріалу: цінні збірки колядок і щедрівок з Полтавщини; оповідання, легенди та пісні з Поділля та Волині, запис весільного обряду з Чернігівщини, кілька сотень пісень з Катеринославщини тощо. Члени комісії, готуючись до з'їзду, встановили зв'язки з місцевими етнографічними гуртками, залучили до співпраці багато нових дослідників, розробили цілу серію програм щодо збирання етнографічних матеріалів. Було проведено величезну роботу, ретельно продумана кожна деталь, ґрунтовно розроблена програма. На жаль, державна влада не підтримала ентузіазму науковців [11, арк. 11–12].

Зібрані, систематизовані та узагальнені матеріали Фольклорно-етнографічна комісія друкувала в «Етнографічному віснику» [8]. У ньому друкувалися не лише результати досліджень, але й інформаційно-інструктивний матеріал, в якому містилися рекомендації для пересічного громадянина щодо пошуку етнографічного та фольклорного матеріалу. Також Комісія випускала «Бюлетень» [2], який координував дослідження кореспондентів на місцях. Члени комісії працювали над упорядкуванням бібліографічного покажчика та словника українського фольклору, занотувавши для нього понад 6000 видань [7, с. 16].

Клементій Квітка, який очолив Музично-етнографічний кабінет при Фольклорно-етнографічній комісії, проводив музично-етнографічні дослідження у різних регіонах України. Він записував старовинні історичні пісні, думи, музичний фольклор. Результати його досліджень друкувалися в «Етнографічному віснику» та інших виданнях історико-філологічного відділу, а також виходили окремим друком [6, 9].

Музей антропології та етнології імені Ф. Вовка був заснований навесні 1921 р. Його основа – це музей із бібліотекою, який Академія отримала у спадщину за заповітом вченого. Керівником музею став учень покійного професора О. Алешо.

Він очолив і відділ етнології. Відділом антропології завідував теж учень професора А. Носів. Музей передбачав вивчення традиційної культури не лише українців, а й інших народів світу. У 1922 р. Музей перейменували на Кабінет антропології та етнології. Саме тут були започатковані стаціонарні дослідження, монографічні описи старовинних сіл та етнографічні виставки [12, арк. 3].

Кабінет антропології та етнології підготував три книги «Матеріалів до етнології». Першу – «Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля» – написала талановита дослідниця Ніна Заглада. Друга книга містила статті про еволюцію волової упряжі «ярмо» в Україні і різних народів світу. До третьої книги увійшли дослідження Н. Заглади та Л. Шульгіної про харчування і бджільництво на Чернігівщині [1, с. 84 – 85].

У листопаді 1922 р. при ВУАН у Києві було створено Комісію краєзнавства, яку очолив А. Лобода. До її складу увійшли академіки М. Птуха, М. Василенко, П. Тутковський, А. Фомін, М. Шарлеман та інші [13, арк.630].

В складі Комісії було засновано спеціальні секції з представників місцевих наукових інституцій і товариств. Працювали секції з фольклору, матеріальної етнографії, історії, пластичного народного мистецтва та народної музики. Протягом першого року існування зазначені секції залучили дослідників до планомірної об'єднаної роботи в межах всієї України. Зокрема, встановлено зв'язок із Житомирським окружним пролетарським музеєм та містом Черніговом [14, арк. 26 – 27]. Етнографічна секція організувала філії у Полтаві (Пролетарський музей), Лубнах тощо [15, арк. 3].

Характерною особливістю діяльності Комісії було вдале поєднання теорії й практики, тобто науковці не тільки займалися збиральницько-дослідницькою діяльністю, а й розробляли нові методи та напрямки у регіональних дослідженнях з врахуванням місцевих особливостей.

Під керівництвом Історичної секції працювала Науково-дослідна кафедра історії України, при якій розгорнув свою роботу Кабінет примітивної культури та її пережитків у побуті та фольклорі.

Влітку 1924 р. за пропозицією М. Грушевського були створені Культурно-історична комісія та Комісія історичної пісенності, завданнями яких було дослідження та порівняння примітивної культури Київської Русі з сучасним українським фольклором. Завдання доручили К. Грушевській та Ф. Савченку.

У своїх дослідженнях К. Грушевська застосувала порівняльний метод. Результатом її роботи була книга «З примітивної культури» з передмовою академіка М. Грушевського [3]. Своєю роботою Катерина Михайлівна показала глибину знань з етнології, історії, фольклористики та культурології. Вона проводила заняття з групою фольклористів на задані їм теми з кола похоронної обрядовості і поглядів на смерть, підготувала для видання тексти українських дум для Комісії історичної пісенності, перший том був надрукований восени 1927 р., другий – у 1931 р. Це було перше академічне видання українських дум. Вступна стаття про збирання і видання думової поезії з початку XIX ст. зацікавила багатьох вітчизняних і закордонних фахівців з методологічної точки зору. За дорученням Лондонського антропологічного інституту вона розробила анкету про «снотолкування» в Україні, вела кореспонденцію з закордонними історичними установами [10, с. 223].

Ф. Савченко публікував свої розвідки в західно-європейській літературі та в часописі «Україна». Зокрема, у першій книзі за 1925 р. вийшла його стаття «Бальзак на Україні» та студія у науковому збірнику історико-філологічного відділу «Обрядовість найнижше культурних (Пігмеї і Бушмени)» [10, с. 224].

Постійними позаштатними співробітниками Комісії історичної пісенності були Б. Луговський з Чернігова та В. Кравченко з Житомира. Свою студію про «Десятуху» Б. Луговський надрукував в четвертій книзі часопису «Україна» та статтю про українські паралелі до повісті „Про Горе-Злощастє». Також він займався дослідженням „старечого репертуару» на Чернігівщині. В. Кравченко організовував етнографічні екскурсії по Волині, занотував вертепну драму з Холмщини [10, с. 224].

На жаль, Комісія історичної пісенності через відсутність фінансування та фонографів не змогла розгорнути згідно планам свою діяльність. Подальша

дослідницька робота проводилась лише на ентузіазмі К. Грушевської, К. Квітки, Б. Луговського та інших.

Культурно-історична комісія проводила збиральницьку й дослідницьку роботу, висвітлюючи передісторичні форми соціальних відносин на території України на підставі історичного, історико-літературного й фольклорного матеріалів.

К. Грушевська на основі анкетних досліджень підготувала студію про первісний поділ господарства між чоловіком і жінкою. В. Денисенко дослідив роль колектива у випадку смерті його члена, Л. Шевченко – хліборобську магію і культ хліба. Дослідники застосовували комплексний підхід щодо вивчення й осмислення буття українського народу як єдиного цілого.

Значним внеском у розробку досліджуваної проблеми стала робота М. Грушевського «Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання» [4], в якій всебічно висвітлено схему українського історичного процесу. Видатний вчений розробив оригінальну систему щодо збереження історичних пам'яток. На прикладі італійської історичної панорами, яка доповнила пам'ятки мистецтва Риму моделями всього найбільш характерного і цікавого, що знаходиться в Італії поза Римом, автор наголошує, що подібна панорама, тільки взята в ширшій історичній перспективі, повинна бути і в Україні. Місто Київ багате на монументальні пам'ятки, які мають велику культурно-історичну та мистецьку цінність, але «ці пам'ятки нагромаджені в різних музеях, вирвані з суцільного зв'язку і відокремлені з реального історичного процесу. Коли поруч з Софією Київською, Михайлівським і Кирилівським монастирями, Лаврою стануть моделі Чернігівського Спасу, П'ятницької, Іллінської, Канівського святого Юрія, Овруцького святого Василя церкви, а поруч реставрованої моделі Київських Золотих воріт – вежі Холма і Камінця на Лосні, Луцькі і Кам'янецькі фортифікації та все інше монументальне багатство України, – тільки тоді воно знайде своє історичне освітлення і освідчить культурно-історичну єдність української землі та її народу» [4, с. 8].

Михайло Грушевський намагався відтворити і показати через призму культурно-історичної спадщини єдність та велич українського народу.

У 1927 р. К. Грушевська побувала за кордоном. Працюючи у Відні, Берліні, Парижі – в новому Французькому етнологічному інституті, прослухала курси, вивчила нові методи етнологічного і фольклорного обстеження та методику організації навчання й дослідження. Вона не лише ознайомила з останніми досягненнями європейської науки, але й зацікавила західно-європейських вчених науковими планами і здобутками Академії. І таким чином залучила закордонних фахівців до участі у роботі Науково-дослідної кафедри. Після повернення в Україну Катерина Михайлівна, використовуючи новітні методи, відновила свою роботу над «Первісним громадянством...», у 1928 р. було випущено річник за 1927 р., далі перший випуск 1928 р., а в 1929 р. видано другий і третій випуски за 1928 рік.

Протягом 1928 – 1929 рр. головним здобутком Науково-дослідної кафедри історії України було розширення повноважень кафедри та напрямів досліджень. В 1928 р. кафедру було поділено на два відділи: історичний і етнологічний (відділ Примітивної культури і народної творчості), а при ньому Кабінет примітивної культури. Відкрито аспірантуру. Вчені удосконалювали свою науково-педагогічну майстерність, готуючи аспірантів до наукової роботи.

Основні принципові питання, з приводу яких були постійні дискусії серед науковців – питання стосовно змісту і завдань етнології і етнографії та методики їх дослідження [5, с. 12].

Правомірним буде стверджувати, що етнологічні дослідження в Академії проводилися на рівні тогочасної європейської науки, напрями і тематика етнографічних досліджень не мали цензурних обмежень, але не було і підтримки з боку держави. Тому більшість планів науковців залишались нереалізованими.

Отже, етнографічні наукові осередки в системі Академії наук в 20-х роках ХХ ст. не лише продовжили розвиток етнології, а й розширили та збагатили європейським досвідом науково-теоретичні і методологічні основи, застосовували комплексний підхід щодо вивчення української етнокультури.

З кінця 20-х років XX ст. статус Академії і її творців починає змінюватися, що було зумовлено рішучою «реформаторською» політикою партії. Було проведено перебудову у ВУАН, згодом почалася так звана чистка в установах Академії, розпочалися арешти й заслання науковців. Усі етнологічні й культурологічні осередки, наукові установи, музеї були ліквідовані радянською владою на початку 30-х р. XX ст.

Література та джерела

1. Борисенко В. З історії української етнології // Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В. Борисенко. – К., 2007. – С. 75.
2. Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – Ч. 1; Ч. 2. – К.: УАН, 1926. – 8 с.; Ч. 3. – К.: УАН, 1927. – 8 с.
3. Грушевська К. З примітивної культури / К. Грушевська. – К.: ДВУ, 1924. – 224 с.
4. Грушевський М. Береження і дослідження побутового фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання / М. Грушевський // Україна. – Кн. 5. – К., 1925. – С. 3 – 13.
5. Діяльність історичної секції Всеукраїнської академії наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в 1928 р. – К.: УАН, 1930. – 27 с..
6. Записки історично-філологічного відділу УАН. – Кн. X. – К.: УАН, 1927. – 382 с.
7. Звідомлення УАН у Києві за 1926 рік. – К.:УАН, 1927. – 25 с.
8. Етнографічний вісник. – Кн. 1. – К.: УАН, 1925. – 94 с.; Кн. 2. – К.: УАН, 1926. – 173 с.; Кн. 3. – К.: УАН, 1927. – 184 с.
9. Квітка К. Українські пісні про дівчину, що помандрувала з зводителем / К. Квітка // Окрема відбитка з «Етнографічного вісника». – Кн. 2. – К.:УАН, 1926. – С. 39.
10. Хроніка Всеукраїнської академії наук (ВУАН) // Україна. – Кн. 1 – 2. – К.: УАН, 1925. – С. 211 – 226.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України). - Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 452. – 37 арк.
12. ЦДАВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 6094. – 15 арк.
13. ЦДАВОВ України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр. 451. – 634 арк.
14. ЦДАВОВ України. – Ф. 166. – Оп.6/V. – Спр. 8594. – 61 арк.
15. ЦДАВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 452. – 37 арк.

Валентина Сушко

Південна Слобожанщина як об'єкт етнографічного дослідження наприкінці XIX – на початку XXI ст.

Здійснено діахронний аналіз стану вивченості етнографічних особливостей

півдня Слобідської України на рубежі двох сторіч, при чому особлива увага звертається на світоглядні уявлення та питання тяглості традиції.

Ключові слова: *Південна Слобожанщина, етнографічні дослідження, фольклорно-етнографічна експедиція, побутово-обрядова культура.*

Осуществлен диахронный анализ степени изученности этнографических особенностей украинского населения южной Слобожанщины на рубеже XIX – XX и XXI столетий.

Ключевые слова: *Южная Слобожанщина, этнографические исследования, фольклорно-этнографическая экспедиция, торгово-обрядовая культура.*

This article is about ethnographic researches of the inhabitants of the south of the Slobidska Ukraine – one of the regions in the northern-eastern of Ukraine. The article had written on the materials that were collected by the famous ethnographers in the end of 19-th – at the beginning of 20-th centuries and by the authoress herself.

Keywords: *South Sloboda, ethnographic studies, folklore-ethnographic expedition, everyday-ritual culture.*

Слобожанщина як історико-етнографічний регіон викликає цікавість дослідників народної культури від XVIII ст. [10] У XIX ст. цікавість до регіональної етнографії значно зросла: в зазначений період проводяться спеціалізовані профільні дослідження етнографами-науковцями, які залучають до польової практики і аматорів [5, 6, 11, 12, 23 – 27, 29, 30, 33, 36, 39]. Результатом досліджень стали збірники етнографічних матеріалів – відповідей місцевої інтелігенції на поширювані університетськими вченими та громадськими діячами запитальники, що їх видавав Харківський губернський статистичний комітет [11, 12].

Особливе значення для розвитку регіональної етнографії мали розвідки, здійснювані у 1900 – 1902 рр. під час організації проведення у Харкові XII археологічного з'їзду [1]. Наслідком проведення цього заходу стало не лише поживлення теоретичної етнографії в краї, а й становлення етнографічного музейництва. З 1904 по 1918 рік у Харкові існував спеціалізований, створений на наукових засадах проф. М. Сумцовим Етнографічний музей Харківського

історико-філологічного товариства – допоміжна інституція Харківського університету [34].

Після реорганізації харківських музеїв у 1920 р. Етнографічний музей увійшов на правах етнографічного відділу до щойноствореного Музею Слобідської України ім. Г. Сковороди. Працівники музею продовжували методичне вивчення різних аспектів народної культури Слобожанщини до початку 1930-х років [4, 8], коли через зміну політичного курсу тодішнього керівництва держави відбулося згортання регіональних досліджень та етнографії зокрема.

Спадщина етнографа-аматора П. Іванова, діяльність якого прийшлася саме на цей період, донині має високу наукову цінність і є джерелом точної та достовірної інформації для сучасних дослідників української традиційної культури, світогляду та обрядовості [13 – 22, 37].

З 1930-х до 1990-х рр. звернення до етнографічних досліджень були лишень епізодичними. Особливе місце серед них займає наукова спадщина кандидата історичних наук М. Дяченка [10].

Із здобуттям Україною незалежності робота з вивчення етнографічних особливостей Слобідської України значною мірою поживавилася. Протягом 1990-х – 2000 рр. були проведені комплексні фольклорно-етнографічні експедиції Харківським обласним центром народної творчості, Спілкою фольклористів та етнологів м. Харкова [31, 9 та ін.], звернулися до етнографічних студій місцеві музеї [7, 28].

Аналіз практики проведення польових досліджень Слобожанщини свідчить про набуття ними регулярності, розширення кола та підвищення фахового рівня учасників, прагнення до обов'язкового доведення результатів до широких кіл науковців та громадськості. Позитивною є тенденція поступового розширення географії досліджень до меж усього історико-етнографічного регіону Слобожанщини.

Результати польової роботи беззаперечно свідчать про наявність не менш як двох великих різновидів традиційної народної культури на Слобожанщині.

Показовими для їх визначення можуть бути дані сімейної обрядовості, зокрема весільної та поховальної, що збереглися чи не найкраще.

Ізюмський, Борівський, частково Куп'янський райони Харківської області складають окремих, спільний територіальний різновид традиційної культури, який ми позначаємо як південно-східний.

Фольклорно-етнографічна експедиція, яка проходила у червні 2006 р. у Куп'янському районі Харківської області, мала на меті обстежити територію, на поч. ХХ ст. добре описану дослідником Слобідської України П.В.Івановим. Отриманий матеріал дає змогу прослідкувати динаміку та особливості змін, що сталися у традиційній культурі південного сходу Слобожанщини у ХХ ст. та у значній мірі – виявити причини цих змін.

Головними напрямками збору польового матеріалу були: пісенна традиція, дані з календарної та сімейної обрядовості, світоглядні уявлення народна архітектура та хатній побут, ремесла та промисли, краєзнавчі та пам'яткоохоронні відомості, «усна історія» слобожан.

Основним досліджуваним етносом був український, оскільки українці у Куп'янському районі Харківської області становлять вагомий частину населення (до 80% за даними останнього перепису). Однак збиралися матеріали і від представників російського етносу, зокрема щодо поховальної обрядовості, що дає змогу зробити висновки про загальнослобідські звичаєві реалії, викликані не лише загальним впливом Православної церкви, а й впливом титульної нації краю.

Особливу цінність мають відомості з народної архітектури та будівництва. Так, у досить слабо залісненому порівняно з іншими районами Харківщини Куп'янському районі, перевага віддавалася будівництву зрубних жител, і лише повоєнні негаразди викликали повсюдне зведення каркасних («сторчових») жител. Характерним для всієї Слобожанщини є чітке розмежування за формою даху будівництва «хати» (житлової будівлі з чотирискатним дахом, основного виду житла) та «хлігеля» (господарської, рідше – житлової будівлі з двоскатним дахом). Зафіксовані назви та традиційні особливості житлових та господарських будівель обійстя характерні як для поч. ХХ ст. (до епохи колективізації), так і для

теперішнього часу. Особливу цікавість викликає наявність у переліку господарських будівель селянського двору до 1930-х рр. «винбарю» – приміщення для зберігання збіжжя паралельно з клунею, де зберігалося збіжжя у снопах та частково – реманент, а також був облаштований тік. Така будівля не є характерною для решти земель Харківщини та північної й центральної Слобожанщини.

Відомості з народних уявлень виявилися прекрасно збереженими від часів П. Іванова. Нами зафіксовані багатющі та різноманітні матеріали з обмирань, причому як названі і такі, що подаються саме як обмирання ближчих родичів (вони подають картину, яка багато в чому відповідає описові завмиральників поч. XX ст.), так і у вигляді описів клінічної смерті, розказаних тими, хто її пережив.

Найстійкішою постаттю українських народних світоглядних уявлень, добре відомою і слобідським росіянам, є відьма, яку чітко відділяють від баби-ворожки і визначають як крадійку молока від чужих корів, здатну до тілесних трансформацій.

Цікавими є записи міського фольклору у Куп'янську, в яких до сфери «блукаючих мерців» включені німецькі вояки, чиє кладовище було знесене у повоєнні роки.

Як показала експедиція, сімейна обрядовість на Куп'янщині збереглася неоднорідно: найкраще та найповніше – поховальна, до певної міри – родильна (у XX ст., під час Другої світової війни, сталося повернення до інституту сільської «баби», «бабушки, яка дітей ловила») та порівняно слабо – весільна. Останнє пов'язано із заборонаю «гуляти свайбу» у 1930-ті рр., відсутністю весіль у роки, близькі до війни і відновленням обрядовості лише з 1950-х рр. Тому хоча інформанти давали стабільний матеріал щодо етапності весілля, весільних чинів та їхньої атрибутики, весільні пісні були зафіксовані дещо слабше, ніж цього можна було б очікувати.

Нами були зафіксовані матеріали з місцевих ремесел та промислів, зокрема, гончарства, бондарства та деревообробки, які у 1950-ті – на поч. 1960-х рр. зазнали суттєвого оказіонального піднесення.

Значну частину зібраних матеріалів становлять надзвичайно цікаві меморати та свідчення усної історії про події ХХ ст., отримані від інформантів 1910-х (1912, 1914, 1916 рр. нар.) років народження та «дітей війни». Інформація була отримана як від апологетів радянської влади, так і від нащадків тих, хто від неї постраждав.

Діахронний аналіз явищ побутово-обрядової культури південної Слобожанщини ХІХ — ХХ та ХХ — ХХІ століть дає змогу простежити динаміку трансформацій цих явищ та виокремити загальноукраїнські тенденції трансформаційних процесів.

Література та джерела

1. Альбом выставки XII археологического съезда в Харькове. / Под ред. Редина Е.К.— М., 1903.
2. Астахова О.В., Крупа Т.М., Сушко В.А. Свята та побут Слобожанщини: Альбом / О.В.Астахова, Т.М.Крупа, В.А.Сушко.— Х., 2004.— 125 с.: іл.
3. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Передмова, коментар В. В. Кравченка.— Х., 1991.— 256 с.: іл.
4. Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментация // Матеріали до етнології й антропології / Етнографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Т. ХХІ-ХХІІ — Частина 1. Збірник праць, присвячений пам'яті В.Гнатюка. [Впорядкував Ф.Колесса].— Л., 1929.— С. 43–109.
5. Бородавкіна О. Сл. Каменка // Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии. Гл. 1. Старобельский уезд // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к "Харьковскому календарю" на 1894 г./ Под ред. В.В.Иванова / Изд. Харьковского губернского статистического комитета.— Вып.8.— Х., 1894.— С. 95–119.
6. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: космогонічні українські народні погляди та вірування. — К., 1992.— 416 с.
7. Віхрова Т.В. Український рушник в колекції Луганського обласного краєзнавчого музею.— Луганськ, 1998.— 24 с.
8. Данковська Р. Санки в обряді "вечері" (На основі колекцій Харківського Музею Слобідської України іс. Сковороди) // Матеріали до етнології й антропології / Етнографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Т. ХХІ-ХХІІ — Частина 1. Збірник праць, присвячений пам'яті В.Гнатюка. [Впорядкував Ф.Колесса]. — Л., 1929.— С. 289–295.
9. Дитинство і народна культура Слобожанщини: Матеріали фольклорно-етнографічних експедицій 1992–2000 років / Харківський обласний центр народної творчості.— Х., 2000.— 152 с.; Крокове коло. Матеріали VII обл. учнів. наук.-практ. народознавчої конференції (4 березня 2000 р.) / За ред. М.Красикова та М.Семенової.— Х., 2001 р.; Крокове коло: Матеріали обл. учнів. наук.-практ. народознавчих конференцій (2000-2002 рр.)/ За ред. М.Красикова та М.Семенової.— Х., 2003.
10. Дьяченко Н.Т. Этнографические исследования Слободской Украины в XVIII - первой половине XIX ст. (Историко-этнографическое исследование). Автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. истор. наук. — К.м , Институт искусствоведения, фольклора и этнографии им. М.Ф.Рыльского, 1971. — 28 с.

11. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Старобельский уезд. Очерки по этнографии края / Под ред. В. В. Иванова. Т. I.– Х., 1898.– 1012 с.
12. Иванов В.В. Современная деревня в Харьковской губернии // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к "Харьковскому календарю" на 1893 год. Вып. 7-й. / Издание Харьковского губернского статистического комитета [Под ред. члена-секретаря комитета В.В.Иванова].– Х.: Типография губернского правления, 1893.– С. 1–28.
13. Иванов П. Вовкулаки (Материалы для характеристики мировоззрения крестьян-малоруссов) // Юбилейный сборник в честь В. Ф. Миллера.– М., 1900.
14. Иванов П.В. Дни недели (К малорусской этнографии).– Х., 1905.
15. Иванов П.В. Знахарство, шептание и заговоры в Старобельском и Купянском уездах Харьковской губ. // Киев. старина. – 1885.– № 12.
16. Иванов П.В. Из области малорусских народных легенд // Этногр. обозрение.– 1892.– № 2–3.
17. Иванов П.В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества.– Харьков, б. изд., 1907.– С. 74–109.
18. Иванов П.В. Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате // Харьковский сборник.– Харьков, 1889.– Вып. 3.– С. 35–66.
19. Иванов П.В. Народные представления и верования, относящиеся к внешнему миру (Материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда) // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к "Харьковскому календарю" на 1888 год.– Х.: Издание Харьковского Губернского статистического комитета, 1888.– Вып. 2.– С. 81–99.
20. Иванов П.В. Народные рассказы о домовых, леших, водяных и русалках // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1893. – Т. 5. – Вып. 1.
21. Иванов П.В. Народные рассказы о кладах // Харьковский сборник. – 1890. – Вып. IV.
22. Иванов П.В. Очерк воззрений крестьянского населения Купянского уезда на душу и на загробную жизнь // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1909. – Том 18. Издан в честь проф. Н.Ф.Сумцова. – С. 244–255.
23. Иванова А.В., Марусов П. Материалы для этнографического изучения Харьковской губ. Слобода Кабанье // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к "Харьковскому календарю" на 1893 год. Вып. 7-й. / Издание Харьковского губернского статистического комитета [Под ред. члена-секретаря комитета В.В.Иванова].– Х.: Типография губернского правления, 1893.– С. 413–460.
24. Иннокова А.М. Сл. Богдановка // Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии. Гл. 1. Старобельский уезд // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к "Харьковскому календарю" на 1894 г./ Под ред. В.В.Иванова / Изд. Харьковского губернского статистического комитета.– Вып.8.– Х.: Губернская типография, 1894.– С. 169–172.
25. Иннокова М.М. Сл. Танюшевка // Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии. Гл. 1. Старобельский уезд // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к "Харьковскому календарю" на 1894 г./ Под ред. В.В.Иванова / Изд. Харьковского губернского статистического комитета.– Вып.8.– Х.: Губернская типография, 1894.– С. 85–94.
26. Калашниковы Г.А. и А.М. Сл. Никольское // Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии. Гл. 1. Старобельский уезд // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к "Харьковскому календарю" на 1894 г. / Под ред. В.В.Иванова / Изд. Харьковского губернского статистического комитета. – Вып.8. – Х.: Губернская типография, 1894. – С. 173–342.
27. Коробова Р.А. Сл. Шулика // Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии. Гл. 1. Старобельский уезд // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к "Харьковскому календарю" на 1894 г./ Под ред. В.В.Иванова / Изд.

- Харьковского губернского статистического комитета.- Вып.8.- Х.: Губернская типография, 1894.- С. 49-62.
28. Луганщина: Етнокультурний вимір.- Луганськ, 2001.- 360 с.
 29. Манжура И.И. Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях // Сборник Харьковского историко-филологического общества.- 1890.- Т.2.- Вып. 2.
 30. Материалы для изучения обычного права в Харьковской губ. Гл. I. О праве наследования у крестьян Харьковского уезда // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к "Харьковскому календарю" на 1893 год. Вып. 7-й. / Издание Харьковского губернского статистического комитета [Под ред. члена-секретаря комитета В.В.Иванова].- Х.: Типография губернского правления, 1893.- С. 395-412.
 31. Муравський шлях-97: Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упор. Красиков М., Олійник Н., Осадча В., Семенова М.- Х., 1998.- 360 с.
 32. Народні пісні: Записи Людмили Єфремової.- К., 2006.- 575 с.
 33. Стороженко М.К. Сл. Ново-Астрахань // Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии. Гл. 1. Старобельский уезд // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к "Харьковскому календарю" на 1894 г./ Под ред. В.В.Иванова / Изд. Харьковского губернского статистического комитета.- Вып.8.- Х.: Губернская типография, 1894.- С. 27-48.
 34. Сумцов М.Ф. Слобожане. Историко-етнографічна розвідка / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; слово до читача, примітки та післямова Володимира Фрадкіна.- Х., 2002.- 282 с.
 35. Сушко В.А. Порівняльний аналіз українських світоглядних уявлень кін.ХІХ – поч. ХХ ст. та кін. ХХ – поч. ХХІ ст.// Матеріали наукової конференції археологів і краєзнавців, присвяченої 75-річчю від дня народження Леонарда Веніаміновича Бедіна (23-25 вересня 2003 року).- Луганськ: Луганський обласний краєзнавчий музей, 2005.- С. 186-190.
 36. Татарский А.А. Сл. Свято-Дмитриевка // Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии. Гл. 1. Старобельский уезд // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к "Харьковскому календарю" на 1894 г./ Под ред. В.В.Иванова / Изд. Харьковского губернского статистического комитета.- Вып.8.- Х.: Губернская типография, 1894.- С. 1-26. Ткаченко А.И. Сл. Петро-Павловка // Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии. Гл. 1. Старобельский уезд // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к "Харьковскому календарю" на 1894 г./ Под ред. В.В.Иванова / Изд. Харьковского губернского статистического комитета. - Вып.8. - Х.: Губернская типография, 1894. - С. 133-168.
 37. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. нариси А.П.Пономарьова, Т.В.Косміної, О.О.Боряк. Вст.ст. А.П.Пономарьова.- 2-ге вид.- К., 1991.- 640 с.: іл.
 38. Хотяинцева С.А. и Усикова А.А. Сл. Мостки // Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии. Гл. 1. Старобельский уезд // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к "Харьковскому календарю" на 1894 г./ Под ред. В.В.Иванова / Изд. Харьковского губернского статистического комитета.- Вып.8.- Х.: Губернская типография, 1894.- С. 63-84.
 39. Шинкарев П.М. Сл. Бело-Куракино // Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии. Гл. 1. Старобельский уезд // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к "Харьковскому календарю"

Спадщина етнографів Слобожанщини: зміст та стан вивчення.

Аналізується ступінь вивченості етнографічної спадщини окремих вчених-польовиків Слобожанщини, констатується відсутність узагальнюючого дослідження, яке б було присвячене вивченню персоналій етнографів.

Ключові слова: етнографічна робота, персоналії, Слобожанщина.

Анализируется степень изученности этнографического наследия отдельных ученых-полеви́ков Слобожанщины, констатируется отсутствие обобщающего исследования, которое было бы посвящено изучению персоналий этнографов.

Ключевые слова: этнографическая работа, персоналии, Слобожанщина.

Studied of ethnographic inheritance of separate field scientists of Slobozhanschyna is analysed in the article, absence of summarizing research that would be sanctified to the study of personalias of ethnographers is established.

Key words: ethnographic work, personalias, Slobozhanschyna.

Українська етнографічна наука може з гордістю сказати, що проблема дослідження життєвого шляху етнографів-дослідників є одним з пріоритетних напрямів дослідження етнографічної спадщини. За часів незалежності вийшла велика кількість довідникової і наукової літератури щодо дослідників з терен фольклору і етнографії, успішно захищаються дисертаційні роботи. Існує ціла низка робіт, в яких характеризується життєвий шлях, науковий доробок і місце певного дослідника в системі наукового пошуку і методики польової роботи, але більшість постатей дослідників етнографії слобожан залишилися осторонь цього потужного інформаційного поля. Серед всього цього розмаїття наразі відсутня фундаментальна робота щодо творчого доробку народознавців, які досліджували Слобожанщину, не узагальнюється внесок до етнографічної науки на Україні слобожанських етнографів-аматорів.

Першою спробою узагальнюючого дослідження персоналій діячів української етнографії, які працювали на Слобожанщині, потрібно вважати роботи М. Сумцова, які присвячені насамперед визначенню ролі різних дослідників у процесі етнографічного пізнання краю. Він перший зазначив неповноцінність роботи О. Пипіна «История русской этнографии» і зробив спробу суттєво її доповнити [43]. Його нотатки «Діячі українського фольклору» щодо персоналій українських дослідників-етнографів неодноразово перевидавалися і доповнювалися [38; 39; 37; 44]. Саме він вперше став критично ставитися до характеристики особистостей дослідників і складання бібліографічних покажчиків з українського народознавства. Необхідно відмітити ґрунтовність із якою він підходив до цього питання. Особливо він намагався популяризувати творчу спадщину таких слобожанських дослідників як Іван Манжура [40], Григорій Квітка-Основ'яненко [42], Петро Іванов [41]. Особливої уваги зазнала його діяльність щодо створення бібліографічних покажчиків до творів Григорія Квітки-Основ'яненка [10] та складання аналітичного огляду книгозбірки Митрофана Дикарева (Дикаріва) [3]. Потрібно відмітити, що характеристика внеску М. Сумцова до вивчення українського народознавства мала інколи дуже критичний аналіз. Наприклад, Віктор Петров закидав Миколі Сумцову те, що він у своїх працях виявив себе певною мірою еклектиком, але з тим і визнавав, що його дослідження певною мірою є віддзеркаленням епохи, і взагалі сумнівався з того, чи дійсно може Микола Федорович мати до етнографії історичну зацікавленість [30]. Озираючись на століття, яке пройшло з моменту останньої узагальнюючої розвідки щодо діячів слобожанської етнографії, маємо констатувати, що сучасна наука перебуває в тій же еклектично-пошуковій стадії щодо характеристики внеску і критичної оцінки різноманітних осіб, що провадили польові дослідження Слобожанщини. Більш того, сучасні дослідники зовсім уникають давати критичні визначення діяльності дослідників, навіть якщо вони були дослідниками-аматорами, а ще частіше нехтують історіографічною спадщиною своїх попередників, які намагалися такі оцінки запропонувати. Тому метою нашої роботи є узагальнення й опис історіографічних розвідок щодо

персоналій дослідників Слобожанщини. Це допоможе винайти нові підходи як для висвітлення діяльності етнографів різного ґатунку і певних шкіл, так і пропагування критичного осмислення спадщини цих діячів.

Одним із перших дослідників українського етносу, який залишив для нас детальний опис весілля слобожан стає Григорій Калиновський. Уперше його внесок до української етнографії схарактеризував Володимир Горленко, зазначивши, що це не просто опис весілля, а перший твір, що стосується етнографії українців загалом [8, с. 505-507]. На жаль, особистість дослідника так і залишається до сих пір для нас невідомою.

Із більшими подробицями досліджено діяльність на терені етнографії ще одного курянина – Олексія Дмитрюкова, який залишив по собі детальні описи життя українців Суджанського повіту, але його надбання часто-густо нехтується дослідниками українства. Дмитро Зеленін назвав етнографічні роботи Дмитрюкова «видающися по докладності описання» [11]. Виходячи з тих обставин, що діяльність Олексія Дмитрюкова була аматорською, наукова цінність його робіт просто вражає навіть сьогодні [47].

Найбільшої пошани в площині наукових розвідок поміж усіх етнографів-аматорів Слобожанщини як за життя і особливо в новітній час зазнав Петро Іванов. Ще за життя М. Сумцов оцінив його поважну працю і наголосив на ентузіазм і творчій потенціал польової роботи [41]. Найґрунтовніше науковий доробок Петра Іванова в галузі народознавства досліджував Михайло Красіков [23, с. 87-89; 20, с. 151-154; 19, с. V-XLIII], Ольгою Чалою [46, с. 187-193; 45, с. 65-71], Іриною Неїло [27; 28], луганськими дослідниками [6, с. 301-311]. Про те, що його спадщина вимагає всебічного вивчення і означення в якості окремої монографії свідчить як інтерес дослідників до його робіт, так і до самої постаті вченого-аматора під час конференції з нагоди його ювілею [6], до якого було видано дуже актуальне бібліографічне видання [29]

На противагу до зацікавленості й масовості досліджень про Петра Іванова, діяльність поважного народознавця секретаря Харківського статистичного комітету Василя Іванова (1893-1903 рр.) на довгий час була для наукового загалу

майже невідомою. Крім вшанування його наукового доробку Миколою Сумцовим у розвідці «Діячі слобідського фольклору», інші дослідники оминають цю постать своєю увагою. Хоча його етнографічні огляди «Современная деревня в Харьковской губернии», «Обычное право крестьян Харьковской губернии», редакційний ним збірник «Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии» стали перлинами української етнографії. Можливо тому, що навіть в поважних наукових виданнях постаті згадуваних вище двох потужних збирачів часто-густо нівелюються і розглядаються за співпаданням прізвищ як одна особа.

Невтомним трудівником на ниві етнологічного-етнографічного роботи завжди для нас залишиться Митрофан Дикарєв (Дикарев). Загалом етнографічний подвиг слобожанина дуже високо оцінений в наукових доробках українських вчених [36, с.12-13; 35, с. 14-53; 21]. Початковий період становлення особистості дослідника добре схарактеризований Лідією Козар [15]. Віктором Чумаченком було дуже ґрунтовно досліджено кубанський період життя Митрофана Дикарєва, його пам'яті присвячені щорічні Дикарєвські читання, що відбуваються у Краснодарі. Щодо слобожанського періоду діяльності дослідника, то особливої уваги заслуговує робота джерелознавча робота Максима Кирчанова [12]. Авторка цієї статті схарактеризувала Митрофана Дикарєва як першого професійного слобожанського дослідника-польовика, незважаючи на зовнішні аматорські засади його діяльності [4, с. 27-29].

Запекла боротьба Бориса Грінченка з обмеженістю харківської громадської думки щодо народної освіти і збору етнографічного матеріалу відклала свій відбиток на якість досліджень його слобожанської спадщини. Крім дослідження А. Ямкового [48], дослідники здебільшого розглядають чернігівський період його творчості [16; 17; 26, 32; 33; 34].

Найбільшою прогалиною в дослідженні слобожанських етнографів потрібно вважати постать Миколи Сумцова. В історіографічному плані насамперед нас хвилює його наукова спадщина не в якості народознавця-теоретика (список дослідників, які намагалися охарактеризувати його наукову фольклорно-етнологічну діяльність навіть важко перерахувати), а саме як етнографа, що

провадив першу комплексну етнографічну експедицію на Слобожанщині. Його доробок у цій царині намагалися схарактеризувати деякі дослідники [9; 18; 22; 7], але все ж таки потрібно відмітити, що ця сторона його діяльності досі висвітлена вкрай поверхнево.

Найменша увага дослідженню в галузі етнографії Слобожанщини присвячена в наукових публікаціях постаті Дмитра Яворницького. Потрібно нагадати, що Дмитро Яворницький провадив широкі етнографічні записи по різних селах Слобожанщини і мав намір узагальнити їх в ґрунтовному дослідженні «Український селянин: від колиски до могили». Крім розвідки Михайла Красікова харківський період пошукової діяльності дослідника не став предметом окремого вивчення в науковій літературі [21].

Поряд з постаттю Дмитра Яворницького ще однією яскравою особистістю постає перед нами Василь Бабенко чия діяльність як науковця почалася спочатку на Харківщині, й продовжилася на Катеринославщині. Аматорське знайомство з етнографією переросло у цьому народному вчителіві у справжню наукову пристрасть [1].

Не можна пройти повз постать такого поважного дослідника-етнолога, що доклав великих зусиль до систематизації етнографічних джерел Слобожанщини, як Олексій Ветухов [13; 25]. Дослідження його спадщини було призупинено після того, як під час другої світової війни він співробітничав з окупаційним урядом. Наразі його етнографічна спадщина залишається осторонь наукових зацікавлень сучасних дослідників.

Хронологічно закінчує перелік видатних дослідників-польовиків Слобожанщини постать Раїси Даньковської (Данківської). Ця талановита учениця Миколи Сумцова не тільки залишила низку узагальнюючих робіт дуже високого ґатунку, започаткувала комплексні етнографічні екскурсії краєм і містом Харковом, довгий час очолювала етнографічний відділ Музею Слобідської України імені Г. Сковороди, відмічена як фаховий музейчик, досвідчений збирач етнографічних колекцій [31; 2].

Серед дослідників Слобожанщини, які змогли вивели народознавство зі стадії описової до стадії науково-порівняльної потрібно виділити, насамперед, Митрофана (Дікарьова) Дикарева, Василя Іванова та Раїсу (Данковську) Даньківську. Діяльність усіх вище згадуваних діячів залишила по собі не тільки знання про життя слобожан, але й проходила в період, коли формальні етнографічні описи перетворювалися на наукові розвідки з поважною аргументацією. Але поза поля наукових досліджень залишилася науково-етнографічна спадщина таких слобожанських дослідників-польовиків як Олена Радакова та Катерина Рєзанова. Маємо констатувати, що актуальним є не тільки подальше вивчення творчого доробку окремих учених, але й, насамперед, створення узагальнюючої праці щодо польової етнографічної роботи на теренах усієї Слобожанщини впродовж XIX – початку XX століть.

Література

1. Аксьонова Н. В. Василь Олексійович Бабенко як етнограф / Н. В. Аксьонова // Проблеми історії та археології України. Зб. допов. Міжнарод. наук. конференції. До 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові. – Х., 2003.
2. Аксьонова Н. В. Етнографічна спадщина Раїси Данковської / Н. В. Аксьонова // Дев'яті Сумцовські читання: Матеріали наук. конференції „Музей і сучасність”. – Х., 2004.
3. Аксьонова Н. В. Микола Сумцов як дослідник етнографічної спадщини Г. Ф. Квітки-Основ'яненка / Н. В. Аксьонова // Восьмі Сумцовські читання: Матеріали наук. конференції, присвяченої 100-річчю XII Археологічному з'їзду. – Х., 2003.
4. Аксьонова Н. В. Митрофан Дикарів як видатний етнограф Слобожанщини / Н. В. Аксьонова // Десяті Сумцовські читання: Матеріали конференції „Музей і сучасність”. – Х., 2005.
5. Аксьонова Н. Петро Васильович Іванов – корифей українського народознавства (конференція до 170-річчя від дня народження, Харків, 1-2 грудня 2007 р.) / Н. В. Аксьонова // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 6.
6. Бабченко В. М. П. В. Іванов дослідник народних вірувань і повір'їв Луганщини / В. М. Бабченко, Г. М. Намдаров // Луганщина: етнокультурний вимір. – Луганськ, 2001.
7. Баранов Д. В. Праця академіка М. Ф. Сумцова по розробці та поширенню програм з етнографічно-краєзнавчого дослідження України наприкінці XIX – на початку XX ст. / Д. В. Баранов // Вісник ХНУ. – 2000. – №456. – Ч. 1. – С. 310-312
8. Г-ко В. Сто лет южно-русской этнографии / В. Горленко // Киевская старина. – 1884. – Кн. III.
9. Дмитренко М. Видатний український народознавець Микола Сумцов / М. Дмитренко // НТЕ. – 2004. – № 3.
10. Єрофеева Г. М. Бібліографічна діяльність М. Ф. Сумцова / Г. М. Єрофеева // Перші Сумцовські читання: Матеріали наук. конференції, присвяченої 100-річчю XII Археологічному з'їзду. – Х., 1995.
11. Зеленин Д.К. Материалы для описания Курской губернии, хранящиеся в Учёном архиве ИРГО / Д. К. Зеленин // Курский сборник. – 1912. – Вып. VII.
12. Кирчанов М.В. Книга М.А. Дикарева «Очерк воронежского мещанского говора» как источник русско-украинских этнических контактов / М. В. Кирчанов // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северного Кавказа за 2005 год. Дикаревские чтения 12. – Краснодар, 2006. – С. 48-54

13. Ковалівський А. Праця Ветухова на полі етнографії / А. Ковалівський // Етнографічний вісник. – 1928. – № 6.
14. Козар Л. Борис Грінченко на терені наукового українознавства / Л. Козар // Дивослово. – 1997. – № 10.
15. Козар Л. Місце Митрофана Дикарева в історії української фольклористики / Л. Козар // Дослідники українського фольклору: невідоме і маловідоме. – К., 2008.
16. Козар Л. Фольклористична діяльність Бориса Грінченка / Л. Козар // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 2-3. – С. 3-10
17. Козар Л. Фольклористична діяльність родини Грінченків в історійко-культурному житті України на межі XIX-XX ст. / Л. Козар // Дослідники українського фольклору: невідоме і маловідоме. – К., 2008.
18. Красиков М. Вдячний син Слобожанщини. Микола Сумцов – дослідник і громадський діяч краю // М.Ф. Сумцов Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. – Х., 2008
19. Красиков М. Петро Іванов і справа його життя / М. Красиков // Іванов П. В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии. – Х., 2007.
20. Красиков М. Таємничий «П. І.» / М. Красиков // Берегиня. – 1998. – Ч. 1-2.
21. Красиков М. Д. Яворницький і проблема історичного вивчення пісенної творчості населення Слобожанщини / М. Красиков // Наук.-метод. конференція професорсько-викладацького складу та аспірантів Харків. художньо-промисл. ін-ту за підсумками наук.-твор. роботи за 1995 рік. Тези доп. – Х., 1996.
22. Красиков М.М. Слобожанин [Про М. Сумцова] // Харків і харків'яни. – Х., 2003. – №1. – С. 18-26
23. Красиков М.М. До характеристики фольклорно-етнографічних поглядів П. Іванова / М. М. Красиков // Культура України: історія і сучасність: тез. Доп. Міжнарод. наук.-теорет. конференції 25-26 жовтня 1994 р. – Х., 1994.
24. Курочкін О. З народознавчої спадщини Митрофана Дикарева / О. Курочкін, І. Філіпова // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 4.
25. Левін О. Олексій Ветухов / О. Левін // Червоний шлях. – 1925. – № 11-12.
26. Неживий О. І. Борис Грінченко в наукових дослідженнях XX століття / О. І. Неживий // Творча спадщина Бориса Грінченка й українська національна ідея. – К., 2008.
27. Неїло І. В. Народна проза Куп'янщини в записах Петра Іванова: сюжет, мотив, образ: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / І. В. Неїло. – К., 2005. – 18 с.
28. Неїло І. В. Петро Іванов: розвідник народного духу / І. В. Неїло // Українознавство – 2001: Календар-щорічник. – К., 2000.
29. Петро Іванов – дослідник Куп'янщини (1837-1931): Бібліографічний покажчик / Харк. держ. наук. бібл. імені В. Г. Короленка, Спілка етнологів та фольклористів м. Харкова; Уклад. О. М. Дмитрієва; наук. ред. М. М. Красиков. – Х., 2007.
30. Петров В. М. Ф. Сумцов як історик етнографії / В. Петров // Записки історико-філологічного відділу УАН. – 1926. – кн. VII-VIII.
31. Рибальченко Л. Л. О некоторых аспектах деятельности Музея Слободской Украины им. Сковороды в 20-е – начале 30-х годов / Л. Л. Рибальченко // Перші Сумцовські читання. – Х., 1995.
32. Родінова Н. Л. Етнографічна діяльність Бориса Грінченка. Дис. канд. іст. наук. 07.00.05 – етнологія / Н. П. Родінова. – К., 2007.
33. Родінова Н. Праця Бориса Грінченка на ниві просвітництва і етнографії / Н. П. Родінова // Етнічна історія народів Європи. – К., 2005. – Вип. 19.
34. Родінова, Н. Етнографічно-фольклористична діяльність Бориса Грінченка / Н. Родінова // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2006. – № 82-84.
35. Старков В. «Золоті зерна наукового пізнання» (епістолярна спадщина Митрофана Дикарева) / В. Старков // Пам'ять століть. – 2000. – №1-2.

36. Старков В. Митрофан Дикарїв – повпред нації. Листи М. Дикарїва до Ф. К. Вовка / В. Старков // Берегиня. – 1999. – №4.
37. Сумцов М. Ф. Малюнки з життя українського народного слова/ Н. Ф. Сумцов. – Х., 1910.
38. Сумцов М. Діячі українського фольклору / Н. Ф. Сумцов. – Х., 1910.
39. Сумцов М. Діячі українського фольклору / Н. Ф. Сумцов // Сборник ХИФО. – Т. XIX.
40. Сумцов Н. Ф. И. И. Манжура как поэт и этнограф / Н. Ф. Сумцов // СХИФО. – 1905. – Т. 16.
41. Сумцов Н. Ф. П. В. Иванов [К 70-летию этнографа] / Н. Ф. Сумцов // Южный край. – 1907. – 15 дек.
42. Сумцов Н. Ф. Г. Ф. Квитка, как этнограф. По поводу пятидесятилетия со дня кончины его/ Н. Ф. Сумцов. – К.: Типография Корчак-Новицкого, 1893.
43. Сумцов Н. Ф. Современная малорусская этнография / Н. Ф. Сумцов. – К., 1897.
44. Сумцов Н. Ф. Діячі слобідського фольклору / Н. Ф. Сумцов // Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Х., 1918.
45. Чалая О. Б. Исследование феномена знахарства в работах П. Иванова / О. Б. Чалая // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2004. – Вип. 7.
46. Чалая О. Из истории украинской этнографии. П. В. Иванов / О. Чалая // Регіональні проблеми розвитку українознавства Східної України: матеріали наук.-практ. конференції 10 вересня 2003 р. – Х., 2003.
47. Щавелёв С. П. А. И. Дмитриуков — первый курский археолог и этнограф // Архивная находка. – Курск, 1992. – Вып. 1.
48. Ямковий А. А. Борис Грінченко і Луганщина : історико-біографічний нарис / А. Ямковий. – Алчевськ, 2008.

Елла Стьопченко

Історіографія історії досліджень німецького населення Півдня України (кінець XVIII – початок XXI ст.).

Стаття присвячена вивченню процесу проведення наукових історичних досліджень різних аспектів історії та культури німецького населення Півдня України у вітчизняній та зарубіжній історіографії за період від початку XX ст. до сьогодення.

Ключові слова: історіографія, німецьке населення, німецькознавчі студії, Південь України.

Статья посвящена изучению процесса проведения научных исторических исследований разных аспектов истории и культуры немецкого населения Юга Украины в отечественной и зарубежной историографии с начала XX ст. до настоящего времени.

Ключевые слова: историография, немецкое население, немецковедческие исследования, Юг Украины.

The article is devoted to study of the process of realization of scientific historical researches on some aspects of history and culture of the German South Ukraine population in the home and foreign historiography from the early 20th century till the present.

Key words: *historiography, German population, German colonists, German-studying studios, the Southern Ukraine.*

Історіографічні дослідження сьогодні посідають все вагомніше місце в історичній науці. Історія певної етнічної спільноти, зокрема німецької, є одночасно частиною всієї етнічної історії України. Наукове осмислення зародження та розвитку знань з історії німців Півдня України потребує вивчення загальних тенденцій розвитку суміжних наук, в контексті дослідження етнонаціональних процесів, аналізу методологічних підходів, загальної характеристики історіографічних джерел та їх класифікації. За сучасних умов суспільно-політичного життя різних етносів України з розгортанням конкретно-історичних та етнологічних досліджень активізуються історіографічні дискурси, покликані підсумовувати здобутки науковців, привертати увагу до недостатньо вивчених питань. [41, с. 16].

Історіографія проблеми німецького населення Півдня України нараховує двохсотлітню історію досліджень (кінець XVIII – початок XXI ст.) і представлена значним вітчизняним та зарубіжним історіографічним доробком. Проблема розроблялася в контексті досліджень з історії колонізації, життєдіяльності іноземних колоністів, господарського і культурного розвитку південноукраїнського регіону. Критичний аналіз специфіки історіографічного процесу історії німецького населення Півдня України необхідний для перегляду оцінок і провідних тенденцій вітчизняної та зарубіжної історіографічної традиції, які тривалий час спотворювали або замовчували реальне відображення історичної дійсності цієї спільноти. Однак, незважаючи на актуальність теми і наявність великої кількості публікацій в історіографічному плані до сьогодні проблема є недостатньо розробленою. Історіографічні праці умовно поділені автором на певні різновиди: історіографічні вступи індивідуальних та колективних

монографій, статті у науковій періодиці, дисертаційні дослідження, що висвітлюють певні аспекти з історії та культури німців цього регіону. Проте, при наявності історіографічних оглядів з теми, вони дотепер не піддавалися історіографічному аналізу.

У дорадянській російській історіографії одна з перших спроб представити характеристику опублікованої літератури з історії іноземної колонізації була здійснена Г. Писаревським. [40]. У передмові до книги дослідник представив існуючі на той момент публікації з історії німецьких колоністів, авторами яких були мандрівники, учасники наукових експедицій, організованих Санкт-Петербурзькою Академією наук у 70-80-х рр. XVIII ст.; чиновники МВС та МДМ, що залишали свої спостереження за німецькими колоністами у відомчих часописах; вчителі, пастори (Я. Штах, К. Конрад та ін.). Окремо Г. Писаревський виділяє дослідження О. Клауса (1869 р.) [25], звертаючи увагу на залучення в його роботі архівної джерельної бази. Даючи загалом схвальну оцінку праці О. Клауса, при підготовці якої автором використовувалися рукописні архівні матеріали, Г. Писаревський критично зауважує, що «документи архівів були ним використані не у повному обсязі, оскільки не всі архіви та канцелярії були для нього відкриті» [40, с. VI].

Історіографічні огляди, присвячені загальним питанням історії Південної України, її заселення, господарського, культурного розвитку та народонаселення з'являються в радянській історіографії у роботах О. Дружиніної [12; 13; 14], М. Кабузана [21; 22; 23]. В спеціальному дослідженні Л. Малиновського, знаходимо докладніший аналіз російської та зарубіжної історіографії проблеми соціально-економічного розвитку німецьких колоній у Південній Росії (1762 – 1917 рр.) [31].

В сучасній українській історіографії одні з перших подібних оглядів досліджень з історії німецького населення Російської імперії належать київському досліднику-германісту І. Кулиничу. Передусім, це перший розділ його монографії (1995 р.), що вийшла у співавторстві з Н. Кривець [27]. На Третій Анапській міжнародній науковій конференції під загальною назвою «Російські німці»

(1996 р.), присвяченій питанням історіографії та джерелознавства цієї спільноти, І. Кулинич одним із перших українських дослідників звернувся до аналізу російської та української історіографії проблем іноземної колонізації Півдня України [28]. Вчений намагався систематизувати накопичений емпіричний матеріал, провести аналіз стану досліджень, а також прослідкувати історіографічну традицію досліджень історії німців Російської імперії у дореволюційній російській історіографії.

У другій половині 90-х рр. ХХ ст. з'являються публікації дніпропетровської дослідниці Н. Осташевої (Венгер), яка запропонувала огляд вітчизняної й зарубіжної історіографії українського періоду історії менонітів [34; 36]. Поглиблений аналіз зарубіжної історіографії “українських менонітів” знайшов відображення в дисертаційному дослідженні авторки та в опублікованій на основі цих матеріалів монографії [35; 37].

Спроба провести проблемно-хронологічний аналіз історіографії німецького і менонітського населення Південної України була зроблена співробітниками Інституту українсько-німецьких досліджень ДНУ Н. Осташевою (Венгер), С. Бобилевою колективній монографії [39]. Віддаючи належне цій праці, зазначимо, що дослідницький процес історії даного етносу періоду Першої світової, 1920-1930-х рр. та Другої світової війни є недостатньо проаналізованим.

Історіографічний огляд праць з історії німців Півдня України також знайшов відображення у колективній монографії миколаївських дослідників М. Шитюка, В. Шкварець, М. Козиревої (2009) [33]. На жаль, у роботі відсутній критичний аналіз історіографічних тенденцій різних періодів, недостатньо розмежовано українські і зарубіжні дослідження, що не надає уяви про історіографічну ситуацію з проблеми.

Важливий напрям у розвитку історіографії етнонаціональних досліджень належить О. Рафальському та Л. Якубовій. Зокрема, О. Рафальський аналізує публікації з історичного минулого та сучасного стану етнічних меншин – етносоціальні процеси, культурно-освітній розвиток, характер міжетнічних взаємин, напрями державної етнополітики [41, 42]. На нашу думку, праця

О. Рафальського може вважатися одним із перших досліджень в сучасній українській науці, яке започатковує перспективний напрямок наукових розробок історіографії різних національних меншин країни. Праці Л. Якубової присвячені історіографії історії етнічних меншин УСРР у 1920-1930-ті рр. [57; 58; 59; 60]. У них представлені етапи історіографічного процесу, причини змін концептуальних підходів до висвітлення цієї проблематики та їх наслідки для історичної науки, окреслені здобутки радянських, зарубіжних і сучасних вітчизняних дослідників. Дослідницею виділено п'ять основних етапів розвитку історіографічного процесу етнічної проблематики, починаючи з 20-х рр. ХХ ст. – до сьогодення. Зауважено, що практично на кожному з періодів (до початку 90-х рр. ХХ ст.) вирішальну роль у формуванні концептуальних засад проведення історичних досліджень відігравала партійна доктрина з національного питання, яка виділена прикметною ознакою радянського сегменту історіографії [60, с. 6]. Водночас, в цих роботах залишаються недостатньо дослідженими проблеми історіографії німецької етнічної групи в Україні протягом ХХ ст.

Історіографічний аналіз літератури з даної теми наявний в низці виконаних і захищених протягом 1994-2010 рр. дисертаційних праць українських дослідників, предметом спеціального дослідження яких стали переважно соціально-економічні, культурні, релігійні, освітянські, політичні та міграційні питання з історії німецької й менонітської етнічних спільнот Півдня України. До їхнього кола належать більше 20 кандидатських дисертацій (з авторефератами) із зазначеної проблематики: М. Ісмаїлова (1994) [20], Н. Осташевої (1996) [35], О. Безносової (1998) [3], С. Атаманенка (2002) [1], С. Очеретянко (2003) [38], К. Лях (2005) [30], М. Белікової (2005) [6], І. Задерейчука (2005) [16], Т. Захарченко (2005) [18], О. Берестень (2006) [4], Ю. Берестень (2006) [5], Ю. Дингес (2006) [11], І. Іванькова (2007) [19], О. Замуруйцева (2008) [17], Л. Хрящевської (2008) [38], М. Козиревої (2009) [26], А. Задерейчук (2010) [15], О. Безносова (2010) [2], О. Качалова (2010) [24], Е. Стьопченко (2010) [43] та 2 докторські дисертації, присвячені суспільно-політичним (В. Васильчук (2006) [7]) та економічним (Н. Венгер (2010) [8]) аспектам теми. На жаль у більшості

досліджень огляд стану наукової розробки проблеми поданий переважно у вигляді розширених анотацій без їх належного аналізу.

Заслуговує на увагу проведений історіографічний аналіз з іноземної колонізації, імміграції, історії заселення, облаштування та соціально-економічного розвитку німецьких, особливо менонітських колоній на Півдні України у дисертаційних дослідженнях С. Атаманенка [1] М. Белікової [6], Ю. Берестеня [5], О. Замуруйцева [17]; з історії міжетнічних взаємин німецького з інонаціональним населенням регіону у різних сферах життєдіяльності в роботі К. Лях [30]; з культурно-просвітницької діяльності німців та менонітів в дослідженнях О. Берестень [4], з питань релігії – О. Безносової [3], освіти – С. Очеретянко [38], І. Задерейчука [16], суспільно-політичного життя німецьких та менонітських колоністів регіону в добу революцій, громадянської війни та в умовах НЕПу – О. Безносова [2], національно-культурних процесів в німецьких поселеннях у 1920-1930-х рр. – Н. Венгер (Осташева) [35], М. Козиревої [26], з проблем становища етнічних німців у рейхскомісаріаті «Україна» часів Другої світової війни – І. Іванькова [19].

Важливим для наукового осягнення теми є аналіз історіографії проблеми соціально-економічного поступу та підприємництва менонітських громад в умовах колонізації та модернізації Півдня Російської імперії, проведений Н. Венгер в її докторській дисертації та ґрунтовній монографії [8; 9]. Зокрема, у першому розділі роботи нею був запроваджений новий метод класифікації історіографії, який базується на кореляції чотирьох принципів: авторського, хронологічного, тематичного, реляційного. Причому, як універсальний алгоритм структури історіографії обрано чинник конфесійної приналежності дослідника, що дозволив автору класифікувати комплекс історіографії як сукупність двох основних традицій досліджень: «менонітську історіографію» та «зовнішню до менонітського соціуму». В свою чергу, остання розподілена дослідницею ще на окремі історіографічні блоки за хронологічним принципом та проблематичними напрямками (державно-прагматичний та науково критичний) [9, с. 19]. На нашу думку, Н. Венгер представлений новий підхід до класифікації історіографії

проблеми, який дозволяє представити чіткішу картину наявності та розвитку історіографічної традиції вивчення історії й культури німецького населення Півдня України. Нажаль вузькоспеціальна тематика дослідження – «менонітське підприємництво» зумовив Н. Венгер зосередитися на дослідженні саме історіографії цієї проблематики. Однак, це спричинило дещо фрагментарний історіографічний аналіз праць сучасних українських дослідників з інших аспектів історії і культури німецької спільноти: не розглянуті роботи науковців, спеціально присвячені історії та соціально-економічному розвитку менонітів на Півдні України (М. Белікової [6], Ю. Берестеня [5]) або роботи з історії німецького населення регіону, в яких вивчаються питання економічного поступу менонітських колоністів (К. Лях [30], Т. Захарченко [18], В. Замуруйцева [17] тощо.).

Особливе значення для запровадження широкомасштабних теоретичних і науково-практичних досліджень про німецьке населення на пострадянському просторі та з метою координації вітчизняних і зарубіжних науковців мало створення Міжнародної асоціації дослідників історії та культури російських німців (*далі* – МАДІКРН) – громадської організації, яка об'єднала (по даним на 2011 р.) більше ста (102) вчених-суспільствознавців (істориків, етнографів, соціологів, філологів, лінгвістів, філософів, політологів, культурологів, мистецтвознавців) з 8 країн світу: Росії, України, Німеччини, Казахстану, Азербайджану, Киргизтану, Узбекистану та Японії [32, с. 3-4].

Серед дослідників МАДІКРН питанням історіографії російських німців в країнах СНД, Німеччині, США особливу увагу приділяють Т. Чернова, І. Черказьянова, Л. Малиновський та ін. Так, Т. Черновою був проведений докладний аналіз стану сучасних досліджень історії російських німців в різних країнах світу за період 1991-2000 рр. у вступі до спеціалізованого тематичного бібліографічного збірника наукових і публіцистичних праць з проблем історії, етнографії, етносоціології, матеріальної та духовної культури російських німців [56]. До того ж, частина її публікацій присвячена питанням досліджень історії німецьких поселень в Україні (в кінці XIX – початку XX ст.) [52; 54; 55], а також

основним напрямкам, результатам, проблемам і перспективам новітньої історіографії російських німців [53]. Питання історіографії історії досліджень німецьких колоністів розглядалися у публікаціях санкт-петербурзької вченої І. Черказьянової, якій належить реконструкція біографій перших дослідників російських німців – О. Клауса, Г. Писаревського, а також призабутих у радянські часи вчених – Г. Дингеса, В. Жирмунського, О. Клібанова, В. Крестьянінова, О. Іпатова та ін. [46; 47; 48; 49; 50; 51].

Зарубіжна історіографія на сучасному етапі розвивається у спеціалізованих наукових центрах: Геттінгенське відділення інституту культури та історії німців Північної Європи (А. Айсфельд, Х. Херт); Інститут культури та історії східних німців при Дюссельдорфському університеті ім. Г. Гейне (Д. Брандес, Д. Нойтатц; Д. Мешков); Центр російських і східноєвропейських досліджень (Торонто, Канада) – Х. Дік; університет Нью-Йорку (Фредонія, США) – Дж. Стейплз; університет Фресно Пасифік (Каліфорнія, США) – П. Тевс; Веллінгтонський університет (Нова Зеландія) – Дж. Юррі.

Значний внесок у розвиток дослідницької діяльності по вивченню історії німців Східної Європи, зокрема Росії та України здійснюється в Інституті німецьких і східноєвропейських досліджень Геттінгенського дослідницького центру під керівництвом співробітника (1987-1990), а згодом директора цього Інституту Альфреда Айсфельда (нащадок російських німців-спецпоселенців-репатріантів). Очолюючи цей заклад (1990-2001 р.) А. Айсфельд ініціює створення робочих груп і наукових комісій в Балтії, Росії, Україні та разом із російськими колегами започатковує Міжнародну асоціацію дослідників історії та культури російських німців (МАДІКРН) [32, с. 4]. За його ініціативи здійснюються різноманітні проекти по виданню збірників документів з державних регіональних архівів України, проведенню міжнародних наукових конференцій: і створенню узагальнюючих історіографічних та енциклопедичних видань тощо. А. Айсфельдом проводиться й серйозна наукова робота з теми. У 1992 р. вийшла друком його праця «Російські німці», в якій представлена й

історія досліджень німецьких поселень в Україні (середина XVIII ст. до часів перебудови в Радянському Союзі) [63].

Співробітник цього ж Інституту В. Хердт також долучився до діяльності у МАДІКРН, та роботи на багатьох конференціях з проблем російських німців. Зокрема на одному з таких заходів В. Хердт виступив з доповіддю, в якій здійснив аналіз стану розробки проблеми та проведення досліджень російськими, українськими та зарубіжними вченими з історії німецького населення протягом 90-х рр. XX ст. Він підкреслив, що дослідникам російських німців необхідно вивчати й історію різних етносів країн СНД, щоб мати можливість проводити порівняльну характеристику різноманітних аспектів їх життєдіяльності спостерігаючи міжетнічні взаємовпливи [44, с. 15-16]. З 2001 р. Інститут перетворюється на Геттінгенське відділення Інституту культури та історії німців Північно-Східної Європи, А. Айсфельд продовжує активну дослідницьку роботу з проблематики на посаді заступника директора та завідуючого цього відділення [32, с. 7].

Наприкінці 1980-х рр. в Інституті культури та історії східних німців при Дюссельдорфському університеті ім. Г. Гейне почав формуватися ще один центр досліджень німецького населення Росії й України під керівництвом Д. Брандеса та завдяки зусиллям його наукових співробітників – Д. Нойтатца, українського дослідника Д. Мешкова та ін. Серед численних історичних праць дослідників слід відзначити двотомну працю-бібліографію з проблем німецької колонізації, історії та культури німців в Російській імперії – СРСР – СНД, упорядковану Д. Брандесом. Це довідкове видання охоплює значний масив зарубіжної і російської літератури, що надає можливість створити загальну картину проведення німецькознавчих досліджень у різних країнах. Однак, ця робота залишається малодоступною для українських дослідників [61; 62].

У новий та новітній час виділяється менонітська зарубіжна історіографія з досліджуваної проблеми, представлена канадськими та менонітськими вченими. Серед цих дослідників історіографічному огляду історії німців України приділялася увага в роботах Х. Діка [10], Дж. Стейплза [64], Дж. Юррі [65].

Таким чином, аналіз стану наукової розробки історіографії історії німецького населення Півдня України кінця XVIII – початку XXI ст. викрив недостатнє вивчення проблеми саме в історіографічному ракурсі при наявності значного вітчизняного і зарубіжного наукового доробку з теми: численних індивідуальних і колективних праць, наукових статей, дисертацій, інших матеріалів, які потребують детального історіографічного аналізу, що й обумовлює необхідність проведення її подальшого комплексного дослідження.

Література та джерела:

1. Атаманенко С.В. Імміграція в Канаду і США менонітів Півдня України в 70-ті роки XIX ст. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук – Дніпропетровськ, 2002. – 19 с.
2. Безносів О.І. Суспільно-політичне життя німецького та менонітського населення Півдня України (1917-1929 рр.). Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук – Дніпропетровськ, 2010. – 20 с.
3. Безносова О.В. Пізнє протестантське секстанство Півдня України (1850-1905). Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук – Дніпропетровськ, 1998. – 18 с.
4. Берестень О.Є. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність німецьких та менонітських колоністів Півдня України (1905-1914 рр.). Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук – Дніпропетровськ, 2006. – 21 с.
5. Берестень Ю.В. Земельні відносини в менонітських колоніях Півдня України та їх суспільні наслідки (60-90-ті роки XIX століття). Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук – Запоріжжя, 2006. – 20 с.
6. Белікова М.В. Менонітські колонії Півдня України (1789-1917 рр.). Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук – Запоріжжя, 2005. – 20 с.
7. Васильчук В.М. Німці України: суспільний та національний аспекти XX – початок XXI ст. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук – Донецьк, 2006. – 39 с.
8. Венгер Н.В. Менонітське підприємництво та модернізація Півдня Російської імперії (1789-1917). Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук – Дніпропетровськ, 2010. – 36 с.
9. Венгер Н.В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789-1920). – Днепропетровск, 2009. – 698 с.
10. Дик Х.Л. Размышления и выводы об исследованиях в области истории российских и советских меннонитов. Взгляд из университета г. Торонто / Х.Л. Дик, Дж.Р. Стейплс // Вопросы германской истории: [сб. науч. труд / отв. ред. С.И. Бобылева]. – Днепропетровск, 2006. – С. 241–248.
11. Дингес Ю.О. Відродження етнічної ідентичності німців України. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. політ. наук – Донецьк, 2006. – 20 с.
12. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – М., 1959. – 279 с.
13. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М., 1970. – 383 с.
14. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма (1825–1860), 1981. – 216 с.

15. Задерейчук А.А. Внесок роду Фальц-Фейнів у соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Півдня України. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук – Чернігів, 2010. – 20 с.
16. Задерейчук І.П. Розвиток системи освіти в німців на Півдня України 1789-1938 рр. Автореф. дис. на здобуття наук – Х., 2005. – 20 с.
17. Замуруйцев О.В. Німецькі колонії Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук – К., 2008. – 20 с.
18. Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я (XIX – початок XX ст.). Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук – Дніпропетровськ, 2005. – 20 с.
19. Іваньков І.О. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у рейхскомісаріаті «Україна». Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук – К., 2007 – 17 с.
20. Исмаилов М.А. Возникновение немецких колоний юга Украины (конец XVIII – 30-е годы XIX в.). Автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук – Днепропетровск, 1993. – 17 с.
21. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858 гг.) – М., 1976. – 307 с.
22. Кабузан В.М. Народы России в первой половине XIX века. Численность и этнический состав – М., 1992. – 216 с.
23. Кабузан В.М. Немецкоязычное население в Российской империи и СССР в XVIII – XX вв. (1719-1989): историко-статистическое исследование – М., 2003. – 220 с.
24. Качалов О.Г. Розвиток символіки у німців Російської імперії (1763-1917 рр.). Автореф. дис. на здобуття наук, Донецьк, 2010. – 20 с.
25. Клаус А. Наши колонии: Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России, 1869. – Вып. 1. – 456[102] с.
26. Козирева М.Е. Німецькі національні райони Півдня України як адміністративно-територіальні одиниці 20-30-х рр. XX ст. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук – Миколаїв, 2009. – 18 с.
27. Кулинич І.М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні – К., 1995. – 272 с.
28. Кулинич И.М. Немецкие колонии на Украине: дореволюционная российская историография. Российские немцы. Историография и источниковедение: материалы междунар. науч. конф., Анапа, 4–9 сентября 1996 г. – М., 1997. – С. 74–82.
29. Летопись диссертаций по истории и культуре российских немцев (1960-е – 2009 гг.): [справочник / сост., ред., авт. вступ. ст. И.В. Черказьянова]. – СПб., 2009. – 286 с.
30. Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.). Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук – Донецьк, 2005. – 23 с.
31. Малиновский Л.В. Социально-экономическая жизнь немецкой колонистской деревни в Южной России (1762-1917 гг.). Автореф. дис. на соискание ученой степени докт. истор. наук, – Ленинград, 1986. – 26 с.
32. Международная ассоциация исследователей истории и культуры российских немцев. 1995-2010.: [справочник / науч. ред. И.В. Черказьянова; сост. И.В. Черказьянова, Т.Б. Смирнова]. – М., – 2010. – 220 с.
33. Німці Півдня України: історія і сучасність / [М.М. Шитюк, В.П. Шварець, М.Е. Козирева та ін.]. – Миколаїв, 2009. – 423 с.
34. Осташева (Венгер) Н.В. Зарубежная историография об “украинском периоде” истории меннонитов: к проблеме генезиса и развития Вопросы германской истории: [межвуз. сб. науч. труд. / ред. кол.: С.И. Бобылева (отв. ред.) и др.]. – Днепропетровск, 1995. – С. 158–163.

35. Осташева (Венгер) Н.В. Криза менонітської спільноти України та міжнародна менонітська допомога (1914 – початок 30-х рр. XX ст.). Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук, – Дніпропетровськ, 1996. – 24 с.
36. Осташева (Венгер) Н.В. Меннониты в Украине: к проблеме историографии Вопросы германской истории: [межвуз. сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева]. – Днепропетровск – С. 164–180.
37. Осташева (Венгер) Н.В. На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914-1931 гг. – М., 1998. – 256 с.
38. Очеретянко С.І. Німецька національна освіта в Україні (20-30-ті роки XX століття). Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук – Харків, 2003. – 20 с.
39. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / [Бобылева С.И., Бочарова Н.В., Безносова О.В. и др.; под ред. С.И. Бобылевой]. – Днепропетровск, 1999. – 232 с.
40. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке (по неизданным архивным документам), 1909. – 342 [84] с.
41. Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис – К., 2000. – 446 с.
42. Рафальський О.О. Національні меншини України в XX столітті: історіографія. Дис. докт. істор. наук: 07.00.06 – К., 2001. – 462 с.
43. Стьопченко Е.М. Історіографія історії німецького населення Півдня України (кінець XVIII – початок ХХІ ст.). Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук – К., 2010. – 20 с.
44. Херт В. 10 лет конференциям в Анапе и Москве: вопросы, ответы, перспективы // Ключевые проблемы истории российских немцев: материалы X междунар. науч. конф. МАИИКРН, Москва, 18-21 ноября 2003 г. / МСНК. – М., 2004. – С. 13–28.
45. Хрящевська Л.М. Господарства німецьких колоністів Півдня України (кінець XVIII – початок XX ст.). Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук – К., 2008. – 20 с.
46. Черказьянова И.В. 15-летие Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев в цифрах и фактах // Российские немцы: научно-информационный бюллетень. – М., 2010. – № 3-4 (63-64). – С. 3-11.
47. Черказьянова И.В. Немцы-российские ученые в годы Первой мировой войны: эпизоды из истории Академии наук // Вопросы германской истории: [сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева]. – Днепропетровск, 2008. – С. 23–33.
48. Черказьянова И.В. Официальная историография о российских немцах XIX века: Работы А.А. Клауса // Вопросы германской истории: [сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева]. – Днепропетровск, 2005. – С. 165–172.
49. Черказьянова И.В. Работы Г.Г. Писарева о колонизации в контексте отечественной историографии конца XIX – начала XX века // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / [отв. ред. Бобылева С.И.] по материалам междунар. науч. конф. [“Немцы Украины и России в конфликтах и компромиссах”], (Днепропетровск, 24-27 сентября 2007 г.) – Д., 2007. – С. 266–287.
50. Черказьянова И.В. Школьное образование российских немцев (Проблемы развития и сохранения немецкой школы в Сибири в XVIII – XX вв.): монография – Спб, 2004. – 368 с.
51. Черказьянова И.В. Школьное образование российских немцев: проблема взаимодействия государства, церкви и общества (1830-е – 1917 гг.): автореф. дис. на соискание докт. истор. наук, – Санкт-Петербург, 2009. – 43 с.
52. Чернова Т.Н. Из истории немецких поселений на Украине в конце XIX – начале XX в.: проблемы исследования // Вопросы германской истории: укр.-нем. связи в новое и новейшее время: [межвуз. сб. науч. тр.]. – Днепропетровск, 1995. – С. 92–99.
53. Чернова Т.Н. К вопросу о новейшей историографии российских немцев: основные направления и результаты исследований // Немецкое население в постсталинском СССР, в

- странах СНГ и Балтии (1956-2000 гг.): материалы междунар. науч. конф., Москва, 4–7 ноября 2002 г. – М., 2003. – С. 397–418.
54. Чернова Т.Н. К истории немецких поселений на Украине в конце XIX – начале XX веков: проблемы исследования // Немецкий российский этнос: вехи истории: материалы науч. конф., Москва, 24-25 июня 1994 г. – М., 1994. – С. 37–41.
55. Чернова Т.Н. Проблема лояльности и толерантности российских немцев в годы Первой мировой войны (в свете новейших отечественных исследований) // Российские немцы в иннонациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности: материалы междунар. науч. конф., Москва, 14–19 сентября 2004 г. – М., 2005. – С. 236–245.
56. Чернова Т.Н. Российские немцы. Отечественная библиография, 1991-2000 гг.: [указ. новейшей лит-ры по истории и культуре немцев России – М., 2001. – 272 с.
57. Якубова Л. Етнічні меншини УСРР у 20-і – першій половині 30-х років XX ст.: історіографія та джерела дослідження, – К., 2006. – 170 с.
58. Якубова Л. Вітчизняна історіографія історії етнічних меншин УСРР: напрямки досліджень, здобутки, перспективи // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: [міжвідом. зб. наук. праць]. – К., 2007. – № 17. – С. 376–388.
59. Якубова Л.Д. Етнографічна комісія при ВУАН (1921-1930) // Енциклопедія історії України: в 5 т. / [редкол. В.А. Смолій та ін.]. – К., 2003. – Т. 3. – 2005. – С. 61.
60. Якубова Л.Д. Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921-1935 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук – К., 2007. – 35 с.
61. Brandes D. Bibliographie zur Geschichte und Kultur der Russlanddeutschen / D. Brandes, M. Busch, K. Pavlovich. – München, 1994. – Bd. 1: Von der Einwanderung bis 1917. – 370 s.
62. Brandes D. Bibliographie zur Geschichte und Kultur der Russlanddeutschen / D. Brandes, V. Dönninghaus. – München, 1999. – Bd. 2: Von 1917 bis 1998. – 988 s.
63. Eisfeld A. Die Russladdeutschen. Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat / Alfred Eisfeld. – München: Langen Müller, 1992. – Bd. 2. – 222 p.
64. Staples J.R. Croos-cultural Encounters on the Ukrainian Steppe: Settling the Molochna Basing, 1783-1861 J.R. Staples. – Toronto: University of Toronto Press, 2003. – 253 p.
65. Urry J. None but saints: the transformation of Mennonite life in Russia 1789-1889. / James Urry . – Winnipeg, Manitoba: Hyperion Press Limited, 1989. – 326 p.

Наталія Руденко

Етнографічні та фольклорні щоденники В.Денисенка, зібрані в 1925-1927 рр. на Дніпропетровщині.

Аналізуються деякі етнографічні матеріали, зібрані співробітником Етнографічної комісії Академії наук України В.Денисенком у 1925-27рр. на Дніпропетровщині. Інформаторами були мешканці сіл, які згодом потрапили під воду після вводу до експлуатації Дніпрогесу.

Ключові слова: *етнографічні матеріали, В.Денисенко, інформатори, Дніпропетровщина.*

Анализируются некоторые этнографические материалы, собранные сотрудником Этнографической комиссии Академии наук Украины В.Денисенко в 1925-27 гг. на Днепропетровщине. «Дневник» исследователя включает материалы по демонологии, свадебной и родильной обрядности, народной медицине, фольклору, т.п. Информаторами ученого были жители сел, которые попали под затопление водами Днепровеса.

Ключевые слова: *этнографические материалы, В.Денисенко, информаторы, Днепропетровщина.*

Examined some ethnographic materials, which were collected by V.Denisenko who was the employee of Ethnographic Commission of the Academy of Science of Ukraine in 1925-27 in the Dnipropetrovsk region. The informants of the scientist were the residents of the villages that came under flood waters of Dniyroges.

Key words: *ethnographic materials, V.Denisenko, informants, Dnipropetrovsk region.*

У 20-30 рр. ХХ ст. в Україні існувало чимало наукових етнографічних осередків, які здійснювали величезну роботу з вивчення культури і побуту українського народу. Етнографічна комісія, яка діяла у системі Академії наук проводила плідну практичну і теоретичну роботу із збирання колосальної кількості фактичного матеріалу з матеріальної та духовної культури різних регіонів України. Завдяки її діяльності нагромаджувався фактичний матеріал, вироблялися нові підходи до вивчення й оцінки явищ народної культури, пропагувалась спадщина в галузі художньої та побутової культури.

За завданням комісії здійснювалися численні етнографічні експедиції, матеріали однієї з них і представлені в «Щоденниках» співробітника комісії В. Денисенка. Матеріали цієї експедиції є для нас сьогодні важливим доробком, оскільки більшість з населених пунктів, в яких побував дослідник згодом опинились під водою після вводу до експлуатації Дніпрогесу.

Матеріали, зібрані Денисенком, знаходяться у фондах ІМФЕ ім. М. Рильського (Ф. 1-2-дод.274) і ще не публікувались. Дослідження здійснювались автором в селах Чаплі, Любимівка, Звонецьке, Свистунове, Сергіївка, Микільське, Військове, Олексіївка, Великий Токмак, Мотлаші, Діброве та ін. У цих селах, крім власної роботи з інформаторами (мешканцями цих сел),

В. Денисенко використовував ще й записи своїх кореспондентів - місцевих вчителів (Швець С., Щербиненко О., Карабак та ін.), студентів Профшколи та ІНО з Дніпропетровська – Ситника В. та Данилової З., використовував також і дані, які запропонував йому місцевий священник. Досліджуючи історію сіл, які підпали під обстеження, автор зазначає, що деякі з них належали Запорозькому Товариству, яке створило на цих землях «зимівники» (сс. Любимівка, Чаплі, Писареве). У с. Любимівка в 1784 р. було дворів – 82, в яких проживало: жінок – 60, чоловіків – 211, на думку дослідника – чоловіків було набагато більше як наслідок козачого життя без жінок.

«З розпитувань учителя, священника і діда – мешканця села, за кріпацтва сюди перегнано селян з великоросійських губернь і вліто до місцевого населення. Тепер це великоросійське населення асимільоване – старші тільки згадують трохи по-російському, молодші говорять українською мовою. Діти без винятку ходять до української школи і незадоволених немає щодо цього» (із записів В. Денисенка). Цей процес міжетнічних взаємин українців і росіян, вочевидь, знайшов відображення в багатьох звичаях та обрядах, записаних дослідником. С. Любимівка було засноване у 1782 р. братом катеринославського намісника Синельникова, який переселив сюди селян-кріпаків з Воронежської губ., пізніше сюди переселили також і кріпаків-українців. Любимівку відвідав відомий російський поет Г. Державін. Побував тут і В. Жуковський. Вражений видовищем порога Ненаситця, він описав його в поемі «Дванадцять спящих дев». Приїжджав подивитися на пороги і О. Пушкін, який перебував у Катеринославі в засланні [1].

Працюючи з інформаторами, В. Денисенко зібрав цікаві дані з народної демонології (розповіді про охорону кладів мерцями, різноманітні перекази про відьом, про домовиків, про чортів та ін.): «Коли домовий не злюбе когось із членів сім'ї, то обов'язково ночу душитиме й щипатиме, не даватиме й кричати (останній тільки сопе). Коли на утро той встане, то буде весь в синяках. Щоб побачити домового треба йти на страсть. Запаливши в церкві ставника треба, щоб він горів там весь час і навіть дорогою додому. Тушить і говорить тому нільзя. Прийшовши в хату мовчки випали на стелі ставником хрест і лізь на горище. Там

його й побачиш. Це буде або кіт здоровий, жовтий, або маленьке хлоп'я в красній шапочці. Коли хоч побачити відьмів, то зроби так: коли загівляїся під піст і їси вареники, то зроби так, щоб у роті залишався кусочок сиру. Так з ним і лягай спати. Вставши на утро зашиї його в поясок (штани, спідницю). З тим сиром і йди на всюношну. З усіх боків тебе будуть сіпати й просити: «вийди на двір», або «дай мені що в тебе є». На всі їх питання не звертай уваги бо інше все пропало, все зразу забудеться. Жінки, що питали, викликали й будуть відьми»[2].

Досить своєрідні відомості про вечорниці та парубочі й дівочі громади: «Парубочі громади. Звонецьке, Свистунове. Колись старші парубки уместі гуляли. Був у їх свій отаман. Приймали молодших тоді, коли внесе хто 1 крб. Як було почне гулять, а грошей не дасть, то парубки ждуть – ждуть, поки заплатить, а далі візьмуть і серед вулиці порвуть йому на штанях очкура! Як хоче парубок вступити до громади парубків, він давав гроші. Ці гроші йшли на те, що купували усе в церкву. Усе нове, чого потрібно в церкву купували парубки. Коли якесь свято, хорогви і крести носили тільки парубки». Парубки визнавши, що хлопець гуляє з дівчиною, часто вночі брали його ворота і переносили до дівчиного двору, а її ворота переносили до його, або лишали на місці [3].

Багато матеріалу зібрано дослідником щодо календарної обрядовості: різдвяно-новорічні свята, Великодні, купальські, тощо [4].

У «Щоденниках» наведений дуже своєрідний матеріал із сімейної обрядовості мешканців цих сел, який дає підставу зробити висновок про взаємовплив українського та російського етносів, особливо це стосується весільної обрядовості та першої шлюбної ночі: «Перша ніч по одруженню. Дід років 60. Років з 80 – кажуть, був звичай, що першу ніч спить з молодого не молодий, а дружок. Він її веде до комори, а чоловік спить десь в іншому місці. Тільки з ним переспавши ніч, молода переходить до молодого. На ранок молода виносить свою сорочку з кров'ю»[5].

Згадує дослідник і своєрідний звичай обов'язкової виплати молодим батькові молодої за неї. «Звичайно, кожний, що засватається, дає батькові певну суму «на скриню», «на розходи», пов'язані з весіллям. Суму, що визначали

згодою – старости або батько молодого з рідними молоді. Суми бували різні – від 20 до 150 крб. – залежно від матеріального стану молодого, батька молоді і навіть від того, чи гарна, здорова, роботяща дівчина чи ні, але головне сума була більша, що багатший був молодий і – частіше – коли сватав біднішу, гарну, виховану, до вподоби йому дівку. Майже не бувало, що рідні дівчини не брали певної суми – хіба дуже бідні були обидві сторони. Існував навіть вираз: «Ну, в Н. дівчина прямо сторублева (гарна)». Торги під час сватання набували вигляду гри: «Б'ють один одного в долоні, набавляють, скидають, входять в азарт, батько вихваляє дівку, старости-парубка, часто гудячи дівку, як худобу торгують.» Бували випадки, що молодий бідний, а батьки молоді багаті, а бажають віддати її за нього і грошей заплатити у молодого немає. Тоді батько молоді давав нишком йому невелику суму, а молодий чи вже старости давали батькові ці гроші» [6].

Родильна обрядовість представлена наступним матеріалом: «Пострижіння. Коли минає рік, то дитину стрижуть. Кличуть бабу, кумів, родичів, сусідів. Дитину (хлопця або дівчину) садовлять на кожуха вовною наверх і стрижуть спочатку кум, а потім кума, а вже далі хто хоче. Стриже кум навхрест - спереду, ззаду, по боках. Обдаровують. Волоссячко збирають і вдавлюють у віск, а потім у одвірках (хатніх) пробивається дірочка і туди їх вдавлюють. Дірочка має бути так – на зріст людини»[7].

Зібраний В. Денисенком був і фольклорний матеріал: чумацькі пісні, купальські пісні, рекрутські пісні, тощо. Особливо цікавими є апокрифічні твори про св. Петра та Христа: «Святий Петро і Христос раз ходили по землі. Ідуть вони степом, аж Петро й каже: «Господи, пить хочу – де б його напиться». Христос каже: «Попроси у мужиків». Тоді Петро підходе до багатого мужика, а в того мужика велике барило з водою! Та й просе, а мужик той: «Ич, дармоїди вештаються, а робити не хотять – води їм дай! – іди, а то як дам!». Христос і каже: «Ніколи в багатого, Петре, не проси, а проси в бідного». Підійшли вони до бідного мужика, а в бідного тільки в цаберці води, а дав, та ще й: «Пийте на здоров'я». Надвечір увійшли вони в якесь село і просяться переночувать. Попросилися до бідної вдови - вона їм дала, що було поїсти, привітала їх. Петро і

каже: «Чого це так, що багаті такі скупі, бідні ні?». Надвечір вони в одному селі попросилися переночувати. Жінка прийняла їх, нагодувала, аж приходить чоловік її і почав лаяти їх і виганяти – чого, мовляв, шляєтесь. Утекли вони. Петро і каже: «Господи зроби, щоб жінка була старша од чоловіка». Прийшли до однієї хати. Стоїть мужик. Вони йому: «Пусти, чоловіче, переночувати». «Та я б, каже й пустив, та жінка в мене, стерво, така скажена, то не приведи бог». «Та нічого, кажуть, ми тихенько ляжемо й заснемо». «Про мене» - каже чоловік. Тільки ото вони заснули, чи задрімали – коли йде жінка і зараз напала на чоловіка: «Ти нащо, с.с. пустив отих волоцюх, щоб покрали що». Та й давай лупцювать Петра, бо Петро з краю лежав. Петро скочив та до Христа: «Боже, дай я на твоє місце ляжу» - та й ліг, де Христос лежав, а жінка знову, ну його лупцювать. Аж тепер пойняв Петро, що то, коли жінка старша в хаті, та й просить Христа: «Зроби, Господи, щоб жінка була менша за чоловіка» [8].

Подається ціла збірка прикмет і повір'їв, як-от: «Собака качається літом на вітер, зимою на хурделицю. Свині носять солому в барліг, віщують сильні морози зимою. Горобці купаються в пилюці – на дощ. Сонце заходе за хмару, перед дощем. Перед війною з'являється на небі вогняна мітла (комета). Курка співає перед чиєюсь смертю. Кішка перебіжить дорогу, нещастя. З порожніми відрами перейде дорогу, нещастя. Коли з'являється багато липи, буде голод. Півень співає на порозі, гості будуть. Коли летять з рук ложки, хтось спішить» [9].

Значну цінність для досліджень мають матеріали з народної медицини, особливо, якщо врахувати те, з яким небажанням вони були розказані В. Денисенку, оскільки народні лікарі вважали, що їхні знання втратять силу. Автор наголошує на існуванні різних спеціалізацій баб-шептух: одні шепчуть від переполоху, зглазу, інші від сказу, а деякі ходять тільки по породіллях. Тільки одна бабка дозволила записати деякі з її секретів щодо лікування лишаю, крикливець, більма, соняшниць, бешихи, зупинки кровотечі: «Од лишаю. Прочитати отченаш, і плюючи на місце, де лишай треба читати: «Лишаю, лишаю, з попільом тебе змішаю, свиня тобі мати, свиню тобі ссати. Тут тобі не стояти, жовтої кості не ламати, а червоної крові не пити, молитвеного хрещеного

народженого такого-то не душити». Читати три рази з ряду. Лікування лишаю починається з понеділка. Од крикливець. Носять дітей під кури й кажуть: «Добрий вечір кури! Прийшли до вас з крикливцями, плаксивцями, безсонницями. Дайте нам сон, з усіх чотирьох сторін. Молитвеному, хрещеному, народженому такому-то. Вночі півням співати, а дитяті спати»[10].

Отже, унікальний етнографічний матеріал, зібраний В. Денисенком, потребує ґрунтовної обробки, вивчення і публікації.

Література та джерела

- 1.Ф1-2-дод.274, фонди ІМФЕ ім.М.Рильського, Етнографічні та фольклорні щоденники В.Денисенка, зібрані в 1925-27 роках на Дніпропетровщині, 51 арк.
2. Там само, арк.44-47.
3. Там само, арк. 10-13
4. Там само, арк. 37-39
5. Там само, арк. 21.
6. Там само, арк. 41-43
7. Там само, арк. 33-34.
8. Там само, арк. 24-25.
9. Там само, арк. 40-41.
10. Там само, арк. 48-50.

Володимир Парацій

Етнографічні досягнення Франца Коковського: осмислення маловідомих творчих зацікавлень особистості.

Висвітлено наукову діяльність Ф. Коковського щодо вивчення історії етнографії населення Західної України.

Ключові слова: культура, етнографія, побут, традиції, звичаї, фольклор.

Освещена научная деятельность Ф. Коковского относительно изучения истории этнографии населения Западной Украины.

Ключевые слова: культура, этнография, быт, традиции, обычаи, фольклор.

Deals with research activities V.F Kokovskiy to study the history of ethnography population of Western Ukraine.

Keywords: *culture, ethnography, life, traditions, customs, folklore.*

«У царстві буття немає блага вище, ніж життя; як проживеш його, так і пройде воно». Ці слова, виголошені мудрецем Омаром Хайямом ще у XII ст., співвідносні з життєвими процесами, через які проходить будь-яка людина – за якісним показником від особи-індивіда до особистості визначного рівня.

Особистість Ф. Коковського була значима, впливова на оточення, але мало осмислена у сьогоденні. Окрім коротких публікацій, переважно газетного чи енциклопедичного рівня, єдиним цілісним пізнанням його життя і творчості є книга львівського дослідника М. Нечиталюка. Але й тут переважно акцентується увага на Ф. Коковського як письменника та поета, обмежено аналізуючи науково-публіцистичний спектр і лише окремими вкрапленнями показуючи його дослідницькі результати перш за все як етнографа. Енциклопедично-довідкові ж повідомлення за рівнем своєї інформативності загалом не перевищують нижчезгаданої: «Франц Коковський (1885-1940), суддя й адвокат, гром. діяч Сяніччини й Бережанщини, письменник; збірки поезій.... Численні оповідання для дітей, переклади. Помер у більшовицькій тюрмі» [5, с. 1072]. Натомість, він був особистістю надзвичайно багатогранною у творчих і дієвих проявах, спектр власне етнографічний та пам'яткознавчий займав одне з чільних місць в його діяльності.

Франц Коковський народився 2 липня 1885 р. у Бережанах в міщансько-ремісничій родині. Здобувши початкову освіту, з 1898 р. продовжує навчання в Бережанській гімназії. Після її закінчення, у 1906 р. вступає на філософський факультет Львівського університету, але, за участь у студентській демонстрації проти полонізації вищих шкіл, був відрахований вже після першого курсу. Продовжує навчання в австрійському університеті м. Грац, пізніше у Чернівецькому та, у 1910-1911 рр. знову в Львівському університеті, тепер уже на юридичному факультеті. Світова війна застала Ф. Коковського в містечку Козова, де він працював адвокатом. Після проголошення в листопаді 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки його призначено державним комісаром у

цьому населеному пункті. А, коли східногалицькі землі опинилися під владою Польщі, Ф. Коковський переходить на державну службу адвоката в Бережанах, потім повітового судді у Підгайцях, з 1928 р. – окружного судді в адміністративному центрі Лемківщини Сяноку. У середині 1930-х рр. він повертається до Бережан. Невідомі ні точна дата, ні обставини смерті Ф. Коковського. За одною інформацією це сталося 9 вересня 1940 р., за іншими – у листопаді (правда, незрозуміло, чи 1940 чи 1941 рр.) [23, с. 151-159].

Цікавий Ф. Коковський як дослідник та популяризатор пам'яток старовини, особливо тієї за змістом, яка, на думку Маркіяна Шашкевича, є «...великий образ, ...дзеркало, як вода, чисте, в котрім незмущене являється лице столітей» [24, с. 154]. Він багато часу присвятив пізнанню різноманітних форм традиційної матеріальної та духовної культури, що являються, перефразовуючи Л. Лепкого, тими скарбами, яким немає рівних, бо вони є споконвічною правдою в житті народів» [21, с. 13-15]. Подібна сфера пізнання та аналізу в сьогоденні сприймається уже як аксіоматична домінанта, виразником чого можуть бути окремі тлумачні положення з галузі міжнародного законодавства. Так, в Рекомендації №64 Міжурядової конференції з питань у сфері культури (Мехіко, 1982 р.) зазначено: «Народна культура – найважливіший елемент національної спадщини – не повинна обмежуватися виключно творами народного мистецтва, вона повинна включати в себе такі аспекти як мову, традиції усної народної творчості, вірування, святкування...» [22, с. 99].

М. Грушевський, пишучи про необхідність збору етнографічного (фольклорного, побутового) матеріалу, зазначає, що особлива увага повинна бути звернута зокрема «на гірський, карпатський район» як найбільш консервативний в народній традиції та найменш захоплений новаційними змінами [4, с. 12]. На 1930-і рр. цей регіон уже мав солідні набутки в сфері пізнання свого традиційного минулого і вийшов на рівень його позитивного репрезентування.

Лише один приклад. У квітні 1937 р. Етнографічне товариство Підкарпатської Русі (голова Ради – о. Августин Волошин) виступило з ідеєю організації крайової етнографічної виставки. У зверненні до народу зазначалося:

«Етнографічна виставка буде мати велике значіння для пропаганди нашої народної культури. Виставка в великій мірі послужить школам для пізнання рідного краю і притягне багато туристів з цілої республіки». Як додаток було складено перелік необхідних на виставку експонатів з описом доцільності їх популяризації серед широкого суспільного загалу. Серед них названо: народний одяг, вишивки, килими, писанки, кераміка, дерев'яні вироби, народні музичні інструменти, предмети сільськогосподарської техніки, приватні збірки (як окремі невідчужувані колекції), фотофіксація нерухомих пам'яток (зразків народного будівництва: дерев'яних церков і дзвіниць, хат, надвірних будівель; млинів вітряних і водяних) [3, с. 1-4].

У це середовище збережених традиційних чинників й світоглядного консерватизму потрапляє з 1928 р. Ф. Коковський. І тут, за словами М. Нечиталюка, до нього «...приходить друге творче дихання...». Зокрема, йому «випала щаслива можливість зайнятися історико-етнографічним вивченням Лемківщини. Разом з іншими культурними діячами (Левом Гецом, Іриною Добрянською, Іваном Филипчаком, Юліаном Тарновичем та ін.) він брав участь у заснуванні етнографічного музею «Лемківщина» в Сяноку» [23, с. 156]. На жаль, переважно цим подібна інформація й обмежується. Навіть у фундаментальних виданнях про Лемківщину Ф. Коковському як етнографу майже не приділено уваги (згадано лише як про автора одного дослідження). Його роль в культурницькому процесі регіону також представлена дуже узагальнено [20, с. 389].

Етнографічні роботи Ф. Коковського (дослідницькі, інтерпретаційні, описові) займають окремий пласт його творчого змісту, переважно накладаються на чітко визначений життєвий хронологічний період (1930-і рр.) і мають переважно лемківську етнотематичну спрямованість. Це було не лише результатом тривалого проживання митця в адміністративному центрі Лемківщини; і навіть не лише результатом справжнього особистісного зацікавлення цим етнічним краєм.

Підстава для зацікавлення була набагато глибша, проблемніша та необхідніша для громадянства. Це чітко відзначав сам Ф. Косовський. «Перед війною (1914-18 рр.) говорилось і писалось у нас дуже мало про Лемківщину. Говорили чи писали про неї хіба наші вчені, дослідники народного життя. Часом, і то дуже рідко, появилася якась стаття в пресі, часом знову ми чули, що якогось урядовця перевели на посаду за Сян. Таких урядовців ми дуже жаліли, називаючи їх «заточеннями», бо ж більшість наших людей думала, що за Сяном вже самі чужі, що там нема своїх. Дехто склав навіть приповідку, що, мовляв, по Сян наше. Так помалу затрачувалася серед нашого народу свідомість того, що далеко, далеко за Сяном живе сильна, тверда вітка українського народу – лемки» [18, с. 32]. Можливо, спроба змінити вищезазначений стан речей хоч-би на рівні української етнічної свідомості була не меншою підставою етнографічних розробок Ф. Косовського, ніж його підсвідомо-внутрішнє (інтенсіональне по Аристотелю) особистісне зацікавлення.

Особливо пізнавальними й тематично різноманітними були авторські публікації середини 1930-х рр. в львівському часописі «Життя і знання», де проявляється якісне авторське вміння інтерпретувати ті чи інші чинники народного життя та світогляду, побачити їх у зв'язку із цілісним суспільно-традиційним та історико-мистецьким процесом.

Яскравим показником комплексного етнографічно-краєзнавчого осмислення Ф. Коковського є його стаття «Душпастирські озера», де подано загальну картину минулого та сучасного автору побутового сьогодення с. Душатин в Сяніцькому повіті, а також навколишнє природне оточення, насичене зразками народного фольклору [6, с. 379-381].

У статті «Різдвяні звичаї у Чертежі» Ф. Коковським розкрито традицію різдвяних святкувань і різдвяного побуту в окремому невеличкому селі Сяніцького повіту. Інформаційний зміст замітки насичено фактами з місцевої історії, згадками про сакральну архітектуру населеного пункту. Але все це було загальним фоном для розкриття основної проблематики: різдвяних традицій на локальному ареалі [11, с. 4-5]. На рівні цієї невеличкої публікації дослідник зумів

показати універсальний методологічний зміст суб'єктивного пізнання традиційної святкової символіки на фоні регіональної історичної еволюції.

Історія с. Карликів Сянницького повіту, етнокультурна, фольклорно-звичаєва та побутова характеристика його мешканців, подана вченим в окремій невеличкій публікації [13, с. 307-309]. Перед читачем з особливою виразністю розкрито весільні та похоронні традиції мешканців, показано особливості хрестин, відзначення святкових дійств через збережені календарні звичаї. Автор показує специфіку традиційного, зокрема святкового, одягу мешканців села та навколишніх поселень, характеризує їх антропологічні риси [13, с. 307-309].

Цікавою є замітка Ф. Коковського «Культ яйця й писанка», в якій дослідник коротко, популярно, але із значним фактологічним підґрунтям знайомить зацікавлених з названою історичною та символічною семантикою [8, с. 97-98]. Відтворюється давня традиція писанки як світового життєдайного символу: «Немає мабуть писанок кращих під мистецьким оглядом як наші гуцульські, але звичай писання, чи крашення яєць зовсім не наш. Стрічаємо його в давніх, передхристиянських часах у китайців, римлян, греків, жидів і загалом у всіх культурних і некультурних народів» [8, с. 97]. Розкривається її український традиційно-сакральний зміст: «Це велике розповсюдження звичаю писання чи крашення яєць бере початок у двояких віруваннях людей» [8, с. 97].

Яйце як образ Сонця (світла й джерела життя) – авторське трактування символічної суті основи писанкарства. Ф. Коковський розкриває перед читачами приклади з грецької міфології: світ повстав з яйця, знесеного птахом феніксом; розповідаючи про постання життя з яйця, віднаходить вдалі та численні аналоги на широкому географічному ареалі від австралійських вірувань до фінського епосу. Прослідковувалися ним прояви використання яєць в українських, похоронних зокрема, обрядах («рахманний великдень»). Їх аналоги автор також бачить на широкому етнопросторовому ареалі від китайців до хорватів [8, с. 97].

Пізнавальними є віднайдені та інтерпретовані автором факти щодо використання писанок і крашанок у християнській символіці, зокрема як символу воскресення Христа, про яке почула від ангела св. Марія Магдалина [8, с. 97].

Окремо дослідник прослідковує розповсюдження писанки та розуміння її семіотичного змісту на землях Лемківщини, а також подає короткий опис лемківських писанок [8, с. 98]. Зазначимо також, що лемківській писанці, її ролі в святково-традиційних діях і фольклорі народу Ф. Коковський присвятив окрему етнографічну замітку [8, с. 100-101].

Серед краєзнавчого етномистецького доробку Ф. Коковського є публікації про лемківські старі церкви [15, с. 255-256], придорожні каплиці, ліхтарні й фігури (з бажанням віднайти причину їх побудови в кожному конкретному місці) [7, с. 437-438]. Тут автор якісно виступає як знавець місцевої традиційної матеріальної культури, лемківської етнічної історії та світогляду, відповідного йому лемківського сьогодення.

Цікавою і дещо навіть проблемно-новаційною є з лемківських етнографічних заміток є публікація Ф. Коковського «Наші старі дерева» [9, с. 256-257], в якій дослідник зумів зібрати доволі цілісну інформацію про природні феномени краю, пов'язавши їх з місцевими легендами та історичними подіями.

Ф. Коковський досліджує перекази про нечисту силу та її роль в житті та побуті лемківської громади. У статті «Боротьба з відьмою» [16, с. 316] він розкрив перед читачем великий інформативний пласт переказів про всіляку нечисть, про їх шкоду для людини (пошесті та ін.) та про те, які методи люди використовували для боротьби з нею.

У статті «Ярмарок на дівчата» [17, с. 178-179] Ф. Коковський описує розповсюджений з XVIII ст. на Закарпатті звичай торгів на майбутніх дружин, які відбувалися двічі або тричі на рік. Він віднаходить близькі аналоги, які розвивалися на німецьких, угорських, білоруських, російських, французьких та голландських землях. У контексті аналізу подібних традиційних звичаїв автор також розкрив перед читачем загальну тенденцію щодо народження дівчини та її сімейну роль, яка побутувала в різних етнічних групах. При цьому, проблема знову розкривається на широкому підґрунті аналогів, з використанням слов'янських літописних, східних та античних повідомлень.

Зрозуміло етнографічні «лемківські» публікації Ф. Коковського не обмежувалися виключно одним часописом. Упродовж лише двох років (1933-1934) вийшло окремими брошурами 7 його краєзнавчо-етнографічних досліджень. Серед них «Забуті могили», «Пам'ятки старовини на Лемківщині», «Писанки на Лемківщині», «З лемківського говору». У 1936 р. були опубліковані його дослідження «Східними межами Лемківщини» та «Культурний рух на Лемківщині». Уже перебуваючи в Бережанах він опублікував низку коротких нарисів у журналі «Наша Батьківщина» [23, с. 158].

Самі назви говорять за себе й розкривають Ф. Коковського як дослідника та інтерпретатора тематично різнопланового, надзвичайно плодovitого, універсального. Зміст названих брошур охоплює не лише етнічне минуле лемківського етносу, але й проблеми тогочасного (1930-і рр.) етнокультурного сьогодення (особливо окремі розділи з видання «Культурний рух на Лемківщині»). У брошурі «Пам'ятки старовини на Лемківщині» вчений осмислює перш за все зразки місцевої сакральної архітектури й, зокрема, різноманітної церковної різьбленої атрибутики. Усе це слугує раціональним доповненням до розуміння його творчої універсальності як етнографа й, загалом, як дослідника матеріальної та духовної культури Лемківського краю.

Серед глибоко осмислюючих та професійно-наукових досліджень слід виділити згадану вже монографію «Східними межами Лемківщини». Ця книга яскраво показала Ф. Коковського як етнографа, зокрема дослідника та інтерпретатора народної культури одного з українських субетносів. Особливим пізнавальним досягненням автора є його професійний аналіз пограничних зон: лемківсько-бойківської та лемківсько-гуцульської [19, 96 с.]. Узагальнюючи, можна сказати, що в цьому дослідженні автор розкрив перед зацікавленими весь спектр Лемківщини: територіальний, побутовий, етносвітоглядний, мистецький, освітньо-культурний, семантико-символічний. І, одночасно, розкрив перед майбутніми читачами обшир і глибину власних творчих інтересів (досягнень), виражених у конкретному результаті – комплексному професійному дослідженні.

Ф. Коковський не обмежується аналізом виключно українських (і, зокрема, лемківських) фольклорних (загалом етнографічних) традицій. Він популяризує на українському ґрунті й традиційні святкові прояви інших народів. Так, зокрема, серед його опублікованої «етнологічної» спадщини є й замітка «Купалове свято в Норвегії» [16, с. 198]. Одночасно, вивчаючи лемківські традиції купальських свят він розкриває їх зміст серед широкого суспільного загалу [12, с. 196]. Тобто, надає конкретно-вираженій традиції змісту своєрідного культурного міжетнічного універсуму, такої собі семіотичної трансцендентності, наділеної людям.

Розкриваючи традиційні аспекти життя й творчого вираження лемківського населення, Ф. Коковський перетворював традицію на безцінний скарб – живий символ народознавства. Це були ті скарби, яким, на думку публіциста та журналіста Л. Лепкого (також вихідця з Бережан, молодшого брата відомого українського письменника) «немає рівних, бо вони є споконвічною правдою в житті народів» [21, с. 13-15]. Такий принцип етнокультурної репрезентації народу на той час був майже новаторським і це досягнення можна загалом занести в творчий позитив Ф. Коковського.

Правда, з Бережан йшли й інші спроби пізнання загалом підкарпатського (закарпатського) регіону. Під час перебування на посаді учителя місцевої гімназії С. Томашівський упродовж 1904-1905 рр. готує працю «Етнографічна карта Угорської Русі», яка була опублікована у третьому випуску «Статей по славяноведенію» (СПб., 1910). З цього приводу він із Бережан веде актину переписку з М. Грушевським, а через нього – з російським академіком В. Ламанським [1, с. 144-146]. І це була якісна спроба заглянути у віддалені краї української етнічної території, пізнати й розкрити її історико-етнологічні особливості.

Були й інші позитивні приклади народознавчо-описового рівня Карпатського регіону. Так, Ф. Вовк підготував «Програму Весілля у гуцульському селі у Карпатах», опубліковану 1928 р. в третьому випуску збірника «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» [2, с. 37]. Розроблялися окремі

програми та відозви по збору, збереженню та опису писанок Карпатського краю (розроблені М. Кордубою, співробітниками Музею НТШ у Львові) [2, с. 20-82].

Але більшість з цих дослідницьких проектів обминали ареали лемківського розселення, зосереджуючись на інших етнічних зонах горян. Тому можна беззаперечно стверджувати, що етнографічні доробки Ф. Коковського на території лемківського субетносу були серед первинних дослідницьких результатів. Своїми народознавчими публікаціями він заклав позитивне підґрунтя подальшого наукового й комплексного вивчення лемківської історії, пам'яток, життя, світогляду. Таким чином посприявши заповненню одної з недосліджених лакун серед народонаселення Українських Карпат.

Та й нині у фондах Тернопільського обласного краєзнавчого музею зберігаються зразки вишивання, які Ф. Коковський зібрав у 1936 р. в селах Бережанського повіту [25]. Це також може бути підтвердженням його особистої активної етнографічно-збиральницької діяльності.

Пам'яткознавча та пам'яткоохоронна види діяльності Ф. Коковського не обмежувалася виключно етнографічними об'єктами. Він не уникав інших ідентичних питань, особливо акцентуючи увагу на проблемах збереження національної мілітарно-меморіальної спадщини. У статті «Забуті могили» він розкриває інформацію про стрілецькі поховання на території Сяніцького повіту й загалом у межах етнічної Лемківщини [10, с. 306-307]. «Вздовж та вшир засіяна наша Галичина могилами. Від серпня 1914 до червня 1919 клали наші стрільці свої буйні голови наперед у світовій, а опісля у визвольній війні, а скільки їх полягло – й не почислити! Засіяні їхніми могилами широкі лани Поділля, повно їх і в наших горах, а вже може найбільше їх в Горличчині, де австро-німецькі війська почали розгром російської армії» [10, с. 306]. Це не просто авторське проголошення існуючого стану речей, а своєрідна інформативна прелюдія заклик до збереження таких свідків і репрезентантів конкретно-визначених історичних подій. У роботі також визначаються ймовірні перспективи збереження пам'яток через умови їх музеєфікації та як об'єктів загальносуспільної національно-виховної репрезентації.

Життя Ф. Коковського було осмислене, тому що мало мету. І ця мета була насиченою та багатогранною. Нині ми, надіємось, розкрили ще одну з граней розмаїття його таланту, світогляду, думки, творчої визначності та, як результат цього, сучасного інтелектуального зацікавлення науковими здобутками вченого, особистістю, по відношенню до якої справджуються слова відомого французького письменника Андре Моруа: «Визначна людина відрізняється від нас тільки своїм масштабом, а не своєю природою: ось чому життя великої людини завжди цікаве для нас».

Література та джерела

1. Бортняк Н.. Два листи з кореспонденції Степана Томашівського//Україна в минулому.- Київ-Львів,1992.-Вип.1.
2. Боряк О.. Матеріали з історії народознавства в Україні. Каталог етнографічних програм (др. пол. XVIII-XX ст.).-К.,1994.
3. Вісті етнографічного товариства Підкарпатської Русі (прилога „Учительського голосу”).- Мукачів,1937.-Ч.5.
4. Грушевський М.. Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання//Україна. Науковий двомісячник українознавства.- К.,1925.-Кн.5.
5. Енциклопедія українознавства. Словникова частина.-Львів,1994.-Т.3.
6. Життя і знання.-Львів,1932.-Ч.13.
7. Життя і знання.-Львів,1932.-Ч.15.
8. Життя і знання.-Львів,1933.-Ч.2.
9. Життя і знання.-Львів,1933.-Ч.9.
10. Життя і знання.-Львів,1933.-Ч.10.
11. Життя і знання.-Львів,1934.-Ч.1.
12. Життя і знання.-Львів,1934.-Ч.7-8.
13. Життя і знання.-Львів,1934.-Ч.11.
14. Життя і знання.-Львів,1935.-Ч.7-8.
15. Життя і знання.-Львів,1935.-Ч.9.
16. Життя і знання.-Львів,1935.-Ч.11.
17. Життя і знання.-Львів,1937.-Ч.8.
18. Коковський Ф. Лемківщина//Народний ілюстрований календар «Просвіти» на 1936 рік.- Львів,1936.
19. Коковський Ф. Східними межами Лемківщини/Бібліотека Лемківщини. - Львів,1936.-Ч.3.
20. Лемківщина. Земля – Люди – Історія – Культура.-Т.1/Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Історично-філософічна секція.-Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто,1988.- Т.206.
21. Лепкий Л. Де наші пам'ятники минулого//Альманах-календар “Червона калина”.- Львів,1928.-Річ. VIII.
22. Межправительственная конференция по вопросам в области культуры. Рекомендации Мехико относительно политики в области культуры. - Мехико,1982.
23. Нечитайлюк М. Забутий письменник з Бережан//Наук. зб. Українського Вільного Університету. Матеріали конференції „Український Вільний Університет: з минулого в

майбутнє. До 70-річчя з часу заснування” (Львів, 13-14 лютого 1992 року).-Мюнхен-Львів,1993.

24. Русалка Дністрова.-К.,1987.

25. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею.-Інв.№№3201-3206, 3369-3374, 3447-3456.

Олена Самсонова

Етнокультурна конотація ФО з компонентом-назвою рослин мікросистеми «Уява людини».

Досліджується етнокультурна конотація ФО з компонентом-назвою рослин мікросистеми „Уява людини” як фрагменту національно-культурної картини світу.

Ключові слова: *фразеологічна одиниця, пізнавальний процес, уява, фантазія, мрія.*

Исследуется энокультурная коннотация ФЕ с компонентом-названием растений микросистемы „Воображение человека” как фрагмента национально-культурной картины мира.

Ключевые слова: *фразеологическая единица, познавательный процесс, воображение, фантазия, мечта.*

Devoted to the analysis ethnocultural connotation of phraseologic units containing the names of plants as a component of microsystem “Human Imagination” as a part of national and and cultural notion of the world.

Keywords: *phraseologic unit, cognitive process, imagination, fantasy, dream.*

XX ст. можна назвати століттям становлення фразеології як науки, обґрунтування її теоретичних засад і практичного втілення їх у фразеографії, причому багатий фактичний матеріал вже у XIX ст. зібрали українські (П. Білецький-Носенко, Б. Грінченко), польські (С. Лінде, Я. Карлович, А. Кринський та В. Неджведський) та англійські (Р. Тренч, Н. Вебстер) лексикографи. За сто років написано чимало праць, присвячених вивченню класифікації фразеологічних одиниць (далі – ФО) та дослідженню їх походження, питанню семантичної природи компонента ФО, аналізу системних зв'язків (синонімія, антонімія, омонімія, паронімія), зокрема, проблемі фразеологічної варіантності та синонімії, питанню еквівалентності ФО тощо.

Фразеологія привертала і привертає увагу вчених з огляду на свою яскравість, образність, оригінальність, оскільки вона увібрала в себе подібності й відмінності у мисленні окремих людей, колективів, націй, а також експресивні, емоційні й стилістичні відтінки та історично-культурні нашарування. Опираючись на багату скарбницю словесної мудрості народів, їхню спостережливість, творчість та діяльність, фразеологія акумулює неймовірне різноманіття висновків та узагальнень, до яких дійшло все людство і кожна нація зокрема. Наявна інформація проявляється у конотативному аспекті значення фразеологічної одиниці. Учені вже досліджували українські ФО з анімалістичним (В. Бойко) та антонімічним (Н. Бобух) компонентами, з компонентами-соматизмами (І. Тимченко) та компонентами-зоонімами (Д. Ужченко), з компонентом «душа» (О. Каракуця); російські ФО з компонентом «погода» (Я. Левченко) та з компонентом, що позначає колір (О. Каленкова); словацькі й українські ФО з компонентами-назвами метрологічних і грошових одиниць (З. Унук), польські ФО з ономастичним компонентом (А. Кравчук), з етнонімами (О. Рогач), чеські ФО з компонентом «гріш» (І. Тепляков) тощо. Об'єкт нашого дослідження – ФО з компонентом – назвою рослин, оскільки саме вони недостатньо досліджені, тому вповні не знайшли реалізацію в ідеографічних словниках різних типів.

В основі життєдіяльності кожної особистості лежать психічні процеси, передусім психічно-пізнавальні. Треба зазначити, що. Розглядаючи пізнавальні процеси людини ми маємо згадати про таке поняття як «пізнавальна діяльність» людини.

У кожної людини є своєрідні, неповторні особливості психічних пізнавальних процесів (пізнавальний процес – це психічний процес, за допомогою якого людина пізнає навколишній світ), котрі загалом функціонують як єдиний комплекс. Особистість через органи відчуття сприймає окремі аспекти та властивості предметів і явищ, осмислює та складає їх у цілісні розумові та чуттєві образи, виділяє суттєві та важливі елементи, з'ясовує причинно-наслідкові зв'язки, запам'ятовує, а в потрібний момент пригадує, формує уявлення про нові об'єкти, явища, процеси тощо.

Відображення реальності у людській психіці може відбуватися на рівні чуттєвого та абстрактного пізнання.

Для чуттєвого пізнання характерно те, що предмети та явища об'єктивного світу безпосередньо діють на органи чуттів людини – її зір, слух, нюх, тактильні та інші аналізатори – і відбиваються в мозку. До цієї форми пізнання дійсності належать пізнавальні психічні процеси відчуття та сприйняття. Враження, одержані з їх допомогою, містять інформацію про зовнішні ознаки та властивості об'єктів, утворюючи чуттєвий досвід людини.

Фразеологічні засоби вираження пізнавальних процесів людини не були предметом комплексного дослідження в мовознавстві. Окремі зауваження з цієї проблематики знаходимо лише в працях А. Емірової, П. Редіна та Ю. Прадїда. В своїй роботі ми спробуємо дослідити фразеологічну мікросистему «Пізнавальні процеси людини» на прикладах ФО з компонентом-назвою рослин.

До вищих пізнавальних процесів, які властиві лише людині, належать уява або фантазія, в чому яскраво проявляється людський характер діяльності. Слова уява і фантазія дуже близькі за значенням. Словник дає такі визначення уяви: «1. здатність образно створювати або відтворювати кого-, що-небудь в думках, свідомості; відображення, думка, фантазія. 2. те, що відтворене в свідомості; образ». Відповідно фантазія – це: «1. витвір уявлення; мрія. 2. творча уява. 3. нічим не обґрунтована думка; вигадка, казка, байка, фантазмагорія. 4. дивний учинок; примха, химера. 5. літературний твір казкового, незвичайного змісту.» Не уявивши кінцевий результат праці, людина не може братися за роботу. В уявленні очікуваного результату за допомогою фантазії – корінна відмінність людської праці від інстинктивної поведінки тварин. Отже, уява – це психічний процес, що полягає в створенні людиною нових образів шляхом упорядкування знань, якими вона володіє, в нове співвідношення.

Сучасна психологічна наука виділяє такі види уяви: 1) Пасивну (навмисну і ненавмисну). Образи фантазії, викликані навмисне, але не зв'язані з волею, спрямованою на втілення їх у життя, називають ще маренням (марення – гарячковий стан хворої чи сонної людини, що звичайно супроводжується

незв'язною, невиразною, беззмістовною мовою). Ненавмисна уява виникає при послабленні контролюючої ролі свідомості, при тимчасовій бездіяльності людини, в напівсонному стані, в стані афекту, в сні (сновидінні), при патологічному розладі свідомості (галюцинації). ФО це ще квіточки, ягідки будуть далі означає навмисне перебільшування чогось; уживається, щоб підкреслити думку – неприємне, небажане тільки починається, а все гірше ще попереду; про щось бажане, але недозволене, заборонене говорить ФО заборонений овоч завжди солодкий.

2) Активну (відтворювальну і творчу). Уява, в основі якої лежить створення образів, що відповідають опису, називають відтворювальною. Говорячи слово емблема, ми уявляємо якийсь предмет із символічним зображенням. (Словник дає таке визначення слова емблема – це предмет, зображення, що умовно позначає який-небудь предмет, ідею). Емблему миру і згоди характеризує ФО маслинова гілка. Згадаємо етимологію цього вислову. Маслина або олива – символ миру, достатку, родючості й перемоги. Згідно з грецькими міфами, олива створена богинею Афіною у змаганні за право дати назву місту Афіни. Вінок із гілок оливкового дерева став найвищою нагородою для громадян Греції, а на Олімпійських іграх вінки несли на честь богині.

Рясність дерева зробила його й символом родючості, тому на весілля наречена й наречений надівали або несли в руках гірлянду з оливкових гілок. Ці гілки також символізували мирні наміри. Оливкова гілка була античним символом миру, тому вона атрибут персоніфікованого Миру й золотого століття людства, а в середньовічному мистецтві – Згоди. Пізніше цю символіку успадкувала й Біблія. В Старому Завіті голуб повертається до Ноя з листком оливкового дерева, який є знаком, що вода потопу стала спадати. Відтоді лист оливи символізував для християн установаження миру між Богом і людиною. Гілка оливи стала символом угамування стихії й прощення Богом людей і відповідно початку мирного, спокійного життя. Завдяки популярності Біблії цей образ – голубка з оливковою гілкою в дзьобі – міцно увійшов у європейську культуру, але вживається вже поза релігійного контексту як загальновизнаний символ миру.

Творча уява, на відміну від відтворюючої, передбачає самостійне створення нових образів, які реалізуються людиною в процесі трудової діяльності.

Особливим видом уяви є мрія як витвір образів бажаного майбутнього. (Мрія – це: 1. Те, що створене уявою, фантазією; витвір уяви; сон // привид, примара; 2. Думка про щось бажане, приємне; бажання, прагнення// предмет бажань, прагнень; 3. Про щось нереальне, нездійсненне, недосяжне; фантазія). Мрія випереджає реальний хід подій, вона, як правило, не може бути реалізована за короткий час. Наприклад ФО ворожити на бобах означає «вдаватися до необґрунтованих передбачень, мріючи про щось». Ромашки – це маленькі сонечки, що поєднують багато доріг-пелюстків. На ромашках, здається, ворожили у всі часи. Для того, щоб дізнатися відповідь на питання, яке турбує або про що мрієш, брали в ліву руку ромашку, а правою, примовляючи, зривали пелюстки. Останній зірваний і був відповіддю на питання. Тому, ФО ворожити на пелюстках ромашки і означає «робити безпідставні, нічим не обґрунтовані здогади».

Уява може функціонувати на різних рівнях. Відмінність їх визначається передусім тим, наскільки активно, свідомо ставиться людина до цього процесу. По мірі вираженості активності розрізняють два види уяви: активну й пасивну.

Для пасивної уяви характерне створення образів, які не втілюються в життя, програм, які не здійснюються або не можуть бути здійснені. Пасивна уява людини поділяється на навмисну та ненавмисну. Найбільш показовим виявом пасивної уяви є галюцинація (уявне сприйняття неіснуючих речей), при якій людиною сприймається неіснуючий об'єкт.

Ненавмисну уяву людини позначають такі ФО заборонена грушка солодка, калачі на вербах там ростуть і голодній курці просо на думці, які означають «говорити про що-небудь нереальне» або щось недозволене, чуже». Значення ФО яблуко незгоди і яблуко розбрату походить ще з давньогрецьких міфів.

Пелей і Фетида, батьки героя Троянської війни Ахиллеса, забули запросити на своє весілля богиню розбрату Ериду. Вона дуже образилася й таємно кинула на стіл, за яким святкували боги та смертні, золоте яблуко; на ньому було написано: «Прекрасніший». Зчинилася страшна суперечка між трьома богинями: супругою

Зевса – Герою, Афінною – дівою, богинею мудрості, й прекрасною богинею любові та краси Афродитою. Суддею між ними вибрали юнака Париса, який присудив яблуко богині краси. Благодарна Афродита допомогла Парису вкрасти дружину грецького царя Менелая, прекрасну Олену. Щоб помститися за таку образу, греки пішли війною на Трою. Як бачимо, яблуко Ериди й насправді привело до роздору й війни.

Пам'яттю про це залишився вираз «яблуко незгоди або яблуко розбрату», що означає всяку причину суперечок і розбрату.

Активну уяву людини психологічна наука поділяє на відтворювальну і творчу. Відтворювальну уяву має у своїй основі створення тих або інших образів, відповідних опису. Цей вид уяви є неодмінним атрибутом будь-якої наукової діяльності і виявляється при читанні літератури, вивченні географічних карт, історичному описі, розгляді креслень і проектів. ФО лавровий вінок означає «славу, почесність». (Лавр у своєму первісному значенні – це триумф і перемога. Будучи вічнозеленою рослиною, він символізує сталість, вічність і безсмертя.). В давньогрецькій культурі лавр уособлював перемогу та мир, і був присвячений Аполлону й Діонісу. Згідно міфу, Аполлон переслідував німфу Дафну, яка дала слово зберігати цнотливість. Дафна попросила про допомогу, і боги перетворили її на лаврове дерево, яке марно обнімав Аполлон. Відтоді лавр став його священною рослиною. Ось чому в Греції музикантів, поетів, танцюристів, покровителем яких був Аполлон, нагороджували саме лавровими вінками. Лавру приписувалася не тільки цілюща сила, а й сила очищення від душевного осквернення. В ранньому християнстві вічнозелене листя лавра вважалося символом вічного життя або нового життя, яке прийде завдяки покутовим діям Христа, а вінок із лавра символізував мучеництво.

Творча уява виражається у створенні нового, оригінального образу, ідеї. Вона являє собою активне, цілеспрямоване оперування наочними уявленнями в пошуках шляхів задоволення потреб. Продукт творчої уяви завжди може бути матеріалізованим, тобто втілений у вигляді речі, але образ може залишитися на рівні ідеального змісту, оскільки реалізувати його на практиці неможливо.

Відомо, що флористичні концепти відіграють неабияку роль у свідомості народу. У культурі кожного народу існують концепти, що можуть дати уявлення про всю культуру, представити найосновніші особливості етносу, їх називають ключовими концептами культури. Деякі фітоніми здатні розповісти про Україну завдяки наявним у структурі концептів образним, поняттєвим та символічним значенням.

На позначення відтворювальної уяви нами зафіксовано такі ФО з компонентом-назвою рослин: валечко із червоної калини і заказаний овоч, що означають «щось привабливе, бажане, але недозволене, чуже», а ось ФО фіговий листок вживається в значенні «лицемірне прикриття чогось постидного, непристойного, а також лицемірне маскування справжніх намірів або справжнього стану справи». Вираз йде від біблійного міфу про Адама та Єву, які пізнали після гріхопадіння стид і прикрилися листям смокви (фігового дерева). Розровсюдженню виразу сприяло те, що з XVI ст.. скульптори застосовували фіговий листок для зображення голого тіла. ФО голуба квітка; без верби і калини нема України означають «щось ніжне, чисте, рідне»; на терні помаранчі; малиновий дзвін – «щось нездійсненне, нереальне». ФО терновий вінок – це «символ мучеництва, муки страждання». Згідно з легендою, саме з цього дерева був сплетений терновий вінок Христа – вінок із гілок рослини з шипами (тернами), який, за Євангелієм, був покладений на голову Ісуса Христа римськими воїнами під час Його наруги. В давні часи траплялося, що такі вінки в насмішку клали на голови злочинців, засуджених на смерть, тоді як переможців увінчували лавровими вінками. Художники багато разів використовували для своїх картин образ Христа в терновому вінку. Вінок цей став емблемою мучеництва, страждань, переносимих покірно. Розглядаючи ФО лаври Герострата треба зазначити, що вона означає 'слава, що дорівнює вічній ганьбі; постидна слава людини, яка прославилася тільки шляхом руйнування того, що створено іншими'. Походження фразеологізму пов'язано з іменем Герострата, який, щоб зробити безсмертним своє ім'я, спалив храм Артеміді, одне з семи чудес світу.

З творчою уявою людини пов'язана ФО сади Семіраміді, яка означає щось фантастичне. Сади Семіраміді – це благородна примха деспота, яку він створив

для своєї молодії коханої дружини. Вавілонський цар Навуходонос створив те, що було недоступне для інших і тому вважалося фантастичним. І Тому зараз щось фантастичне, недоступне для інших ми і називаємо садами Семіраміди.

Досліджений матеріал дає можливість стверджувати, що в етнонаціональній картині світу знайшли відображення народні знання про оточуючу дійсність і ті стереотипні моделі, що характеризують мовну спільноту. Матеріал показав, що через нездатність мислити рослинний світ допомагає людині підкреслити її абсолютну перевагу над усіма живими істотами. Це імплікують фразеологізми з рослинними номінаціями на позначення уяви людини. Отримані результати можуть сприяти подальшій розробці таких проблем лексикології, фразеології, лексикографії, а також когнітивної лінгвістики, як: роль лексичного компонента у формуванні фразеологічного значення, роль демократичних процесів у встановленні парадигми пізнання й відображення світу у вербальному мисленні людини. Практичні результати дослідження можуть бути використані при укладанні фразеологічного словника.

Література

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996. – 411с.
2. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 8-69.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел – К.; Ірпінь, 2004. – 1440 с.
4. Фразеологічний словник української мови / Укладачі: Л.Паламарчук, В. Винник, В.Білоноженко та ін. – К., 1999. – Кн. 1-2. – 984с.
5. Демський М.Т. Українські фраземи й особливості їх творення. – Львів.-Краків.-Париж. Просвіта, 1994.-62с.
6. Прадід Ю.Ф. // Ю.Ф.Прадід Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / НАН України, Ін-т української мови; Відп. ред. О.О. Тараненко. – К.: Сімферополь, 1997. – 252 с.
7. Прадид Ю.Ф. Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь: Эмоции человека. – Симферополь, 1994 –2. – 243 с.

Вплив української народної музики на творчість Миколи Лисенка.

Аналізується творчий процес М. Лисенка у використанні українського національно – етнічного музичного фольклору.

Ключові слова: культура, музика, композитор, національність, етнічно-національні фольклорні традиції, автентичність, пісня.

Анализируется творческий процесс Н. Лысенко в использовании украинского национально – этнического музыкального фольклора.

Ключевые слова: культура, музыка, композитор, национальность, этнически-национальные фольклорные традиции, подлинность, песня.

The creative process of M. Lysenko. is analysed in the use Ukrainian nationally - ethnic musical folklore.

Keywords: culture, music, composer, nationality, ethnically are national folklore traditions, authenticity, song.

Серед видатних діячів культури та мистецтв нашого минулого (композиторів, музикантів) варто відзначити таких: М. Вербицький, І. Лаврівський, М. Березовський, Д. Бортнянський, А. Ведель, С. Гулак-Артемовський, П. Сокальський, П. Чайковський, П. Ніщинський, К. Стеценко, Л. Ревуцький, Д. Ревуцький, О. Кошиць, М. Колачевський, М. Аркас, Б. Підгорецький, Г. Козаченко, П. Щуровський, М. Леонтович та ін. Всі вони використовували у своїй творчості народний побутовий спів і музику. Не можна оминути і тих композиторів, які були авторами багатьох обробок українських народно-фольклорних пісень. Це – П. Демуцький, В. Ступницький, Я. Степовий та ін. Але найбільшого плідного внеску у розвиток та становлення нашого національного, класичного, музично-культурного мистецтва зробив М. Лисенко саме у другій половині XIX ст., твори й діяльність якого підняли українську музику до рівня європейського мистецтва. Його вважають основоположником

української класичної музики [8, с. 89]. Ще з самого дитинства на М. Лисенка справили велике враження народні пісні та автентичний фольклор України. Окрім перших вражень від народної музики, композитора надихала військова духовна музика, котру йому доводилось чути від мандруючих селами музикантів. Їхній репертуар, окрім народних пісень і танців, складався з більш серйозних музичних творів: увертюр, симфоній, опер тощо.

Рід Лисенків походить з козацької старшини часів Б. Хмельницького. Засновником роду вважається козацький ватажок Вовгура Лис, який був сподвижником М. Кривоноса. Можливо, його родове козацьке походження, якоюсь мірою, також вплинуло на подальший творчий розвиток. З рук І. Мазепи шляхетство одержав І. Лисенко – полковник чернігівський і переяславський, наказний гетьман України 1674 р. Родинний герб Лисенків, затверджений Департаментом Гербальдії у 1748 р. знаходиться у музеї-садибі М. Лисенка (МВДУК, Меморіальний музей М. Лисенка, м. Київ, вул. Саксаганського, 95). «Нащадок давнього шляхетного роду, який поєднав у собі заповідану предками відданість національній ідеї та хист до державно-просвітницької діяльності з непересічним музичним обдаруванням» – так пише про нього М. Старицький [5, с. 11].

Особистість майбутнього композитора формується під впливом двох стихій: з одного боку – це салонне музикування його матері Ольги Єреміївни (з роду Луценків) – прекрасної піаністки, вихованки Смольного інституту шляхетних дівчат, з іншого – це українська народна пісня, що була до нитки просякнута тканинами народного побуту з його театралізованими обрядами, святами, плачами... [5, с. 18].

Лисенко вважається одним з перших композиторів, який у своїй творчості почав широко застосовувати українську автентичну народну пісню. Народні шедеври досить широко представлені в пісенній, оперній та інструментальній творчості маестро. Фольклорні зацікавлення юнака знаходили щирий відгук і підтримку у його дядьків – А. Романовича та О. Захаровича Лисенків. О. Захарович прекрасно грав на бандурі, кохався у козацькій старовині та

українській історії; саме від нього почав записувати народні пісні молодий Микола.

Остаточне усвідомлення національного самовизнання М. Лисенка відбулося тоді, коли йому виповнилось 14 років. «Гостюючи зі мною у дядька Андрія Романовича, ми цілу ніч читали заборонені вірші Тараса Шевченка, захоплюючись і формою, і словом, і сміливістю змісту... Микола, що звик до російської чи французької мови, був особливо зачарований музичною звучністю і силою етнічного, українського, народного слова» – згадував М. Старицький [5, с. 21]. Джерела українського етнічного фольклору та народної пісні стали основним матеріалом його творчості, оскільки народні надбання є воістину тим духовним скарбом, який використав у своєму доробку відомий композитор і котрі використовуються багатьма творчими особистостями ще й дотепер. Створюючи обробки народних пісень, він зумів досить вдало відобразити їх у своїй музиці, які при цьому не лише не втратили своєї самотності, а й набули ще більш цікавого нового творчого змісту і стали при цьому більш наповненими та колоритними.

В українській народній пісні, у її своєрідних фарбах, тональностях, ритміці та шевченкових творах, нерозривно поєднаних з українським народним характером, М. Лисенко знайшов найкращий поштовх для своєї творчості [8, с. 91]. Відомий маестро зростав в атмосфері народної пісні, яка лунала в його рідному домі, у (родині його діда Булюбаша) була на вустах у челяді, селян. Навколо малого спостережливого Миколи відбувалося урочисте дійство народних обрядів та звичаїв. Будучи студентом університету, юнак Лисенко почав записувати народні пісні й збирати музично-етнографічний фольклор. Він записав цілий весільний обряд у Борисполі з повним текстом слів, співу та музики. Цей та інші записи лягли в основу його пізніших етнографічних розвідок і видань. Крім побутових та обрядових пісень митець цікавився ще й думами, що записував від кобзарів. Одним з таких представників був відомий кобзар О. Вересай.

У 1873 р. в Києві відбувся з'їзд Південно-Західного Російського Географічного товариства та був виданий перший том «Записок Південно-

Західного відділення Географічного товариства», у якому серед інших праць були також опубліковані реферати О. Русова «Остап Вересай – один з останніх кобзарів малоруських» та М. Лисенка «Характеристика музичних особливостей малоруських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм» (з додатками П. Чубинського, О. Русова і 23-х нотних записів М. Лисенка). Це стало початком наукового дослідження українського кобзарства. М. Лисенко, П. Чубинський, О. Русов та художник П. Мартинович організували кобзарю О. Вересаю, концертні виступи у Петербурзі та Україні. Особливо незабутніми були виступи у Києві. Певний час організацію концертів О. Вересая приписували лише М. Лисенку, оскільки П. Чубинський та О. Русов були заборонені радянською цензурою. В експозиції музею про ці події, подано багато свідчень та матеріалів, а саме: фотографій, нотних записів, листів тощо [1].

Любов до української народної пісні була закладена ще в утробі матері, що згодом повністю проявилась у його творчій діяльності. Тому можемо говорити, що одним з основних внесків М. Лисенка в національну музичну культуру України стало збирання творів народної, етнічної, національної музики, а саме – дослідження та опрацювання українського пісенного фольклору. В музеї-садибі М. Лисенка (МВДУК, Меморіальний музей М. Лисенка, м. Київ, вул. Саксаганського, 95) створені цікаві експозиції, в яких, у вигляді нотних матеріалів та концертних афіш, зображено 7 збірників по 40 пісень для голосу з фортепіано, 12 «Хорових десятків» (обробок для хору), обрядові збірки: «Коломийки», «Колядки, Щедрівки», два «Вінки веснянок», «Весілля», «Купальську справу», – загалом понад 500 обробок для голосу і хорів; а ще – дві спеціальні збірки для молоді – «Молодощі» та «Збірник українських народних пісень в хоровому розкладі народної пісні». Також він займався вивченням народних музичних інструментів. У музеї зберігаються інструменти з його власної колекції – бандура, кобза, ліра [3]. Найбільшим доробком пісень українського композитора є пісні на вірші Т. Шевченка, а деякі з них, наприклад, «Ой, одна я, одна як билинонька в полі», або «Садок вишневий коло хати», стали воістину народними піснями (копії

нот показані в експозиції МВДУК, Меморіальному музеї М. Лисенка, м. Київ, вул. Саксаганського, 95).

М. Лисенко впродовж всього життя перебував у стані українського національного творення. Це добре відслідковується в його біографічній та творчій долі. Своє ідеологічне переконання музикант підтверджував конкретними діями. Після вступу в 1860 р. на природничий факультет Харківського університету, задля уникнення студентських репресій, разом з М. Старицьким змушений був перевестися до Київського університету. Тут вони потрапляють до Київської (Старої) Громади. Лисенко в громаді знайомиться з Т. Рильським, Б. Познанським, П. Косачем, М. Драгомановим і його сестрою Ольгою, В. Антоновичем, П. Житецьким та іншими (підтвердженням цих фактів є одна із фотографій на стенді експозиції МВДУК, Меморіального музею М. Лисенка, м. Київ, вул. Саксаганського, 95), які своїми національними ідеями визначили політичний та культурний розвиток України другої половини XIX – початку XX століття. З 1970 р. М.Лисенко оселяється в Києві, де створює університетський мішаний хор і навчає гри на фортепіано, спочатку у школі Пфеніга, а потім у Інституті шляхетних дівчат та в музичній школі Тухтівського.

У 1874 р. маестро виїжджає на два роки до Петербургу, де в консерваторії слухає курс лекцій композитора Римського-Корсакова з інструментовки не будучи при цьому його безпосереднім учнем. Після повернення до Києва у 1876 р. розгортає досить плідну творчу діяльність на етнографічній, педагогічній та організаторській нивах, влаштовуючи концерти, на яких виступав в особі диригента та піаніста. У 1904 р. відкриває музичну школу (з 1918 р. «Державний музично-драматичний інститут імені М. Лисенка»), музичне товариство, хор «Київський Боян» (1906 – 1907 рр.), яким сам диригував, а також український клуб «Родина» [8, с. 90]. Становлення М. Лисенка як композитора одночасно проходило у творчо-музичному та етнографічному напрямках, які від самого початку тісно переплелися і стали фактично єдиним цілим. Правда, чимало оригінальних творів Лисенка не були безпосередньо пов'язані з фольклором. Вони не були створені на основі народних пісень і своєю музичною мовою не

наслідували характер української народної музики. Нїде правди діти, деякі твори не відносяться до найкращих. Та все ж таки ті, у яких є безпосередній зв'язок з народною піснею, або ті, що навіть нав'язані українським «духом», як, наприклад, його твори на вірші Т. Шевченка, становлять собою оригінальні музичні шедеври. Ці твори вплинули на розвиток українського національного культурного відродження і є актуальними дотепер [8, с. 90].

Пошук в народній музиці, українському етнічному мелосі джерел для своєї творчості з одного боку, та поєднання їх з оригінальним творчим музичним відчуттям з іншого боку, склали головне творче кредо М. Лисенка. Також заслугою композитора є те, що він дав поштовх розвитку української національної класичної музики, відокремив від російської і наблизив до світової музичної культури. Лисенко завершив процес творення української національної класичної музики, який започаткували видатні вітчизняні композитори С. Гулак – Артемовський, П. Ніщинський, П. Сокальський, М. Вербицький, М. Аркас та ін. У творчому доробку композитора є також духовна музика, це такі відомі шедеври як: «Молитва» (вірші О. Кониського, 1885 р.), один з великих творів на вірші Шевченка Опус №1 і останній його твір, який був написаний майже в переддень смерті – хор «Боже нашими ушима чули твою славу» («Псалом Давидів»), про що свідчать спогади Л. Старицької-Черняхівської [9, с. 781]. Національні традиції М. Лисенка знайшли відображення в його педагогічній діяльності. Він проводив уроки українською мовою, але були моменти, коли під час занять учень, граючи на фортепіано лівою рукою брав до – фа – дієз, а правою сі – ре – ля, обурений Лисенко відразу ж переходив на російську мову і в емоційному пориві вигукував: «Самодержавие, православие, народность». Ці три «кити», що на яких трималася вся Російська імперія – імперія гноблення колонізованих народів, були неприйнятні М. Лисенку. «В ці уроки музики Микола Віталійович вкладав національне почуття: він, обтяжений щоденною працею, відривав свої вільні хвилини на те, щоб перекласти українською мовою теорію музики і викладати її моїй сестрі» – писала Л. Старицька – Черняхівська [9, с. 766].

Як згадує далі авторка, що в тодішніх родин: Лисенків, Старицьких, Деконорів, Остроградських, Магденків, Стороженків, Григоренків прокидався примітивний, але вже свідомий український демократичний рух. Звідки і як? «Це батько мій та Микола Віталійович, той дядя Коля, до якого через демократизм та українофільство всі ці родини, власне, батьки цих родин, ставляться з легкою іронією. Вони набирали з українофільства Миколи Віталійовича, з його донкіхотства й цілком безпідставного, на думку поміркованих поміщиків, завзяття, запалу, демократизму й національного почуття, що не можуть нібито й прорости на ґрунті царської Росії та не мають жодного смислу існування, а це відношення батьків, навпаки, осяювало постать Миколи Віталійовича в очах підлітків ореолом героїзму. Та й дійсно, в кожній з тих родин, аж до моїх дорослих літ, жили спогади про постанову «Різдвяної ночі», що склала цілу добу в житті молодого на той час покоління, про працю Лисенка в «Географічному товаристві», про ту боротьбу, що він мав у «Русском музыкальном обществе», і про наслідки її, про ненастанні сутички його з поліцією, жандармами і таке інше. Який здоровій дитині не імпонує боротьба, що більш безнадійна, то більш героїчна? Без тенденцій і приписів Микола Віталійович впливав на молодь чистотою свого високого переконання і тим переважував вплив родини і батьків. Ніколи ніхто з нас не чув від нього російського слова, і ніколи ніхто з нашої молоді й не зважувався відповідати йому російською мовою. Українська мова запроваджувалась і в цьому гурті, а разом з мовою прищеплювалась і повага до того народу, що створив цю мову, й ідея щирого демократизму. Ніхто так, як Микола Віталійович не повставав проти великопанських звичок та ідей, що прищеплювали різні гувернантки дітям цих родин. Авторитет Миколи Віталійовича був непорушний серед цієї молоді компанії, незважаючи на деяку його риторичність» [9, с. 767 – 768]. Також у своїх спогадах Л. Старицька – Черняхівська цікаво описує те, як геніально виконував свої твори видатний піаніст і композитор М. Лисенко. Він виступав у Москві, Петербурзі, Парижі, Берліні, Варшаві де грав саме українську музику. В житті лагідний, ласкавий, за роялем – Віщий Боян. «Своя віщія персти на живая струни складаше, они же

сами князем славу рокотаху». Один із кращих піаністів-віртуозів свого часу, М.Лисенко залишив понад 50 фортепіанних творів. На Різдвяні свята 1867 р. студент лейпцизької консерваторії М. Лисенко з величезним успіхом представив у Празі в залі «Умелецької бесіди» власні фортепіанні аранжування 10-ти українських народних пісень. На жаль, до нас дійшла лише одна з них — «Гей, не дивуйте, добрії люде, що на Вкраїні повстало». Коли він її виконував на концерті, то відомий чеський композитор схопився схвилюваний з місця і закричав: «То духи з степу! Духи з степу!» Л. Старицька – Черняхівська зазначала, що музика Лисенка була вогнем душі зайшлих боянів, кобзарів. [9, с. 767 – 768].

Лейпцизьку консерваторію закінчив він блискучим виконанням 4-го Бетховенського концерту для фортепіано із оркестром з власною каденцією, про що з повагою писали німецькі часописи. М. Лисенку належать перші в українській музиці фортепіанні рапсодії «Золоті ключі» (1875) та «Думка-шумка» (1877) [3].

Крім обробок народних пісень в його доробку є прелюди, вальси, ноктюрни, мазурки, марші і полонези, пісні без слів. Особливо виразно звучали ці твори у авторському виконанні. Л.Старицька-Черняхівська писала, «зі смертю Лисенка його фортепіанні твори «вмерли наполовину». Ні до кого іншого прирівнять його гру не можна було. Я, наприклад ніколи не чула кращого виконання «Aufschwunga» («Пориву») Шумана. Коли ж він виконував свої і взагалі українські речі, він надавав їм щось надзвичайне – якесь євшан-зілля. В його грі оживали тисячоліття і чулась глибока, сива, слов'янська старовина. Натхненний, палкий, з силою удару «левиної лапи», з гордим поглядом, він цілком перевподоблювався». [9, с. 772].

У виконанні Лисенка-піаніста, а також у виконанні камерних ансамблів з його участю, солістів і хорів під його керівництвом звучали не лише його власні чи інших українських музикантів твори, але й всесвітньо відомі шедеври західноєвропейських і російських композиторів. Широкий за обсягом піаністичний і хоровий репертуар, який звучав у концертах М. Лисенка, дає підстави твердити, що митець не просто закладав основи українського

професійного виконавства, а всіма засобами намагався вивести своїх слухачів «з хуторянської обстанови у найширший європейський світ».

Ім'я великого сина України – М. Лисенка сприймається нині як музичний символ нації. [6]. «Лисенко був одним із найдужчих пропагандистів українства, що своєю непереможною силою здобував для його все нові і нові позиції навіть там, куди іншим діячам ніяк було і досягнути. Де не брала ні наука, ні письменство, де спинявся розум і логіка – туди йшло сміливо мистецтво національне, рідна пісня, почуття – і перед ним розкривались двері й душі, м'якли серця і приймали віщого посланця національного відродження України. Мистецтво з легкої руки небіжчика, було, скажу так, ніби тим передовим загоном, авангардом українства, що підготовляв дорогу іншим національним формам і домаганням», – писав у день похорону М. Лисенка його молодший сучасник Сергій Єфремов [7]. М. Лисенка по праву можна назвати засновником української музичної народнопісенної фольклористики.

Величезного значення він надавав справі збирання і видання фольклору. Серед кореспондентів композитора бачимо представників творчої і наукової інтелігенції, панство і селян, народних виконавців. Число записаних М. Лисенком українських та слов'янських народних пісень складає близько 1500 шедеврів, але встановити їх остаточну кількість, на жаль, неможливо. Лише за життя композитором було видано понад 500 пісенних обробок, які стали зразком для наступних поколінь композиторів щодо принципу відбору, упорядкування пісень, збереження їх автентичних рис.

Фольклористична діяльність М. Лисенка включає ґрунтовне, наукове дослідження музичної будови і властивостей української народної пісні та народного інструментарію. У його працях «Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен, исполняемых кобзарем Вересаем» (1874 р.), «О торбане и музыке песен Видорта» (1892 р.) та «Народні музичні інструменти на Вкраїні» (1894 р.) була вперше запропонована теоретична розробка проблем українського народного мистецтва.

Упродовж свого творчого життя композитором було здійснено багато обробок українських народних пісень, які згодом друкувалися у виданнях, серед яких наступні: а) збірники українських пісень в обробці для голосу з фортепіано (1, 7-й випуск по 40 пісень); б) збірники українських пісень в обробці для хору асаpella (12 «десятків»); в) окремі обробки українських пісень для хору в супроводі ф – но; г) окремі обробки українських пісень для хору без супроводу; д) 5 циклів обрядових пісень: Веснянки. Перший та Другий вінок (1896 р.); Купальська справа (1896 р.); Колядки, щедрівки (1896 р.); Коломийки (1890 р.); Весілля (1903 р.); е) дві збірки для молоді: Молодощі: Збірник танків та веснянок (1875 р.) та Збірник народних пісень в хоровому розкладі для учнів молодшого і підстаршого віку в школах народних (1908 р.) Лише за життя композитором було видано понад 500 пісенних обробок, які стали зразком для наступних поколінь композиторів щодо принципу відбору, упорядкування пісень, збереження їх автентичних рис. На слова Т. Шевченка написані хори «Іван Гус» (1881), три хори з поеми «Гамалія» («Ой діброво, темний гаю» (1881), «Іван Підкова» (1903), «Орися ж ти, моя ниво» (1903) «Встає хмара з-за лиману» (1903), «Давидів псалм» (1910) та ін., романси «Ой одна я, одна» (1888), «Садок вишневий коло хати» (1868), «Гетьмани, гетьмани» (1872), «Якби мені черевики» (1872), «По діброві вітер виє» (1872) та інші. Усього – 51 романс. [6, с. 10 – 15].

Отже, українська народна музика відіграла найголовнішу роль у творчості М. Лисенка та була головним відображенням у його музиці. Але не менш важливим моментом для його культурно-духовного успадкування є те, що він став автором двох національних гімнів, котрі утверджують духовну велич Людини і Народу! Перший з них – «Вічний революціонер» (1905 р.) на вірші І. Франка, який довго використовувався радянською владою як гімн комуністичного перевороту, хоча, насправді, задум Лисенка був як гімн духовної революції. Другий – «Дитячий гімн» на вірші О. Кониського (1885 р.) всесвітньо відома тепер «Молитва за Україну» («Боже Великий Єдиний!»), яка з 1922 р. затверджена офіційним гімном Української православної церкви (Київський

патріархат), а наприкінці ХХ століття стала другим Державним Гімном незалежної України.

Література та джерела

1. Архівні документи Миколи Віталійовича Лисенка (МВДУК, Меморіальний музей М.В. Лисенка, Київ, вул. Саксаганського, 95).
2. Історія української культури. У 5 т. – Т.4. Кн.2. Українська культура другої половини ХІХ ст. – К., 2005. – 1293 с.
3. Курковський Г. Лисенко-піаніст. — К., 1973
4. Лисенко М.В., лист до Г.І. Маркевича від 10/VIII 1903. Київ.
5. Лисенко Микола. У спогадах сучасників. У 2 т. Т.1 – К.: Музична Україна, 2003. – 343с.
6. Лисенко Микола. Бібліографія: Наук. - допом. Бібліогр. покажч. /Упоряд.: І.О. Негрейчук, Р.М. Скорульська, М.В. Чуєва; Худож. – оформлювач М.О. Толкач. – Харків:Фоліо, 2009. – 223с.
7. Рада. – 1912. – 29 жовт. (№254).
8. Рудницький Антін «Українська музика» історично – критичний огляд. Вид. Мюнхен: Дніпрова хвиля 1963. – 406с.

Ірина Войтенко

Внесок Богдана та Варвари Ханенків у розвиток музейної спадщини в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).

Аналізується внесок родини Ханенків у культурну спадщину України на прикладі створення античної колекції Музею мистецтв .

Ключові слова: музей, архітектура, еклектика, античність, культурна спадщина, скульптура.

Анализируется вклад семьи Ханенков в культурном наследии ,на примере создания античной коллекции музея.

Ключевые слова: музей, архитектура, эклектика, античность, культурное наследие, скульптура.

This article analyzes the contribution of family Khanenko in cultural heritage of Ukraine by the example of ancient collection of the Museum.

Keywords: museum, architecture, eclectic, antique, cultural heritage, sculpture.

Духовна культура українського народу – має велике естетичне значення у розвитку, як особистості так і держави загалом. У кінці XIX – на початку XX ст. – розвитку культури сприяла патріотично налаштована українська інтелігенція. Серед них слід відзначити творчу та меценатську діяльність І. Бродського, В. Тарновського, П. Галагана, М. Терещенка, Б. Луцко, Є. Чикаленка, Я. Понамарева, Т. Рильського, Б. Ханенка.

Метою даної статті є висвітлення місця і ролі античної колекції музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків у розвитку української культури, як складову частину багатогранного культурно-художнього та суспільно-громадського буття України.

Багатогранну діяльність родини Ханенків не можливо відокремлювати від мистецького колекціонування, а також організаторських заходів по збереженню давніх матеріалів для історії і пам'яток культури України. Головною ідеєю колекціонування було прагнення зробити безцінні експонати не тільки особистою власністю, а перед усім, надбанням громадськості. Історія приватного колекціонування подружжя в Україні була тісно пов'язана з історією української культури.

Важливим джерелом з історії українського пам'яткознавства кінця XIX початку XX століття був часопис «Киевская старина». На його сторінках зафіксовано чимало подій з життя та діяльності подружжя Богдана та Варвари Ханенків, як сучасників тих років, коли дослідження та колекціонування старожитностей в Україні набувало розмаху. Там же постійно публікували звіт загальних зборів членів Київського товариства старожитностей та мистецтв, яким керував Б.Ханенка про його діяльність. Матеріали, журналу, неодноразово ставали об'єктом дослідження багатьох вчених і були присвячені проблемам історії, археології, етнографії, фольклору, літератури та мовознавства.

В радянській історіографії не має узагальнюючих праць щодо історії музею мистецтв Богдана та Варвари Ханенків. Тільки деякі мистецтвознавці 20-х рр. XX ст. (Федоров-Давидов, Н.Коваленська, О.Михайлов), розглядаючи живопис XIX ст., відзначають роль, відіграла родина в розвитку української культури. У 50

– 70-і рр. виходить низка загальних праць з даної теми [11,с.180], в яких хоча і визначалася роль українських меценатів в збереженні пам'яток культури, але робилося це в завуальованій формі [12,с.10]. Статті та монографії «добі перебудови» стали менш ґрунтовнішими та публіцистичними. Однак, оскільки дослідження проводилися на базі даних загальноімперського масштабу, дані про Україну та її видатних діячів мала чисельні і не дають уявлення про динаміку розвитку колекційної діяльності.

Після 1991 р. кількість праць з даної тематики швидко зростає. Слід відзначити публікацію Н. Крутенко «Ханенки» [8,с.62-67], а також розділ, присвячений біографії та діяльності подружжя Ханенків, що увійшов до відомої роботи В. Ковалинського «Меценаты Киева» [4,с.528]. Питання формування античної колекції музею на сьогодні висвітлене в літературі недостатньо. Єдиною узагальнюючою роботою на дану тему є тези доповіді Ф. Штітельман [15]. Автор у 1950-60-х роках проводила ґрунтовну підготовку матеріалів (в тому числі і по з'ясуванню походження експонатів) для повного наукового каталогу античного зібрання Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків (далі ММХ), однак тоді складання його так і не було завершено.

Однією з вагомих складових колекції ММХ є зібрання картин, творів і предметів Стародавнього світу, яка складається з трьох основних тематико-експозиційних розділів, умовно виділених за територіально-хронологічним принципом: Мистецтво Давньої Греції; Мистецтво Давнього Риму; Мистецтво Стародавнього Єгипту.

Більшу частину античного зібрання ММХ складають археологічні матеріали – кераміка, античне скло, теракота. Для загальної характеристики збірки, що подається нижче, найбільш зручним (з урахуванням можливості нових атрибутів) є поділ експонатів на групи за принципом функціонального призначення і матеріалу (техніки предметів). Сучасний склад збірки дозволяє виділити наступні групи:

1.Посуд. Колекція керамічного посуду з різних регіонів античного світу (Греція та Причорномор'я, Італія) охоплює хронологічний проміжок від 7 ст. до

н.е. до перших століть н.е. і включає зразки орієнталізуючого стилю (Коринф, Етрурія), кілька іонійських посудин з поясковим розписом, чорнофігурні, червонофігурні (Аттика, Південна Італія), чорнолакові, фігурні, рельєфні, червонолакові посудини (цілі і фрагментовані) та дві червоноглиняні амфори грецького виробництва. Одиницними екземплярами представлені акварельні боспорські пеліки, кераміка техніки буккери та ін. Значну частину збірки (близько 140 предметів) складають посудини зі скла 2-ої половини 1 тис. до н.е. - перших століть н.е. 2.Світильники (3 од. зб., матеріал - кераміка, бронза). 3.Антична пластика: вироби з теракоти (танагрські статуетки, етруські антефікси, італійські статуї "плакальниць" тощо), вапняку (фрагмент етрусської поховальної урни-оссуаріо), мармуру (два скульптурні портрети римської роботи, римські повторення грецьких статуй класичного та елліністичного періодів), гіпсу (наліпи на саркофаги (Боспор)), бронзи (дрібна пластика) та срібла (медальйон з погрудним зображенням Афіни). 4.Прикраси: намистини зі смальти та браслет синього скла. 5.Невеличка нумізматична колекція (23 одиниці) - грецькі (в тому числі з причорноморських центрів) та римські срібні і мідні монети.

Слід зазначити, що станній каталог, куди увійшли твори античного мистецтва був виданий ще у 1977 р. Після тривалої перерви, лише у 2006 р. відділ античного мистецтва було відновлено в музеї, що у свою чергу, спонукало автора даної роботи розпочати дослідження історії становлення колекції античного зібрання. Проблема вивчення джерел формування античної колекції ММХ висвітлена в науковій літературі не достатньо.

За походженням предмети античної колекції ММХ діляться на дві групи: 1. З колекції Ханенків; 2. Пізніші надходження (1919 – 1971 р.)

Основними і найбільш ранніми джерелами що увійшли до складу ханенківської збірки старожитностей (основи сучасного античного зібрання ММХ) є ряд випусків «Древностей Поднепровья и побережья Черного моря» (1901 – 1907 рр.), а також книги каталогових описів, складені у 1921 – 1929 рр. Відомості про походження предметів, подані у цих джерелах, як правило, короткі і неповні, але в більшості випадків будь-які інші дані відсутні. Не містять їх і

«Записки» Б.Ханенка про створення колекції. В інвентарних книгах античної колекції 1950 – 1971 рр походження ряду предметів не вказане взагалі або не збігається з відомостями, поданими в інших джерелах («Древностях Поднепровья..», каталогових описах 1921 – 1929 рр., публікаціях Ф. Штітельман тощо). Остання у процесі наукової обробки колекції з'ясувала походження окремих експонатів; однак і в її наукових матеріалах (наукових картках експонатів античної колекції ММХ) джерело надходження експонатів не завжди вказане, що ускладнює завдання їх перевірки та уточнення. У деяких випадках для одного й того ж предмету різні дослідники вказують різне походження. У разі подібних розбіжностей (зокрема, в каталогових описах 1921-1929 рр. і 6-му випуску «Древностей Приднепровья...») у даній роботі надається перевага відомостям з «Древностей Приднепровья...», виданим безпосередньо за редакцією Б.Ханенка. Значна частина творів залишається на сьогодні з поміткою «З колекції Ханенків» (без уточнень) або «Походження невідоме», і на сьогодні заповнити ці прогалини неможливо із-за відсутності будь-якої інформації щодо походження цих творів в архіві та сучасній документації музею.

Сьогодні експонати із зібрання Ханенків складають значну частину античної колекції ММХ - понад 300 одиниць зберігання. Відомостей щодо початку колекціонування Ханенками творів античного мистецтва та їх точної кількості в підсумку (ні за життя Б.Ханенка, ні у період 1920 – 1950 рр., коли частина експонатів були передані до інших музеїв та установ або втрачені під час Другої світової війни), на жаль, не збереглося.

Твори для своєї колекції античних старожитностей Ханенки переважно купували, як у Російській імперії, так і за кордоном. Експонати, походження яких вказане хоча б в одному з джерел (за відомими на сьогодні даними), можна розподілити на окремі групи. За інвентарними даними три експонати було придбано Ханенком у Києві, серед яких чорнофігурний кілік з зображенням лані між двома пантерами з обох сторін (124 АТК). Низка експонатів античної збірки Ханенків, що являє собою духовну спадщину і має вагоме науково – пізнавальне значення, за різними джерелами, походить з Керчі. Зокрема, в каталогових описах

1921-1929 рр. вказано 34 одиниці античного скла. Всі вони описані у 6-му випуску «Древностей Приднепровья...» [3]. Крім того, у згаданих каталогових описах колекцій античних теракот, фігурних і розписних посудин названо ще чотири предмети, придбані «у Терлецького з Керчі». Серед них однак, зазначений аск з зображенням комастів (6 ст. до н.е., сучасний інв.№ 99 АТК), який був опублікований О. Вальдгауером як знайдений в Ольвії [15].

Дві декоративні герми (голова однієї з них – інв. № 92 СК) на «рожево-жовтуватих мармурових підставках «rosso antlco» (92 СК та 93 СК), за повідомленням М. Макаренка, були придбані Ханенком у Москві, на «Сухарівці», у торговця старовиною, «який свого часу купив їх на розпродажу митного, неоплаченого власниками майна. Вони ніби-то належали князеві Голіцину, колишньому російському послові в Неаполітанському королівстві. Це був дарунок короля» [12, с.38].

Частина творів була придбана Богданом Ханенком в Одесі. Він був знайомий з Ернстом фон Штерном – тодішнім директором Одеського археологічного музею, який, за повідомленням С.Гілярова надавав постійну допомогу в експертизі античних творів, що їх Ханенко купував для колекції. Можливо, саме за порадою Е. фон Штерна, який добре був обізнаний з приватними колекціями старожитностей, Б.Ханенко придбав частину античного зібрання одеського колекціонера І.Конельського.

Приналежність одного з експонатів античної збірки ММХ – згадуваного срібного медальйона з зображенням погруддя Афіни в шоломі (інв.№ 169 АТК) до збірки Конельського довела Ф. Штітельман [15], порівнявши за описом і фотографією у брошурі Е. фон Штерна [16] опублікований ним медальйон з тим, що зберігається в античному фонді Київського Музею Західного та Східного мистецтва. За повідомленням Е. фон Штерна, «медальйон обнаружен в могильной находке в Ольвии, которую сделали поздней осенью 1905 г. крестьяне, занимавшиеся хищническими раскопками» разом з іншими предметами – золотим перстеном з аналогічним зображенням Афіни, великою кількістю намистин та двома бичачими голівками (застібками або підвісками намиста). Власник,

придбаних І. Конельським, вказаних речей, розповів, що він був присутній під час розкопок, і бачив, що могила була вже пограбована: кістки розкидані, медальйон - під черепом, і ніяких предметів, крім перелічених, вони не знайшли. Штерн слушно зауважує, «...Как известно, сообщения наших гробокопателей, и в особенности, торговцев древностями, имеют весьма условное значение... поэтому... нуждаются всякий раз в критической проверке со стороны их внутренней достоверности... можно без колебаний допустить, что медальон и перстень найдены в одной гробнице: обе вещи украшены изображением Афины, совершенно аналогично переданным...» [16, с.2]. Врешті всі вказані вище речі потрапили до колекції Конельського, і пізніше частина з них – до збірки Ханенків. В інвентарній книзі Музею мистецтв Всеукраїнської академії наук України вдалося відшукати тільки перстень (інв.№ 1886) та медальйон (інв.№ 1887) [16]. Про інші предмети відомостей не має. Серед інших експонатів, приналежність яких до колекції І. Конельського визначено, зокрема, в діючій інвентарній книзі музею, слід назвати: чорнофігурну амфору, розписану Майстром гойдалок (6 до н.е.) на сюжети подвигів Геракла (інв. № 107 АТК) [2, с.3-5]; статуетку няні, що сидить, з дитиною на колінах (Інв. № 109 АТК; 4-3 ст. до н.е., Танагра); кратер червонофігурний з зображенням старого і юнака з лебедем (сторона А) та жінки і юнака (сторона Б) (початок 4 ст. до н.е., Апулія) та ін.

У Римі було придбано загалом 21 експонат: мармури (20 од.зб.), зараховані до фонду СК, та 1 танагрська статуетка («Дівчина у вінку», інв.№ 117 АТК). 10 предметів крім помітки «Придбано у Римі» не мають детальніших відомостей і поки що уточнити джерело їх надходження не вдалося. Серед них: першокласний мармуровий портрет юнака доби Антонінів (54 СК) [22, с.20-23], дві герми римської роботи 1-2 ст.ст. н.е. з зображеннями юного і бородатого Гермеса (90 і 91 СК) [15, с.26], архаїстична голова богині у вінку 1 ст.н.е. (62 СК) [10, т.2, с.382], голова Серапіса (повторення елліністичного оригіналу, Рим, 2 ст. н.е.; 59 СК) [2., с.20] та ін. Надбанням колекції є статуя богині Тіхе з рогом достатку у лівій руці, придбана на одному з римських аукціонів графом Л. Паар [12, с.23].

Придбаних у Парижі експонатів до колекції музею є лише незначна кількість експонатів. Чотири теракотові статуетки, серед них - статуетка дівчини в хітоні і плащі (Танагра, 4-3 ст. до н.е., 110 ATK) [3 ; 22]. Також родині Ханенків вдалося придбати цінні експонати в Афінах. Серед них статуетка Деметри з високою зачіскою (Беотія, 5 ст., до н.е., інв. № 115 ATK) .

Слід відмітити, що форма і тенденції у відборі експонатів заснованого і подарованого Ханенками Києву художнього музею є типовими для культурно-історичних традицій Європи другої половини XIX ст. з їх потягом до змішування стилів, архітектурної еkleктики, перенасиченості музейного простору тощо. Кожний твір, включений Ханенками в експозицію їхнього будинку-музею, є своєрідним ключем до розуміння художніх традицій різних історичних епох, колекція перетворюється таким чином на «суму мистецтв, Вавілон стилів», де, за влучним формулюванням К.Акінші, «до безмежності розширюються не лише кордони історичного пізнання, а й кордони естетичного смаку» [1].

Родина Ханенків понад 40 років життя присвятила колекціонуванню творів зарубіжного та вітчизняного мистецтва з метою створити у Києві загальнодоступний художній музей. Колекції творів мистецтва античного світу країн Європи та Схід Музею мистецтв, основою яких стало зібрання Ханенків, вже понад 100 років привертають увагу відвідувачів, а також вітчизняних і зарубіжних дослідників. Так, наприклад, 1908 р., після участі у виставці, організованій журналом «Старые годы», колекцію Ханенків було названо кращою у імперії серед нових приватних збірок, що була єдиною, де школи і напрямки «були представлені в їх еволюції, в органічному поєднанні живопису зі скульптурою та ужитковим мистецтвом» [13]. У 2007 р., музей презентував виставку давньоримської скульптури з музеїв Італії. Античні твори із зарубіжних колекцій Рима, Капуї та Парми відвідало більше 15 тис. людей. Дана співпраця з іноземними делегаціями дозволяє також відвідувачам, особливо молоді, відвідавши музей, познайомитись з представниками східної культури, взяти уроки мистецтва, залучитися до вивчення іноземних мов та національних традицій інших країн світу. Працівники музею мистецтв проводять екскурсії, лекції,

тематичні вечори й конференції, театральні дійства тощо. Саме шляхом популяризації експозицій та колекцій йде пропагування знань про світові скарби України, сприяння культурному збагаченню широких верст населення, вихованню національної свідомості у молоді. Античні твори зібрання Богдана та Варвари Ханенків мають велике значення в естетичному збагаченні української нації. Родина Ханенків внесла неоціненний вклад у розвиток духовної культури в Україні. Вона є символом українського меценатства та справжнього служіння українській культурі.

Література

1. Акинша Константин Забытый меценат // Наше наследие. – М., 1989. – № 5. – С.29-38.
2. Бабенцова Л.Ю., Рябікіна З.П. Музей західного та східного Мистецтва в Києві. Альбом. – К., 1983. – 311 С.
3. Древности Приднепровья и побережья Черного моря. – вып VI. Коллекция Богдана и Варвары Ханенко. – К., 1907.
4. Ковалинский В. Меценаты Киева. – К., 1998. – 528 с.
5. Ковалинский В. До родоводу Б.І.Ханенка // До 150 – річчя від дня народження Б.І.Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. Матеріали наук. – практ. конференції. – К., 1999. С. 14 – 20.
6. Ковалинский В. Рід Ханенків // Ханенківські читання. Матеріали наук. – практ. конференції. Вип. 3. – К., 2001. – С.41– 52.
7. Корнієнко Н.І. Варвара Ханенко – життя, події, факти // До 150– річчя від дня народження Б.І.Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. Матеріали наук. – практ. конференції. – К., 1999. – С.36-47.
8. Крутенко Н. Київський музей західного та східного мистецтва в період німецької окупації Києва 1941-1943 років // До 150 річчя від дня народження Б.І.Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. Матеріали наук. – практ. конференції. – К., 1999. – С. 75-83.
9. Крутенко Н. Ханенки // Пам'ятки України: Історія та культура. – К. – 1996. – № 3 – 4. – С.62 – 72.
10. Культура Древнего Рима. В 2-х т. Под ред. Голубцова Е.С. Т.2 – М., – 1985. – 430 с.
11. Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.. – К., 1952. – 180с.
12. Макаренко М. Музей мистецтв Б. та В. Ханенків. Української Академії Наук. Провідник. – К., 1924. – с.10
13. Рославець О.М. Б.І.Ханенко – засновник Київського музею західного та східного мистецтва // До 150– річчя від дня народження Б.І.Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. Матеріали наук. – практ. конференції. – К., 1999. – С. 5– 13.
14. Шовкопляс Г.М. Роль Б.І.Ханенка у заснуванні Київського художньо-промислового та наукового музею // До 150– річчя від дня народження Б.І.Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. Матеріали наук.-практ. конференції. – К. – 1999. – С. 51– 58.
15. Штігельман Ф.М. Античне мистецтво. Альбом. – К., – 1977.
16. Штерн, Э. Медальон с изображением Афины из Ольвии. Из коллекции И.Л.Конельскаго. – Одесса, "Типография Эд. Шмида, бывш. А. Шульце". – 1907.

Краєзнавець Чорнобаївщини – К. Кушнір – Марченко.

Висвітлено сторінки життя і творчого пошуку відомого краєзнавця Чорнобаївщини К. Кушніра-Марченка.

Ключові слова: краєзнавство, історія рідного краю, краєзнавець-аматор, Мойсенці, Іркліївщина

Освещено жизнь известного краеведа Чернобаевщины К. Кушнера – Марченко.

Ключевые слова: краеведение, история родного края, краевед-любитель, Мойсенцы, Ирклевщина

A few pages of biography are presented pages of life and researches of the history of the homeland of the famous Chornobai ethnographer K. Kushnir-Marchenko

Keywords: study of particular region, history of native edge, researcher-amateur, Moisenci, Irkliiv

Мало яке місто чи село сучасної України може похвалитися наявним ретельним дослідженням з історії рідного краю, здебільшого причиною цього є банальна відсутність наукових робіт з цієї проблеми. Лише подвижницька діяльність місцевих краєзнавців у деякій мірі сприяє подоланню прогалин у вивченні історії малої батьківщини. Таким краєзнавцем-аматором був мій земляк, священик, із селянської родини Кость Федорович Кушнір-Марченко (1877 – 1958 рр.).

Краєзнавчі напрацювання дослідника-аматора вирізняються різноплановістю наукових пошуків, що включають зібраний роками фольклорний, краєзнавчий, етнографічний, археографічний, генеалогічний та архівний матеріали. Живучи в селі та маючи лише за плечима початкову освіту (рівня реального народного училища) зумів залишити після себе 9 томів рукописних щоденників та 7 тисяч

аркушів дослідницьких матеріалів що зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Ф.133.

Персоналізація нашої історії, розширення досліджень у галузі біографістики розкриття життєвого шляху та наукової спадщини краєзнавця-аматора К. Кушніра-Марченка, який все своє життя присвятив вивченню історії рідного краю, є актуальною проблемою, що поглибить наші уявлення про маловідомих трударів – чорноробів краєзнавчої ниви.

Окремі аспекти біографії та матеріали з краєзнавчих досліджень історичної спадщини краєзнавця Костя Федоровича Кушніра-Марченка подано й узагальнено у низці наукових студій, зокрема у статтях С. Білоконя [1,с.59-62], Н. Миронець та І. Хоменка [3,с.534-567] в публіцистиці Т. Рогозовської [4].

Народився Кушнір-Марченко 15 травня 1877 р. у селянській багатодітній родині середнього достатку в селі Мойсінцях, яке у той час належало до Золотоніського повіту Полтавської губернії. (Зараз село Придніпровське, Чорнобаївського району, Черкаської області) Школи вселі не було, то читати церковні книжки Костя навчився у сільського діда, [2,спр.12, арк. 12]. «Від 1885 року я вивчився читати книги і з того часу завжди з бажанням» [2,спр.11,арк.12.].

У 1886 р. поступив у Мойсінське народне училище, закінчив його достроково у 1889 р. Про це свідчить, зокрема, свідоцтво Золотоніської повітової училищної ради: «Золотоніська повітова училищна рада засвідчує, що Константин Федорович Кушнір, син козака с. Мойсінець, Мойсінської волості Золотоніського повіту Полтавської губернії, народився 15 травня 1877р., православного віросповідання, успішно закінчив курс навчання в Мойсінському початковому народному училищі, і тому має правона пільгу, установлену пунктом 4-м статті 56 Закону про військову повинність. Видано 19 жовтня 1889 р.» [1,спр.62,арк.1].

Успішне закінчення Мойсінського народного училища дозволило молодому К. Кушніру отримати рекомендацію училищної ради для вступу до гімназії, а сільський священник радив віддати його на виховання до семінарії [3,с.535].

Прищеплена з молоком матері любов до рідного краю стала захопленням хлопця протягом усього життя. З неабияким інтересом малий Кость слухав народні перекази, легенди, розповіді старих людей про славних козаків, які доводилися йому прадідами, про татарські набіги та боротьбу з поляками, про круті схили Дніпра, що часто боронили наші землі від загарбників. Землі на яких ріс майбутній краєзнавець були істинно козацькими, уяву малого тривожили козацькі могили в полі, балки, ями, яри, кріпосні вали фортець, найбільшою з яких була козача фортеця містечка Іркліїв, де славно служили Україні козаки місцевого полку. Неабияку зацікавленість у юнака викликало з'ясування історії походження його подвійного прізвища, пізніше в ініціалах історика з'являлася лише перша його частина[3,с.535].

Ще у 15-річному віці він занотовує перші сторінки свого щоденника: «Костя Хведорів Кушнір-Марченко, Щоденник з 1892-го по 1908-й рік включно. Писаний з пастушиських років.», в якому красномовно засвідчує про свої серйозні дослідницькі наміри: «Добре було б, якби писав я за чийм небудь керівництвом, а то лише по своєму дуже узькому дитячому світогляду»[1,с.60].

Досягши 18-річного віку, юнак змушений був піти на заробітки. Він працював грабарем. Земляні роботи на шахті були тяжкими і виснажливими. 1899 р. заробивши грошей, К.Кушнір-Марченко одружився. «Цей рік найважливіша, велика зміна в житті, - занотовує він у щоденнику. Почалося життя з жінкою Анною Мойсеївною Шевченко. Травень 1899 р. на службі у ратниках в Золотоноші. Відбув я свій навчальний збір у ратниках Державного Ополчення [2,спр.11,арк. 12]». Родина згодом поповнилась дітьми.

Але буденні клопоти по господарству, родинні проблеми, сімейні турботи не завадили Костю Федоровичу займатися улюбленою справою: знаходити вільний час для читання. Незважаючи на не значні родинні достатки, краєзнавець – початківець розуміє необхідність самоосвіти і тому левову частку своїх заробітків він витрачає на поповнення своєї бібліотеки. Про свої покупки книг він завжди занотовував на сторінках щоденника, при цьому обов'язково вказуючи ціну і місце де була куплена книжка та яку інформацію він для себе з неї почерпнув.

Одного разу, в листі до професора Л. Падалки К. Кушнір подав цілий список з переліком книг та запитанням де і за яку ціну їх можна взяти. Той порадив йому не купувати книги, а брати їх в користування та робити необхідні для досліджень виписки. І ще дав краєзнавцю слушну пораду звертатися до самих авторів з проханням подарувати книги [2,спр.12,арк. 41].

Знайомство у 1906 р. з професором Київського університету І. Лучицьким, дача якого була в Журбиному хуторі, що неподалік Мойсінець, та з істориком, редактором «Киевской Старины» В. Науменком відіграло ключову роль у становленні Кость Федоровича як краєзнавця – дослідника. Згодом професор І. Лучицький передплатив для нього газету «Наш путь» а В. Науменко обіцяв допомогти книгами з книгарні «Киевской Старины».

У 1908 р. К. Кушніра – Марченко було обрано волосним старшиною в Мойсінській волості. Саме у цей період до його рук потрапив волосний архів з 1861 року, де він знайшов ревізькі «сказки» 10-ї ревізії 1858 р. за всі села волості. У нього виникло прагнення вивчити родоводи односельців. «Як подумаєш, скільки на вікулюдини перед очима у неїусьогопройде! То ж сам багато бачиш, а скільки ж то часу і людей проминуло до нас?.. На цих думках я часто становлюсь і дуже бажаю знайти такі джерела, звідкіль можна б узнать, коли уперше з'явилися наші села, хто у їх перший одчався жить на таким, як тоді було, дикім та звірнім Дніпровім побереж'ї?» - згодом напише Кость Федорович у своїй статті «Чи не можна – чи не треба», що була опублікована в журналі «Вестник Золотоношского сельскохозяйственного общества» у 1911 р. і передрукована С. Білоконем у журналі «Пам'ятники України» [1,с.61].

Бажання віднайти інші ревізькі книги спонукає дослідника - початківця розпочати листування з різними офіційними установами та відомими вченими. У пошуках необхідних йому історичних першоджерел він написав листа до Полтавської казенної палати з проханням повідомити, які є в її архіві «сказки» і чи можна зняти з них копії. Про це він писав у своїй статті: «...Кинувся я до «Ревізьких сказок», де переписані наші діди і прадіди. Уперше кинувсь я у Золотоношське казначейство з такою думкою, що як збирали колись подушне, то

там і ті сказки є... Успів я знайти «сказки» тільки у своїй волості; найшов — № 10 «ревізськихсказок», писаних у 1858 р., і там указується, що № 9 був у 1850-му р.. Цієї «сказки» я не знайшов, а як потрудився ще, то знайшов у Золотоношській волості, на горищі, № 8, писаний у 1835 р., і там указується, що № 7 був у 1817 р. А коли ж був № 6-й, 5-й, 4-й, 3-й, 2-й, 1-й і де їх можна достать? З таким важливим для мене запитанням я і кинувся у Полтавську Казенну Палату. І написав туди цілого великого листа, у якому питаю про своїх предків, гетьманських козаків, про одбої од татар і поляків, про заснування наших селі розділ землі. Незабаром Палата звістила, що не моє діло вмішуватись у їх архів, і упірається на такії-то і такії статті. Ну, так і будь... [2,спр.13,арк. 10].

Відповідь палати його не задовольнила, атільки подражнила і надала більше охоти та сміливості писати: в інші наукові установи. [3,с.536].

За порадою свого друга професора І. Лучицького, Кость Кушнір-Марченко звертається до ректора Київського університету з проханням надання дозволу працювати з Румянцевською ревізією 1767р. Отримавши дозвіл, він у лютому 1911 р. приїздить до Києва і працює у рукописному відділі бібліотеки університету. «...Прихожу в Університет; у перші з вулиці двері, пройшов тихо, бо нікого біля їх не було, а колодругих, скляних дверей старий придверник мене чогось злякався: «Чого—мовляв—ти, дядьку, сюди пресся?» Я був у старенькій, простій свитці і здавався йому якимсь дивним. Я зразу показав йому листа од Ректора, але він сам і не розібрав, а вже чиновник йому розкумекав, і каже мені, що можете йти прямо в бібліотеку. Я і пішов сам і насилу знайшов тих писарів, що там книжки записують. Мені там звеліли сісти коло столу, поки прийде завідуючий. Ось він скоро прийшов і повів мене через кімнати, де усе шафи, понабивані усякими книжками — Боже! якихтам книжок нема?!.. Найшли мені у шафі стару писану книгу, але так понаписувано там, що трудно розібрати. В тій книзі описане наше село, та так гладко усе записане про те, що в кого є і хто чим займався. Шкода, що не описано, яка тодібула одежа і що вона тоді коштувала. Все є те, про що казав професор І. Лучицький.Зразу мені те писання трудно було читати, та не тільки мені, бо чиновник казав, що і у їх не всі це читають.

Походив я туди 8 день і все, що успів, позаписував собі на бумагу про своє село і про сусідські села, зняв скільки копій з купчих, як продавали мужики панам землю і по чому і як заорювали великі лани в степу при понятях од козаків. Шкода тільки, що там я не найшов, коли наші села заселились» [2,спр.13,арк. 11].

У роки Першої світової війни, будучи мобілізованим до лав російської армії, він не полишав свого інтересу до краєзнавчих студій, користуючись будь-якою нагодою, щоб відвідати історичні місця. Коли його військова частина розташувалася не подалік поселень, пов'язаних з Хмельниччиною, він відвідує козацькі могили у Берестечку, де в 1651 р. відбулася битва війська Богдана Хмельницького з поляками, і у своєму щоденнику описав враження від побаченого [2,спр.2,арк. 18].

К. Кушнір – Марченко, як і тисячі інших представників ліберально налаштованої інтелігенції, радо вітав повалення самодержавства в Російській імперії та національно – визвольні змагання українців, їхнє прагнення до відродження національно-культурного державного життя «4-го субота..., - записує автор, ходив в село до Самокатчиків і в їх чув, що у Росії пішов переворот... Нові міністри, а старі усі арестовані. Всі кричали Ура, - Ура, - Ура,- я почув і вибіг з землянки, вони уже розвеселі, гомонять, я розпитав, але вони добре не знають, кажуть буде: Юстиція, Конституція» [2,спр.3, арк. 197-198]. Автор детально описує бажання перемін в суспільстві: «Скрізь раді, що царя нема і присягають до нового Н[ачальст]ва, у мене від чужої радості йшли сльози з очей, а не знаю як там радіє чи боїться моя сім'я [2,спр.3,арк. 199]. Сім'я сповістила Костя Федоровича що чутка, про те, що царя немає, дійшла до нашого села 7-го березня, але старі керівні установи не зразу змінилися. 14-го березня волосний сход вибрав замість старого волосного старшини волосний комітет з двох осіб председателя і йогопомощника. 22-го березня вступили в свої права. Працював той комітет, як і бувший волосний старшина, існував він до 29 вересня» [2,спр.3,арк.205]. Про події 1918-го року К. Кушнір-Марченко писав: «Рік возродження Неньки України! Разом з селянами святкую Тарасове свято, перший раз вільне на Україні і уперве в Мойсінцях!!! » [2,спр.4,арк. 13].

1920 – ті роки життя краєзнавця було відзначено низкою життєвих випробувань. Щоденникові записи Костя Федоровича дають уяву про причини та картини голоду в Україні 1921 – 1922 рр. Одна із його нотаток у щоденнику досить красномовно описує селянські настрої та ставлення селян до політики більшовицької влади на селі: «...Друге дуже погане нам, - це продналог за урожай цього року!.. Боже, яка це кара од влади, отак скупко уродило та такий налог платить, видно буде великий голод» [2,спр.4,арк.15]. У записах за лютий 1922 року автор журиться, що нічим платити податок та розповідає, що посилав сина міняти на хліб домашні речі, в тому числі й швейну машинку, але нічого не вдалося виміняти і «хоч здихай без хліба?». У нотатках за 22 лютого маємо змогу прочитати таке нотування: «Могучий царь – голод що день то дужче притискує людей до страшного голодування! Люди різного зросту так і полізли по хатах за шматок хліба, а той шматок вже розсчитаний аж до Петра, а давать нічого! » [2,спр.4,арк.16].

Але лихоліття голоду не зломили дух пізнання у пошуку селянина – краєзнавця. Вивчені нами архівні матеріали засвідчують, що з середини 1920-х рр. він бере активну участь у національно – культурному житті рідного села: «...був завідуючим книгозбірною читальнею у своєму селі, членом сільради, членом церковної ради». Свою любов до історії рідного краю намагався прищеплювати і молоді. Майбутній радянський прозаїк Іван Ле у своїх листах до свого двоюрідного дядька К. Кушніра-Марченка з вдячністю писав:«...Пам'ятаю давнього, розумного, передового в своїх поглядах волостного старшину Костю Марченка (К. Кушніра). Він лічився мені двоюрідним дядьком, але відігравав ролю більшу аніж рідні дядьки. Він був моїм першим навчителем національного усвідомлення! Перші українські книжки давав мені К. Кушнір!..» [2,спр.99-101,арк.4]

У ці ж роки він розпочинає активну співпрацю з Всеукраїнською академією наук, відомими вченими істориками: М. Яворським, М. Ткаченком, М. Покровським та ін., продовжуючи свої дослідження історії Іркліївщини. З'являється його перша наукова публікація – «Ілля Новицький Охочекомонний

Компанійський полковник останньої чверті XVII – поч.XVIII ст.», Біографічно-критична замітка, опублікована в академічному виданні «Науковий збірник за рік 1929: Записки УНТ » (1929. – Т.32. – С.100 – 101). Характерний його підпис під цією публікацією: «Кость Кушнір-Марченко, селянин хлібороб, дослідник минулого Іркліївщини» [4].

Не оминув своєю увагою Кость Федорович і період колективізації, коли сталінський режимнищив віковічні засади селянського життя й українства. Спочатку він схвально зустрів політикуколективізації, спрямовану на створення колективних господарств, але неприйнятними для нього стали її насильницькі, нелюдські методи. Сторінки його нотаток досить образні та влучні: «...Виявляється: навкруги нашого села скрізь по селах ніхто ніде ні гу-гу, балакун приїде то побалака та з тим і поїде. Люди й думають так, щоотакпобалакаєте, похрипнетета й покинете ту балачку і колективізаціяминеться...Колективізуємся! на всі 100. Довготягалися і вже й підтяглися. У селах Бузьках, Демках і Васютинцях забрали у «кулаків» – все ізодягу, гроші, хліб, покинули голіх і босіх. Оце й біднякам поміч. Почали гуртами писатися в колектив лихо бачачи... По нашому селу почалися переселення з хати в хату, заможніх обибраних до бідних у хати, а бідніх до заможніх... По селу тримаєвеликестрахіття, а не на всіх; багато людей і радіють таким подіям, а багато трусяться незнаючи своєї майбутньої долі, яка вона буде?». [4]

У ці трагічні 1930-ті рр., коли в Україні лютував голодомор, рятуючись від голодної смерті у сина в Миронівці, відданий своїй справі Кость Федорович продовжує справу свого життя: розшукує матеріали та пише історичний нарис про Миронівку, згадуючи роди Семеренків та інших славних представників українства [2,спр.10,арк.35].

На схилі літ, одержимий своєю пристрасстю до вивчення історії малої батьківщини, подвижник краєзнавства продовжував невпинно збирати безцінні матеріали з історії рідного краю. Як і раніше активно веде переписку з вченими АН УРСР, а ті в свою чергу намагалися всілякими способами допомогти сільському історично-генеалогі на його тернистому дослідницькому шляху.

Керівництво Інституту історії АН УРСР писало: «...За Вашою згодою рукописи трьох Ваших робіт, а саме: «Минуле села Іркліїв»; «Нарис Іркліївщини» і «Сотник Іркліївський Павло Петрович Завойко і сотнева старшина» зберігаються нині в рукописному фонді Інституту. Найбільш цінною є найбільша за розміром з Ваших робіт – праця «Минуле села Ірклієва. Окремі уривки з цієї роботи варті того, щоб їх надрукувати. Та, на жаль, зараз Інститут історії не має такої можливості. З 1957 р. в Україні має регулярно виходити спеціальний історичний журнал, в якому можливо буде публікація деяких уривків вашої роботи. Отже, якщо Ви не заперечуєте, то Ваші рукописи й надалі будуть зберігатися в рукописному фонді Інституту історії. Ваші рукописи виділені в окрему «справу». Якщо ж вони Вам потрібні, то напишіть, і ми Вам надішлемо...»[2,спр.72-75,арк..4]

Краєзнавець – Кость Федорович Кушнір-Марченко все своє життя присвятив дослідженню історії своєї малої батьківщини. Обсяг його краєзнавчих робіт викликає повагу і захоплення наукової громадськості. Краєзнавча спадщина, яку полишив після себе дослідник має великий інформаційний потенціал, і чекає широкого наукового вивчення й узагальнення. Власне треба донести до громадськості і постать самого подвижника історичного краєзнавства на Черкащині – людини, яка протягом усього життя була віддана вивченню історії рідної землі.

Література та джерела

1. Білокінь Сергій. Сільський історик-генеалог/ С.Білокінь// Пам'ятники України. -1987.- №3.- С.59-62
2. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі м ІР НБУ). – Ф.133.Кушнір-Марченко Кость Федорович.Моя боротьба за вивчення минулого моєї батьківщини. – Спр.12. – Арк.221.
3. Миронець Надія, Хоменко Іван. Подвижник історичного краєзнавства Кость Кушнір-Марченко / Н.Миронець, І.Хоменко// Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Число 4, Част. 2. – К., 2000. – С. 534-567.
4. Рогозовская Татьяна. Голос из моря / Т.Рогозовская // Зеркало недели. –2000 - №1.- 15 января

Організаційна структура та статут Південно-західного відділу імператорського російського географічного товариства.

Розкрито організаційну структуру відкриття Південно-західного відділу імператорського російського географічного товариства.

Ключові слова: *Південно-західний відділ, російське географічне товариство, статут, громада.*

Раскрыта организационную структуру открытия Юго-Западного отдела императорского русского географического общества.

Ключевые слова: *Юго-западный отдел, русское географическое общество, устав, общество.*

Solved organizational structure opening of South-Western Division of the Imperial Russian Geographical Society.

Keywords: *South-Western Front, the Russian Geographic Society, charter, community.*

Становлення і розвиток географії, етнографії, статистики, картографії, як наукових дисциплін в Росії пов'язане з функціонуванням Південно-західного відділу імператорського російського географічного товариства. Історіографія питання, щодо відкриття та функціонування організації висвітлена в нечисленних працях, що розкривають загальні аспекти діяльності відділу. Недостатньо уваги приділяється висвітленню організації роботи, головних положень статуту відділу. У зв'язку з цим, метою даної статті є розкриття основних організаційних структур роботи організації та положень статуту.

На початку 70-х років XIX ст. репресивні заходи самодержавства, щодо української інтелігенції дещо послабились. У свою чергу, це дало можливість колишнім громадівцям знову об'єднатися та продовжити розпочату у 60-х роках справу. Проте, Громада 70-х років значно відрізнялася від Громади 60-х років XIX ст. не тільки кількісним, а й якісним складом та структурою. Якщо раніше, до

Громади приймали студентську молодь, яка була захоплена романтизмом, народницькою ідеєю, визнавала українську культуру та мову, то нова Громада була більш таємною організацією зі строгим відбором своїх представників. Почала приймати до своїх лав переважно високоосвічених, ерудованих діячів з глибокими національними переконаннями [7, с. 82]. Перші кроки у громадській діяльності стала організована та проведена експедиція П. Чубинського з метою вивчення Південно-Західного краю в етнографічному аспекті. Розпочалася робота, яку очолив П. Житецький, над словником української мови. В. Антонович та М. Драгоманов активно готували до друку «Історичні пісні малоросійського народу» До цього кола діяльності було залучено чимало людей, поруч з старими, але досвідченими вченими, працювала та виховувалася нова генерація молодих дослідників. Вони згодом стали представниками громадського руху. На спеціальних засіданнях, обговорювали організаційні засади своєї діяльності, затверджувався календарний план, проводили аналіз своїх наукових розвідок з української історії, етнографії та фольклору. Починаючи з 1872 р. цензура почала пропускати до друку, роботи підготовлені громадівцями. Безперечно, цим не могла не скористатися Громада, почали готувати до друку «Кобзар» Т. Шевченка, «Байки» Л. Глібова, «Збірник українських пісень» М. Лисенка, «Народные южнорусские сказки» І. Рудченка та ін. [7, с. 85-86]. Таким чином, діяльність української інтелігенції повністю спрямовувалася на просвітництво. Реалії тогочасного життя, вимагали створення єдиного координуючого центру, легальної установи, яка могла б об'єднати всі наукові сили тогочасної України. Така інституція повинна була надати громадівцям можливість значно розширити свої починання в царині українознавства, збільшити обсяг видавничої літератури, користуватися допомогою багатьох наукових та адміністративних установ, залучати до роботи нових кваліфікованих фахівців.

Одну з провідних ролей у становленні легальної установи зіграв П. Чубинський. З листа П. Чубинського до М. Максимовича від 25 січня 1872 р. дізнаємося, що в цей час, П.Чубинський їде до Києва з метою зайнятися справами, щодо відкриття Відділу Географічного Товариства на Україні. До генерал-

губернатора, П. Чубинський, подав складений Статут майбутнього Відділу підписаний багатьма представниками громадського руху. У листі, П. Чубинський, зазначав: «... мы теперь будем иметь постоянное учреждение для изучения края» [10, с. 55]. Власне, справа по відкриттю організації була розпочата. Для представників українських Громад, відкриття Відділу, мало велике значення, оскільки легально утворена та діюча організація давала можливість відкрито займатися дослідженням історії України.

Проте, варто зазначити, якщо П. Чубинський зумів провести вдалу організаційну роботу по утворенню Відділу, то ідея його заснування виникала не лише у нього. Мова йде про М. Юзефовича та В. Шульгіна, в майбутньому головні вороги Південно-Західного Відділу. Куратор округи Антонович стверджував, що М. Юзефович та В. Шульгін були ініціаторами Відділу. У своєму листі зазначав: «... мне сами говорили Юзефович и Шульгин о инициативе в учреждение Отдела. Осталось только сожалеть, что по каким-то личным недоразумениям участие их в ходе этого дела сперва ослабло, а потом и прекратилось...» [8, с. 16]. Документи архіву Київського генерал-губернатора засвідчують, що дійсно, ініціатором створення Відділу був М. Юзефович. До нього звертався сам князь О. Дондуков-Корсаков, якому М. Юзефович надіслав зворотного листа, в якому між рядками можна прочитати, що він претендував на місце голови Відділу. Також М. Юзефовичу був переданий Статут з підписами майбутніх представників Відділу, після ознайомлення з ним надіслав чергового листа до князя, в якому зазначав про розходження думок відносно методів, способів організації та затвердженого складу. Після того, як голову Південно-західного відділу обрали Г. Галагана у М. Юзефовича ще більше виявилось розбіжностей у поглядах та зіграв людський фактор – образа на те що, не він очолив посаду голови Відділу. У майбутньому саме це зіграє вирішальну роль у відкритій боротьбі, щодо ліквідації такої потужної наукової установи як Південно-західний відділ імператорського російського географічного товариства.

27 квітня 1872 р. на засіданні Ради географічного товариства розглядалося питання про заснування Південно-західного відділу імператорського російського

географічного товариства на території України. Були критичні закиди й різкі зауваження ініціаторові та головному організаторові Відділу. Більшість представників головного Товариства виступали проти заснування відділу, мотивуючи це тим, що дослідження краєзнавчого характеру вже проводилися на території Малоросії з часів утворення географічного товариства і негайної потреби в філіалі не існує. Нові Відділи бажано створювати на далеких східних окраїнах, де існувало для географічних дослідів широке підґрунтя, як наприклад у Східному Сибірі, Центральній Азії та на Кавказі. Зовсім інша ситуація в європейській частині Російської імперії. Західні окраїни, тобто територія України, зв'язані з Петербургом залізницею, для дослідження становлять невеликі території. Тому, утворений Відділ може виявитися нежиттєздатним, як наприклад Північно-Західний [8, с. 19]. Офіційні київські кола пропонуючи відкрити Південно-Західний Відділ уявляли його роль значно вужче. Князь О. Дондуков-Корсаков у своєму першому листі до президента Російського Географічного Товариства, окреслив його функцію в формі «Головного статистичного комітету». Робота Відділу мала спиратися на головних прийнятих положеннях для Північно-Західного Відділу, з єдиною різницею, що у коло занять Південно-Західного не будуть входити завдання археології та археографії [3, арк. 2]. Це зрозуміло, бо відповідні установи в Києві вже існували.

Завдяки дружнім стосункам П. Чубинського та О. Літке і виголошеній промові останнім, в якій зазначалося, що нібито не гарно відмовляти вищим інстанціям, генерал-губернатору О. Дондукову-Корсакову, високоповажній особі, іншим відомим особистостям у Товаристві, зокрема Г. Галагану, В. Шульгіну, Н. Бунге, М. Юзефовичу, крім того, що вони були дійсними членами російського географічного товариства. Швидше за все, ці фактори зіграли вирішальну роль у долі відкриття Південно-західного відділу імператорського російського географічного товариства. Залишалося питання матеріального характеру. російське географічне товариство функціонувало та проводило свої дослідження за рахунок членських внесків та коштів з державної скарбниці. Першого травня 1872 р. секретар географічного товариства вислав до Києва запит, в якому

зауважував, що існування відділу буде відповідати своїй меті й давати користь, коли в матеріальному відношенні, відділ, буде забезпечений. Досвід роботи Товариства засвідчував, що одних членських внесків замало, щоб організація працювала потужно [8, с. 19-20]. Тому, Рада географічного товариства, у дипломатичний спосіб, намагалася дізнатися про матеріальне забезпечення відділу. Вагомої фінансової підтримки з боку влади відділ не мав. Це видно з листа князя О. Дондукова-Корсакова від 1 червня 1872 р., в якому він не міг назвати жодного джерела фінансування, сподіваючись лише на членські внески. Проте князь, зазначав, що відділ може приносити користь з невеликим матеріальним забезпеченням, особливо за підтримку працюючих у ньому вчених університету [8, с. 20]. Не дивлячись на всі складності, Рада товариства дозволила організувати Відділ на території України. 10 листопада 1872 р. було затверджено імператором Російської імперії «Положение о Юго-Западном Отделе Русского Географического Общества», в якому зазначалися наступні статті «При содействии императорского российского географического общества учреждается отдел под названием «Юго-западного». «Ю-З О ИРГО под ближайшим руководством Главного Начальника края занимается преимущественно изучением Киевского учебного округа во всех тех отношениях, составляют предмет занятия общества и с особенностью по исследованию статистики и этнографии». «Привидение в известность материалы хранящийся в архиве и у частных лиц. Рассмотрение их, решить какую пользу могут принести науке. Оказывать содействие частным лицам посещающих Юго-Западный край с ученой целью и старается привлечь к изучению этого края лиц. Собираение и хранения учебных пособий относящихся кругу их пособия, как то книги печатные и рукописные, карты и этнографические предметы». «Юго-Западный Отдел избирает лиц, которые могут быть полезные для его ученых трудов. Лица, пользующие званием – сотрудника ИРГО» [6, арк. 2]. «Лицо, которое сделает денежные вклады в пользу Юго-Западного Отдела не менее 300 рублей получает на основании Устава ИРГО звание члена – соревнователя Общества и диплом за подписями Председателя ИРГО» [6, арк. 3]. «Отдел избирает из своей среды

Председательствующего и Правителя дел. Утвержденный в этом звании Главного начальника Юго-западного отдела. Особенные потребности утверждаются с Главным начальником края». «Для удержания Отдела используются из ежегодных денежные взносы его членов. Суммы принадлежащие отделу расходятся по рассмотрению Правителя, с запискою в основную шнуровую книгу, предоставляющую окончанию года на ревизию собрания членов отдела. До положення Південно-західного відділу додані виписки з параграфів Статуту імператорського російського географічного товариства. Вони були надруковані за визначенням загальних зборів Південно-західного відділу 6 березня 1873 р. за керівника справ О. Русова [6, арк. 8]. Відділ розділявся на чотири відділення: перше – географія математична, друге – географія фізична, третє – етнографія та четверте – статистика [6, арк. 6]. Члени-співробітники не зобов'язані були сплачувати грошові зноси. У зборах відділу вони користувалися голосом – нарадчих. Їхні наукові розвідки друкувалися за рахунок відділу на тій основі, що й роботи дійсних членів. Всі представники відділу мали право на безкоштовне отримання «Записок» та інших збірників від відділу та товариства. Голову Відділу обирали на чотири роки. Він назначав собі помічника за згодою представників відділу. Вибір, голови, проходив таємним голосуванням на записках, обраним визначався той, хто набрав більше половини від загальної кількості голосів. Голова організації займав провідну посаду у відділі і на загальних зборах. Від його імені проходили всі відносини з різними державними та науковими установами. Він слідкував за чітким виконанням Статуту, перевіряв діловодство. Мав право зупинити збори та накласти вето на будь-яке розпорядження. Також слідкував за всіма інноваційними процесами у науці, залучав до цієї роботи членів відділу. Якщо з поважних причин голова не брав участь у роботі відділу, його функції переходили до помічника, котрий, на час відсутності, володів правами та обов'язками голови. Важливого значення мала робота керівника справ. Його функції були досить широкими та відповідальними. Керівник справ обирався із числа членів відділу. Він займався питаннями канцелярії, мав право без відома голови відкривати листи, які приходили на ім'я відділу, завідував усією

перепискою організації. Докладав про листи та посилки всім членам відділу. Також складав журнал зборів, річні звіти, вів бухгалтерські книги, зберігав печатки, завідував архівом та бібліотекою [6, арк. 7]. Відділ брав зобов'язання друкувати матеріали, які надходили до редакції. Це мали бути «Записки» та інші видання, які друкувалися російською мовою. Проте, деякі роботи, через поважні причини, могли друкуватися на іноземних мовах [6, арк. 8]. Таким чином, «Положение» відділу та виписки з головного статуту російського географічного товариства визначали головні положення, права, обов'язки представників Південно-західного відділу.

Офіційне відкриття Південно-західного відділу відбулося 13 лютого 1873 р. у м. Києві, у приміщенні Державного Банку, який був наданий М. Бунге. Головою став Г. Галаган, керівником справ відділу назначили П. Чубинський, його заступником О. Русова. Першу промову виголосив князь О. Дондуков-Корсаков, в якій не було жодних політичних вказівок чи навіть натяків, порад та побажань. 14 лютого 1873 р. князь надіслав телеграму на ім'я віце-президента російського географічного товариства Семенова: «Вчора я відкрив Південно-західний відділ товариства. З приємністю повідомляю про це й надіюсь, що відділ буде гідним наслідувачем наукової діяльності Товариства» [9, с. 42]. Членами засновниками було обрано – В. Беренштама, В. Бооля, М. Бунге, Ф. Волкова, П. Житецького, В. Зайончевського, О. Клосовського, М. Константиновича, В. Кравцова, М. Левченка, М. Лисенка, П. Любимова, О. Русова, Ю. Цвітковського, П. Чубинського та ін.. [1, с. 31]. Провідне місце серед представників Відділу займали діячі Київської та Чернігівської губерній. Від останньої до складу відділу увійшли: О. Лазаревський, Л. Милорадович, О. Ханенко, О. Ліндфорс, В. Тарновський, М. Константинович, М. Тхоржевський, С. Ніс, П. Іващенко, А. Кандиба та інші [2, арк. 2-5]. Діячів відділу розділяли на категорії: дійсні члени, почесні члени, члени-співробітники та члени «сореєнователи» [8, с. 274-8275].

Територіальні межі діяльності Південно-західного відділу обмежувалися Київським учбовим округом, до складу якого входило п'ять губерній: Київська,

Чернігівська, Полтавська, Подільська та Волинська. Власне для цієї території й був створений відділ.

Варто зазначити про фінансову сторону у діяльності відділу. Робота діячів не оплачувалася, все ґрунтувалося на добровільних засадах. Відділ мав власну скарбницю, яка поповнювалася за рахунок членських зносів. Розрахункові документи відділу, свідчать, що на протязі року дійсний член мав особисто приїхати, або переслати поштою членський внесок у розмірі 10 рублів [4, арк. 2]. Ця сума зазначалася у статуті організації. Бланк переводу коштів представляв собою листок з печаткою типографії Імператорського університету Св. Володимира, на якому зазначався день та рік відправлення коштів [5, арк. 4-5]. Також документи засвідчують, що представники Відділу не всі пересилали 10 рублів, а отже членські внески були різними. Так, наприклад, І. Чередниченко здійснив переказ у розмірі 11 рублів 45 копійок сріблом за два роки у розмірі 10 рублів [5, арк. 18]. З м. Чернігів, дійсний член О. Ханенко переслав 5 рублів сріблом на потреби Відділу та 1 рубель 45 копійок на пересилку першого тому «Записок» [5, арк. 19]. В. Ткаченко надіслав до скарбниці Відділу 8 рублів сріблом, з них 3 рублі, за його проханням, мали йти на потреби Відділу [5, арк. 39, 42]. Дійсний член О. Ліндфорс з Чернігівської губернії надіслав рівно 10 рублів [5, арк. 101], М. Білозерський з м. Борзна на Чернігівщині пожертвував 9 рублів, із них 5 рублів мали йти на діяльність відділу, 4 рублі на пересилку двох томів «Записок» та звіт про роботу відділу протягом 1875-1876 рр. [5, арк. 170]. Крім того, пожертвування надходили не систематично. Всі ці негативні явища викликали труднощі у роботі Південно-західного відділу, які проявлялися перш за все у видавництві результатів діяльності дійсних членів та співробітників. Крім цього, коштів не вистачало для елементарного у роботі будь-якої організації – купівля столів, стільців, канцелярського приладдя. До матеріальних проблем додавалися труднощі з приміщенням. Власної будівлі, відділ, майже за три роки свого функціонування, так і не здобув. Протягом тривалого часу використовував зал університету Св. Володимира, або приміщення Колегії Г. Галагана, в яких влаштовувалися чергові та позачергові засідання, читання рефератів та доповідей.

На перших засіданнях представники відділу розробили спеціальні програми для збору етнографічного, географічного, статистичного та правового матеріалів. Програми охоплювали широке коло питань, тому були цікаві антропологам, мовознавцям, історикам, етнографам і навіть астрономам. Для апробацій матеріалів були створені кілька спеціалізованих комісій, які після опрацювання рукописів передавали їх на опублікування. Наукові видання знайшли позитивні відгуки не тільки серед вітчизняних вчених, а й за кордоном. Француз Л. Рамбо, італієць А. де-Губернатіс, англієць Ральстон схвально відізналися про «Записки» Відділу, зокрема про роботи М. Лисенка, О. Русова та І. Рудченка.

До 1874 р. в ідділ друкував свої замітки в газеті «Киевлянин», а з цього року газета «Київський телеграф» стає його періодичним, друкованим органом. Редакційна комісія знаходилась у м. Києві на Олександрійській вулиці у колишньому будинку Балаховського № 53. Матеріал для газети збирали від п'яти губерній Київського учбового округу. Ціна газети – підписна становила 7 рублів без доставки, з доставкою і пересилкою 8 рублів 50 копійок. На пів року – 4 рублі без доставки і пересилки, з доставкою і пересилкою 5 рублів 3 1876 р. замовити, газету, можна було в Чернігові у книжковому магазині Кранца. «Київський телеграф» був політичним та літературним виданням, котре виходило три рази на тиждень по понеділках, середам та п'ятницям. У газеті опубліковувалися останні політичні вітчизняні та зарубіжні новини. Також друкувалися різноманітні оголошення, літературні твори, замітки з суспільного життя губерній. Крім цього, на шпальтах газети розміщували реферати, підсумки конференцій, оголошення про засідання відділу, відомості про організацію та проведення III Археологічного з'їзду, оголошення про публіцистичну роботу діячів, кореспонденцію про нагальні питання земського та міського самоврядування.

Таким чином, Південно-західний відділ імператорського географічного товариства за короткий час, став справжньою, потужною науковою установою. Як стверджувала Н. Полонська-Василенко: «...першим кроком на шляху до створення Академії наук були заходи українських вчених, щодо відкриття Південно-західного відділу російського географічного товариства». Він розгорнув

інтенсивну науково-дослідну роботу, що охоплювала широке і всебічне дослідження минулого України.

Література та джерела

1. Житецький Г. Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві (з приводу 50-річчя його закриття у 1876 р.) / Г.Житецький // Украинская жизнь. – 1927, №. - 5. – С. 31.
2. ІР НБУ ім. Вернадського. Ф, II, Спр. 6777. Сношения с членами Отдела и лицами поставляющий материал. – Арк. 2-5 всього – 391.
3. ІРНБУ ім. Вернадського Ф.10, Спр. 18078 Савченко Федір. Українське науково-культурне самовизначення 1850-1876 рр. 1929 р. – Арк. 2.
4. ІРНБУ ім. Вернадського Ф. 2, Од. зб. 6776 Приходоросходная по ЮЗОИРГО Спр. 30. арк. 2.
5. ІРНБУ ім. Вернадського Ф. 2, Спр. 35. арк. 4-5, 18-19, 39-42, 101-170.
6. ІРНБУ ім. Вернадського Ф.П. Од. зб. 6772 Документ об учреждении Отдела. – Арк. 2-8.
7. Побірченко Н.С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина ХІХ – початку ХХ ст.) / Н.Побірченко. – К, 2002. – С. 82, 85-86.
8. Савченко Ф. Заборона українства, 1876 р. Південно-Західний Відділ Рос. Географ. Товариства в Києві. До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х рр. Емський указ. / Ф.Савченко. – Харків-Київ, 1930. – С. 16, 19, 20, 274-275.
9. Чередниченко Д. П.Чубинський / Д.Чередниченко. – К., 2005. – С. 42.
10. Чередниченко Д. Павло Чубинський. Есе. Лист Чубинського до Максимовича / Д.Чередниченко // Київська старовина. – 1996. – № 2. – С. 55.

Розділ 2.

Актуальні проблеми сучасної української етнології.

Ірина Телегуз

Проблеми українського державотворення та націотворення в працях Микити Шаповала (до 130-річчя з дня народження).

У статті розкриваються погляди М. Шаповала на проблеми українського державотворення та націотворення у першій третині XX ст., особлива увага приділена питанню писемності, урбанізації, структури українського суспільства в цілому.

Ключові слова: *нація, держава, українське суспільство, урбанізація, освіта.*

В статье раскрываются взгляды М. Шаповала на украинские особенности создания государства и создания нации в первой трети XX в., особое внимание уделено вопросу письменности, урбанизации, структуры украинского общества в целом.

Ключевые слова: *нация, государство, украинское общество, урбанизация, образование.*

In the article reveal views M. Shapoval on creating features of the ukrainian state and creation of the first nation in the third of the twentieth century., particular attention is given to the issue of literacy, urbanization, features of the ukrainian society as a whole.

Keywords: *nation, state, Ukrainian society, urbanization, education.*

Події Першої світової війни прискорили розпад імперій, які існували на європейському континенті і водночас сприяли появі окремих національних держав. Намагання українців вибороти свою державу закінчилися тим, що українські землі не вдалося зібрати воєдино. На політичній карті з'явилася Радянська Україна, а решта українських земель опинилися під владою Польщі, Румунії та Чехословаччини. Ці події наштовхнули українських громадсько-політичних діячів того часу звернутися до переосмислення питання українського державотворення і сприяли науковому переосмисленню вищезгаданих процесів.

Яскравим прикладом у цьому напрямку є діяльність видатного політичного та громадського діяча Микити Шаповала.

Сучасна українська історіографія нараховує низку праць, присвячених різним аспектам суспільно-політичної діяльності М. Шаповала, зокрема, Н. Миронець, О. Чумаченко, Д. Курас та ін. [2; 4; 3]. Його вважають одним із фундаторів вітчизняної соціології. І саме в цій царині його наукові розвідки є дуже цікавими для істориків, оскільки стосуються такої актуальної на сьогодні теми, як формування сучасної української нації.

Проблеми етнонаціонального розвитку України стали одним із пріоритетних напрямів його наукових розробок в часи еміграції. Переосмислюючи невдачі українських визвольних змагань 1917 – 1920 рр. М. Шаповал, як безпосередній учасник тих подій, прагнув з'ясувати наукову істину в цьому питанні – розкрити соціальний зміст поняття «нація», виділити основні моменти українського націогенезу у взаємозв'язку з державотворенням. Він зазначав, що недостатня сконсолідованість української нації, низький рівень національної свідомості, обумовлений соціальною структурою населення України, були одними із визначальних причин, що визначили падіння української держави в 1917 – 1920 рр. Зрештою, він приходить до усвідомлення того, що українського суспільства перед революцією не було, а було тільки «суспільство на Україні», яке складалося з різнонаціональних елементів таким чином, що головні соціальні функції в системі поділу праці виконували чужі групи, ворожі самій природі української спільноти [8, с. 36.].

Науковці, які сьогодні займаються питанням творення націй вважають, що увесь загальний процес модерного націотворення означає шлях перетворення «аграрного, малограмотного і маломобільного суспільства на індустріальне, освічене і мобільне, з широкими політичними правами та економічною свободою для всіх його членів, а не лише для верхівки» [1, с. 14]. На всі ці чинники, які змінювали суспільство, звертав увагу і М. Шаповал під час роботи в Українському соціологічному інституті у Празі. Ґрунтовний аналіз структури

українського суспільства став одним із визначальних критеріїв осмислення проблем національно-державного самовизначення України.

В наукових працях М. Шаповала можна чітко простежити таку його думку, що українці в добу революційних подій 1917 – 1920 рр. проживали переважно в селах, займалися хліборобством, маючи при цьому низький рівень національної свідомості. Соціальна структура українського суспільства була такою, що понад 90% всіх українців були зайняті хліборобською працею та видобуванням сировини. А от у промисловості, в торгівлі, органах політичної адміністрації і військовій сфері етнічні українці становили незначний відсоток [8, с. 31 – 35].

За умов існування міжнаціональної системи поділу суспільної праці, а не всередині українського етносу, продовжує автор, його роль була зведена до становища трудового класу в загальноросійському суспільстві. Така соціальна структура українського суспільства не дозволила ні створити національну державу, ні здійснити право господарської монополії на власній території. Останнє, у свою чергу, неможливе без здійснення монополії політичної і культурної. Але саме через те, що «українська нація не має в своїх руках промислу і торгівлі, транспорту і комунікацій, через те, що не веде вищої науково-культурної праці, через те витиснута з міста, через те політична влада не в її руках» [6, с.17]. Тож представники національно-свідомого українства були маловпливовими у важливих сферах життєдіяльності суспільства.

Продовжуючи досліджувати та аналізувати українське суспільство після приходу до влади більшовиків [5], розглядаючи міжнаціональне становище українського народу [7], М. Шаповал використовує переконливу статистику, зокрема показники освітнього рівня та рівня урбанізації на різних етнічних українських територіях.

Щодо рівня грамотності українського народу у першій чверті XX ст., то він наводить такі дані [7, с. 16]:

**Кількість неписьменного населення на різних
етнічних українських землях**

Етнічні українські території	Рік	Кількість неписьменних, %
УРСР	1926	58,40

Кубань	1923	67,56
Галичина	1910	близько 60,00
Буковина	1910	близько 70,00
Волинь	1921	82,10
Підкарпаття	1921	65,67

Низький рівень освіченості українців був на всіх етнічних українських територіях, що перебували в складі СРСР, так і в складі інших європейських держав. Закономірним явищем була низька грамотність населення у сільській місцевості, де зосереджувалась майже вся українська етнічна народність.

Проблема освіченості народу також тісно пов'язана з таким фактором формування модерної нації, як урбанізація. Щоб бути міським жителем, потрібно було мати відповідний рівень грамотності. Натуральне сільське господарювання і примітивний побут селян на той час не потребували щоденного застосування на практиці навіть елементарної грамоти. Весь необхідний досвід передавався із покоління в покоління усно. Жителі сільської місцевості мали вищі показники неписьменності. Етнічні українці проживали переважно в селі – такою була реальна картина у 1920 – 1930 роках. Шлях до модерної національної спільноти полягав через зменшення різниці між містом і селом, що переважно шляхом підвищення освітнього рівня. Низький рівень урбанізації корінного етносу визначав і відповідний вплив його на суспільно-політичне життя.

Що характерно, підхід М. Шаповала до проблеми українського державотворення та націотворення ґрунтується на одночасному порівнянні різних статистичних даних по всіх українських етнічних територіях, в той час коли вони не були в складі однієї держави. Напевно, це свідчить хоча б про те, що у свідомості самого дослідника Українська держава обов'язково мала б існувати, об'єднуючи всі етнічні території. І це було лише справою часу, коли й у свідомості всіх українців також буде панувати така ідея.

Національний склад певною мірою відтворював ті особливості розвитку політичної національної спільноти, які доводилося вирішувати в освітній і, загалом, у суспільно-політичній сфері життя. Важливими для цього часу будуть

дані, що наводить М. Шаповал, порівнюючи національний склад населення УРСР, Польщі, Чехословаччини, де проживали етнічні українці [7, с. 14]:

Національний склад населення УРСР, Польщі, Підкарпатської Русі

Національ- ність	УРСР		Польща		Підкарпатська Русь	
	міста	села	міста	села	міста	села
Українці	10,9	89,1	5,9	94,1	4,3	95,7
Росіяни	50,2	49,8	40,6	59,4	—	—
Поляки	20,7	79,3	23,5	76,5	—	—
Євреї	77,4	22,6	80,0	20,0	22,8	77,2
Греки	10,3	89,7	—	—	—	—
Німці	8,7	91,3	26,8	73,2	12,7	87,3
Румуни	4,4	95,6	—	—	—	—
Болгари	3,9	96,1	—	—	—	—
Чехи	—	—	—	—	38,3	61,7
Угорці	—	—	—	—	21,4	78,5

Отже, наведені дані свідчать, що у містах відсоток українців був значно нижчим, ніж відповідний відсоток найбільш чисельних національних меншин. До того ж така ситуація була типовою для українців етнічних територій, які перебували під владою різних держав. Проаналізувавши наведені вище дані, можемо зробити висновок, що корінна національність Радянської України, Польщі, меншою мірою Чехословаччини, але все ж таки залишалась селянською.

Національний склад міст підрадянської України у порівнянні з тими містами, що перебували під владою Польщі і Чехословаччини, виглядав так [7, с. 17]:

Національний склад міст українських етнічних територій

Місто	Рік	Українців
Київ (УРСР)	1926	42,0%
Харків (УРСР)	1926	38,4%
Катеринослав (УРСР)	1926	36,0%
Львів (Галичина)	1921	19,1%
Луцьк (Волинь)	1921	8,5%
Берестя (Полісся)	1921	5,6%
Чернівці (Буковина)	1914	17,8%
Ужгород (Підкарпаття)	1921	13,1%

Як бачимо, рівень урбанізації етнічних українців у Радянській Україні в роки українізації значно покращився, порівняно з іншими українськими територіями. Саме місто М. Шаповал вважав основним націотворчим середовищем. А низькі показники грамотності та рівня урбанізації українців все ще підтверджували тезу про не сформованість української нації в зазначений період, хоча вже й відбулися зміни в національній свідомості українців в часи революції 1917 – 1920 рр.

Український народ поставив завдання створити свою державу, своє окреме суспільство, але він не мав сил для захисту і ведення головних соціальних функцій. Меншість (іноетнічна – І.О.) справляється зі своїм завданням, а українська етнографічна більшість не справилась. Такий факт. Такий закон соціальної структури і поділу праці, приходиться до висновку М. Шаповал [8, с. 42].

Отже, усвідомлюючи не сформованість української нації, нерішучість української еліти, потреба революції свідомості українців в роки революції 1917 – 20 рр. Микита Шаповал ставить ці завдання на майбутнє, вважає що українці мають самі будувати суспільство, націю. А всі відродження, на його думку, мають бути організовані, оскільки без організованої підготовки такі зусилля будуть пропадати марно.

Література

1. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 2000. – 360 с.
2. Миронець Н. Микита Шаповал про національне відродження та державність //Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 125-річчя від дня народження, 5 квітня 2007 року. – Донецьк, Донецький вісник Наукового товариства імені Шевченка. Т.19 – Донецьк, 2007. – С. 50 – 61.
3. Курас Д.І. Суспільно-політичні погляди М.Шаповала: становлення, еволюція, втілення в історичних концепціях: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Київ. славіст. ун-т. — К., 2007. — 21 с.
4. Чумаченко О.А. Громадсько-політична діяльність Микити Шаповала. Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2002. — 20 с.
5. Шаповал М. Большевизм і Україна. – Прага: Вільна спілка, 1926. – 60 с.
6. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1927. – 324 с.,
7. Шаповал М. Міжнаціональне становище українського народу. – Прага, 1934. – 111 с.
8. Шаповал М. Соціологія українського відродження. – К., 1994. – 45 с.

Державне регулювання міграції – домінуючий чинник розвитку етнічних процесів і формування полі етнічного складу населення південного регіону України (1945 – 1991 рр.).

Автор аналізує міграційний рух населення на Півдні України (на прикладі Миколаївської та Херсонської областей) у післявоєнний період, показує регулятивну роль держави щодо міграції як домінуючого чинника розвитку етнічних процесів і формування поліетнічного складу населення регіону.

Ключові слова: *переселення, дозаселення, міграційний рух, міграційні процеси, етнічні процеси, поліетнічний склад населення, Миколаївська область, Херсонська область, Південний регіон України.*

Автор анализирует миграционное движение населения на юге Украины (на примере Николаевской и Херсонской областей) в послевоенный период советского времени, показывает регулятивную роль государства в отношении миграции как доминирующего фактора развития этнических процессов и формирования полиэтнического состава населения региона.

Ключевые слова: *переселение, дозаселение, миграционное движение, миграционные процессы, этнические процессы, полиэтнический состав населения, Николаевская область, Херсонская область, Южный регион Украины.*

The author analyzes the population shift in the south of Ukraine (for example, Mykolayiv and Kherson areas) in the post-war period, shows the state regulatory role towards migration as the dominant factor in the ethnic processes development and the formation of region multi-ethnic population.

Keywords: *migration, to populate, population shift, migration, ethnic processes, multi-ethnic population, Mykolayiv area, Kherson area, South region of Ukraine.*

Сучасні державотворчі процеси в Україні посилюють увагу до вивчення історії формування постійного складу населення регіонів, культурно-духовних запитів усіх націй і народностей, які мешкають на її території, гармонізації міжнаціональних стосунків. У цьому контексті особливий інтерес викликає Південний регіон. Це один з найбільш контрастних поліетнічних регіонів країни.

Постійний склад його населення, у більшій мірі, є наслідком цілеспрямованої міграційної політики радянської влади щодо дозаселення регіону й перерозподілу трудових ресурсів, ніж політики Російської імперії. Впродовж ХХ століття, завдяки державному регулюванню міграційної активності населення, його національний склад збільшився в 2,5 рази. Південь по праву називають «регіоном ста національностей». За підсумками останнього Всеукраїнського перепису населення (2001 р.) в Одеській області мешкали представники 133 національностей і народностей [1], у Миколаївській – «більше 100» [2], у Херсонській – «понад 115» [3].

Межі даної роботи не дозволяють провести розгорнутий аналіз міграційних процесів у всіх областях Півдня України за радянської доби. Спробуємо окреслити міграційний рух населення в післявоєнний період на прикладі двох центральних (географічно) його областей – Миколаївської і Херсонської, з'ясуємо регулятивну роль держави щодо міграцій як домінуючого чинника розвитку етнічних процесів і формування поліетнічного складу населення регіону.

Обставини пов'язані з активними міграційним переміщенням населення в повоєнний період та інші чинники впливу на розвиток етнічних процесів й формування національної структури населення України, добре відомі. Український дослідник В. Котигоренко, цілком правильно, констатує: «Сучасний розвиток української багатоетнічності великою мірою визначається чинниками, пов'язаними з Другою світовою війною та її наслідками, політикою, рішеннями та діями тогочасної влади, природними етнодемографічними процесами та змінами» [4, с. 12]. Зокрема йдеться про воєнні та повоєнні втрати населення, голод 1946 – 1947 рр., масові переселення і депортації, добровільні й організовані трудові міграції всередині радянських республік та між ними, процеси акультурації, асиміляції, відтворення населення тощо. Звісно, збільшення національної палітри краю не пов'язане з природним приростом населення. Здебільшого тут простежується регулювання міграцій державою, її національна політика та інші аспекти етнополітичного розвитку.

Автор цієї статті неодноразово робила спробу привернути увагу науковців до комплексного вивчення історії міграційних й етнічних процесів як чинників формування поліетнічного складу населення усіх мегарегіонів України [5]. Тим більше, що досліджень, які торкаються цієї проблематики достатньо. Деякі хвилі міграцій висвітлили у своїх роботах демографи А. Хомра, Г. Глуханова, Т. Петрова, етнолог В. Наулко [6]. Окремих аспектів проблеми торкалися О. Буцько, І. Волков, В. Кіцак, П. Соболев, В. Сергійчук, М. Шитюк, В. Шкварець та інші.

Насамперед, слід зазначити, що заселення сільської місцевості Південного регіону України завжди було складним процесом для держави і з вини держави. Порівняльний аналіз недавнього історичного минулого Миколаївської і Херсонської областей переконливо доводить суперечливість планової командної економіки, наявність взаємозаперечуючих явищ, з одного боку, – екстенсивні методи господарювання, з іншого, – невідповідність базових ресурсів (матеріальних, природних, трудових), порушення елементарних людських прав, маніпулювання населенням. Разом з тим, національну політику радянської влади не можна представляти як руйнівну. Для центральних областей Півдня, як і для всіх інших областей України, було характерно неконфліктне, толерантне співжиття різних етносів.

Припинення воєнних дій на території краю відкрило шлях до повернення тимчасово евакуйованих жителів, стало передумовою початку нового періоду в історії заселення, точніше інтенсивного дозаселення регіону за радянської доби (1944 – 1991 рр.). У ньому чітко простежуються три етапи: перший – квітень 1944 – 1953 рр.; другий 1954 – 1964 рр.; третій 1965 – 1991 рр. Кожний з них набуває завершення із зміною політичного курсу держави, має свої особливості розвитку міграційних та пов'язаних з ними демографічних й етнічних процесів.

На першому етапі дозаселення Миколаївської і Херсонської областей здійснювалося декількома міграційними хвилями. У їх складі були жителі, які поверталися додому зі звільнених територій та евакуації; колишні польські громадяни – спецпоселенці, які поверталися зі східних республік СРСР та східних

областей і країв РРФСР до Польщі, але тимчасово були розселені в різних областях України; евакуйовані (фактично депортовані) українці, з етнографічних районів Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя, що відійшли до Польщі в процесі повоєнного розмежування кордонів (1944 – 1946 рр.); репатріанти із числа цивільних осіб і військовополонених, які поверталися на Батьківщину з Німеччини; репатріанти/оптанти (етнічні росіяни та українці), що прибували з Чехословаччини, Румунії й Болгарії, реемігранти, які поверталися з Франції, Аргентини й інших країн; демобілізовані з лав Червоної Армії й колишні засуджені; «планові» переселенці, – мешканці західних областей України (1947 – 1951 рр.), у тому числі бойки з ділянки державної території Дрогобицької області, що відійшла до Польщі в 1951 р.; випускники освітніх закладів, спеціалісти й робочі з РРФСР, які направлялися на підприємства та в установи; самовільні мігранти з УРСР й інших республік СРСР [7, с. 252] тощо.

Основним джерелом поповнення українського населення Півдня був Західний регіон України. Організовані державою переселення українців більше мали сільськогосподарський (сільський) характер і були пов'язані з доприселенням їх у колгоспи. У 1946 р. найбільшу питому вагу із загальної кількості прибулих у сільську місцевість Миколаївщини мала УРСР (83 %), прибулі з РРФСР склали 15 %. [8, арк. 17-18]. У міські поселення переселенців-українців майже не направляли. Чисельність населення містечок збільшувалася за рахунок внутрішньої і зовнішньої стихійної міграції, демобілізованих з лав Червоної Армії, спеціалістів прибуваючих за направленнями на підприємства з промислових центрів Росії. У 1946 р. 52% міграційного припливу робітників Миколаєва склали вихідці РРСФР. Українське робітництво складало лише 35%. У містах загальна кількість прибулих складала 230% по відношенню до вибулих [8, арк. 54].

Становище селянства було важким. Союзні та місцеві партійно-радянські органи управління приділяли більше уваги ідеологічним та виробничим, а не соціально-економічним питанням. Неодноразові адміністративно-територіальні зміни, продовження практики виселення з хуторів з метою укрупнення колгоспів,

при відсутності можливості забезпечення житлом, спричиняли їх виїзд за межі республіки [9, арк. 240-242; 24, арк. 50]. Форсоване заселення регіону, без попередньої підготовки фондів, викликало незадоволення серед переселенців і місцевих жителів, призводило до соціального напруження, відпливу значної частини прибуваючих в інші області, або, по можливості, повернення у місця виходу [10, арк. 150-151].

Дії влади щодо поповнення населення території, водночас, були спрямовані на його відплив. У 1945 – 1952 рр. серед населення Південних областей регулярно проводилися т.зв. оргнабори для роботи в рибній промисловості Далекого Сходу – на Сахаліні, Курильських островах, Камчатці, Охотському узбережжі та Балтиці [11, арк. 79; 12, арк. 50-87; 13, арк. 48]. Репатріантів та реемігрантів направляли на роботу в області прирівняні до районів крайньої Півночі – Мурманську, Архангельську, Тюменську, Томську, Читинську, Іркутську, Амурську, Сахалінську, Красноярський, Приморський та Хабаровський краї, Республіку Комі, Бурятську та Якутську АРСР [14, арк. 8, 16, 28; 15, арк. 9; 16, арк. 235; 17, арк. 11]. З поміж сільського населення рекрутувалися кадри для поповнення робітників промислових підприємств Києва, Донбасу та різних спецвідомств [18, арк. 148; 12, арк. 33, 50-87; 19, арк. 40]. Щорічно проводилися планові набори робітників на новобудови України, Росії та Казахстану [20; 21, с. 222; 22; 23, арк. 1-3; 24, арк. 30], а також на розбудову Єврейської Автономної області (Берібіджан) [25, арк. 142; 26, арк. 40; 27, арк. 23]. Практикувалося виселення в райони Сибіру і Далекого Сходу осіб, що «вели паразитичний спосіб життя на селі» (1948 – 1950 рр.) [28, с. 24; 15, арк. 12-13]. Також виселяли родини татар, німців, греків, болгар, вірмен, які були депортовані з Криму в 1941 – 1944 рр. і самовільно осіли в південних областях після повернення з спецпоселень [15, арк. 14-16]. Таким чином, поряд з вирішенням проблем економічного розвитку та поповненням трудових ресурсів, на Півдні України впроваджувалася «прокрустова національна політика».

Із зміною політичного курсу держави в 1953 р. практика управління міграційними процесами (другий етап 1954 – 1964 рр.) «докорінно» змінилася.

Хоча планові переселення в зазначені області регулярно проводилися, але організовані міжреспубліканські переселення не припинялися. Загалом, міграційна політика на цьому етапі була спрямована на вирішення проблеми трудових ресурсів шляхом добровільного переселення, ідеологізацію суспільних відносин, перемішування населення, укріплення інтернаціоналізму тощо.

З приходом до влади Л.І. Брежнєва суперечливі відносини партійно-радянської влади з населенням вступають у нову стадію, позначаються на самовільних міграціях населення (третій етап 1965 – 1990 р.). Вагомим поштовхом цьому стало юридичне скасування прикріплення селян до місця. З 1975 року колгоспникам почали видавати на руки паспорти.

Як і раніше, основний контингент сільських переселенців складали українці західних областей – Тернопільської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Житомирської, Рівненської, Чернігівської, Чернівецької, Волинської. Державні органи залучали у південні колгоспи й трудові ресурси центральних та північних областей – Полтавської, Вінницької, Київської, Черкаської, Хмельницької, Сумської [29, арк. 15; 30, арк. 13] та сусідніх областей. Значна кількість мігрантів міст прибувала з РРФСР. Переважно це були мешканці Архангельської, Іванівської, Кемеровської, Іркутської, Ростовської, Свердловської, Ленінградської областей та Красноярського краю. На Миколаївщину і Херсонщину також переселялися вихідці Молдавської, Грузинської, Вірменської, Казахської, Киргизької та Латвійської республік [31, арк. 54-55 зв.].

Невиправдана, у багатьох випадках, з економічної точки зору, міграційна політика, відсутність газифікації, водопостачання, бездоріжжя, низьке медичне, торговельне і культурно-побутове обслуговування, штурмівщина й відсутність гарантованого вихідного, обмеженість робочих місць для жінок, сезонність їх праці, низький рівень роботи керівників і пов'язана з цим складна морально-психологічна атмосфера посилювали міграцію селян до міст [32, с. 36]. Найбільш приваблюючими місцями для поселення були обласні центри.

У 80-х роках переселення в організованому порядку західноукраїнських селян на Південь продовжувалося. Щорічно сюди завозили від 3 до 3,5 тис. постійних і 3 – 4 тис. сезонних робочих. Міжобласні організовані міграції, навчання рідною мовою у більшості сіл, взаємно збагачували українців, стримували асиміляційні процеси, робили несприятливим для іноетнічного впливу співвідношення етнічних груп у сільській місцевості, сприяли встановленню міжрегіональних зв'язків (на рівні родинних стосунків) та подоланні відчуженого сприйняття один одного мешканцями обох регіонів. Проте донорський приплив робочих рук із Західних областей України вичерпувався. Виїзд сільського населення у міста не припинявся. У 1980 – 1985 рр. дефіцит робочої сили у колгоспах Миколаївщини становив майже 24 тисячі чоловік [33].

Назагал масштаби міграцій у південних областях України відображали загальносоюзні тенденції. У міжреспубліканському обміні населенням, протягом 1979 – 1989 рр., південні області мали найбільше позитивне сальдо притоку мігрантів із різних економічних районів РРФСР, Молдавської РСР, республік Середньої Азії, Казахстану, Кавказу, Білоруської РСР. Також був високий рівень міграційних зв'язків з сусідніми областями. Водночас спостерігався інтенсивний відплив населення до Західного Сибіру, в Центральний і Далекосхідний економічні райони Росії та Казахстан [34, с. 118-121].

Протягом 1959 – 1989 рр. поліетнічний склад населення регіону значно трансформувався. Крім цього збільшилася чисельність переважаючих національностей (табл.1):

Таблиця 1

Національний склад населення Миколаївської і Херсонської областей (за даними Всесоюзних переписів населення 1959-1989 рр.)*

Національність	Всього, тис. осіб (у %)							
	Миколаївська область				Херсонська область			
	1959	1970	1979	1989	1959	1970	1979	1989
Усе населення, з них	1011,5	1147,3	1242,7	1328,3	825,1	1030,8	1167,0	1236,9
українці	820,8 (81,1%)	904,9 (78,9%)	961,9 (77,%)	1003,6 (75,5%)	669,0	807,5 (78,3%)	895,2 (76,7%)	936,9 (75,7%)

					(81,0%)			
росіяни	139,0 (13,7%)	184,9 (16,1%)	223,8 (18,0%)	258,0 (19,4%)	128,2 (15,5%)	186,6 (18,1%)	228,5 (19,6%)	249,5 (20,2%)
євреї	20,3 (2,0%)	18,0 (1,6%)	15,2 (1,2%)	11,9 (0,8%)	10,4 (1,2%)	10,0 (0,9%)	9,0 (0,7%)	7,3 (0,6%)
білоруси	12,6 (1,2%)	14,0 (1,2%)	13,5 (1,0%)	14,5 (1,0%)	6,8 (0,8%)	10,2 (1,0%)	11,5 (0,9%)	12,6 (1,0%)
молдова ни	4,3 (0,4%)	5,3 (0,5%)	8,9 (0,7%)	16,7 (1,2%)	1,5 (0,1%)	2,0 (0,2%)	3,8 (0,3%)	5,6 (0,4%)
болгари	6,0 (0,5%)	6,5 (0,6%)	6,6 (0,5%)	7,1 (0,5%)	-	0,8 (0,08%)	1,1 (0,09%)	1,3 (0,1%)
поляки	2,7 (0,2%)	2,5 (0,2%)	2,2 (0,1%)	2,0 (0,1%)	3,3 (0,3%)	2,8 (0,2%)	2,9 (0,2%)	2,8 (0,2%)
татари	0,5 (0,04%)	1,0 (0,08%)	1,1 (0,08%)	1,5 (0,1%)	0,5 (0,06%)	1,5 (0,1%)	3,9 (0,3%)	2,1 (0,1%)
цигани	-	0,6 (0,05%)	1,3 (0,1%)	1,3 (0,09%)	-	1,7 (0,1%)	1,7 (0,1%)	2,0 (0,1%)
інші національн ості	5,3 (0,5%)	9,6 (0,8%)	8,2 (0,6%)	11,7 (0,8%)	5,4 (0,6%)	7,7 (0,7%)	9,4 (0,8%)	16,8 (1,3%)

* Складено за даними Херсонського обласного управління статистики (1959 р.); Национальный состав населения Херсонской области по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. /Министерства статистики Украины. Херсонское областное управление статистики.– Херсон, 1992; Національний склад населення Миколаївської області та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001р. Статистичний збірник. Вип. 6 / Держкомітет статистики України. Миколаївське управління статистики.– Миколаїв, 2003. – С. 107 (1959, 1970 рр. – показане наявне населення). Примітка. Підрахунки інших національностей та деякі відсотки вичислено Т.П.

Динаміка збільшення чисельності українців у краї, їх домінуюче кількісне переважання не викликає сумніву. Та, незважаючи на абсолютний приріст, частка українців за 30 років зменшилась на 5,6% у Миколаївській і на 5,3% у Херсонській області. Питома вага їх неухильно зменшувалася відповідно з 81,1% до 75,5% і з 81,0 до 75,7%. Разом з тим, значно збільшилася кількість росіян. Їх приріст становив відповідно 5,7% і 4,0%. При цьому, слід мати на увазі, що українці та росіяни мали практично однакові темпи природного приросту. Отже, збільшення кількості росіян відбувалося переважно за рахунок міграції. Виходячи з того, що їх стартова кількість у першій області була меншою майже на 6%, в іншій трохи більше – 5% – це досить високі показники [35].

Таким чином, міграційні процеси та природний приріст привели до швидкого росту чисельності росіян у регіоні, підвищення їх питомої ваги серед загальної кількості жителів. Південний регіон України до початку 90-х років XX ст. справді був одним із найбільш приваблюючих регіонів для росіян, які мігрували за межі Росії, або переміщалися в межах України. Їх механічний і природний приріст набагато перевищував зростання будь-якої іншої національності. На досягнення такого результату була спрямована далекосяжна міграційна політика радянської влади. Приплив росіян на Південь був пов'язаний, у першу чергу, з промисловим виробництвом (суднобудування, машинобудування, металургія, енергетика). Серед тих, хто приїжджав, значний відсоток становили пенсіонери всесоюзних відомств та військові пенсіонери, яких приваблював сюди сприятливий клімат та відносно вищий рівень життя, ніж в глибинних районах Росії. Приток російських селян у сільську місцевість був стабільним, але значно меншим. Співвідношення українців і росіян перекривалося, головним чином, за рахунок організованих масових переселень українців у сільську місцевість, стихійної міграції та природного приросту представників корінного етносу.

Провідний український вчений-етнолог В. Наулко, у своїй праці «Етнічний склад населення Української РСР: статистично-картографічне дослідження» опублікованій у 1965 р., дійшов висновку, що міграційні процеси «призвели до особливої зміни в етнічному складі населення, виявили цілий ряд протиріч і закономірностей національного обличчя України, що знаходиться в безперервному русі і розвитку. Під впливом соціально-економічних та інших факторів від яких залежить природний рух населення, міграцій та етнічних процесів, відбулися зміни в чисельності та географічному розміщенні народів. Проте ці зміни торкнулися лише чисельності населення, але, аж ніяк, не позначилися на подоланні строкатості» [36, с. 3]. Ці міркування вченого є актуальними до сьогодні.

У процесі дозаселення Південного регіону в післявоєнний період проявилися всі види міграцій: політичні, економічні й етнічні; міждержавні

(особливо у 1944 – 1951 рр.), міжреспубліканські і міжобласні; постійні, сезонні і мятникові; сільськогосподарські (сільські) і промислові (міські). Наявні документи та матеріали переконують, що державне регулювання міграцією було домінуючим чинником розвитку етнічних процесів і формування поліетнічного складу населення південного регіону. Свідомо регулюючи міграційний рух, впроваджуючи «прокрустову національну політику» щодо певних національностей, поступово зменшуючи співвідношення автохтонного етносу, активно впроваджуючи російську мову в містах, держава прискорювала темпи штучного створення «російськомовного» регіону. Порівняльний аналіз етномовних процесів у Миколаївській та Херсонській областях підтверджує загальновизнану точку зору, що етнічним наслідком міграційної та національної політики радянської влади став факт дедалі більшого поширення мовної русифікації серед українців та інших етнічних спільнот.

Матеріали Всесоюзних переписів населення 1970, 1979 і 1989 років дозволяють простежити динаміку розвитку етномовних процесів у Південному регіоні. Наприклад, як видно з таблиці 2, кількість осіб у Миколаївській і Херсонській областях, які вважали рідною мову своєї національності невпинно зменшувалася.

Таблиця 2

Поширення мов серед найчисельніших національностей Миколаївської і Херсонської областей (за матеріалами переписів населення 1970-1989 рр.)*

Національність	Вважають рідною мову								
	своєї національності			російську			українську		
	1970 %	1979 %	1989 %	1970 %	1979 %	1989 %	1970 %	1979 %	1989 %
Миколаївська область									
Все населення	85,6	85,1	84,0	13,4	14,0	14,8	1,0	0,8	1,0
українці	86,7	85,1	83,6	13,2	14,8	16,3	-	-	-
росіяни	97,0	98,0	97,4	-	-	-	2,9	1,9	2,5
євреї	7,9	6,2	4,2	90,1	92,2	94,0	1,9	1,4	1,7
білоруси	26,6	32,3	29,8	62,3	55,9	57,4	10,9	11,7	12,6
болгари	40,2	-	-	52,0	-	-	7,7	-	-
молдовани	55,5	-	71,0	15,7	-	14,1	28,6	-	12,9

поляки	7,1	-	-	52,4	-	-	39,7	-	-
інші	58,4	-	-	31,8	-	-	8,9	-	-
Херсонська область									
Все населення	90,1	88,6	87,6	8,7	10,3	11,0	1,1	1,0	1,3
українці	91,2	88,6	87,7	8,8	11,1	12,3	-	-	-
росіяни	96,7	96,9	96,0	-	-	-	3,2	3,0	3,9
білоруси	44,0	40,7	39,3	41,7	43,9	45,5	14,3	15,2	15,1
євреї	7,4	-	5,8	90,9	-	92,2	1,6	-	1,9
поляки	9,5	-	5,9	27,4	-	32,5	62,4	-	60,4
татари	75,6	-	56,7	22,6	-	38,5	1,6	-	4,2
молдовани	49,1	-	62,5	25,1	-	19,7	25,6	-	17,1
цигани	71,3	-	70,2	10,3	-	9,3	16,1	-	19,8
інші	40,4	-	-	47,0	-	-	12,0	-	-

*Вираховано за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – Т.IV. – Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов.– М., 1973.–С.182, 188; Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г.– М., 1984. – С.102; Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М., 1991. – С. 84-87.

Обмеження функціонування української мови породжувало байдужість населення до її вивчення. Так, на відміну від українців, які активно оволодівали російською мовою (у 1989 р. 58.4% українців Миколаївщини і 62.7% Херсонщини вільно володіли другою мовою – російською), серед росіян Херсонської області тільки 4.02% володіли українською, Миколаївської – 3,1% [37, с. 1-2; 38, с. 27-30].

Не секрет, що у прискоренні мовної й етнічної асиміляції важливу роль відіграє соціальний престиж мови. Її статус у суспільстві визначається державою. Спостереження показують, що публічне визнання особою рідною мову не своєї національності, ще не означає, що людина у своєму щоденному спілкуванні, особливо в сімейній сфері, перейшла повністю на іншу мову. Розповсюдження російської мови, як мови міжнаціонального спілкування, не виключало

побутування українсько-російського білінгвізму чи використання в побуті рідної мови іншими національностями. Це частково гальмувало асиміляцію.

Таким чином, державне регулювання міграційних процесів з позицій міграційних пріоритетів, кількісного та якісного складу міграційних потоків, їх соціальної й етнічної структури та національної політики радянської влади вирішальним чином вплинуло на розвиток етнічних процесів, формування сучасного поліетнічного складу населення Південного регіону України.

Література та джерела

1. Одесские известия. – 2003. – 17 января.
2. Южная правда. – 2003. – 23 января.
3. Наддніпрянська правда. – 2003. – 17 січня.
4. Котигоренко В. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959 – 2001 рр. (за матеріалами переписів) // Людина і політика. – 2003. – № 2.
5. Пронь Т.М. Міграційний чинник у формуванні поліетнічного складу населення Миколаївської і Херсонської областей (60-80-ті роки ХХ століття) // Наук. праці: Наук.-метод. журнал. – Т. 32. Вип.19. Іст. науки. – Миколаїв, 2004; Її ж. Міграційні та етнічні процеси на Півдні України за доби радянської державності (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей) // Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 – Донецьк, 2005; Її ж. Міграція населення на Півдні України у другій половині ХХ століття та її вплив на сучасний процес етнічної самоідентифікації націй і народностей мегарегіону // Агора. Перспективи соціального розвитку регіонів. Випуск 7. – К., 2008.
6. Хомра О.У. Роль міграції у формуванні сучасного етнічного складу населення Української РСР // Вісник АН України, 1992. – № 2. – С. 2-19; Глуханова Г.Л. Демографические аспекты урбанизации Украинской ССР в 1959-1989 гг. / Миграция и урбанизация населения (на материалах Украины и Польши). – Сб. научных трудов. – К., 1992; Петрова Т.П. Механизмы миграционного обмена: методы исследования. – К., 1992; Наулко В.І. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ ст. // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О.Б. Беренштейн, Н.А. Зіневич, В.Т.Зінич та ін.; За ред. В.І. Наулка. – К., 2001.
7. Пронь Т.М. Утворення Херсонської області – початок нового етапу в історії заселення Південного регіону України (1944 – 1959 рр.) // Південний архів. Зб. наук. праць. Іст. науки. – Випуск 12. – Херсон, 2003.
8. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. Р-2133. – Оп. 2. – Спр. 1017.
9. ДАМО. – Ф. Р-992. – Оп. 6. – Спр. 446.
10. ДАМО. – Ф. Р-992. – Оп. 2. – Спр. 58.
11. ДАМО. – Ф. Р-992. – Оп. 2. – Спр. 1358.
12. ДАМО. – Ф. Р-992. – Оп. 2. – Спр. 448.
13. ДАМО. – Ф. Р-992. – Оп. 2. – Спр. 1199.
14. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. Р-1979. – Оп. 12. – Спр. 220.
15. ДАХО. – Ф. Р-3451сч. – Оп. 2. – Спр. 3.
16. ДАХО. – Ф. Р-1979. – Оп. 9. – Спр. 23.
17. ДАМО. – Ф. Р-2853. – Оп. 2. – Спр. 1.
18. ДАМО. – Р-992. – Оп. 2. – Спр. 233.
19. ДАМО. – Р-992. – Оп. 2. – Спр. 1768.
20. Кочубей А. Оновлена земля Херсонська // Наддніпрянська правда. – 1967. – 23 грудня.

21. Очерки истории Николаевской областной партийной организации, А.А. Васильев, Ю.А. Горбань, И.Г. Гостев и др., ред. коллегия. В.А. Васляев (отв. ред.) – Одесса, 1980.
22. Авдальян М. У сім'ї єдиній // Наддніпрянська правда. – 1987. – 7 квітня.
23. ДАМО. – Ф. Р-2853. – Оп. 1. – Спр. 31.
24. ДАХО. – Ф. Р-1979. – Оп. 10. – Спр. 1577.
25. ДАМО. – Ф. Р-992. – Оп. 2. – Спр. 1524.
26. ДАМО. – Ф. Р-992. – Оп. 2. – Спр. 710.
27. ДАМО. – Ф. Р-992. – Оп. 2. – Спр. 1768.
28. Бугай М.Ф. Депортації населення з України в 30-50-ті роки // Укр. іст. журн., 1990. – № 11.
29. ДАМО. – Ф. Р-2853. – Оп. 1. – Спр. 40.
30. ДАМО. – Ф. Р-2853. – Оп. 1. – Спр. 51.
31. ДАХО. – Ф. Р-2000. – Оп. 4. – Спр. 2039а.
32. Хомра А.Я. Миграция населения Украины в 1959-88 гг.: основные закономерности и тенденции развития / Миграция и урбанизация населения (на материалах Украины и Польши). Сб. науч. трудов. – К., 1992.
33. Село. Люди. Життя. Анкета «Південної правди» і облагропрому // Південна правда. – 1986. – 24 жовтня.
34. Миграционная подвижность населения в СССР / под ред. Б.С. Хорева, В.М. Моисеенко. – М., 1974.
35. Лавер О. Найшвидше збільшується кількість українських росіян // Молодь України, 1992. – 3 листопада.
36. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР: статис.-картограф. дослідження. – К., 1965.
37. Национальный состав населения Херсонской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.) / Министерство статистики Украины. Херсонское областное управление статистики. – Херсон, 1992.
38. Мовою статистики. Розподіл населення Миколаївської області за національністю та рідною мовою. Всесоюзний перепис населення 1989р. // Краєни. Науково-методичний збірник з проблем формування культури міжнаціонального спілкування. – Вип.1. – Миколаїв, 1992.

Марія Маковій

Шляхи продуктивного виховання духовної культури молоді України.

Розглянуто особливості виховання духовної культури молодого покоління, перед яким стоїть складний вибір ієрархії цінностей. Наголошується на важливості розв'язання проблем духовного відродження українського народу, значущості виховання молоді.

Ключові слова: *духовність, духовна культура, християнські моральні цінності, духовні цінності.*

Рассмотрены особенности воспитания духовной культуры молодого поколения, перед которым стоит сложный выбор иерархии ценностей.

Подчёркнуто важность решения проблем духовного возрождения украинского народа, значимость воспитания молодёжи.

Ключевые слова: *духовность, духовная культура, христианские моральные ценности, духовные ценности.*

The article discusses the features of education spiritual culture of the young generation faced a difficult choice hierarchy of values. Stressed the importance of solving the problems of the spiritual revival of the Ukrainian people, the importance of educating young people.

Keywords: *spirituality, spiritual culture, Christian moral values, spiritual values.*

Як живе сучасна молодь? Що зараз для неї важливо? Чого вона прагне? Саме такі питання постають перед сучасними психологами, соціологами, публіцистами, які займаються вивченням життя молодого покоління. Кожна людина, коли і де б вона не жила, повинна усвідомлювати, для чого вона існує, що для неї є цінним, на що їй варто орієнтуватись.

Молодь у наш час постала перед складним вибором. Система її ціннісного світогляду формується під впливом глобальної зміни ієрархії загальнолюдських ціннісних орієнтацій. Прикро визнавати, що трансформація суспільного життя вивела на перші місця цінності особистого рівня, які забезпечують власні потреби та комфортне життя. Сучасні суспільні відносини певною мірою провокують розквіт егоїзму у свідомості людини. Особливо це відбивається на особистості, яка знаходиться на шляху формування свого власного бачення проблем існування, яка тільки зіткнулась з визначенням духовних обмежень для себе. Все частіше головну роль у житті молоді посідають проблеми мікрорівня. Тобто, у молодих громадян формується якісно нове сприйняття навколишнього світу крізь призму насамперед особистих інтересів. Їх турбує власне здоров'я, кар'єра, матеріальні блага, освіта, сім'я.

В Україні процес засвоєння молоддю загальнолюдських і національних цінностей ускладнюється суперечливими тенденціями в соціальному розвитку, що негативно впливають на морально-духовне формування особистості. Це не

може сприяти становленню українського суспільства як суспільства демократії, гуманізму, культурної спадкоємності, самореалізації кожного його громадянина. Тому надзвичайно важливим у сучасних умовах є підхід до виховання як до процесу оволодіння дітьми та молоддю цінностями духовної культури, що створює умови розвитку особистості, здатної до самостійного і відповідального вибору незалежно від тих чи інших суспільних обставин і соціальних умов.

Реалістичний підхід до мети виховання із урахуванням сучасної соціально-економічної ситуації, запитів суспільства та визначальне значення для цивілізованого функціонування суспільства і повноцінного життя людини підводять нас до найважливішого поняття – культури.

Філософ Дістервег справедливо стверджував, що «... у вихованні необхідно брати до уваги умови місця і часу, в яких народилась людина і де їй доведеться жити, одним словом, всю сучасну культуру країни...» [4, с. 190].

Коли йдеться про культуру як феноменальне явище, то завжди звертається увага на її постійну еволюцію, змінність. Сучасна українська культура переживає часи істотних змін, сповнена процесами само ідентифікації відродження й оновлення духовних ідеалів.

У незалежній Україні активізувався процес звернення до історико-культурних реалій минулих віків та їх відтворення й успадкування в сучасній духовній ситуації. Елементи стародавнього способу життя, народні звичаї, християнські духовні норми, етичні й естетичні настанови минулих часів стають базовими для духовного життя українського суспільства, що є проявом закономірностей еволюції національної культури – неперервності культурного життя окремої людини, суспільства і всього людства загалом.

Міра розвитку культури визначається мірою розвитку життєдіяльності людини. Людина є основним суб'єктом культуротворчого процесу. Життєдіяльність людини втілюється в нових засобах праці, виробництві, нових наукових ідеях, духовній творчості, моральних регуляторах, у релігійних віруваннях політичних та ідеологічних концепціях.

Роки незалежності країни відзначаються активізацією релігійного життя.

Підвищення ролі релігії у житті українців розпочався наприкінці 80-х років XX ст. і набуло великої ваги після проголошення незалежності. Конституція України гарантує громадянам свободу совісті й віросповідання, зберігаючи відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Релігійне життя в сучасній Україні є строкатим з погляду існування різних релігійних конфесій: за станом на 1 січня 2000 р. в країні діяло близько 22 тис. релігійних організацій, що належали до 80 конфесій, течій і напрямів. Серед них провідну роль відіграє православна церква. На жаль, в ній стався розкол і утворилися три православні конфесії: Українська православна церква Московського патріархату, Українська православна церква Київського патріархату, Українська автокефальна православна церква. Це роз'єднує православних віруючих, негативно впливає на духовну атмосферу суспільства. У країні також діє Українська греко-католицька і римо-католицька церкви, існує 33 напрями протестантства, розповсюджені общини іудеїв, активізувалася діяльність ісламської конфесії, поширені нетрадиційні культури (кришнаїти, буддисти тощо) та ін. Проте, активізація релігійного життя не забезпечила об'єднання населення, не досягла головної мети – відродження духовності.

Розвиток української культури залежить від духовних прагнень кожної людини, від того, які цінності стануть пріоритетними для людини. Тому потрібна розробка такої державної політики, головною метою якої було б духовний розвиток і вдосконалення людини.

Мета формування духовності особистості конкретизується через систему завдань, а саме виховання у молоді чеснот і позитивних моральних якостей, спонукання їх до самовдосконалення; гідного ставлення до християнських цінностей; формування в дітей розуміння сутнісних питань про сенс і мету життя людини та особистісного ставлення до них бажання бути моральним.

Необхідно з дитинства прививати християнські моральні цінності загальнолюдського значення: життя, добро, свобода, а також чесноти: справедливість, сміливість, правдивість, щирість, любов до ближнього, вірність, довіра, скромність, відданість.

До найголовніших людських цінностей відноситься саме людське життя, та виключне право кожної людини ним розпоряджатися. Життя однієї людини є все її тілесно-душевно-духовне становлення, поведінка і доля у світі, від народження до смерті.

Корінними духовними цінностями людини є любов і обов'язок. В широкому значенні слова любов – це прагнення одне до одного, передбачаючи у своєму існуванні взаємоповагу. Завдяки любові людина піднімається до висот людської величності. “Лише закоханий, - писав російський поет О. Блок (1880 – 1921pp.), - має право на звання “людина” [1, с. 126].

Сталими моральними взірцями, канонами є також десять християнських заповідей. Ще Платон казав: «Незнання Бога є для держави найбільшим лихом, і хто підриває релігію, підриває з тим і основи суспільства» [7, с. 286]. Крім старозавітних 10-ти заповідей Божих діалектика загальнолюдського в моралі втілена в Нагірній проповіді Ісуса Христа. Вона містить у собі зведення моральних ідеалів, які відображають багатовікові земні сподівання людства.

Кожна людина має свій набір життєвих цінностей, одні з яких для неї є вирішальними, а інші – похідними, тобто формується ієрархія цінностей. Вона не є раз і назавжди даною, а перебудовується протягом життя. Проте загалом можна твердити про наявність у кожної людини більш-менш визначеної, хоч і не завжди усвідомленої системи пріоритетів, що визначаються залежно від епохи, суспільства, типу особистості. Дослідники визначають моделі ціннісних ієрархій, які проходять через усю європейську культуру: а) діонісійська; б) геркулесівська; в) аполлонічна; г) сократична; д) прометеївська [5, с. 73-74]. У реальності, в житті людей, кожна з цих ціннісних ієрархій, у свою чергу, посідає певний щабель.

Вважаємо, що формування ієрархії особистісних цінностей, в якій здійснювалося б поєднання потреб людини з інтересами суспільства, потребує особливої уваги. Струнка, несуперечлива, стійка система ціннісних орієнтацій дозволяє людині прожити життя зосереджено і продуктивно. Вона зумовлює такі якості особистості, як цільність, надійність, вірність певним принципам та ідеалам, здатність до вольових зусиль, активність життєвої позиції,

наполегливість у досягненні мети. «Суб'єкт з розвиненою ціннісною системою є дійовим носієм моральних норм, на якого можна покластися іншій людині при розв'язанні власних духовно-практичних проблем, оскільки він знає, що є загальнозначущим, усталеним, вічним, а що марнотратним» [2, с. 9].

У зв'язку з цим основними завданнями морального виховання духовної культури є допомога молодій людині побачити прояви найважливіших моральних принципів у реальній практиці людських відносин. Великого значення тут набувають конкретні обставини життєдіяльності молодшої людини, особливості моральних установок її безпосереднього оточення, приклади поведінки інших людей, загальна атмосфера в суспільстві, власний досвід моральної активності, особистісні здобутки та втрати на цьому шляху. І лише здолавши його, людина стає дійсно моральною, соціально зрілою особистістю.

Отже, розвиток і стабільність України, розквіт її культури залежить від духовності, свідомості її населення, від цінностей, що домінують в суспільстві серед людей, від системи ставлення кожного громадянина до себе, один до одного і своєї Батьківщини.

Виходячи із розуміння важливості й значущості духовного виховання, треба, насамперед, звертатися до національної школи. Виховання має бути спрямоване на відродження духовної свідомості українців, усвідомлення підростаючим поколінням себе як представників етносу, спадкоємців загальнолюдських, християнських і національних морально-духовних цінностей.

Шляхи виховання молодих людей мають будуватись з урахуванням тисячолітньої історії, споконвічної релігійно-виховної традиції народу на основі здобутків національної культури, збагачення кращими досягненнями загальнолюдської культури та християнської моралі.

Структурна перебудова всіх сфер життя українського народу можлива тільки за умов зосередження уваги на питаннях моральності, на розв'язанні проблем духовного відродження.

Література та джерела

1. Анненков В.П. Особливості формування ціннісних орієнтацій учнівської

молоді. – К., 1999. – 137с.

2. Бех І.Д. Цінності як ядро особистості // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. зб./ За заг. ред. О.В.Сухомлинської. – К., 1997. – С. 8-11.

3. Боришевський М. Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина // Педагогіка і психологія. – 1997. - №1. - С. 3-5.

4.Дистервег А. Избр. пед. соч. – М., 1956.

5. Психологія і педагогіка життєтворчості: Навч.-метод. посібник (Ред. рада: В.М.Доній (голова), Г.М.Несен (заст. голови). Л.В.Сохань, І.Г. Єрмаков (наук.ред.) та ін. – К., 1996. – 791 с.

6. Психологические аспекты изучения направленности личности учащейся молодежи: Межвуз. сб. науч. трудов. – Новосибирск, 1988. – 124 с.

7. Чухина Л. А. Человек и его ценностный мир в религиозной философии. – Рига, 1991. – 303 с.

Владислав Єгоров

ІДЕЙНО-СВІТОГЛЯДНІ ОСНОВИ ОБҐРУНТУВАННЯ М. КОСТОМАРОВИМ НАЦІОНАЛЬНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

У статті подано матеріал про історико-ідеологічні джерела формування уявлення М. Костомарова про народ як об'єкт наукового вивчення та практичну діяльність вченого в цьому напрямку. Ця діяльність сприяла виокремленню вченим етнокультурних особливостей українського народу та вплинуло на зміст наукової спадщини одного з послідовників М. Костомарова – відомого представника народницької школи української історіографії В. Антоновича.

Ключові слова: *М. Костомаров, романтизм, український народ, національна свідомість, народні пісні, українська міфопоетична творчість, українська мова, російський народ.*

В статье представлен материал об историко-идеологические источники формирования представления Костомарова о народе как объект научного изучения и практическую деятельность ученого в этом направлении. Эта деятельность способствовала выделению ученым этнокультурных особенностей украинского народа и повлияло на содержание научного наследия одного из последователей М. Костомарова - известного представителя народнической школы украинской историографии В. Антоновича.

Ключевые слова: *Н. Костомаров, романтизм, украинский народ, национальное сознание, народные песни, украинский мифопоэтическое творчество, украинский язык, русский народ.*

The article gives the material about the historical and ideological roots of M.I.Kostomarov's notion about people as the object of the scientific study and his practical activity. M.I.Kostomarov's activity promoted definition of the ethnocultural peculiarities of the ukrainian people. This activity influenced much the maintenance the scientific legacy of V.B.Antonovych – a well-known ukrainian historiography representative.

Keywords: *M. Kostomarov, Romanticism, the Ukrainian nation, national consciousness, folk songs, mythical and poetical works of Ukrainian, Ukrainian language , Russian people.*

Проблема відродження історичної пам'яті, української мови, літератури вимагають аналізу теоретичного і практичного змісту ідейних основ наукової спадщини знаних українських вчених доби становлення українського національного руху у ХІХ ст. Вони є свідченням творення національно-культурного образу українців як народу з власною історією розвитку. Саме вони були одним головних об'єктів наукових студій М. Костомарова, створених на матеріалах історичної минувшини українського, російського та польського народів. Тому, на наш погляд, існує потреба проаналізувати особливості формування ідейно-світоглядних основ наукової спадщини вченого.

Для М. Костомарова цілком природним в період його становлення як вченого було залучення ідей романтизму як основи для наукових пошуків, оскільки в період навчання в Харківському університеті саме український романтизм, був способом актуалізації історичних традицій, що формували національну свідомість[1, с. 88; 2, с. 84; 3, с. 479].

Романтизм, «привнесений» в Україну цього часу зумовив принципову зміну у ставленні до нижчих прошарків тогочасного українського суспільства. Замість зверхнього патерналізму прийшло зацікавлення українським селянином як носієм народного духу [4, с. 177–178]. Цей рух мав лінгвоцентричний характер, що відобразилось у ставленні до проблеми української мови, фольклору, пісенної творчості. Сенс романтизму в Україні – інтерпретації на українських матеріалах засадничих принципів романтизму – «народності, самобутності, органічності»

[6, с. 1-2]. Боротьба за мову шляхом збирання українських народних пісень в цей час стала чинником формування національної свідомості [5, с. 8; 7, с. 38 – 39] .

Укладання історичних пісень, козацьких дум, етнографічні дослідження народної культури і звичаїв були головними засобами, за допомогою яких творився образ народу, формувалися національна самосвідомість та національна культура. На той час саме у згаданих формах українська міфопоетична творчість зберігала розуміння історичних подій там, де вони стиралися в історичній пам'яті або були сфальсифіковані [8, с. 51, 9, с.1-2]. Певним маніфестом українського народництва стали «Малороссийские песни» М. Максимовича, опубліковані 1827 р. Ця публікація містила переважно пісні, котрі були знайомі з різноманітних попередніх видань, проте вирізнялись якісною передачею текстів [10, с. 30–33; 12, с. 130; 11, с. 4].

У той час М. Максимович сформулював тезу про дві руські мови, одна з котрих – південноруська, а також схарактеризував риси ментальності їх носія, українського народу – поєднання трьох первісних типів життя – буйного та наїзницького, одноманітно-скотарського та осілого землеробського. Таким чином, М. Максимович заклав фундамент статті «Две русские народности» М. Костомарова [13, с. 95, 174; 14, с. 51-71] .

Заснування Харківського університету й утворення тут творчого наукового осередку сприяли розгортанню видавничої діяльності в такій мірі, що за перше десятиліття харківські публікації становили половину всього, що вийшло за цей час у всій Росії. Чимало з викладачів університету були росіянами котрі захоплювались українською мовою [1, с. 81, 113]. У Харківському університеті наприкінці 20-х років навколо І. Срезневського утворився гурток молодих романтиків, до складу якого, зокрема, входили О. Шпигоцький, брати Ф. і О. Євельські, І. Росковшенко. З 1826 р. І. Срезневський зайнявся етнографією, збираючи матеріал на Харківщині, Полтавщині, Катеринославщині та в інших губерніях Лівобережної та Степової України. Він тоді вірив у літературне майбутнє української мови [15, с. 166] .

М. Костомаров захопився діяльністю І. Срезневського, котрий, вважаючи себе росіянином, критично ставився до українських селян [16, с. 268; 17, с. 226, 235]. Саме з ним молодий вчений вів листування стосовно роботи над новою темою кандидатської дисертації, а також про можливість об'єднання їх зусиль разом з М. Максимовичем та П. Кулішем у справі видання спільної збірки українських народних пісень. Проте ці плани не були реалізовані, а в цей час романтичне захоплення І. Срезневського минулим України закінчилося [18, с. 13-21]. Для І. Срезневського, близького до заснування українофільського руху, його харківський гурток був створений лише для вивчення одного зі слов'янських «племен» – українського народу [19, с. 226–229]. У І. Срезневського були прагматичні розрахунки – видання відомої «Запорожской старины» збіглося з часом приїзду міністра освіти С. Уварова. Саме це видання було повне перекручень народних пісень, що й відповідало романтичному підходові, популярному у 40-х роках XIX ст [16, с. 271; 20, с. 611–612, 21, с. 19].

У 1831 р. у Харкові І. Срезневський видавав «Украинский Альманах», а перед тим у 1816–1819 рр. – «Украинский Вестник», у 1824–1825 рр. – «Украинский Журнал», де вміщувались статті про українську старовину.

Саме тому на початку 40-х років XIX ст. М. Костомаров бачив у І. Срезневському взірець діяльності й творчості. Проте вчений не захоплювався безпосередньо збиранням народних пісень [22, с. 235]. Діяльність останнього проходила на хвилі інтересу до романтизму – під цим впливом діяв гурток І. Срезневського в ті роки, беручи за взірець художнє осмислення фактів у формі роману [16, с. 247, 253]. Після подорожі за кордон у 1839–1842 рр. та переведення з Харківського до Санкт-Петербурзького університету І. Срезневський більше ніколи не звертався до української літератури. [15, с. 166].

Варто зазначити, що в цей час доволі значним на ідейне становлення М. І. Костомарова та поєднання в творчості вченого студій з історії, етнографії, фольклористики, літератури та концепції вільного розвитку етносу був вплив культурологічних ідей Дж. Віко, Ж. Ж. Руссо, визнання своєрідності місця і призначення кожного народу в розвитку світової історії (представники класичної

німецької філософії Й. Гердер, Ф. Шеллінг, Г. Гегель), відкриття самостійного «духу» народів (І.Фіхте). В епоху романтизму, який був своєрідною відповіддю на прискорення суспільного розвитку, ломки старих феодальних порядків, народ як суб'єкт історичного життя стає центром уваги усіх форм суспільної свідомості. З найновішими ідеями німецьких вчених 1830-х рр. історик ознайомився через професора загальної історії Харківського університету М. Луніна, який пропагував ідею універсальності історії, в котрій мало поєднуватись загальне та індивідуальне[23, с. 441–446]. Останнє виявлялося в релігії, державній організації, науці, мистецтві та господарстві народу [24, с. 146-147].

Сам М. Костомаров визнавав, що серед причин захоплення народністю були наступні: літературна – занепад класицизму, політична (відносини урядів до народів), третя – історико- наукова [25, с. 44–46].

Слід наголосити, що видання М. Максимовича та І. Срезневського відповідали не тільки і не стільки естетичним смакам українців, а в них убачали передусім джерело пізнання минулого. В історичних розвідках побіч документальних джерел відводиться місце народним пісням [26, с. 81–82]. З появою праць М. Костомарова та харківських романтиків (Д. Корсун, А. Метлинський (Могила)) постав «мовний тип» історіографічної практики [27, с. 11]. До розвитку етнографічного напрямку в українській історіографії М. Костомаров долучився у 1843 р., захистивши в Харківському університеті другу тему дисертації «Об историческом значении русской народной поэзии». Вчений зауважував, що києво-руська епоха не справила такого сильного враження на український народ як у Росії: «...різниця між історичними піснями Великої та Малої Русі разюча. У великоросів залишились перекази про глибоку київську давнину, про Володимира та його богатирів, хоч народ уявляє цю славетну епоху спотворено. Здається у малорусів краще повинна була зберегтись історія їх батьківщини, проте діяльний плин наступних часів, участь народу у політичних справах, здається стерли усю старовину.....» [25, с. 108]. Пізніше вчений зауважив, що причина відсутності переказів про богатирів в українській народній поезії полягала в тому, що риси давніх князівських та дружинних порядків були

притаманні усьому народу [29, с. 586; 28, с. 51–53]. Водночас вчений пізніше відзначав, що малоруські та великоруські перекази мали спільні риси. В них далеко від дому діє герой, котрий за допомогою сил природи бореться з ворожою силою – змієм [30, с.4].

Тим не менш, саме в цій першій, значущій роботі М. Костомаров, як і його попередники, наголосив на окремішності українського та російського народів, їх мови та загалом культури, вказавши, що «руська народність, всупереч помилковим поглядам деяких етнографів, завжди поділялася на дві половини: південноруську та великоруську, або, як зазвичай називають, малоруську та великоруську» [25, с. 47–49]. Так, великоруська поезія, не маючи повноти як у малоруській, містить скупі уривки, що дають нам можливість побачити у тих невідповідностях погляд народу на своє історичне життя, де усе перебувало в руках царя, зокрема і життя народу [25, с. 128]. Ця робота неоднозначно була зустрінута критикою. Крім позитивної оцінки М. Луніна та визнання її новаторською як для Російської імперії, так і для Заходу І. Срезневським, з'явилися саркастичні оцінки, на кшталт того, що коли ви хочете вивчити історію, то достатньо зібрати декілька співаків з солістом і заспівати народну пісню [31, с. 40]. Як зазначав М. С. Грушевський, того ж року вийшла аналогічна робота московського філолога Ф. Буслаєва, котра ґрунтувалася на спадщині братів Грімм й значно перевершувала роботу М. Костомарова. Проте саме робота останнього з вивчення пісенного спадку українського народу була підхоплена О. Потебнею у розвідці «О некоторых символах в славянской народной поэзии» 1860 р. Критика цього напряму досліджень історії була викликана передусім несприйняттям реакційного видання «Маяк», де була опублікована [32, с.15-18].

Ідею про пошук історичних відомостей у поетичних творах М. Костомаров згодом розвинув й далі, наголосивши на поетичному характері «Повісті временних літ». Її появу вчений однозначно пов'язував з поширенням християнства та письма. Сама «Повість» складалася з декількох народних переказів – про переселення слов'ян з Дунаю, про угрів та обрив, про хазарське

панування, про запрошення варягів. Ці перекази отримали такі назви в період укладення літопису, але їх первісне значення було втрачене [33, с. 7–32].

У 1844 р. в «Обзрении сочинений, писанных на Малорусском языке» М. Костомаров вкотре підкреслював, що мова, названа малоросійською, не є наріччям, а є дійсно мовою такою ж давньою, як і великоросійська, хоча й необроблена. Звертаючи увагу на мале поширення малоросійського слова, М. Костомаров підкреслив, що причиною цього є те, що після приєднання південних областей до Росії місце малоросійської мови зайняла російська, а в поширенні малоросійського слова відзначив велику роль «Енеїди» І. Котляревського [34, с. 41–44]. Ці ж положення вчений виголошував у лекційному курсі й під час своєї короткотривалої (1846–1847 рр.) роботи в Київському університеті Св. Володимира [35, с. 264–265].

Отже, в цей період вчений заклав основи положень своєї майбутньої програмової статті «Две русские народности», котра наголошувала на безсумнівній тезі про окремішність українців від росіян в духовній, суспільній організації та мові, котрі були закладені в далекому минулому. Адже історичний розвиток Південної Русі, на думку Костомарова, спливав іншим, відмінним і своєрідним шляхом від Русі Північної. Староруські елементи, розвинуті на київському Півдні в XII ст. «долго крившиися в народе, выступают блестящим метеором в форме козачества» [36, с.33,49].

Пізніше М. Костомаров пояснював посилений інтерес саме до української мови й тим, що саме в 30-х роках XIX ст. виникла необхідність зближення з простим народом по всіх частинах імперії – як в Ярославлі, Москві, так і в Харкові та Полтаві. Той, хто писав у Харкові, міг звернутися до близького йому народу [37, с. 80, 85].

Вже в той час М. І. Костомаров чітко окреслив сферу вживання української мови, способів її розвитку. Працюючи над виданням альманаху «Молодик», вчений не сприймав фактів використання української мови освіченими людьми для стилізації під народну творчість [1, с. 117]. «...Намагання удавати з себе мужика псує нашу літературу», – писав М. Костомаров стосовно альманаху

«Молодик» до керівника харківських романтиків І. І. Срезневського у листі від 6.11.1843 р. [22, с. 332]. Адже рівень освіченості українського народу в той час був дуже низьким. Саме тому у справі вивчення народу М. І. Костомаров убачав неодмінну потребу сходження до його низького культурного рівня, мови. [38, с. 265; 39, с. 131; 13, с. 95,174; 14, с. 51-71].

Ідейні засади вивчення минулого народу М. Костомаров виклав у тексті лекції, читаної в Географічному товаристві у 1863 р. «Об отношении русской истории к географии и этнографии», де проголосив переорієнтацію з історії держав на історію народу та людей, Якщо ж викладати історію, вказував М. Костомаров, без подробиць юридичного і суспільного побуту, «не буде живої душі, котра давала усьому фізіономію і рух» [41, с. 337-338; 42, с. 171-172].

Цей підхід до вивчення минулого як вивчення передусім історії народу, особливостей його громадського, культурного побуту, а не держави, розвинув, використовуючи антропологічні матеріали, його послідовник, один з провідників народницької школи української історіографії В. Антонович [43, с. 68–69; 44, с. 130–150]. Розвиваючи положення знаменитої статті М. Костомарова «Две русские народности. Письмо редактору» (1861р.) В. Антонович в статті «Три національні типи народні» (1888 р.) висловив думку про те, що якщо визнати можливість зникнення в світі усіх мов й появи однієї спільної, то різниці між народами залишаться, особливо якщо дивитись на цю проблему з антропологічного ґрунту [45, с. 90-95]. В. Антонович звернувся до опису характерних антропологічних ознак, притаманних переважно українському, російському та польському народам. Ці народи відрізняються ,на його думку, формою черепа, тулуба, кольором волосся та очей – українці темні та кароокі, поляки світлі та блакитноокі. [45, с. 95-101] Взявши за основу антропологічну концепцію Поля Топінара, вчений здійснив протилежне, наголошуючи, що шляхом порівняння з найближчими народами здійснити визначення схематичний тип «южнорусса» – українця є можливим. [46, с. 54] У своїх розвідках вчений звернув увагу на ментальні відмінності українців і росіян. [47, с. 147].

Таким чином, В. Антонович на нових матеріалах підтвердив тезу про «дві руські народності» М. Костомарова.

Література:

- 1.Дзюба І. Тарас Шевченко Життя і діяльність / І.Дзюба – К., 2008.– 720с.
- 2.Виппер Р. Общественные учения и исторические теории / Р.Виппер – М., 1908.– С. 208 с.
- 3.Ясь О. Фрагмент як форма мислення: романтичний світ Михайла Максимовича / О.Ясь // Terra Cosacorum: Студії з давньої і нової історії України / Наук. зб. на пошану доктора іст. наук, проф.. Валерія Степанкова. – К., 2007. – С. 470 – 485.
- 4.Портнова Т.В.Українське селянство в системі уявлень національно-свідомої інтелігенції (друга половина ХІХ ст.) / Т.В. Портнова // Наддніпрянська Україна : іст. процеси, події, постаті.-Дніпропетровськ., 2007 – Вип. 5. – С.176 – 183.
- 5.Козачок Я.В Концепція нації як духовної спільноти в художній та публіцистичній творчості Миколи Костомарова. Автореферат дис.на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / Я.В. Козачок. – Київ, 2004. – 30 с.
- 6.Грушевський М. «Малоросійські песни» Максимовича і століття української наукової праці / М.Грушевський // Україна: науковий двохмісячник українознавства. – 1927. – № 6. – С.1 – 13.
- 7.Гончарук П. Супільно-політичні та історичні погляди П.О.Куліша. До 110-ї річниці його світлої пам'яті (1819 – 1897) / П. Гончарук – К., 2006. – 248 с.
- 8.Левенець Ю. Роль національного міфу у відродженні української національної свідомості / Ю. Левенець // Нова політика.– 2001.– №2.– С. 50 – 53.
9. Максимович М. Малороссийские песни / М.Максимович – М., 1827. – С. I – II.
- 10.Данилов В. До історії «Малороссийских Песен» М.А. Максимовича./ В. Данилов // Україна: наук. двохмісячник українознавства. – 1928. – №. 4. – С. 23 – 33.
- 11.Грушевський М. Сто літ українського народництва / М.Грушевський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Науковий щорічник за 1927 рік. – К., 1928. – Вип. 1.— С. 3 – 10.
- 12.Терлецький В. Київські листи Куліша / В.Терлецький // Київ. – 1994.– № 5 – 6. – С.130 – 136.
- 13.Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині ХІХ ст. / В.Короткий, С.Біленький – К.,1999. – 388 с.
- 14.Нагірняк О. Походження українського народу та проблема етнічної приналежності Київської Русі у науковій спадщині Михайла Максимовича / О.Нагірняк // Пам'ять століть.–2007. –№1. – С.60 –78.
- 15.Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.) / М. Марченко – К., 1959. – 260 с.
- 16.Кравченко В.В. Нариси з Української історіографії епохи національного відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.) / В.В. Кравченко / НАН України.Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М.С.Грушевського та ін. [відп. ред. Сохань П.С.]. – Харків.,1996. – 376 с.
- 17.Шамрай А. Мотиви національної туги у творчості І.Галки та А.Могили / А.Шамрай // Харківська школа романтиків. – Х., 1930. – Т.1. – С.5 – 45.
- 18.Айзеншток І.До етнографічних планів 1840-х років / І.Айзеншток // За Сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ ст. – 1929. – №4. – С.18 – 24.
- 19.Листи І.І. Срезневського до матері 1829 – 1834 рр. // Шамрай А. Харківська школа романтиків / А.Шамрай. – Харків, 1930. – Т.1. – С.226 – 229.
- 20.Костомаров Н.И. Историческая поэзия и новые ее материалы. Исторические песни малорусского народа с объяснением В.Антоновича и М.Драгоманова / Н.И.Костомаров // Вестник Европы – 1874. – Т.6.– №12.– С.573 – 629.

- 21.Пыпин А.Н. Подделка рукописей и народных песен / А.Н.Пыпин // Памятники древней письменности. –1898. – Т. 127. – С. 17 – 29.
- 22.Листи М.Костомарова до І.Срезневського.1838 -1846 рр. // Шамрай А. Харківська школа романтиків. / А.Шамрай. – Харків, 1930. – Т.3. – С.327 – 344.
- 23.Костомаров Н.И. Автобиография / Н.И.Костомаров // Костомаров Н.И. Исторические произведения.Автобиография.– К.,1990. – С.425 – 651.
- 24.Коцур А.П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. / А.П.Коцур– Чернівці, 2000. – 424с.
- 25.Костомаров Н.И. Об историческом значении русской народной поэзии/ Н.И.Костомаров // Костомаров М.І Слов'янська міфологія.Упор., приміт. І.П.Бейко, А.М.Полотай; вступна ст.М.Т. Яценка. – К., 1994. – С.44 – 200.
- 26.Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії [Репринтне відтворення видання 1923 р.] / Дорошенко Д. І. – К., 1996. – 320 с.
- 27.Ващенко В.В. Фактори формування історичної концепції в українській історіографії XIX ст.: автореф. дис.на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В.В. Ващенко. – Дніпропетровськ, 1998 – 17 с.
- 28.Короткий В.А. Оцінки «Исторических песен малорусского народа» В.Антоновича та М.Драгоманова на шпальтах періодичних видань другої половини 1870-х рр. / В.А.Короткий // УІЖ. – 2010. – № 6. – С.50 – 65.
- 29.Костомаров Н.И. Моя «Русская история» / Н.И.Костомаров //Вестник Европы. – 1876. –Т.5. – №9. – С.324 – 339.
- 30.Костомаров Н.И. Записки о Южной Руси изд.П.Кулиша Т-1й Рец. / Н.И.Костомаров // Отечественные записки. – 1857. – Т.112. – №6. – С.41 – 74.
- 31.Науменко В. Н. Костомаров как этнограф / В. Науменко // Киевская старина. – 1885.– №5. – С.35 – 44.
- 32.Грушевський М.С. Етнографічне діло Костомарова / М.С. Грушевський // Етнографічні писання Костомарова. Зібрані заходом Академічної комісії укр. історіографії / іст. Секція Всеукр. АН; Ред. М.Грушевський. – К., 1930. – С.9 – 24.
- 33.Костомаров Н.И. Предания первоначальной русской летописи/ Н.И.Костомаров // Вестник Европы. – 1873. – Т.1. – №1.– С.5 – 34.
- 34.Костомаров Н.И.Обзор сочинений писанных на малороссийском языке/ Н.И.Костомаров // Научно – публіцистичні і полемічні писання М.Костомарова.Зібрані заходом Академічної комісії укр. історіографії / іст. Секція Всеукр. АН; Ред. М.Грушевський. – К.,1928. – С.41 – 52.
- 35.Костомаров Н.И. Славянская мифология / Н.И. Костомаров // Костомаров М.І Слов'янська міфологія. Упор., приміт. І.П.Бейко, А.М.Полотай; вступна ст.М.Т. Яценка. – К.: Либідь, 1994.– С. 201 – 279.
- 36.Костомаров Н.И. Две русские народности / Н.И. Костомаров // Основа. – 1861. – №3. – С.33 – 80.
- 37.Абрамович Д. Переписка М.І.Костомарова з графінею А.Д.Блудовою. 1861–1880 рр. / Д. Абрамович // Україна:науковий двохмісячник українознавства.– 1926.– № 5. – С.80 – 90.
- 38.Лист П.О.Куліша до М.І.Костомарова від 11 вересня 1846 р.//Кирило – Мефодіївське товариство: у 3 т./ АН УРСР, Ін-т іст. та ін. ; Редкол.:
- 39.Неслуховский Ф. Из моих воспоминаний / Ф.Неслуховский // Исторический вестник. – 1890. – №4. – С.116 –154.
- 40.М. Костомаров: віхи життя і діяльності // Енцикл. довідник / Смолій В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В. ; за заг. ред. В. А. Смолія. – К., 2005.– 543 с.
- 41.Костомаров Н.И. Малорусские народные предания и рассказы.Свод М.Драгоманова. Издание Юго – Западного отделения Русского географического общества / Н.И.Костомаров // Етнографічні писання Костомарова.Зібрані заходом Академічної комісії укр. історіографії / іст. Секція Всеукр. АН; Ред. М.Грушевський. – К.,1930. – С.335 – 348.

42. Костомаров Н.И. Об отношении русской истории к географии и этнографии / Н.И. Костомаров // Исторична спадщина у світлі сучасних досліджень Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський (Пінчук Ю.А., Санцевич А.В., Герасименко Н.О., Нерод В.О.) : НАН України; Ін-т іст. України: За ред. Смолія В.А., Пінчука Ю.А. – К., 1995. – С. 166 – 182.
43. Киян О. Науковий опонент М.Костомарова / О.Киян // Київська старовина – 1993. – № 4. – С. 77 – 79.
44. Киян О. Володимир Антонович: історик, організатор «Київської історичної школи» / Киян І.О. – К., 2005. – 492 с.
45. Антонович В.Б. Три національні типи народні / В.Б. Антонович // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 90 – 101.
46. Антонович В.Б. Рец. на кн. Дибольд К антропологии малороссов / В.Б. Антонович – Дерпт, 1886 // К.С. – 1888 – Кн. 6. – С. 52 – 55.
47. Антонович В.Б. Погляди українофілів // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 143 – 153.

Олена Піскун

Північна Слобожанщина: на межі двох етносів.

Особливості заселення регіону.

Охарактеризовано етапи формування та заселення Північної Слобожанщини, особливості заселення Курських земель, а також доведено, що дана територія та її населення є етнічно українським.

Ключові слова: *Північна Слобожанщина, український етнос, колонізація, культура, мова, національний склад.*

Охарактеризовано этапы формирования и заселения Северной Слобожанщины, особенности заселения Курских земель, а также доказано, что данная территория и ее население этнически украинское.

Ключевые слова: *Северная Слобожанщина, украинский этнос, колонизация, культура, язык, национальный состав.*

Oharkteryzovano stages of formation and settlement of North Slobodian features Kursk land settlement, and proved that this territory and its population is ethnically Ukrainian.

Key words: *the Northern Slobozhanshyna, Ukrainian ethnos, colonization, culture, language, national structure.*

У період глобалізації та комп'ютеризації суспільства знання особливостей регіонів України становить цінність і для науки, і для практики. І найбільше – для практики державного будівництва, де конче небезпечними є експерименти із не виваженими адміністративно-територіальними перетвореннями. Потреби науки і

практики змушують рухатися далі – до соціологічного осягнення регіональної системи України. Поза як саме регіональні спільноти є головними структурними підрозділами національного життя, це сприятиме прогнозуванню розвитку нашої країни у різних царинах, об'єднанню українського етносу.

Так склалося, що землі досліджуваного нами історико-етнографічного регіону Слобожанщина є територіальними одиницями двох країн – України та Російської Федерації. Водночас Слобожанщина є пограничною територією.

Мета нашої розвідки – дослідити особливості формування та заселення території Східної Слобожанщини, проаналізувати особливості становлення та розвитку свідомості місцевого населення, розглянути його етнонаціональний склад.

В українській етнологічній науці практично відсутні ґрунтовні праці з дослідження особливостей Східної Слобожанщини. Її особливості висвітлено лише в поодиноких працях російських дослідників: О. Бережной [1], О. Василенко [3]. Вони розкривають особливості заселення слобідських земель, доводять, що це є етнічно українські землі. «Наприкінці XIX ст. вийшла стаття М. Плохінського, в якій автор зробив спробу розкрити процес колонізації Слобідської України на прикладі Курської губернії XVII – початку XVIII ст., вказавши при цьому населені пункти, засновані українцями. Російський історик І. Міклашевський у фундаментальній праці, присвяченій історії Московської держави, не оминув увагою освоєння слобідських просторів, до яких входили Курська та Воронежська губернії, розглянув питання національного складу населення, місць концентрації українців у регіоні, а також вказав, по-можливості, їхнє колишнє місце проживання» [5, с. 5].

Останнім часом з'явилися розвідки, в яких розкрито особливості Слобожанщини як порубіжної території. Це, зокрема, дослідження В. Колосова [7] та В. Кравченка [6]. Автори висвітлюють історію освоєння регіону в контексті сучасних пограничних досліджень, зокрема, увагу зосереджено на історичних та соціально-економічних особливостях російсько-українського пограниччя, формуванні української та російської національної ідентичності.

Проведено ряд досліджень з вивчення етнокультури населення Курської, Белгородської та Воронежської областей. Це, зокрема, дослідження М. Воропай «Етнокультура українців північно-східної Слобожанщини в II пол. XX – на поч. XXI ст.» [5] та розвідки російської дослідниці Л. Чижикової «Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры» [9], які вона проводила у 70-80-х роках XX ст. Найбільше уваги приділено вивченню матеріальної культури та історії регіону.

Східна Слобожанщина (Подоння, Північна Слобожанщина, Подонь) – етнічні українські землі, що розташовані зараз в межах Курської, Белгородської та Воронежської областей Російської Федерації. Часом саме до Східної Слобожанщини також зараховують південно-східну Слобожанщину, що нині знаходиться в межах Луганської області.

Характерною рисою заселення південних кордонів Російської держави в XVII ст. була наявність військовослужбовців через боротьбу з кочівниками. Регіон почав активно заселятися з 1653 р. після закінчення будівництва Білгородської лінії. Даний процес можна поділити на три етапи. Перший етап (1615-1646 рр.) характеризується посиленою боротьбою з кочівниками. На другому етапі (1646-1690 рр.) почали утворюватися повіти. На третьому етапі (1690-і – XVIII ст.) відбувається інтенсивне заселення земель Воронежської Слобожанщини [4, с. 5].

Робота з етнографічного дослідження Воронежської області активізувалася у 1920-ті роки. У 1954 р. з метою зібрання матеріалів для історико-етнографічного атласу «Русские» у кількох районах Курської, частково в Белгородській (а також в Орловській та Липецькій областях) працювала експедиція Інституту етнографії АН СРСР. Робота включає цікаві матеріали щодо вивчення традиційної культури та груп населення колишньої Курської губернії [8, с. 9].

Воронезька Слобожанщина, або Подоння – це низка південних районів Воронежської області, де компактно проживають українці, предки яких масово почали заселяти цей край ще у XVII ст. Видатний український історик Д. Багалій стверджує, що ця територія була заселена прадідами слобожан – древніми

русичами Чернігово-Переяславської землі й з домонгольської доби є дідиною українців. Представники російської історіографії також не заперечують приналежність цього краю древній і могутній Київській державі. «Область Дону,- пише С. Соловійов – довго перебувала поза руською історичною сценою, хоча наближеність притоків Оки до Верхнього Дону і його басейну – володіння рязанські, з одного боку, і чернігівські – з іншого, необхідно мали захоплювати й донську систему» [див.2, с. 5].

Ю. Брязгунов зазначав: «Місто Воронеж, започатковане царським указом від 1 березня 1586 р., вже 1590 р. зазнало нападу загону із 600 «черкас», як тоді називали українців, що знищили не лише споруди, а й самих мешканців. Постійна загроза з боку не лише Польщі, а, головне, - Криму змушує Московський уряд 1637 р. розпорядитися про нову прикордонну лінію, внаслідок чого з'явилися міста та остроги в районі річок Сосна, Тиха Сосна, Усерд, Ольшанка» [2, с. 6].

Окрім грубого втручання в ареал існування слобожан, царизм починає боротися і з самим устроєм козацьких полків: почалося знищення козацьких традиційних вольностей, а відтак, і покріпачення Слобожанщини. Один із ефективних способів знищення внутрішньої єдності й одноплемінної структури – адміністративна й територіальна реорганізація традиційного устрою. З дня заснування автономія Слобожанських полків контролювалася московською воєводсько-приказною та центральною владою. На місці козаки залежали від белгородського воєводи у військових питаннях.

З часом Воронезька Слобожанщина опинилася в оточенні великоросійського ареалу. Ю. Брязгунов зазначив: «Уже під час переселення ті великі маси населення, які прийшли сюди з усіх кінців України, через свою різноманітність утворили свою українську мову, яка не була схожа ні на галицький, ні на задніпрянський чи чернігівський її діалекти. Ще й сьогодні вона наближається до полтавської чи київської, яку Д. Багалій називав слобідсько-українською. Цю думку підтримали й учені-мовники на зламі XIX-XX ст. останнім часом російськомовне етнічне оточення впливає не лише на мову, а й на ментальність. Сама ж кількість українського населення у Воронезькій області з часу перших

поселенців потребує окремого дослідження: до революції ревізії та переписи населення засвідчують переважно його зростання, а в часи радянської влади, коли було заявлено про «розквіт усіх націй і народностей» на шляху до «світлого майбутнього», документи свідчать про зворотній процес» [2, с. 12-13].

Доволі різнобарвним був релігійний склад південно-східної частини Воронезького повіту. Тут оселялися розкольники, що сприяло поширенню різноманітних релігійних груп на території.

Таким чином, процес заселення території Воронезького краю закінчується наприкінці 1770-х років. Саме на цей час остаточно завершилося утворення населених пунктів, що існують і у наш час.

Увагу істориків при дослідженні Белгородської області зосереджено також на XVII столітті. Так, В. Загоровський у своїй книзі «Белгородская черта» докладно описує заснування міст у першій половині XVII ст., у тому числі Корочі (1638 р.), Яблонова (1637 р.), Нового Оскола (1647 р.), Верхососенська (1647 р.), Усерда (1637 р.) та Ольшанська (1644 р.). Підкреслено, що першими поселенцями краю є великороси. Також розглянуто причини раптового виникнення чисельних малоросійських слобод у другій чверті XVIII століття.

Історичні дані свідчать: «Під час проведення першої ревізії населення Російської імперії на початку двадцятих років XVIII ст. західні та центральні райони сучасної Белгородської області входили до складу Белгородської провінції Київської губернії, а східні райони – до складу Воронезької провінції Воронезької губернії. Кордон між Воронезькою та Белгородською провінціями проходив по кордону сучасного Валуйського району з Вейделевським районом, далі по центру Красногвардійського району і по кордону Красногвардійського та Волоконівського районів. На південному сході сучасної Белгородської області знаходились Верхососенський (північний захід Красногвардійського району) та Усердський повіти Воронезької провінції, а також Полатівський (південь Красногвардійського та схід Волоконівського районів), Новооскольський та Валуйський повіти Белгородської провінції. Територія сучасного Ровеньковського району входила до складу Острогозького слобідського полку» [1].

Інтенсивне заселення південного сходу Белгородської області українцями відбувалося у другій чверті XVIII ст. Результати ревізій свідчать про швидке захоплення пусток поміщиками та поселення на цих землях українців. Наприкінці 20-х років XVIII століття були заселені українцями Яблоновський та Новооскольський повіти. Інтенсивна колонізація Полатівського та Усердського повітів відбувалася вже у 30-40-ві роки XVIII століття.

У грудні 1779 р. утворено Воронежське намісництво у складі 15 повітів. Белгородська губернія скасована, Острогозький полк входить до складу Воронежського намісництва, Усердський, Верхососенський та Ольшанський повіти ліквідовані. Метою адміністративної реформи Катерини II було утворення повітів чисельністю 40-50 тисяч мешканців без урахування історичних та національних особливостей регіонів. На південному сході сучасної Білгородської області утворено три повіти – Ливенський, Бирюченський, Валуйський. Судячи з аналізу прізвищ мешканців слобод, більшість підданих малоросіян були вихідцями зі слобідських полків.

Схожою ситуація була і в місті Курську та на прилеглих територіях. Однак ще досі тривають суперечки з приводу того, коли було засноване саме місто Курськ. Доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії РАН А. Горський зазначав: «Еволюція політичних центрів східного слов'янства пройшла два етапи. Виникнення племенних князівств супроводжувалося появою «міст» - укріплених поселень, що ставали центрами цих утворень... Відомо кілька міст ранньосередньовічної Русі, які мали безпосередню спадковість з центрами племенних князівств: Ізборськ, Вітебск, Волинь». До них, за викладеними відомостями, належать також міста Курськ і Рильськ [10].

Московська держава вживала заходів з охорони південних кордонів. Ще в середині XVI ст. південна лінія захисту Московської держави – Засічна лінія – проходила через Оку, між Мещерськими та Брянськими лісами. Засновано постійну сторожову службу. Центри командування цими силами розташовувалися в Путивлі та Рильську. Після кількох татарських набігів Засічна лінія була

укріплена, а після закінчення будівництва Білгородської лінії Курський край був захищений від Вольного до Нового Осколу.

Отже, можна припустити, що в IX ст. Курськ вважався містом у сучасному розумінні, як центр торгівлі, металургійної та інших промисловостей. У кінці X ст. як місто – фортецю засновано Рильськ. Місто, вочевидь, отримало назву від річки Рило, при впадінні якої в Сейм і стоїть місто.

Рильське князівство у складі Російської держави було спочатку відносно самостійним. Лише 1523 р. його приєднали до Російської держави. Будучи розташованим на кордоні, місто мало велике стратегічне значення. На заході проходив кордон із Литвою, а з півдня та південного сходу – з Диким полем. Рильськ увійшов у найпівденнішу лінію укріплення. Після 1571 р. лінію рильських сторожів перенесено південніше, де зараз розташоване місто Грайворон.

Під час царювання Бориса Годунова по Русі проведено перепис населення. У кінці XVI ст. до складу Курського краю входила майже половина сучасного складу Курської області. До нього належали п'ять повітів: Курський, Фатезький, Щигровський, Тимський, Дмитріївський. Так, в епоху російського середньовіччя Курський край стає важливим військово – адміністративним і господарським регіоном Московської держави [10].

У XVII ст. продовжувалися набіги поляків на Курські землі. Для захисту південних кордонів у липні 1638 р. розпочато будівництво міста Обоянь як проміжного пункту для передачі повідомлень про напад татар.

Курський край стає центром торгівлі, особливо з Україною та Білоруссю. Саме через Рильськ здійснювалися торгівельно – економічні зв'язки російського та українського народів. З України через Рильськ до Москви пересилалися книги та інші предмети духовної культури українського народу.

У XVII ст. Курський край заселявся українцями, які втікали від гніту польської шляхти. Переселянцям, які селилися слободами, виділяли земельні ділянки, допомагали відновити майно. У цей час з'явилася слобода Медвенка,

мешканці якої досі переконані, що їхні пращури переселилися з-під Білої Церкви з України. Тут переважає українська мова, перемішана з російською.

За наказом царя Олексія Михайловича у 1664 р. збудовано місто Суджа. У «Топографічному описі Курської губернії» XVIII ст. зазначалося, що місто заселене «вихідцями з різних малоросійських та з-за Дніпра міст козаками та вільними малоросіянами» [10].

Навколо Суджі, а також в районі міст Суми, Лебедин, Харків, Миропілля будуються слободи для переселенців та служилих людей. Так, з'являються слободи Велике Солдатське, Сторожове, Козацьке, Біла слобода. Ця територія отримала назву Слобідської України Росії. Вона не входила до складу інших губерній і мала особливе підпорядкування. Тут було сформовано 6 козачих полків, які не тільки охороняли кордони, а й здійснювали адміністративну владу.

На початку XX ст. через складні умови життя мешканці Курського краю виїжджали в пошуках роботи в Москву, Харків, на Донбас та в інші промислові центри Росії.

Отже, етнічно населення Курщини є мішаним українсько-російським. Українці переважають на півдні і в західному Глушковському районі; росіяни - на півночі і в центрі.

Дані переписів 1897 і 1926 рр. найточніше відображають національний склад краю. Можна виділити райони з перевагою українського населення біля міст Суджа, Рильськ, Грайворон, Белгород, Шебекино, Валуйки, Новий Оскіл, Олексіївка, Бірюч, Короча. Значна українська громада зосереджена біля Курська та в самому місті. Росіяни є переважаючою більшістю в північних районах Курської області (до 95%), а також значною (40 - 60%) у районі Старого Осколу, Льгова, Обояні. На півдні і заході росіяни складають 10-50% [11].

У 1930-х роках були закриті українські школи, організації, газети. При подальших радянських переписах за установкою ігнорування наявності українців в краї і за політикою русифікації офіційна чисельність українців зменшувалася. Тепер багато нащадків українців і людей змішаного походження ідентифікують себе як росіяни (дані всеросійського перепису 2002 року) [11].

Не менш складним є і мовне питання. Українська мова використовується в частині сіл півдня та заходу у формі слобідського діалекту, або суржику. Російська мова домінує в містах і більшості сіл, особливо на півночі та сході. Є також у формі літературної мови і західного діалекта південноросійського наріччя російської мови. Це наріччя у фонетичному плані характеризується [г], у лексичному плані має багато слів, спільних з українськими, білоруськими літературними та діалектними.

Таким чином, у другій половині XVI – на початку XVII ст. посилюються переселення до Росії українців. У межах Слобідської України південніше Білгородської лінії превалювала українська колонізація. Упродовж XVII-XVIII ст. у південних районах Курських і Воронезьких земель – південніше Сейму, Тихої Сосни, по лівим притокам Дону – виникає безліч українських поселень, заселених вихідцями з Правобережної та Лівобережної України. Поселення українців групувалися у компактні етнічні зони (на півдні Воронезької губернії) або розташовані гніздами почергово з російськими поселеннями [8, с. 61].

Погоджуємося з твердженням Л.М. Чижикової: «Важливу роль у формуванні сучасної національної самосвідомості мешканців українського походження відіграло те, що Белгородська, Воронезька, Курська області, де завжди переважало російське населення, входять до складу Російської Федерації. При визначенні національності часто вирішальним стає місце народження та район тривалого проживання. Тому процеси етнічного змішування населення сильніше виражені в районах дисперсного розселення українців серед росіян, а також у тих селах, де понад два століття мешкали росіяни та українці. Тут уже поступово порушувалась національна відокремленість, відбувалося поступове зближення говірок і побутових особливостей місцевих мешканців» [8, с. 51].

На прикладі Слобожанщини можна простежити, яких етнічних, національних та соціальних змін зазнає історико-етнографічний регіон під впливом етнотериторіальних чинників.

Література та джерела

1. Бережной А.А. Заселение юго-востока Белгородской области в XVIII веке. // [http: www.vgd.ru](http://www.vgd.ru)

2. Брязгунов Ю. Воронежська Слобожанщина: життєдайна гілка українства чи результат «міжетнічної» інтеграції? // Пам'ять століть. – 2003. - № 1. – С. 5 - 29.
3. Василенко О.В. История заселения и хозяйственного освоения Воронежского края в XVII - XVIII вв.: Диссер. канд. ист. наук. – Воронеж, 2010. – 216 с.
4. Ветухов А.В. Из этнографических материалов по Харьковской губернии. – Харьков, 1905. – 7 с.
5. Воропай М.В. Етнокультура українців північно-східної Слобожанщини в другій половині ХХ - на початку ХХІ століть: Автор. дисер. канд. истор. наук. – К., 2009. – 18 с.
6. Кравченко В.В. Харьков/Харків, 2010. – 358 с.
7. Российско – украинское пограничье: 20 лет разделенного единства. / Под ред. В.А.Колосова и О.И.Вендиной. – М., 2011. – 352 с.
8. Чижикова Л.Н. Особенности этнокультурного развития населения Воронежской области // Советская этнография. – 1984. - № 3. – С. 3 – 14.
9. Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. – М., 1988. – 256 с.
10. www.old.kurskcity.ru
11. <http://ru.wikipedia.org>

Валерій Олійников

Звертання як характерна особливість текстів Богослужбового пісне співу в Українській Православній церкві.

Розвідка присвячена розгляду й аналізу наявності звертання у текстах богослужбового піснеспіву, а саме у недільних кондаках, у кондаках святим загальним та екзапостиларіях. Звертання також досліджуються у семантико-синтаксичному аспекті.

Ключові слова: *недільний кондак, кондак святим загальний, екзапостиларій, звертання, семантика звертання, три грами звертання.*

Исследование посвящено рассмотрению и анализу наличия обращения в текстах богослужебного песнопения, а именно в воскресных кондаках, в кондаках святим общим и экзапостилариях. Обращения также исследуются в семантико-синтаксическом аспекте.

Ключевые слова: *воскресный кондак, кондак святим общим, экзапостиларий, обращение, семантика обращения, три граммемы обращения.*

Research is devoted to consideration and analysis of presence of appeal in the texts of holy sings, namely in Sunday condacs, in condacs for the saints general and exapostilaries. Appeals are also investigated in a semantic-syntactic aspect.

Keywords: *Sunday condac, condac for the saints general, exapostilaries, appeal, semantics of appeal, three gramems of appeal.*

Однією з ознак християнського богослужіння є богослужбова музика. Її задача полягає в створенні сприятливої атмосфери для молитви, щоб помисли тих, які моляться, ставали піднесеними і щирими.

Проте, з погляду православної аскетичної, у богослужінні, на відміну від римокатолицького, смислової конкретності мелодія набуває тільки у поєднанні зі словом. Спів підсилює дію слова, надає йому символічне значення [12, с. 80]. Православні богослужбові піснеспіви «існують заради підготовки нашої свідомості до сприйняття таїнства» [18, с. 190]. Богослужбовий спів є деяким мелодійним чином, або порядком, що народжується чином, або порядком праведного богоугодного життя, першоджерелом якого, у свою чергу, являється споглядання Божественного Порядку, здійснюване в процесі аскетичного подвигу. Богослужбовий спів розглядається не як мистецтво, а як аскетична дисципліна, в чому корениться його принципова відмінність від музики, яка є саме мистецтвом [10, с. 5 – 6]. Св. Іоан Златоуст («Творенія святого отця нашего Іоанна Златоуста», 1899) вважав: «Духовныя пѣсни доставляютъ великую пользу, великое назиданіе, великое освященіе, и служатъ руководствомъ ко всякому любу мудрію, потому что и слова ихъ очищаютъ душу, и Духъ Святыи скоро нисходитъ въ душу, поющую эти пѣсни» [17, с. 152].

Першими творцями церковних пісень стали Василій Великий, Григорій Богослов, Іоан Златоуст і Амвросій Медіоланський. Солодкій отруті єретичного співу преподобний Єфрем Сирін протиставив складені їм самим гімни, в яких істинне вчення Церкви поєднувалося з піднесеними і зворушливими мелодіями, заснованими на началах учення святих отців і народженими зі самого духу внутрішнього християнського життя [10, с. 45]. На вісім голосів складав кондаки й ікони святий Роман Солодкоспівець. 863 кондаки преподобного перекладено з грецької мови ієромонахом Іаковом (Цветковим) [7, с. 1]. Остаточне формулювання принципу осмогласія, перетворення його на струнку і досконалу систему було здійснене преподобним Іоаном Дамаскіним [10, с. 46]. «Полный

октоихъ или параклитикъ сложился под перомъ Іосифа Пѣснописца и Феофана Начертаннаго, именами которыхъ надписываются полные октоихи въ старинныхъ рукописяхъ», – інформував І. Голубцов у книці «Изъ чтеній по церковной археологіи и литургикѣ» (1918 р.) [4, с. 230].

До піснетворчості були причетні і правителі держав. Наприклад, імператори Лев Премудрий і Костянтин Багрянородний складали євангельські стихири та екзапостиларії.

Архімандрит Гавріїл у своїй праці «Руководство по литургикѣ или наука о православномъ богослуженіи» (1886 р.) дає визначення такого виду церковного співу, як екзапостиларій: «Эта пѣснь въ воскресной службѣ и на нѣкоторыхъ Господскихъ праздникахъ замѣняетъ собою всedневный свѣтилень и имѣетъ мѣсто также послѣ канона. Название же свое эта пѣснь получила или отъ того, что она предшествуетъ разсвѣту дня и пѣнію великого славословія, или отъ того, что содержитъ въ себѣ обѣщаніе Спасителя послать на Апостоловъ Св. Духа и полатіе ихъ самихъ на проповѣдь Евангелія, или отъ того, что пѣнія єѣ въ Константинопольской церкви одинъ изъ пѣвцовъ былъ высылаемъ на середину храма. Творцомъ воскресныхъ экзапостиларій називаютъ Императора Константина Багрянороднаго» [3, с. 147 – 148].

«Греческим названієм кондакъ св. Романъ, очевидно, имѣлъ въ виду запечатлѣть навсегда для себя и другихъ память о томъ чудномъ видѣнніи, послѣ котораго онъ получилъ столь великое благодатное озареніе свыше... Кондакъ – краткий, значить: свертокъ или свитокъ. Кондакъ, согласно сему словопроизводству, есть такое церковное пѣснопѣніе которымъ (пунктуація джерела. – О. В.) вкратцѣ описываются: главная сила или содержаніе праздника, чествуемаго дня, или главныя и особенныя черты изъ жизни святаго» [6, с. 5], – описує ще одну богослужбову пісню ієромонах Іаков (Цветков) у праці «Кондаки и икосы разныхъ церковныхъ пѣснописцевъ» (1885 р.). М. Скабалланович доповнює, що кондак – це «...вид церковної пісні, що займає у ряді співів друге місце, – після тропаря; подібно до останнього, що зображує саму суть події, що святкується, але зазвичай з іншого боку, ніж тропар; якщо тропар дає картину

зовнішньої сторони події, то кондак – внутрішньої, або навпаки... Крім того, кондак зазвичай повніше зображує саму суть події, що святкується, ніж тропар, тому в тих випадках, коли на церковній службі може бути дане місце тільки однієї пісні свята, воно надається кондаку» [16, с. 689].

Святий Іоан Златоуст наголошував, що «...мы, наслаждаясь благоденствием и дарами Божиими, должны возносить Богу благодарственные пѣсни» [17, с. 153], тобто звертатися до Вседержителя. Тому не випадкова велика кількість звертань у текстах богослужбового співу. Оскільки основна функція звертання – привертання уваги співрозмовника [15, с. 22]. Звертання «...називає особу (або персоніфіковані предмети й поняття), до якої (яких) безпосередньо звертається мовець» [11, с. 178], напр.: Адам же торжествує, Владико, і Єва нині, з неволі визволяючись, радується, взиваючи: Ти єси, Христе, Той, що всім подаєш воскресіння (Недільний кондак, глас 1) [19, с. 298].

Метою дослідження є аналіз частоти використання звертання у недільних кондаках, у кондаках святим загальним та екзапостиларіях, а також розгляд звертання у семантико-синтаксичному аспекті.

Актуальність статті зумовлена тим, що конфесійний стиль на сучасному етапі розвитку мовознавства є найменше опрацьованим. Результати дослідження можуть бути використані для складання нових богослужбових текстів по прославленню українських святих. Тракткування ж звертання як синтаксичного явища суперечливе. І це теж говорить про важливість розвідки.

Н. Шведова в «Російській граматиці» (1980 р.) описує поширення речення включенням звертання («Звертання – це поширюючий член речення, ім'я у формі називного відмінку, можливо – із залежними від нього словоформами, що називає того, до кого адресована мова») [14, с. 163]. Н. Кручинани [8, с. 340 – 341], Л. Вяткина [2, с. 276 – 277] включають звертання у види ускладнення простого речення. В. Проничев заперечує можливість віднесення звертання до видів ускладнення речення, називаючи ці структури, услід за О. Шахматовим, іменниковими односкладними реченнями [13]. А. Ломов відносить звертання «до особливих явищ синтаксису», вважаючи, що звертання знаходиться поза

системою синтаксичних зв'язків, існуючих у реченні [9, с. 184]. У «Російській граматиці» (1980 р.) підкреслюється, що будь-яке речення з присудком у формі другої особи «з абсолютною регулярністю може поширюватися звертанням, що називає суб'єкт, який або позначений у підметі займенником, або не позначений зовсім» [14, с. 163 – 164]. Л. Дмитрієва вказує на існуючий зв'язок звертання зі складом речення і на те, що звертання характеризується функціональною двоїстістю: «...воно одночасно виражає вокативність і імперативну модальність» [5, с. 31].

У працях українських лінгвістів І. Кучеренка, І. Вихованця, А. Загнітка обґрунтовується наявність граматичного зв'язку звертання з реченням та виконання в окремих випадках (у поєднанні з наказовим способом дієслова) кличним відмінком (звертання в українській мові має спеціалізовану форму вираження – кличний відмінок) функції підмета [20, с. 174 – 175]. М. Мірченко вважає, що «підкатегорія звертання як центральну домінанту має значення другої особи, що передає іменникова форма кличного відмінка й дублює імператив дієслова» [11, с. 181], напр.: Двох ангелів усередині гробу побачивши, здивувалася Марія, і, не впізнавши Христа, запитала Його, як садівника: господарю, де ти поклав тіло Ісуса мого? (Екзапостиларій 8) [1, с. 259]. Саме це твердження візьмемо за основу дослідження.

Із семантичного погляду у функції звертання можуть виступати іменники та субстантивовані частини мови в прямому і переносному значенні, що означають (за К. Шульжуком [20, с. 175 – 176]):

– прізвище, імена, по батькові, псевдоніми і прізвиська (далі – модель 1: М. 1), напр.: Свято твоєї пам'яті шануючи й утішення душевне маючи, ми, всі вірні, до тебе, діво мученице (ім'я) славна, голосно взиваємо... (Кондак мучениці, глас 2) [19, с. 353];

– назви людей за їх родинними стосунками (далі – М. 2), напр.: Тому, шануючи тебе, до тебе взиваємо: «Від лиха визволяй нас повсякчасно молитвами твоїми, отче наш (ім'я)» (Кондак священномученикові, глас 4) [19, с. 350];

– соціальне становище, класову чи станову належність, посаду, звання, титул тощо (далі – М. 3), напр.: Як зірку пресвітлу, Церква назавжди здобула тебе, апостоле (ім'я), просвітлюючись даруванням многих чудес твоїх (Кондак апостола, глас 4) [19, с. 344];

– професію, спеціальність особи (далі – М. 4), напр.: Благодать зцілення прийнявши, ви, лікарі, преславні чудотворці, подаєте здоров'я тим, хто потребує (Кондак безсрібникам, глас 2) [19, с. 357];

– національність особи, місце її мешкання (далі – М. 5);

– назви різних частин тіла (далі – М. 6);

– назви демонологічних та міфічних істот (далі – М. 7);

– назви тварин і птахів та їх клички (далі – М. 8);

– назви рослинного світу (далі – М. 9);

– назви природних явищ (далі – М. 10), напр.: Громе Божественний, сурмо духовна, віри насадителю і єресей нищителю, Тройці угоднику, великий святителю (ім'я), завжди з ангелами стоячи, моли безпрестанно за всіх нас (Кондак святителів, глас 2) [19, с. 346];

– географічні назви (далі – М. 11);

– абстрактні поняття (моральні якості, переживання, психічний стан, почуття тощо) (далі – М. 12), напр.: Тому взиваємо до вас: «Радуйтеся, усіх посників основа» (Кондак священномученикам, глас 3) [19, с. 351];

– збірність, сукупність когось (чогось) (далі – М. 13);

– загальновідомі поняття культури і мистецтва (далі – М. 14), напр.: Громе Божественний, сурмо духовна, віри насадителю і єресей нищителю, Тройці угоднику, великий святителю (ім'я), завжди з ангелами стоячи, моли безпрестанно за всіх нас (Кондак святителів, глас 2) [19, с. 346].

Існує також інша класифікація звертання із семантичного погляду. За працею М. Мірченка, що побудована на матеріалі конструктивних граматичних категорій української мови – синтаксичних категорій речення, до підкатегорії звертання входять три грами: грама адресата й потенційного суб'єкта дії (далі – Гр. 1),

грамема акцентованого адресата й нейтралізованого суб'єкта дії (далі – Гр. 2) і грамема адресата з ідентифікаційною функцією (далі – Гр. 3) [11, с. 178].

Кличний відмінок як форма вираження підкатегорії має такі функціональні (формальні й семантичні) ознаки. Він вказує на адресата й водночас суб'єкта потенційної дії з первинною для нього формально-синтаксичною центральною позицією у структурі неелементарного речення. Кличний відмінок стосується передусім адресата-співрозмовника, якого суб'єкт-мовець спонукає до виконання дії, в якій адресат дії стає потенційним суб'єктом [11, с. 8, 178], напр.: Чистотою душевною і Божественною озброївшись, безпрестанні молитви, наче копії, міцно в руці тримаючи, переміг єси сили бісівські, отче наш (ім'я), моли безпрестанно за всіх нас (Кондак преподобному, глас 2) [19, с. 347].

Семантично складний кличний акцентованого адресата виокремлює первинну семантичну функцію – адресата – й семантично знебарвлює суб'єктивну функцію [11, с. 180], напр.: Воскрес єси із гробу, Всесильний Спасе, і пекло, побачивши чудо, злякалося, і мертві воскресли... (Недільний кондак, глас 2) [19, с. 299].

Також кличний відмінок може семантично дублювати займенникові іменники другої особи й виконувати іншу семантичну функцію – функцію ідентифікації [11, с. 181], напр.: Показуючи, що Ти людина за єством, Ти, Спасе, воскресши з гробу, споживав їжу, ставши серед учеників, навчав проповідувати хрещення покаяння... (Екзопостиларій 6) [1, с. 257].

Для аналізу наявності звертання у текстах богослужбового піснеспіву спочатку розглянемо недільні кондаки. Отримаємо такі дані: 1) всього недільних кондаків – 8; 2) загальна кількість речень (простих і складних) – 13; 3) загальна кількість звертань – 10. Частота використання звертання в структурі речення дорівнює 0,77 (рис. 1.а) звертання на одне речення (далі – зв./р.). Але розподілені вони нерівномірно. Так у кондаках гласів 4 і 6 звертання немає, а в 5 гласі – їх три.

У кондаках святим загальним: 1) загальна кількість кондаків – 24; 2) загальна кількість речень (простих і складних) – 32; 3) загальна кількість звертань – 36. Як

бачимо, частота використанні звертання в реченнях кондаків святим загальним ще вище (1,12 зв./р.) (рис. 1.б). При цьому в кондаку Святителеві – їх шість, у кондаку Безплотним Силам – чотири, а в п'яти текстах звертання відсутні.

Для більш точного висновку звернемо увагу на інший вид текстів богослужбового піснеспіву – на екзапостиларії: 1) загальна кількість екзапостиларіїв – 11; 2) загальна кількість речень (простих і складних) – 14; 3) загальна кількість звертань – 4. Частота використанні – 0,29 зв./р. (рис. 1.в).

З цього можна зробити висновок, що загальна частота використанні звертання є неоднаковою для різних жанрів і досить високою в цілому (0,85 зв./р.) (рис. 1.г). Але це число не є остаточним, оскільки досліджені були тільки усі екзапостиларії, а кондаків – тільки мала частина.

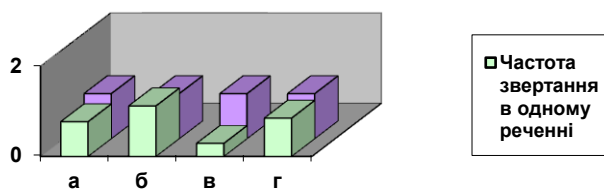

Рис. 1. Частота використанні звертання в структурі речення: а) у недільних кондаках; б) у кондаках святим загальним; в) у екзапостиларіях; г) загальна по а, б, в

Розглянемо ще звертання у семантико-синтаксичному аспекті. Отримаємо такий результат: у недільних кондаках найчастіше вживають модель № 1: у п'яти кондаках із восьми автори називають Бога на ім'я 9 разів. Один раз використовують модель № 3, інші моделі відсутні (рис. 2.а). Якщо розглянути звертання в системі синтаксичних категорій речення, отримаємо такі дані: грамема № 1 застосована 2 рази, грамема № 2 – 5 разів, грамема № 3 – 3 рази (рис. 3.а).

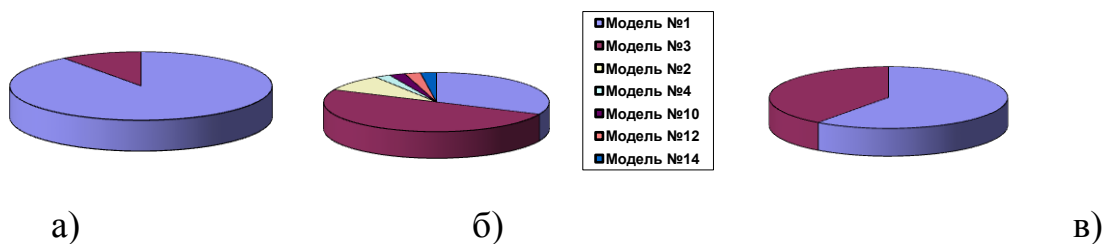

Рис. 2. Семантико-синтаксичне значення звертання: а) у недільних кондаках; б) у кондаках святим загальним; в) у екзапостиларіях

У кондаках святим загальним частіше використовують модель № 3 (22 рази); потім – модель № 1 (14 разів), модель № 2 – (4 рази), моделі №№ 4, 10, 12, 14 по одному разу, інші моделі відсутні (рис. 2.б). У системі синтаксичних категорій речення: грамема № 1 вживалася 17 разів, грамема № 2 – 4 рази, грамема № 3 – 15 разів (рис. 3.б).

В одинадцяти екзапостиларіях звертання застосоване тільки чотири рази: модель № 1 – 3 рази, модель № 3 – 2 рази (в одинадцятому екзапостиларії звертання виражене прикладкою – друже Петре) (рис. 2.в). Усі звертання в екзапостиларіях належать до розряду грамеми № 3 (рис. 3.в).

З усіх проведених досліджень можна зробити висновок. Звертання є характерною рисою конфесійного стилю. Частота його використання досягає 0, 85 звертань на одне речення. При цьому потрібно враховувати те, що це число торкається тільки досліджених текстів богослужбового піснеспіву і може варіюватися в подальших дослідженнях. У семантико-синтаксичному аспекті звертання частіше вживаються в значенні «прізвище, імена, по батькові, псевдоніми і прізвиська» (26 разів) і «соціальне становище, класову чи стану належність, посаду, звання, титул» (25 разів). Застосування інших моделей мінімально, або зовсім відсутнє (рис. 4.а). У системі синтаксичних категорій речення найчастіше вживаються грамема адресата з ідентифікаційною функцією (22 рази), грамема адресата й потенційного суб'єкта дії (19 разів). Грамема акцентованого адресата й нейтралізованого суб'єкта дії використовувалася 9 разів (рис. 4.б).

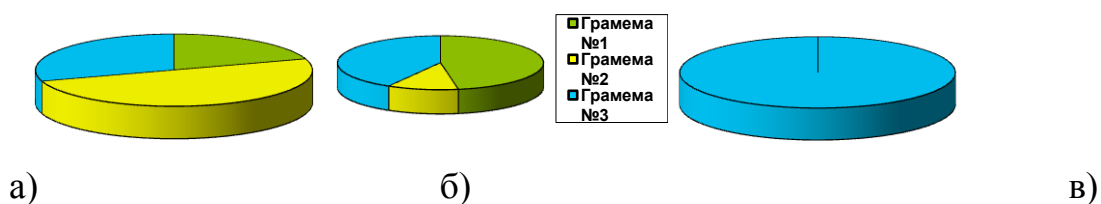
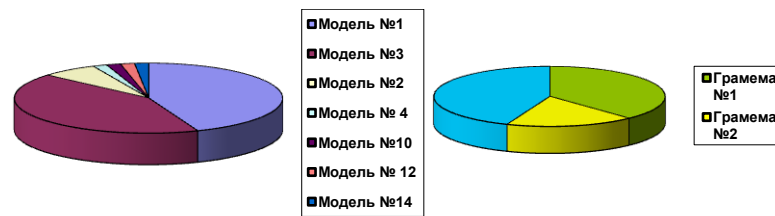

Рис. 3. Звертання в системі синтаксичних категорій речення: а) у недільних кондаках; б) у кондаках святим загальним; в) у екзапостиларіях

а)

б)

Рис. 4. а) загальне семантико-синтаксичне значення звертання у недільних кондаках, у кондаках святим загальним, в екзапостиляріях; б) загальне значення звертання в системі синтаксичних категорій речення у недільних кондаках, у кондаках святим загальним, в екзапостиляріях

Усі отримані дані неостаточні і вимагають подальшого дослідження для точного і правильного складання нових богослужбових текстів по прославленню українських святих.

Література

1. Воскресний Октоїх і загальна Мінея. – К., 2001. – 694 с.
2. Вялкина Л. В. Обращение / Л. В. Вялкина // Русский язык. Энциклопедия / [гл. ред. Ю. Н. Караулов]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Большая Российская энциклопедия; Дрофа, 1998. – С. 276 – 277.
3. Гавріиль, архимандритъ. Руководство по литургикѣ или наука о православномъ богослуженіи / архимандритъ Гавріиль. – Тверь, 1886. – 590 с.
4. Голубцовъ И. П. Изъ чтеній по церковной археологіи и литургикѣ / И. П. Голубцовъ. – Сергіевъ Посадъ: Складъ изданія въ книжномъ магазинѣ М. С. Елова, 1918. – 286 с.
5. Дмитриева Л. К. Обращение и вводный компонент: [лекции] / Л. К. Дмитриева. – Ленинград, 1976. – 48 с.
6. Иаков (Цвѣтков), діаконь. Предисловіе // Иаков (Цвѣтков), діаконь. Кондаки и икосы св. Романа Сладкопѣвца / діаконь Иаков (Цвѣтков). – М.: Типографія Л. Ф. Снегирева, 1881. – С. 1 – 8.
7. Иаков (Цвѣтков), іеромонахъ. Предисловіе // Иаков (Цвѣтков), іеромонахъ. Кондаки и икосы разныхъ церковныхъ пѣснописцевъ / іеромонахъ Иаков (Цвѣтков). – М.: Типографія Л. Ф. Снегирева, 1885. – С. 1 – 7.
8. Кручинани Н. И. Обращение / Н. И. Кручинани // Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред В. Н. Ярцева]. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 340 – 341.
9. Ломов А. М. Словарь-справочник по синтаксису современного русского языка / А. М. Ломов. – М., 2007. – 416 с.
10. Мартынов В. И. История богослужебного пения: [учебное пособие] / В. И. Мартынов. – М., 1994. – 240 с.
11. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – [Вид. 2-ге, переробл.] – Луцьк, 2004. – 393 с.
12. Осадча С. В. Літургічна природа православних богослужбових піснеспівів: культурологічний аспект / С. В. Осадча // Музичне мистецтво: [зб. Наук. статей] / [гол.

- ред. І. М. Пилатюк]. – Донецьк: Донецька державна музична академія ім. С. С. Прокоф'єва, 2008. – Вип. 8. – С. 78 – 86.
13. Проничев В. П. Синтаксис обращения / В. П. Проничев. – Л., 1971. – 88 с.
14. Русская грамматика: в 2 т. / [гл. ред. Н. Ю. Шведова]. – М., 1980. – Т. 2. Синтаксис. – 1980. – 709 с.
15. Синтаксис современного русского языка: [учебно-методическое пособие для вузов] / [сост. О. А. Лунина]. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 2007. – 43 с.
16. Скабалланович М. Толковый Типикон. Объяснительное изложение Типикона. С историческим введением / М. Скабалланович. – М., 2004. – 816 с.
17. Творения святого отца нашего Иоанна Златоуста, Архиепископа Константинопольскаго, въ русскомъ переводѣ: в 12 т. – С.-Петербургъ: Изданіе С.-Петербургской Духовной Академіи, 1899. – Т. 5. – Кн. 1. – 414 с.
18. Флоренский П. А. Философия культа / П. А. Флоренский. – М.: Мысль, 2004. – 686 с.
19. Часослов / [богословська комісія на чолі з Патріархом Київським і всієї Руси-України Філаретом]. – К., 2000. – 392 с.
20. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: [підручник] / К. Ф. Шульжук. – [2-ге вид., доп.] – К., 2010. – 408 с. – (Альма-матер).

Олена Стецюк

До аналізу раньослов'янської концепції походження українського народу в сучасній науковій інтерпретації (Л. Залізняка, В. Баран).

Аналізуються теоретичні положення про походження українського народу, зокрема раньослов'янської концепції сучасних дослідників Л. Залізняка і В. Барана.

Ключові слова: *етногенез, раньослов'янська і трипільсько-арійська концепції, праукраїнський субетнос, етнічна самосвідомість, анти, склавини.*

Анализируются теоретические положения о происхождении украинского народа, в частности раньослов'янської концепції современных исследователей Л. Зализняка и В. Барана.

Ключевые слова: *этногенез, раньослов'янська и трипольской-арийская концепции, праукраинский субэтнос, этническое самосознание, анти, склавини.*

The theoretical position of the origin of the Ukrainian people, in particular the concept of modern scholars ranoslov'yanskoyi Zalizniak L. and B. Ram.

Keywords: *ethnogenesis, ranoslov'yanska and Trypillian-Aryan concepts praukrayinsky subethnos, ethnic identity, anti, Sklavyns.*

Етнічна історія народу починається з народження її суб'єкта, того, хто її творить. Однак, на 21-му році незалежності вітчизняна наука ще не утвердила в суспільній думці загальноновизнаної концепції україногенезу і це стримує процес формування національної свідомості нашого народу.

Поставлене питання є складним для дослідження і дискусійним серед вчених, оскільки у давнину етнічна історія нашого народу була досить складною, що обумовлене різними міграціями, процесами метисації, асиміляції й інтеграції різних етносів. Проте, сьогодні наука спроможна більш чітко розібратися в цих питаннях. Значна роль у цьому належить новим досягненням у археології, антропології, етнології та лінгвістики.

Перш ніж розпочати дослідження етногенезу будь-якого народу, а в нашому випадку – українців, слід визначити чіткі критерії, які дають можливість встановити хоча б приблизно час появи етносу та етапи його становлення. Критерієм появи українського етносу, на думку одного з найавторитетніших сучасних істориків В. Балущка, є саме явище етнічного, даному разі українського етнічного, як засобу адаптації до певних природних і соціальних умов. Воно виявляється в наявності відповідної етногенетичної ніші, етнокультурних відмінностей, що виконують етнодиференціюючу роль; усіх можливих проявах етнічної самосвідомості, в тому числі на побутовому рівні; чіткого загальноприйнятого етнотерміна, сприйнятого всіма соціальними верствами і на всій етнічній території [1, с. 11-48].

На даний момент можна виділити чотири основні концепції етногенезу українців: пізньосередньовічна, києворуська, раньослов'янська і трипільсько-арійська.

Згідно з пізньосередньовічною теорією самобуття етнічна спільнота українців почала формуватися лише у XIV – XV ст. після розпаду єдиного давньоруського народу. Однак, ця концепція надто заідеологізована, вона пояснює імперські зазіхання на спадщину Київської Русі. У царській Росії офіційні ідеологи, підтримувані тогочасними істориками, сприймали всіх східних слов'ян як «единый русский народ» і починали його історію від Київської Русі,

вважаючи її найдавнішою руською державою [11]. Ця думка підтримувалася й у радянській історіографії і скоріше є помилковою. Адже важко повірити в те, що такий чисельний і своєрідний народ консолідувався саме під час деструкції і розпаду Русі, коли держава була розділена між сильними сусідами (татари, Литва, Угорщина, Польща). Тому процеси становлення самобутнього українського народу мали б відбуватися дещо раніше.

Відповідно до трипільсько-арійської концепції, українці є прямими нащадками трипільців та аріїв, які проживали на території сучасної України ще 6 тис. років тому. Першим, хто висунув дану концепцію був В. Хвойко, який відкрив і досліджував трипільську археологічну культуру. Він вважав трипільців предками слов'ян, оскільки ці хліборобсько-скотарські племена заселяли споконвічно слов'янські землі між Дністром і Дніпром, а в їхній матеріальній та духовній культурі спостерігається чимало рис, подібних до етнографічних ознак східнослов'янських племен [14]. Яскравими представниками трипільсько-арійської концепції сьогодні є Ю. Шилов, Ю. Канигін та І. Каганець, які, оперують у своїх гіпотезах скоріше не науковими фактами, а міфами [7, 8, 17].

Відомий археолог – сучасний дослідник трипільської культури М. Відейко вважає, що трипільсько-арійська теорія етногенезу українців набуває вигляду чергового релігійного вчення, яке покликане возвеличити Україну. Він стверджує, що сучасних прибічників трипільсько-арійської концепції можна назвати швидше міфотворцями, аніж ученими, бо в їхніх роботах є очевидним злиття наукового й окультистського, містичного. Через це, на його думку, ми не маємо права застосовувати суто науковий аналіз до робіт сучасних прибічників трипільсько-арійської концепції [4, с. 87-111]. До того ж на сучасному етапі дослідження трипільську теорію походження українського народу заперечують ряд фактів:

- носії трипільської культури були антиподом скотарського індоєвропейського світу, а оскільки українці належать до індоєвропейської сім'ї, вони не можуть бути прямими нащадками племен трипільської культури;

- деякі антропологічні подібні риси трипільців і українців ще не свідчать про етнічну спорідненість («чорні брови, карі очі») [10, с. 104-107];

– шукати відповідь у генетиці є теж неправомірно, адже шляхом таких досліджень можна казати, що всі народи і етнічні групи споріднені;

– протягом останніх 5 тис. років на українських теренах ще розвивалося в різні часи не менше сотні стародавніх етносів, слідами яких є численні археологічні культури.

Безумовно культурні надбання усіх стародавніх народів, які проживали на теренах нашої держави, вклали свою цеглинку у фундамент української нації. Проте це зовсім не означає, що трипільців, праарійців, кіммерійців, скіфів, сарматів, готів, гунів слід вважати праукраїнцями. Ці факти дещо руйнують безперешкодний шлях формування українського етносу з часів трипільської цивілізації, як найдавнішого у Європі і одного з перших у світі. Націоналізм в історії є позитивним явищем, однак завдання історика знайти об'єктивні відповіді на подібні питання, звести суб'єктивізм до мінімуму. Трипільсько-арійська ж версія є надто міфотворчою і мало доведеною науковими фактами.

За киеворуською концепцією, держава Київська Русь консолідувалася на основі праукраїнського субетносу. Багато істориків і дослідників цього питання генетично пов'язували історію Київської Русі з праукраїнцями, зокрема Я. Дашкевич, Г. Півторак тощо. Це підтверджено руськими і іноземними письмовими джерелами, даними антропології, лінгвістики, археології, етнографії й інших наук.

Л. Залізняк вказує, що нація – це одержавлений етнос, тобто держава постає як наслідок тривалого розвитку певного народу. Отже, народженню праукраїнської держави Русь мав передувати певний період бездержавного існування праукраїнців або їхнього націогенезу, що почався у ранньослов'янські часи.

На сучасному етапі етногенетичних досліджень ранньослов'янська концепція походження українців найбільш переконлива і доведена. Вона розроблялася кількома поколіннями українських вчених і на початку XX ст. була сформульована в загальних рисах М. Грушевським. За роки радянської влади, попри ідеологічний тиск і репресії, джерельна база проблематики суттєво

поповнилася. Особливо це стосується її археологічної складової. Якщо в Радянському Союзі повноцінно досліджувати україногенез було просто небезпечно, то дослідники української діаспори продовжили розробку цієї важливої тематики [10, 15].

За роки незалежності нашої держави пошуки витоків українського народу поновилися й у вітчизняній науці товаристві. Цій проблематиці присвячені праці багатьох сучасних дослідників Я. Дашкевича, М. Браїчевського, Я. Ісаєвича, Г. Півторака, В. Барана, Л. Залізняка, С. Сегеди, В. Балушка. Крім історії дослідження проблеми україногенезу, у цих працях подаються нові факти і аргументи, залучаються сучасні методики, наукові підходи і принципи на підтвердження і подальший розвиток започаткованої ще у ХІХ ст. класиками української історії та етнології ранньосередньовічної концепції походження українців. М. Грушевський, аналізуючи низку письмових джерел висунув припущення, що предками українців можна вважати наддніпрянський союз східних слов'ян, відомий візантійським авторам VI ст. під назвою Анти [5, с. 154-157]. У світлі новітніх досліджень даного питання його гіпотеза може бути дещо розширена і доповнена.

Грунтовний науковий аналіз і свою інтерпретацію даної концепції дає В. Баран. На території України в V – VII ст. існувало три суміжні групи слов'янських старожитностей: Празько-Корчацька культура між Дніпром, Дністром та Верхньою Віслою, де, за писемними даними, у цей час жили склавіни; Пеньківська культура в Середньому Подніпров'ї, де Йордан розміщує антів; Колочинська культура у лівобережній частині Верхнього Подніпров'я, ім'я носіїв якої невідоме.

У VIII – X ст. на основі Празької культури виникає Лука-Райковецька культура між Дніпром і Дністром, а пеньківські і колочинські пам'ятки входять одним із компонентів до Волинцівсько-Роменецької культури, ареал поширення якої охоплює Лівобережжя України. Другим основним складовим компонентом лівобережних культур стають празькі старожитності, адже склавіни у VIII – X ст. не лише зайняли усе Правобережжя, а й перейшли на лівий берег Дніпра. Про це

свідчить наявність на поселеннях і городищах Роменської культури керамічних форм, які типологічно пов'язані з посудом Празько-Корчацької культури, курганных поховань, а також печей, які були відомі лише на поселеннях склавинів [3, с. 80-94].

В свою чергу із старожитностями VIII – X ст. в хронологічному відношенні зв'язуються пізніші племена, що відомі завдяки Літопису Руському. На Правобережжі, де відкриті пам'ятки Лука-Райковецької культури, згадуються дуліби, деревляни і хорвати на Волині, у Верхньому Подністров'ї та Прикарпатті; на Лівобережжі Дніпра – сіверяни – носії Волинцівської та Роменської культур; крім того, поляни, уличі та тиверці, які у VIII – X ст. займали регіони, що характеризуються керамікою типу Луки-Райковецької. У VI – VII ст. цією територією проходила смуга пам'яток Празької і Пенківської культур [2, с. 212-218].

Отже, В. Баран науково обґрунтовує нові дані про походження українського народу. Завдяки новим дослідженням, новим джерелам, які ще не були відомі М. Грушевському, дослідник дещо доповнює ранньослов'янську концепцію україногенезу. Говорячи, що витоки українців варто шукати не лише у пенківських старожитностях, носіями яких були анти, а й у празько-корчацьких на території Верхнього Подніпров'я і Волині, де відкриті численні поселення склавинів. У своїй концепції В. Баран вирішальне значення відводить не антам, а склавинам, говорячи, що останні не лише у VI – X ст. на Правобережжі вписувалися в межі культури Луки-Райковецької, а й лівобережне плем'я сіверян виникає на змішаній анто-склавінській основі. Отже, склавини і анти були основою в національних етнокультурних процесах, і саме вони на етапі кінцевого розвитку стають ядром українського народу.

Авторитетним сучасним дослідником походження українського етносу є Л. Залізняк, який дає глибоке наукове обґрунтування ранньослов'янської теорії у своїй праці «Походження українського народу». Історик влучно зазначає, що етнос народжується тоді, коли формується кістяк його етнічного комплексу. Він вважає, що дехто з істориків-аматорів, знайшовши той чи інший елемент

українського етнокультурного комплексу в глибокій давнині (плахту в Шумері, мазанку в трипільській культурі, оселедець у хетів тощо), поспіхом проголошує згадані вище народи українцями.

Л. Залізняк вказує, що часом народження якогось народу можна вважати період, з якого простежується безперервний і поступовий розвиток його головних етновизначальних ознак. Безперервний розвиток слов'янської людності на українських етнічних землях (Волині, Прикарпатті, Поділлі, Київщині) простежується саме від празької людності V – VII ст., яка на думку академіка П. Толочка, започаткувала Київ 1,5 тис. років тому [13]. У попередніх століттях історія українських земель характеризувалися політичною, економічною і соціально-культурною нестабільністю, адже Європа була під впливом Великого переселення народів, до того ж у V ст. зазнала краху Римська імперія. Вже з кінця V ст. простежується поступовий розвиток праукраїнської людності.

Оскільки українці належать до слов'ян, то з'явилися вони не раніше появи слов'янства взагалі. Тому є всі наукові підстави стверджувати, що праукраїнці з'явилися на історичній арені у середині I ст. н.е. На генетично українських землях між Середнім Дніпром, Прип'яттю та Східними Карпатами у VIII ст. Празька культура, з якої дослідник веде відлік вітчизняної етнічної історії, трансформувалася у Лука-Райковецька культуру. Її пам'ятки залишили праукраїнські племена літописних волинян, хорватів, деревлян, полян, уличів, тиверців. Тому єдина слов'янська спільнота розпалася дещо раніше, свідченням цього є перш за все лінгвістичні дослідження. Авторитетними і науково доведеними є дослідження російського філолога XX ст. О. Шахматова, який вважав, що єдина праслов'янська мова розпалася в VI – VIII ст.. Свідченням того є той факт, що коли в IX ст. стародавній Київ почав об'єднувати навколишні землі у єдину державу, на них проживали генетично спорідненні, але вже різноетнічні племена східних слов'ян. Розмовляли ці племена на діалектах, які були схожі між собою, однак єдиної давньоруської мови вже не існувало [16].

Історична новизна концепції Л. Залізняка полягає в тому, що він пропонує розглядати слов'яногенез як відгалуження окремих слов'янських народів від

праукраїнського генетичного дерева, яке з кінця V ст. розвивалося на етнічних українських землях з центром на Волині. Аргументує свою точку зору наступними фактами:

- українці є прямими спадкоємцями мовних особливостей ранньослов'янської спільноти – це підтверджують мовознавчі дослідження;
- ядро українських етнічних земель збігається зі слов'янською прабатьківщиною.

Дослідник говорить, що праукраїнці, прабілоруси та праросіяни розвивалися власними історичними шляхами з початкових стадій формування цих етносів у першій половині I тис. н.е. Розглядаючи проблему слов'яногногенезу Л. Залізняк виокремлює не три, а чотири східнослов'янські народи, з яких українці найстарші. Білоруський, псковсько-новгородський, російський етноси фактично були відгалуженням від українського [6, с. 217-231].

Варто зазначити, що Л. Залізняк обґрунтовує дещо нові дані про походження українського народу. Історичні корені українського етносу сягають середини I тис. н. е. Інші східнослов'янські народи відокремилися від праукраїнського етнокультурного дерева, яке протягом 1,5 тис. років розвивалося між Прип'яттю, Східними Карпатами та київським Подніпров'ям. Генетично українська спільнота є спадкоємицею склавинів та їхніх нащадків деревлян, бужан, волинян, уличів, тиверців, хорватів, полян Північно-Західної України, меншою мірою антів Лісостепоного Подніпров'я. Саме на основі цього етноісторичного підґрунтя і постала українська держава – Київська Русь.

Отже, з наукової точки зору найбільш ґрунтовною і доведеною є ранньослов'янська концепція україногенезу. На сучасному етапі дослідження цього питання можна стверджувати, що більшість джерел (археологічні, писемні, лінгвістичні, антропологічні) вказують саме на це. Дану наукову теорію розвинули у своїх працях сучасні українські історики – Л. Залізняк і В. Баран. Однак, їхні праці містять суттєві відмінності.

По-перше, Л. Залізняк майже не відводить ніякої історичної ролі у формуванні українського етносу антам, що, можливо, є неправомірним, оскільки

не лише писемні, а інші групи джерел вказують на протилежне. До того ж Колочинська культура зовсім не бере ніякої участі у формуванні нашого народу, хоча територіально її пам'ятки розташовувалися на етнічних українських землях – лівобережній частині Верхнього Подніпров'я. Про вищевказане свідчать археологічні дані, а оскільки на період існування Колочинської культури припадає час формування українського етносу, то в цей процес мали б включитися і ці старожитності. Проте В. Баран, на відміну від Л. Залізняка пов'язує україногенез із Празькою, Пеньківською і Колочинською культурами.

Л. Залізняк подає цікаву думку про відгалуження інших східнослов'янських народів від праукраїнського. Ця концепція отримала підтвердження в даних археології, антропології і лінгвістики і має право на існування. Звісно, серед плеяди східнослов'янських вчених вона навряд чи колись стане загальноприйнятою, адже принижує національний фактор інших східнослов'янських народів. Російська етнічна історія, на думку вченого, почала своє формування лише з XIV – XV ст. Сумніваємося, що російські історики визнають науковість даної концепції.

Власну інтерпретацію раньослов'янської теорії походження українського народу дає В. Балушок. Відповідно до вищезазначених критеріїв дослідник говорить, що українська етногенетична ніша завершує своє формування на рубежі III і IV чвертей I тис. н. е., після чого починається процес генезису власне українського народу. Критерієм визначення завершення етногенезу українців є етнічна самосвідомість (у працях В. Барана і Л. Залізняка не відводиться ніякої ролі самосвідомості, або просто ігнорується), відображена у відповідній самоназві. Поширення першого українського ендоетноніма на всі слов'янські землі Південної Русі, а отже, і формування відповідної самосвідомості, достатньо добре відображено у джерелах і припадає на кінець XII – початок XIII століття. Ця версія стосовно україногенезу доповнює дослідження Л. Залізняка і В. Барана.

В цілому, варто зазначити, що проблема походження українського етносу – одна з найбільш дискусійних в історичній науці. Вона породжує велику кількість суперечок та міфів. Тому першочерговим завданням професійних науковців є

пошук наукової істини, яка базується на детальному аналізі визнаних фактів, а не оперує міфами.

Так, відомий український антрополог С. Сегеда закликає створити міждисциплінарну комісію з етногенези українців, до роботи в якій необхідно долучити провідних науковців із різних галузей гуманітарних знань [12, с. 68]. Але, на жаль, поки такої комісії не створено, і фахові вчені намагаються висвітлювати різні аспекти цієї складної етногенетичної проблематики (лінгвісти – лінгвістичні, археологи – археологічні, антропологи – антропологічні), публікуючи результати своїх праць в малодоступних широкому загалу читачів фахових виданнях і це, безумовно, проблема вітчизняної історичної науки. Не можна допускати і того, щоб у суспільстві переважали науково не обґрунтовані теорії етногенезу українців.

Як бачимо, проблема походження українського народу залишається відкритою. Проте кількість даних не лише фахових, але й міждисциплінарних досліджень вже є достатньою для затвердження загальноприйнятої концепції україногенезу. Відповідно до сказаного, ми вважаємо найбільш обґрунтованою і науково доведеною раньослов'янську теорію. Проте, і серед прихильників цієї концепції є суттєві розбіжності, тому для об'єктивного аналізу поставленої проблеми необхідно враховувати дані міждисциплінарних досліджень і точки зору різних науковців, проводити різносторонній аналіз і джерел, і історіографії.

Література:

1. Балушок В.Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. – Біла Церква, 2008. – 304 с.
2. Баран В.Д. Давні слов'яни. – К., 1998. – 336 с.
3. Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дніпром і Прип'яттю. – К., 1972.
4. Відейко М. Пригоди священної Аратти // Новітні міфи та фальшивки про походження українців: Зб. статей. – К., 2008. – С. 87–111.
5. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1991 – Т. 1 – 1991. – 736 с.
6. Залізняк Л.Л. Первісна історія України. – К., 1999. – 263 с.
7. Каганець І.В. Арійський стандарт: Українська ідея епохи Великого Переходу. – К., 2004. – 384 с.
8. Канигін Ю.М. Шлях аріїв: Україна в духовній історії людства: Роман-есе. – 5-те вид., допов. – К., 2008. – 528 с.
9. Літопис Руський (За Іпатським списком). – К., 1989. – 591 с.
10. Петров В. Походження українського народу. – К., 1992. – 248 с.

11. Півторак Г.П. Українці: Звідки ми і наша мова. – К., 1993. – 200 с.
12. Сегеда С. Міфологізація походження українців (проблема Трипілья) // Новітні міфи та фальшивки про походження українців: Зб. статей. – К., 2008. – с. 67–73.
13. Толочко П.П. Чи існувала давньоруська народність? // Археологія. – 1993. – № 3.
14. Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (с комментариями и иллюстрациями). – К., 2008. – 160 с.
15. Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. – Нью-Йорк, 1964.
16. Шахматов А.А. Очерки древнейшего периода истории русского языка. – Пб., 1915.
17. Шилов Ю.В. Джерела витоків української етнокультури XIX тис. до н.е. – II тис. н.е. – Київ, 2002. – 272 с.

Розділ 3.

Регіональні та етнічні особливості матеріальної, духовної культури і громадсько-політичної діяльності українського та інших етносів, які проживають в Україні.

Юрій Шолов

Про виникнення та перспективи педагогіки.

Аналізуються джерела виникнення педагогіки у давній доробовласницькій державі – цивілізації Аратта VII – III до н.е.

Ключові слова: Аратта, «Веда словена», педагогіка, Кам'яна Могила.

Анализируются источники возникновения педагогики в древней доробовласницьком государстве - цивилизации Аратта VII - III до н.э.

Ключевые слова: Аратта, «Веда словене», педагогика, Каменная Могилаю.

Analyzes the sources of pedagogy in ancient doravlasnytskiy state - civilization Aratta VII - III BC

Keywords: Aratta, "Veda Slovenes", pedagogy, Stone Grave.

Педагогічні постулати останніх століть не сягають глибше біблійних часів рабовласництва й наступних, також тоталітарних епох. Вважається, що найдавнішими свідченнями про державну освіту є зображення й тексти шкіл Шумеру та Єгипту III тис. до н. е. З іншого боку, значний внесок у розвиток сучасної педагогіки належить радянській культурі. А тут вважається, що цей внесок зроблено Макаренком та Сухомлинським з оглядом на традицію виховання молоді козаками Запоріжжя й українським селянством – яка засновувалася не на державних, а на більш давніх за походженням родинно-общинних підвалинах.

Проте останнім часом ці дві позиції переглянуто: знайдено їх спільний виток у найдавнішій державі Аратта VII-III тис. до н. е. Вона знаходилася в Дунайсько-Дніпровському регіоні. Апофеоз Аратти відображує археологічна

культура 5400-2250 рр. до н. е. з умовною назвою Кукутень-Трипілья, яку через її фігурні міста тощо (див. малюнок) вдалося пов'язати з найпершим Священним Писанням – із «Ведою словена», загальний обсяг якої сягає близько 3500 сторінок [4; 5; 9, 10].

Знайшовши «Веду словена» у болгарській Македонії, сербський етнолог С. Веркович вперше опублікував деякі її пісні в Москві 1867 р., у матеріалах чергового з'їзду Імператорської Археологічної комісії. Дослідник вірно визначив індоєвропейську належність і всесвітнє значення свого відкриття. Його достеменність була перевірена й підтримана науковцями та урядом Франції; дослідник поразумівся на цій ниві й з російським самодержцем Александром II. Узявшись за петербурзьке видання «Веди», ліберально налаштований цар-реформатор надихався такими фактами й висновками (з листів до нього С. Верковича): «Этот чудесный памятник хранит воспоминания о начальной цивилизации рода людского и по важности своей превосходит все известные древние памятники... Кто из славянских ученых будет так счастлив, чтобы вникнуть первым в (...) государственный порядок и взаимные отношения того народа, который был основателем этой неизвестной первобытной всемирной образованности, сохранившейся в песнях Веды?... Особенно рельефно воспеваются искренность, самоотвержение, дружелюбие, правдивость, великодушие, самое нежное милосердие к сиротам и вдовицам, и беспредельно непоколебимое благоговение и преданность к Богу и Царю. Тогда всё государство представляло одну большую семью, члены которой стояли друг за друга непоколебимо, как стена» [5, с. 661-662].

У цьому визначенні відображується кредо педагогіки найдавнішої цивілізації «золотого віку». Його Аратта складалася із міст-держав (ведичне каліца, споріднене з поняттями коло й околиця, а також з наступним латин. *civilis* > цивілізація), основою яких було сільське господарство. Бачимо як родинний, так й державницький полюси тієї цивілізованої вже педагогіки; є в ній і Всесвітньо-Божеський стрижень. Наочно це видно у тих фігурних містах Аратти-«Трипілья» [10, с. 45-63], вулиці й квартали яких утворюють відповідності образам та сюжетам

«Веди словена»: Всесвітнього змія навколо прайця (архетип зачаття, за Ф. Кейпером), Праматері, колиски новонародженого Сонця та ін. До того ж у аратто-«трипільському» місті біля сучасного села Майданецьке на Черкащині, план якого відповідає українській писанці з Березинією (мал.: 2), знайдено чимало глиняних «фішок для лічби» та три уламки горщиків з мальованими й рельєфними письменами [3, с. 98-109]. А про наявність педагогіки у містах Аратти свідчать такі рядки «Веди»:

Да си роде млада БОГА,
млада БОГА и Коледа;
на лику му ясну сланце,
ф рука му Златна Книга,
а на Книга ясни звезди...
Вера хми ф Златна Книга:
млада си БОГА уверували,
чи си слел ут небету,
ут небету на земета,
да утемне млади юнаци;
млади юнаци, малки моми,
чи са на БОГА гюнеф сторили...
Уттога му песна устанала,
та са пее ф наше селу,
ф наше селу и фаф града,
ой, Коледе, наш Коледе!

Тут мовиться про Родздво та просвітницьку місію небесного БОГА Коляди [4, с. 253-256 и др.; 11]. Вдруге, як Спас-цар, народившись на землі, пішов Він із «Зоряною книгою» в руках навчати нею молодь. Заснований на тому «Златий Канон» надалі прийняла найперша цивілізована людина – Іма, засновник землеробства та міст і найпершої держави-каліци, її Кайле-града. Зазначено розділи тієї Священної Книги, за якими цар Іма навчає дітей та готує із них перших державників [5, с. 390]:

Има-царе ред му дойде,
та си дойде в наше селу,
ф наше селу, ф наши кши;
ша ми учи малку дете...
да си пее *Ясна книга*,

Ясна книга и *Ратина*,
и Ратина и *Звезница*,
и Звезница и *Земница*.
Йоше учиш малку дете
да си пише на *Златна Каница*.
И на царе да си праща *Бела книги*,
Бела книгу црну писму,
ега си порасне малку дете, –
на царе е млада войвода.
Ф десна му рука *Златна Кондиле* –
и на царе прва рескица.

Тут перед нами картина злагодженої взаємодії навколо БОГО-Царського стрижня як родинного, так і державницького полюсів тодішньої педагогіки. Тлом картини виступає Всесвіт. За незчисленними даними писемних та літературних пам'яток історичної Аратти, археології трипільського кола та етнології індоєвропейських народів, – відомо таке: жінки народжували у особливих храмах, а еліту суспільства – у гробницях (подібно до Родздва Коляди [4, с. 88-124; 11, с. 12, 30]); планування міст було міфоритуально насиченим і меморіальним, бо втілювало фігури й діяння Богів та героїв; архітектура кожного будинку відображала будову землі та неба, календарну взаємодію їхніх Древа й Світил. Ось на цьому всесвітньому тлі людського побуту, праці та свят послідовно розгорталося навчання дітей і молоді. При цьому 1) загальноосвітньою є «Зоряна Книга» БОГА Коляди, де мовиться про річні коловороти світу й буття; 2) середня освіта набувається згідно «Золотого Канону», що має розділи Ясної праці й пожертв, Ратного захисту, Зоряного календаря, Земної екології та географії; 3) за «Білою книгою» спеціалізуються майбутні воєводи, адміністрація; 4) за «Золотим Правом» готується рескица, еліта держави... Щось подібне намагається відтворити найсучасніша педагогіка. Проте 9-5 тисячоліть назад вона була незрівняно якіснішою й потужнішою, що було наслідком «золотого віку» общинного ладу (який почав відроджуватися у XX столітті як комуністичний, демократичний тощо).

Наочні уявлення про зазначені книги надає нині протошумерський архів XII-III тис. до н. е. Кам'яної Могили на Запоріжжі. Серед цього зібрання конспектів літопису та священних текстів (повністю які, за індоєвропейською традицією навіть

сучасної Індії, існували лише в усній формі) виділяються терміни PI-sangu «Розум жерця» та PI-šu «Розум закону» [2, с. 692-694], відповідні нашим поняттям орнаментика писанок й інформатика письма. Те й інше міститься також на кераміці трипільського кола, маючи звідтіля обопільний вихід на писані прясла троянців й слов'ян кінця II тис. до н. е. – початку II тис. н. е. [2, с. 39-57; 7, с. 249-252]. Освітнянською ж посередницею між цима поняттями, між писаннями БОГА Коляди й царя Іми, у «Веді словена» виступає життєдайна Самовіла. Вона хранителька найпершого Писання не тільки слов'ян, але й інших народів. За свідченням вавілонського історика Бероса, таке Писання зберігалось в Скіфії; за свідченнями грека Палефата, воно було на звороті Золотого Руна, за яким еллінські аргонавти плавали до Єї (острів серед Боспора Кімерійського, тепер Тузла у Керченській протоці; Колхіда стала метою команди судна «Арго» у пізніших легендах). Греки і римляни шанували хранительку найдавнішого Писання під іменем Сивілли тощо; вона була відома також на островах Середземномор'я, у Малій Азії, Ірані, Палестині, Єгипті... У монографіях Ю. Шилова [6-12] простежується, як традиції найдавнішої держави Аратти-«Трипільля» доживають до Арти-Арсанії у складі Русі. А школяри сьогоденної Росії знайомляться зі «Звёздной Книгой Коляды» (М., 2004) у викладенні московського літератора О. Асова [5].

Таким чином, маємо підстави вважати відповідні сюжети VI-IV тис. до н. е. «Веди словена» найдавнішим посібником з державницької педагогіки людства, зокрема – слов'ян-українців (відомих також як орачі-оратаї часів Русі, арси-аротерос часів Боспору та Скіфії), автохтонних спадкоємців Аратти...

Вшановуючи нині просвітницьку діяльність святих Кирила й Мефодія, не забуваймо й згадану першим із них доцерковну руську писемність Тавриди настільки розвинену, що той (винахідник, як невірно вважається, слов'янської писемності) «обрете ту Евангелие и Псалтырь роушскими письмены писано» [11, с. 21; та ін.]. Згадка про це письмо у «Велесовій книзі» [1, дощ. 8 (3): 4] пов'язана із закликом зберігати засади ведичної педагогіки від нищивного тиску греко-візантійської ідеології рабовласництва, яка

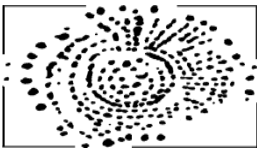
устава на ны пысьмено све,

абы яхом оно а трачехом све оспомынье.
Ту боть тен іларе іжь хочашеть уцете дѣте наше,
должен ста ховате сен во домьех овех,
абяхом го незна уцлеша на нашъ пысьма
а нашем Бзѣм правіте требіщья.

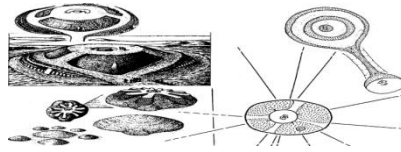
(«...встановила нам письмо своє, щоб взяли (ми) його і втратили власну традицію. І той паламар, який хоче вчити дітей наших, мусить ховатися (від візантійської влади) по домівкам тих, хто прагне навчатися нашому письму і нашим Богам правити треби»). Відтоді, коли було написано ці рядки, минуло десь півтора тисячоліття. Але позиція авторів Влес-книги початку християнізації Русі залишається актуальною досі.

...Чи збережуть українці та й людство традицію 9-тисячолітньої педагогіки Вед – чи ж остаточно розчинять її у доктринах релігій, інтернаціоналізму, глобалізму тоталітарних часів? Що переможе: народна, громадська культура життя – ачи державницька, рабовласницька ще установка на "кінець світу"? Яке місце займає педагогіка у цьому протистоянні полюсів «+» і «–» сучасної цивілізації?

Закономірно-історичні процеси неоправославія, демократизації, самоврядування – що розгортаються у нинішньому та двох минулих століттях – вказують на реальність перемоги одвічних, народних основ; на відповідну до них трансформацію державних, зокрема педагогічних доктрин. Поставлені ж вище питання стосуються термінів та жертв, які несуть народи при цьому, черговому переключенні своїх культур з режиму «ручного, тоталітарного управління» суспільством на первинний для цивілізації режим «самоврядування, автопілоту». Альтернативою вимушеного (війнами, епідеміями тощо) переключення є свідоме (науково виважене, освітянсько забезпечене). Відповідно до цих двох варіантів закономірного переключення розвитку цивілізації в епоху Науково-технічної революції, існує й два полярних типи педагогіки – необхідні співіснування і взаємодії яких не знімають, проте, відповідальності педагогів за дозування складових альтернативи та за її кінцевий результат.

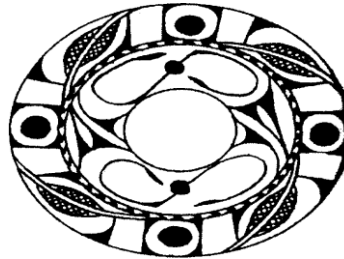
А

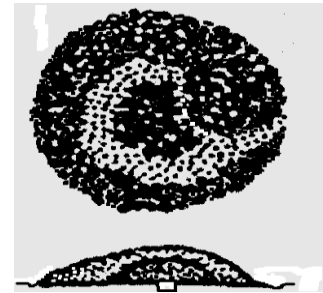
Б

1. План міста **Петрени** (Молдова).

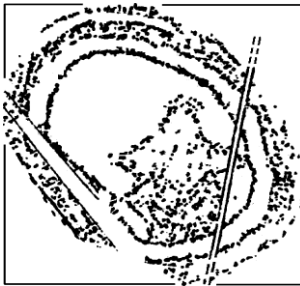
Відповідна символіка Сонця й Місяця у досипках курганів біля Молочанська (А) і Старосілля (Б), змії з яйцем у кургані Усатова (Г), а також усіх цих символів на три пільській посудині з поселення біля с. Тальянки на Черкащині (В).

В

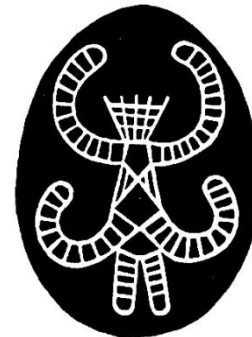

Г -

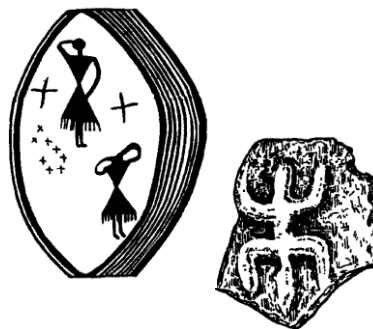

А

сучасне

Б

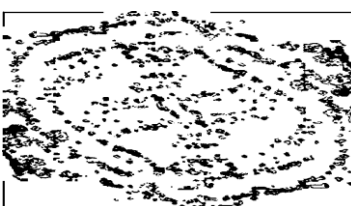

В

Г

сучасне

2. Основа плану міста **Майданецьке** на Черкащині. Відповідні зображення танцюристок й породіллі на трипільських посудинах з Бринзень і Трушешти (А і В, Молдова), а також у будові кургану біля с. Володимирівка (Б) й на українській писанці (Г).

3. «Колиска новонародженого Сонця» у дзеркальній основі планування міста біля

Федорівки на Кірово-
градщині й відповід-
ний орнамент чаші з
поселення поблизу
с. Коновка.

Фігурні міста Аратти-«Трипілля» 4100-3500 рр. до н. е.
з символікою Сонця та Місяця , зачаття (1), Праматері (2) й колиски (3).

Література

1. Велесова книга / Переклад і ком. Лозко Г. С. – К., 2002. – 368 с.
2. Кифишин А. Г. Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII-III тысячелетий до н. э. – К., 2001. – 872 с.
3. Мицик В.Ф. Священна країна хліборобів: Міста й селища Трипільської цивілізації у міжріччі Південного Бугу і Дніпра та околиць. – К., 2006. – 264 с..
4. Попов С. Българският Коледа във «Веда словена». – Варна, 2010. – 300 с.
5. Славянские Веды / Сост. и ком. Асов А. И. – М., 2003. – 704 с.
6. Шилов Ю. А. Прародина ариев: История, обряды и мифы. – К., 1995. – 744 с.
7. Шилов Ю. О. Древня історія України у контексті світової цивілізації. Навчальний посібник. – К., 2007. – 280 с.
8. Шилов Ю. А. Основы славянской цивилизации. – М., 2008. – 784 с.
9. Шилов Ю. О. Історична Аратта чи археологічне «Трипілля»? – К., 2009. – 74 с.
10. Шилов Ю. О. Аратта за «Ведою словена» і пам'ятками трипільської культури та іншими науковими джерелами. – К., 2010. – 118 с.
11. Шилов Ю. А. СПАС : Коледа и Христос. Величайшая тайна истории. – К., 2011. – 30 с.
12. Ursulescu N., Dergacev V., Shilov Y. Cucuteni-Trypillia : a Great Civiliz-ation of Old Europe // Catalogue. – Rome–Vatican, 2008. – 278 p.

Юрій Руденко

Національна самобутність і висока ефективність козацької педагогіки.

Розкриваються культурно-історичні засади козацької педагогіки, яка зароджувалася на першому етапі становлення козацтва як складової частини української народної педагогіки.

Ключові слова: педагогіка, козаки, український народ, виховання, національний характер.

Раскрываются культурно-исторические основы казацкой педагогики, которая зарождалась на первом этапе становления казачества как составной части украинской народной педагогики.

Ключевые слова: педагогика, казаки, украинский народ, воспитания, национальный характер.

Uncover the cultural and historical foundations of Cossack pedagogy, which originated in the first stage of the Cossacks as a part of Ukrainian folk pedagogy.

Keywords: education, Cossacks, Ukrainian people, education, national character.

Історія нашого народу свідчить, що українське козацтво було надзвичайно потужним, високодуховним і рятівним феноменом в його долі. Століттями перебуваючи в оточенні авторитарних монархічних, мілітарних країн ханського Криму, султанської Туреччини, королівсько-шляхетської Польщі і самодержавної Московії-Росії, український народ героїчно захищав свої природні права на власне життя, будівництво самостійної і рівноправної з іншими країнами козацької держави. Завдяки українському патріотизму, волелюбній духовності козаки створили дві форми національної державності – Землі вольностей Війська Запорізького (Запорізьку Січ) і Гетьманщину, могутні козацькі Збройні Сили, козацький демократичний лад, який відповідав національному характеру українців, та інші матеріальні і духовні пріоритети. Окреслену козацькими шаблями етнічну територію наших предків стали називати Козацька земля, Україна.

Зазначимо, що козаки були кров від крові і плоть від плоті народної. Будучи невід'ємною частиною рідного народу, козаки боролися не лише за свої станові, а й за загальнонаціональні інтереси. Вони розвивали козацьку філософію, ідеологію, психологію, лицарську мораль, високу правосвідомість, козацьку культуру, насамперед мистецтво бароко, фермерське господарство, інші ефективні економічні відносини.

Велика культурно-історична заслуга українських козаків полягає в тому, що вони створили національну козацьку систему освіти і виховання. Базовими ланками її були січові, сотенні і полкові школи, чотири ступені козацько-лицарського виховання дітей і молоді: дошкільне родинне, родинно-шкільне, підвищена і вища освіта (в колегіумах, Острозькій і Києво-Могилянській

академіях та зарубіжних університетах) і національно-патріотичне, лицарське загартування молоді в Запорізькій Січі, інших козацьких осередках, походах і боях з ворогами.

Підкреслимо, що ще напередодні Козацької доби, на першому етапі українського Відродження поглиблювалися і збагачувалися морально-духовні, героїчні лицарські традиції, витoki яких сягали в славу епоху Київської Русі-України і навіть раніше. Розвиваючись, освітні і виховні традиції, звичаї козаків удосконалювалися, набували системного характеру і успішно реалізовувалися в народному житті та побуті, насамперед у козацько-лицарській системі навчання і виховання.

Наше дослідження переконливо свідчить про те, що на першому етапі українського Відродження вирізьбилися козацькі освітньо-виховні цілі, завдання, ідеї, принципи, виховні ідеали, моральні і духовні цінності, підходи, форми і методи роботи з дітьми і молоддю, які мали велику специфіку порівняно з традиційною народною педагогікою та педагогічною системою, яка застосовувалася в той період у навчальних закладах. Тому найточнішою назвою педагогіки, яка з плином часу набувала глибшої самобутності і застосовувалася як у козацьких школах, так і в родинному, побутовому житті козаків і з метою лицарського загартування джур, молодих козаків у Запорізькій Січі, інших козацьких осередках, - такою найточнішою назвою пізніше стала українська козацька педагогіка.

Становлення козацької педагогіки відбувалося, що є дуже важливим чинником, на ідеях і засобах, морально-духовних цінностях козацької філософії, ідеології, лицарської моралі, правосвідомості, козацького демократичного устрою і звичаю, єдності слова і діла, ідеї та чину. Вона стала унікальним явищем народної мудрості, складовою і невід'ємною частиною національної системи освіти і виховання. Козацька педагогіка застосовувалася впродовж століть, витримала всі випробування, поступово збагачувалася новими науково-педагогічними ідеями, морально-духовними цінностями. В наступні історичні періоди засобами козацької педагогіки підростаючі покоління виховувалися в дусі

глибокого українського патріотизму, звитяжної боротьби за волю народу, перемоги над ворогами з метою здобуття незалежної Української Держави.

На ідеях і традиціях козацької педагогіки виховувалися українські січові стрільці, вояки ОУН-УПА, які в першій половині і в середині ХХ ст. героїчно виборювали самостійну Українську державу, відстоювали гідність і честь волелюбного рідного народу в боротьбі з тоталітарними режимами.

В сучасній науково-педагогічній теорії і практиці виховання дітей, підлітків і юнаків козацька педагогіка займає чільне місце, особливий статус. Педагогіка нашого часу, перебуваючи в глибокій кризі, не має іншої чітко і рельєфно окресленої, науково обґрунтованої складової, ніж козацька педагогіка, яка б із таким визнанням громадськістю успіхом, високою ефективністю пробуджувала в учнівської і студентської молоді ентузіазм, творчу енергію, формувала в серцях і душах глибокий український патріотизм, історичну пам'ять, національну свідомість, силу волі і силу духу, державотворчі уміння.

У наш час разом із творчим відродженням українського козацтва (на жаль, цей процес розвивається суперечливо, з труднощами) науковці, представники громадськості досліджують і розвивають традиції козацької педагогіки, поглиблюють і доповнюють їх сучасним морально-духовним змістом, враховують перспективи розвитку козацько-лицарських цінностей, які традиційно високо кодуються в українській культурі, національній духовності.

Сучасна козацька педагогіка у відповідності з нашим сьогоденням, суспільно-політичними викликами початку ХХІ ст. і перспективами розвитку українського суспільства, потребами зміцнення незалежності України вносить, звичайно, історично обумовлені певні корективи в термінологію, цілі, завдання, принципи, підходи, форми і методи роботи з учнівською і студентською молоддю.

Висока мета козацької педагогіки – виховання підростаючих поколінь свідомими, мужніми і високодуховними українцями – борцями за волю народу і свободу Батьківщини, зміцнення незалежної Української держави, патріотами-воїнами, здатними відстояти людську і національну Гідність, Честь, Совість,

Правду і Рівноправність представників різних національностей, для яких Україна стала Батьківщиною.

Головні завдання козацької педагогіки: готувати фізично здорових, загартованих і стійких патріотів з високою мораллю, національно свідомих і активних громадян незалежної України, захисників рідної землі, свого народу від чужоземного поневолення, можливої агресії; формувати в сім'ї, школі і громадському житті українця – козака, лицаря, оборонця рідної землі з яскраво вираженою національною свідомістю, високою духовністю й практичними державотворчими уміньми; виховувати в підростаючих поколіннях український національний характер і світогляд, волелюбні національні ідеали, вселюдські цінності; виробляти неприйняття, непримиренність до зла, гнів і ненависть до всього аморального, потворного, ворожого гуманній сутності людини, уміння боротися з такими явищами і перемагати їх; виховувати здатність до альтруїзму, вірність заповідям предків, надання пріоритетності обов'язкам перед сім'єю, рідним народом і Україною, правам Людини і Нації; готовність і уміння боротися з антидержавними, антиукраїнськими явищами в житті, розвивати і реалізовувати в діяльності, справах українську національну ідеологію, виявляти і спростовувати ворожі псевдоідеї та лжетеорії, відстоювати і утверджувати єдину державну українську мову.

Вчителі шкіл виховують джур, козачат, молодих козаків, надаючи допомогу шкільному козацькому самоврядуванню, реалізації козацьких форм роботи – посвяти в козачата і джури, молоді козаки, діяльності козацьких гуртів, куренів, кошів, проведенні ранків і вечорів Козацької Слави, лицарської Гідності і Честі, шкільних козацьких рад тощо.

Пошаною і любов'ю в народі як у минулому, так і нині користуються козацькі школи (з виховною системою на козацьких традиціях), кодекси козацької гідності і лицарської честі, зокрема Лицарська регула і Козацька обітниця, першотексти яких збереглися до наших часів і є нічим не замінними ефективними засобами сучасного козацько-лицарського загартування учнів і студентів,

працюючої молоді. Ось першотекст Лицарської регули, яка упродовж століть гартувала лицарську мораль і духовність сотень тисяч українських юнаків:

Не рухай чужого майна і не втручайся в чужі справи,
Але не дозволяй втручатися і в твої.
Поради слухай, але май свою думку.
А якщо почав щось робити, то роби,
Не дозволяй собі покинути початої справи
Ні через важкість, ні зі страху.
Нікому не нав'язуйся зі своєю думкою,
Але нікому не дозволяй зневажати її.
У своєму житті будь не лозиною,
Що гнеться в той чи інший бік.
Перед нижчими не задирай голови,
А перед вищими не гниє дугою.
На людські діяння – дивись,
А за свої відповідай перед Богом
І самим собою. Живи по-Божому.

Козацький фольклор і народні мистецтва, козацькі кодекси гідності і честі, Лицарська регула і Козацька обітниця, клятва вірності народу, козацькі спортивні види одноборств, козацькі колективи (братства, побратимства, товариства, громади), наукові і художні твори про козацтво і його державотворчу місію – ці та інші напрямки, форми і засоби козацької педагогіки широко застосовуються в навчальній і виховній діяльності.

Нині, як і в минулому, в багатьох сім'ях, школах і ВНЗ діють ступені (ланки) козацько-лицарського фізичного, військово-патріотичного і духовного загартування дітей, підлітків і юнаків:

1. Дошкільне родинно-козацьке виховання засобами природи, козацького фольклору, козацьких ігор і забав, знаннями про козаків-лицарів, героїчне минуле рідного краю, Батьківщини, красу української державної мови. Реалізація засад загартування здоров'я і душі.

2. Родинно-шкільне козацьке виховання засобами історії України і її козацтва, багатогранної національної культури, основ наук, вищих досягнень цивілізації. Реалізація козацької системи розвитку тіла і духу.

3. Організація оволодіння кожною особистістю в процесі навчання в ВНЗ козацькою філософією, ідеологією, правосвідомістю, здобутками вітчизняної і зарубіжної культури, сучасною військовою технікою, майстерністю захисту Батьківщини.

4. Розширення і поглиблення видів діяльності, спрямованих на розвиток самоосвіти, самовдосконалення і оволодіння високим професіоналізмом; козацького загартування членів сім'ї, активну участь у діяльності первинної козацької організації; надання допомоги козацьким дитячим і молодіжним осередкам; практичний внесок у зміцнення Збройних Сил України, єдності нашого суспільства і незалежної Української держави.

Не забуваймо, що фізичне і духовне здоров'я підростаючих поколінь є найбільшим капіталом кожної нації. Відомо, що поліпшення здоров'я дітей і молоді є пріоритетним завданням нашого суспільства. Як свідчать результати сучасних дослідників О. Губка, Т. Каляндрука, В. Каюкова, Ю. Мельничука, В. Пилата, С. Плачинди, Д. Федоренка, А. Цьося та ін. і наші наукові пошуки, у козаків та їхніх предків на високому рівні (вищому, ніж у багатьох інших народів) була розвинена фізична культура. Козацька педагогіка плекала культ міцного здоров'я, повноцінного фізичного розвитку, працездатного довголіття. Історичні факти переконливо свідчать, що козацька педагогіка, зокрема її «серцевина» - січова педагогіка запорізьких лицарів, постійно дбала про фізичний, військово-спортивний розвиток особистості. Серед розвинених, гармонійно загартованих козаків-запорожців фізично недосконала людина відчувала свою нерівність, дискомфорт і тому щиро прагнула надолужити прогаяне в своєму розвитку. Як показують історичні документи, фізично слабку, кволу людину січове товариство ніколи не вибирало не те що на гетьмана чи кошового отамана, а навіть на звичайного старшину.

Нині значна частина батьків, педагогів, навіть науковців відчують великі труднощі в пошуках ідеалів, цінностей, які забезпечують високий рівень духовності підростаючих поколінь, вірне служіння своєму народу, Батьківщині. У наш час дискредитації старих, нерідко антиукраїнських чи ілюзорних ідеалів,

хибних духовних орієнтирів для досягнення найвищих цілей і завдань у вихованні молоді потрібен культ українського лицарства, духовних висот козаків, їхнього палкого патріотизму, подвижництва в ім'я волі, свободи і щастя народу.

Щоб сучасні учні і студенти глибше сприймали козацько-лицарську духовність і усвідомлювали необхідність у наш час сформувати її в собі, необхідно в системі розкривати їм вершинні здобутки української культури, досягнуті видатними українцями – вихідцями з козацьких родин. Такі українці пишалися, що вони – козацького роду, що вони є прямими спадкоємцями і продовжувачами козацько-лицарських справ, і це надавало їм фізичних і духовних сил, надихало на подвиги і в мирні часи, на великі творчі справи. Козацьке походження стимулювало сотні тисяч українців розвивати вітчизняну культуру, науку і мистецтво, поглиблювати ідейно-духовний потенціал рідного народу, робити відкриття в багатьох галузях життя.

Лише в останні роки став відомим довго замовчуваний факт, що Великий Кобзар України, Лицар українського слова, Національний пророк Тарас Шевченко за своїм походженням був козацького роду. Прадід Тараса Шевченка Андрій був на Січі козаком, кошовим писарем. Дід Іван був січовиком, активним учасником козацько-гайдамацького руху 1768 року. Батько поета чумакував і на кілька десятиріч потрапив до кріпацтва, нав'язаного російським самодержавством. Висока козацько-лицарська мораль, природна шляхетність, аристократизм духу, непереможний волелюбний порив, непогасна внутрішня енергія, жертвна любов до Матері-України, вулканної сили ненависть до ворогів, утвердження в житті і творчості української державності – такі якості Т.Шевченка багато в чому пояснюються його козацьким походження і викликають у молоді захоплення.

Козацька педагогіка культивує в серці і душі вихованців виплеканий у віках ідеал козака – історично обумовленого типу українця, який не лише свято береже волелюбні заповіді дідів і прадідів, а й бореться за незалежну Україну і в наш час будує та зміцнює її.

Високими взірцями для творчого наслідування молоддю є легендарні козаки Мамай, Морозенко, Дмитро Вишневецький, Іван Богун, Іван Сірко, гетьмани Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Іван Мазепа, Пилип Орлик та ін.

Навічно закарбовані в українській народній і класичній культурі (в творах Т. Шевченка, І. Франка, Лесі України, Ліни Костенко та ін.) ідеали людини – козака, лицаря є найпоширеніші і найулюбленіші серед рідного народу. В серцях і душах нашої молоді, шкільної і студентської, також мають бути сформовані ідеали людей-козаків, лицарів із традиційно національним і сучасним духовним наповненням, із перспективою на майбутнє.

Педагоги формують у дітей і молоді історичну пам'ять, національну свідомість, стійкий український патріотизм, національний характер на прикладах великих українців – діячів культури, науки і державотворення В. Вернадського, М. Грушевського, С. Петлюри, Є. Коновальця, А. Мельника, М. Міхновського, О. Ольжича, О. Теліги, Л. Костенко та ін., які є високими взірцями вірного служіння рідному народу, Батьківщині.

Ці історичні постаті – лицарі духу і чину концентрують у собі вершинність національної сутності, самобутність і неповторність у світовому масштабі української духовності, оригінальне українське світобачення, велич і красу, вічність Української Нації – невід'ємної частини розмаїтого Вселюдства.

Сучасним учням і студентам нерідко бракує глибокої любові до України, історичної пам'яті і національної свідомості. Козацька педагогіка одночасно з цими національно-патріотичними якостями формує в них стійкість характеру, глибину і обшири світогляду, наполегливість і рішучість, здатність ставити високі загальнонаціональні цілі і досягати їх, перемагаючи різні перешкоди. Покликання козацької педагогіки як специфічної галузі знань – формувати глибоке розуміння суспільно-політичної ситуації в Україні, виробляти політичний світогляд, наступальність і бойовитість у боротьбі зі злом, невіглаством, громадянською пасивністю і бездуховністю, нетерпимість до порушень моралі, антидержавних і антиукраїнських псевдоідей і лжетеорій.

З метою докорінного поліпшення сучасного навчання і виховання в багатьох школах і ВНЗ України успішно діють чіткі, науково обґрунтовані системи козацько-лицарського загартування учнів та студентів. Цікаві і змістовні напрямки, форми роботи на традиціях козацької педагогіки реалізуються в ЗОШ №№ 9, 235, 283 м.Києва, № 35 м.Донецька, №№ 2, 3 м.Ірпеня на Київщині, Адамівській ЗОШ на Одещині, Пилявецькій – на Хмельниччині, Садівській – на Рівненщині та ін.

Реалізація ідей і засобів козацької педагогіки в ВНЗ – важливий шлях формування в студентів історичної пам'яті, національної свідомості, любові до України. Традиції козацько-лицарського загартування студентів розвиваються в Міжрегіональній академії управління персоналом, НПУ імені М.П. Драгоманова, Національному університеті «Києво-Могилянська академія», Харківському державному педагогічному університеті імені Г.Сковороди та ін. Такі ВНЗ проводять науково-практичні конференції, «круглі столі» на теми з історії українського козацтва, мають тісні творчі зв'язки з сучасними козацькими організаціями. Студенти пишуть реферати, доповіді, курсові і дипломні, магістерські роботи, у яких досліджують козацько-лицарську духовність і шляхи та форми оволодіння нею молоддю в сучасних умовах.

Вчителі шкіл, викладачі ВНЗ виховують молодь на високих національних пріоритетах, найвищих здобутках українського духу, досягненнях рідної та зарубіжної культури, науки і мистецтва, на художньо-естетичних цінностях народної і класичної культури, козацько-лицарської мудрості.

У наш час занепаду суспільної моралі, пониження рівня вихованості і духовності, притлумлення і згасання душевно-емоційного життя молоді і дорослих козацька педагогіка є рятівним феноменом. Повсюдне застосування і поширення ідей і засобів козацької педагогіки сприяє виходу сучасної педагогічної науки і практики з глибокої кризи.

Підкреслимо, що учні і студенти часто захоплюються козацькими ідеалами, висотами лицарської духовності, синівською відданістю козаків Україні-Батьківщині. Їм імпонують весела вдача козаків, їхній ентузіазм, здатність мати і

глибокі синівські почуття до свого народу, і гнів, презирство та ненависть до чужоземних загарбників, зрадників та боягузів. Учням і студентам подобається романтика козацьких походів, вони високо цінують козацькі духовні якості, здатність вести подвижницький спосіб життя. Факти і яскраві приклади з життя козаків, їхньої високої духовності, майстерності, практичності, надихають учнів і студентів на добрі справи, глибше вивчення історії козацтва, України. При цьому навчально-виховний процес набуває високого емоційно-естетичного рівня, повниться ентузіазмом, захопленням красою життя і корисними ділами, що свідчить про поглиблення моралі, духовності учнів та студентів.

Національно-патріотична ідейна спрямованість, принципи, підходи і зміст козацької педагогіки оновлюють зміст освіти, який і понині, на двадцять першому році Незалежності ще не розкриває глибоко і повно висоти, вищі здобутки українського національного духу, досягнення культури національних меншин України. Шкільній і вишівській молоді, всьому народу ще часто невідомі найвидатніші досягнення українського державотворення (в історичних подіях і лицарських постатях), тисяч і тисяч геніальних українських учених, подвижників, полководців, борців із чужоземними загарбниками і соціальною несправедливістю, а також жертвний героїзм шістдесятників (І. Дзюби, М. Лук'яненка, В. Стуса, М. Руденка, В. Чорновола та ін.), які по-лицарськи боролися з авторитарним радянським режимом і наближали здобуття Незалежності України. Наші старшокласники і студенти здебільшого не знають в системі найбільші перемоги українських військ в епоху Київської Русі-України (IX – XIII ст.) і героїчну Козацьку добу (XVI – XVIII ст.), найвидатніші відкриття і феноменальні здобутки співвітчизників в галузі науки, культури і мистецтва, космічної техніки.

Зазначимо, що цілеспрямоване і систематичне дослідження традицій козацько-лицарського виховання дітей і молоді почалося лише напередодні незалежності України. Нині минає рівно 25 років творчого відродження козацької педагогіки. В квітні-травні 1987 році була створена лабораторія народної педагогіки НПУ імені М.П. Драгоманова (працювала на громадських засадах,

завідувач – кандидат педагогічних наук, доцент, нині доктор педагогічних наук, професор Ю. Руденко). Її співробітниками були члени кафедри теорії та історії педагогіки Т. Будняк, М. Кравчук, О. Шпак, а також науковці Г. Біленька, В. Кузь, З. Сергійчук, М. Стельмахович, В. Стрілько, Є. Сявавко та деякі керівники шкіл. Працівники лабораторії писали перші концепції, програми, звернення до батьків і освітян, інші матеріали з проблем української народної, зокрема козацької педагогіки. Нині лабораторія продовжує дослідницьку роботу.

Історична практика і досвід творчого відродження козацької педагогіки в наш час переконливо свідчать про те, що вона успішно утверджує в серцях і душах молоді високий смисл життя, покликання кожної людини зберігати і розвивати традиції роду і народу. Козацька педагогіка сприяє усвідомленню учнями і студентами, що життя – це активне діяння, в якому завжди є місце для подвижницьких вчинків, героїзму, реалізації високих цілей і справ в ім'я досягнення ідеалів рідного народу і Вселюдства.

Література

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
2. Ващенко Г. Виховання волі і характеру. – К., 1999.
3. Впроваджуємо козацьку педагогіку. – Рівне, 1992.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11-ти т. – Т. I. – К., 1992.
5. Каюков В.І. Виховуємо патріотів України. – Кіровоград, 2000.
6. Каюков В.І. Лицарське виховання. – Кіровоград, 1997.
7. Кузь В.Г., Руденко Ю.Д., Губко О.Т. Українська козацька педагогіка і духовність. – Умань, 1995.
8. Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991.
9. Онуфрійчук Ф.Ф. За православну козацьку Україну. – Вінніпег, 1987.
10. Стефанюк С. Козацька педагогіка. – Харків, 2000.
11. Стельмахович М.Г. Українська народна педагогіка. – К., 1997.
12. Сявавко Є.І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. – К., 1974.
13. Федоренко Д.Т. Мудрість козацької доби. – Кривий Ріг, 1999.

Аксіологічний підхід родинного виховання XIX – XX ст. з змісті сучасної педагогічної освіти (на матеріалах дворянсько-поміщицьких сімей).

Доведено, що безперервне, цілеспрямоване і систематичне родинне виховання, духовно збагачує дитину, формує її як особистість, впливає на її розвиток, сприяє виробленню морально-етичних норм співжиття у суспільстві, формує майбутнього громадянина своєї держави.

Ключові слова: Волинь, дворяни, поміщики, родинне виховання

Анализируя семейное воспитание в XIX – XX ст. представителей дворян и помещиков, в духе украинских традиций, необходимо отметить его положительное влияние на развитие ребенка, формирование морально-этических норм, а так же воспитание сознательного гражданина своей страны.

Ключевые слова: Волинь, дворяне, помещики, семейное воспитание.

Analysis of the aspects of family education of XIX - XX centuries among representatives of the nobles and landlords indicates great educational value of the family, which was the important part of social life. It is shown that continuous, purposeful and systematic family education enriches a child spiritually creates at the same the child as a personality, affects its development, conduces to education of moral and ethical norms of coexistence in society, creates really a future citizen of their country.

Keywords: Volyn, nobles, landlords, family education

Актуальність проблеми. Історичні факти свідчать, що проблема виховання молодого покоління виникла давно і завжди перебувала в центрі уваги всіх держав світу. Сьогодні в Україні, розв'язання назрілих проблем навчання і виховання підростаючого покоління пов'язується перш за все з завданням формування сучасної особистості, що включає здатність до самостійного критичного мислення, засвоєння нового знання, соціальну та моральну зрілість.

Проте, внаслідок трансформаційних процесів у суспільстві, виховний процес не лише урізноманітнюється, але й ускладнюється. Як наслідок поступальної еволюції життєдіяльності людини – суттєві зміни у структурі сім'ї та сімейних відносинах: у сучасних дітей, у порівнянні з їхніми ровесниками з недалекого

минулого, старші за віком батьки, значно менше сестер і братів, а іноді вони зовсім відсутні. Така ситуація на сьогодні є характерною, оскільки, починаючи з другої половини минулого століття, все більше жінок у всіх країнах світу стають економічно активними, обіймають провідні посади у бізнесі та політиці, що надає підстави для визнання неформального терміну «ЄВАлюція», що характеризує «новий час».

Відтак, з огляду на трансформаційні процеси, що відбуваються у сучасному суспільстві, особливо важливо, правильно зорієнтувати вибір батьків у застосуванні методів сімейного виховання.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Концепція сімейної педагогіки при всіх суспільних ладах і в різні історичні епохи зовнішньо залишалася незмінною. Вона включала формування загальнолюдських цінностей та якостей як чесність і честь, гідність і благородність, любов до людей і працелюбство тощо. Про стосунки між батьками і дітьми, про напрямки сімейного виховання писали Аристотель, Г. Сковорода, Я. Коменський, Ж.-Ж. Руссо, Г. Песталоцці та ін. Важливого значення проблемі надавали Я. Корчак, О. Барвінський, А. Макаренко, В. Сухомлинський, К. Ушинський, М. Стельмахович тощо.

Проблематику педагогічної антропології на соціально-філософському рівні розглядає педагог, філософ сучасності І. Зязюн. Так, у своїй праці «Філософія педагогічної антропології» серед актуальних проблем антропології виділяє важливість питання повноцінного розвитку особистості, формування її ціннісних орієнтирів. Справжнім педагогічним надбанням сучасності є дослідження Н. Ничкало «Усвідомлення мети: Людина, Родина, Батьківщина, Людство» про концепти Людина, Родина, Батьківщина, Людство у Посланні Папи Яна Павла II до людей всього світу, до сімей, до людей похилого віку, до жінок, до дітей, до митців різних соціальних спільнот.

Виховання як необхідна форма вдосконалення особистості, що ґрунтується на основі засвоєння нею матеріальних і духовних пластів культури, потужний чинник формування національної еліти та цінностей державотворення досліджується у працях сучасних українських дослідників В. Андрущенка, І. Бега,

С. Клепка, М. Коноха, В. Корженка, В. Кременя, М. Култаєвої, В. Лугового, В. Лутая, І. Надольного, І. Радіонової.

Притаманний сучасному розвитку цивілізації динамізм, нарощування її культурного потенціалу, посилення соціальної ролі особистості, інтелектуальної праці, швидка зміна техніки і технологій – усе це ставить принципово нові вимоги до виховання особистості, що в ідеалі здатна і готова своєю діяльністю, своїм життям забезпечувати буття свого народу, суспільства і держави в усіх її формах, проявах у відповідності до вимог часу. Для успішного розв’язання цього життєво важливого завдання необхідно ґрунтовно дослідити українознавчі традиції минулого і творчо використовувати їх великий пізнавально-виховний потенціал. К. Ушинський писав, що «в більшій частині дворянських сімей виховання становить головну турботу батьків, мету їхнього життя, перед якою часто схиляються всі інші цілі і мотиви» [11, с. 144]. Відтак, метою даного дослідження – дослідження українознавчих цінностей родинного виховання у дворянсько-поміщицьких сім’ях XIX – XX ст. у змісті сучасної педагогічної освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Гостра криза періоду переходу до ринкових відносин, спад духовності серед значної частини дітей та молоді, неприйняття терпимості, милосердя, честі, совісті, доброти спонукає до переосмислення методів і змісту виховання. Популярний на Заході раціоналістичний підхід до організації процесу навчання, побудований на ідеалізації наукових знань, як найвищої духовної і культурної цінності людини, може згубно позначитися на формуванні молоді, підготовці її до життя [9, с. 115-116]. Відтак, нехтуючи історією, традиціями, творчими надбаннями народу, ми поступово втрачаємо такі поняття, як «національний характер», «національна свідомість», «національна самосвідомість», «національна ідея», «національно спрямований зміст освіти» тощо.

Від роду до народу, нації – такий природній шлях розвитку кожної дитини, формування її національної свідомості й громадської зрілості. Родина є основою держави. Родина, рід, родовід, народ – поняття, що розкривають моральну й духовну сутність, природну послідовність основних етапів формування людини.

Тож не дарма кажуть: коли міцна сім'я, то й сильна держава. Перспективою для нас «була, є й залишається у ХХІ ст. традиційна українська родина з українським родинним національним вихованням дітей та молоді новітнього вираження, адекватного сучасним і майбутнім потребам нашого суспільства» [7, с. 3]. Справжня сім'я є совістю, честю, національною гордістю кожного народу, нації, надбанням педагогічної культури людства. Тому й виховний вплив родини на формування і етнізацію особистості, на щоденне наше буття переоцінити неможливо.

Застосовуючи біографічний метод, спробуємо проаналізувати, наскільки атмосфера, у якій виховується дитина, стає її рідним середовищем, що має важливе значення у творенні її емоційного світу у якому вона почувається найкраще, і подальший вибір професії.

Яскравим прикладом вдалого родинного виховання та навчання стала сім'я Драгоманових. Розповідаючи про враження дитячих літ (50-ті рр. ХІХ ст.), Ольга Драгоманова (Олена Пчілка – літ. псевдонім) писала: «Крізь роки пронесла теплі спогади ... про початок науки, себто книжної..., як тато читав мені, дівчаткові, перший раз Гоголевого «Тараса Бульбу». Було се чогось у Підварку (ходили ми туди на збір яблук), були у садку цілий день. Тато прослав свого плаща, кликнув мене і почав читати. Здається, ті яскраві малюнки чудового твору ... вкувалися з одного року навіки в мою пам'ять» [8, с. 419]. Засвоєні принципи сімейного виховання та навчання О. Пчілка перенесла на своїх дітей.

Усвідомлюючи, що кожна людина, зазвичай, на основі власних потреб, інтересів, емоційних переживань вибудовує свою власну ієрархію цінностей, а звернення до найкращих надбань педагогічної спадщини українського народу, зокрема, народних звичаїв, свят, обрядів – це насамперед звернення до цінностей, що містять життєві орієнтири, уподобання, ідеали особистості, соціуму, народу – Олена Петрівна вивозила дітей в села Волині, щоб вони проїнялись «українським народним духом». Слухаючи давніх пісень – найбільше обрядових, весільних, купальських – діти духовно збагачувались й змалку пізнавали українську мову (навколишні пани Луцьку дивувались, що дворянські діти розмовляють хлопською мовою). А для найталановитішої доньки Лесі – це був початок шляху

до «Лісової пісні». Це мати відкрила їй Мавку, дядька Лева, Лукаша, Килину, «змалювала» декорації до драми й відкрила її філософський зміст: тільки краса й мистецьки обдаровані люди змінять світ. Запам'ятовуючи народні наспіви селян, Леся через 30 років «затужила за рідними волинськими лісами і за всіма тими істотами, що ними заселяла ті ліси уява старих і молодих волиняків-поліщуків» [3, с. 38-39].

Олена Пчілка сприяла й літературним спробам інших своїх дітей – Михайла й Ольги – Михайла Обачного і Олесі Зірки. Разом зі своїми дітьми та селянськими, в імпровізованому домашньому ляльковому театрі: не раз ставили спектаклі, різдвяні вертепи, проводили Шевченківські роковини. Михайло Косач поспіль напише: «коли я став тим, чим єсть, коли в мені є що-небудь доброго, то се дякуючи тобі, мамочко» [1, с. 85].

Отже, значну роль у родинній педагогіці і сімейному вихованні дітей української письменниці, етнографа, фольклориста, перекладача, публіциста, редактора, видавця, громадського діяча, член-кореспондента Української Академії Наук з 1924 р. Ольги Петрівни Драгоманової-Косач відігравали народні звичаї, свята, обряди, що виступали як високоемоційні і надзвичайно ефективні джерела народних знань і досвіду. Підтвердженням правильності материнського рішення О. Пчілки щодо принципів сімейного виховання та навчання («хатня наука») стали здобутки та звершення її дітей. Про це сама вона писала в листі від 25 лютого 1892 р. до професора Львівського університету Омеляна Огоновського: «В дітей мені хотілося перелити свою душу й думки і з певністю можу сказати, що мені се удалося ...» [10, с. 85].

Відтак, родинне виховання - перша природна і постійно діюча ланка виховання. Саме родина (сім'я) має першою сформувати ціннісні орієнтири дитини, які у майбутньому сприятимуть розкриттю її унікальної індивідуальності, не допускаючи нівелювання особистості. «Виховувати людину в людині, пробуджувати й культивувати в ній силу людського духу і буття ось цінності, які повинні бути в центрі уваги теорії і методики виховання в родині...» [12, с. 29].

Батьки польського шляхтича В'ячеслава Казимировича Липинського, знайомлячи сина з історичними пам'ятками краю, народними традиціями та обрядами, прищеплювали почуття власної відповідальності за все, що його оточувало: землю, природу, родину, людей, що проживали на спільній з ним території. Дитяча душа, як губка, вбирала в себе відомості про навколишній світ.

У вихованні сина основне навантаження припало на батька з матір'ю, оскільки до 12-річного віку В'ячеслав Липинський навчався вдома. Крім опанування основних предметів, багато часу відводилося спілкуванню з природою, ознайомлення з історичними пам'ятками, знайомству з народними традиціями та обрядами. Здобуваючи гімназійну та вищу освіту, юний В'ячеслав проводив у Затурцях час літніх та зимових вакацій. Спілкувався із сільською молоддю, мав друзів серед простих селян, проводив з ними бесіди, якими намагався пробудити в них національну свідомість. Саме тут, на «малій батьківщині», натхнений затишком родинного дому, красою рідних околиць, наповнених відгомином далеких віків, виношував молодий В. Липинський свої шляхетні думи, бачив на далекому обрії Самостійну Соборну Українську Державу. Поспіль він напише: «Дорога мама завжди допомагала мені в моїй праці для української ідеї, котра тепер починає бути ясна та зрозуміла навіть для тих, котрі ще до недавна ставилися до неї вороже та з байдужістю» [4, с. 10].

Безперечно, виховання, що виніс В. Липинський із батьківського дому у подальшому визначило його громадську позицію. Вважаючи себе «українцем за свідомістю ... доказ фактичного, а не словесного народолюбства дав українською працею цілого свого життя: прийняття за свою української мови народної і ділами ствердженням бажанням сполучити себе і верству, до якої належу, в одну з цим народом українську націю та витворити спільну з ним одну Українську Державу» [4, с. 1]. Його життєвий шлях визначив спрямованість багатьох наукових концепцій. Відтак, у 1906-1908 рр. наукові інтереси Липинського сконцентрувались навколо досліджень українофільства серед поляків. А вже у 1909 р. побачила світ невеличка польськомовна історична розвідка «Шляхта на Україні», у якій досліджено проблему ролі польської шляхти у суспільному житті

та історії України [5, 44]. Наступні роки він, переважно, працює над монументальним збірником «Z dziejow Ukrainy». Книга, в якій більшість статей належала перу самого Липинського, з'явилась в 1912 р. і була присвячена пам'яті провідних “хлопоманів” 1860-х рр. (В. Антоновича, П. Свенціцького та Т. Рильського) й демонструвала зв'язок і наступність між двома поколіннями українців польської культури. Автор вірив, що лицарською службою українському національному ідеалові шляхта зможе окупити своє право громадянства на землі, де вони народилися і хотів, щоб шляхетська верства стала українською у своїй політичній свідомості, без утрати свого корпоративного існування. Книга привернула увагу наукового світу, і В. Липинського за його історіографічні заслуги у березні 1914 р. було обрано дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові [2, с. 16].

Відтак, сімейні стосунки Липинських, побудовані на громадському обов'язку, мудрій любові, стали тією величезною виховуючою силою, що істотно вплинула на вразливу дитячу душу і відклала свій відбиток на все майбутнє життя вченого історика і соціолога, визначного політика і дипломата, головного ідеолога модерного українського консерватизму В'ячеслава Казимировича Липинського, що навіки зріднився з волинською землею і народом, серед якого жив і працював, з повним правом заслужив собі ім'я Великого Українця. «Виховання, яке я виніс із батьківського дому, – писав В. Липинський, – заклало в мені засади, що, якщо ми – землевласники на Русі – хочемо зберегти своє існування, то повинні мати, по-перше, не тільки права, але й обов'язки, по-друге, маємо бути внутрішньо солідарні, основуючи ту солідарність на взаємній любові і повазі до старших та авторитетніших з-поміж нас» [4, с. 7].

Безперечно, родинне виховання має закладати підвалини духовно-морального і національного світогляду дитини, оскільки дитині важко ще сформувати власні ідеали, то вона щиро довіряється тим, які панують у її родині. Дитині передається ставлення батьків та членів родини до національних цінностей через спілкування, споглядання тощо.

Велике значення для формування творчості композитора і піаніста Юліуша Карла Зарембського мали мелодії польських і українських пісень, почуті ним ще у дитинстві. Найпершою вчителькою музики Юліуша, як зазначає польський дослідник творчості композитора Т. Струмільо, очевидно, потрібно вважати його няню – молоду українську дівчину (родом з приміського с. Станишівки), яка співала йому над колискою народні пісні [6, с. 79]. Творчість Ю. Зарембського була органічно пов'язана з музичним і літературним фольклором Волині. Народнопісенні інтонації польських і наспівних українських мелодій зазвучали також у п'єсах «Галіційські танці» (інструментовані для симфонічного оркестру Ф. Лістом), «Думка», «Коломийка». Подальшим розвитком волинських мотивів могла стати задумана опера «Марія» за одноіменною поемою свого земляка, польського поета А. Мальчевського (який, доречі, також народився на Волині в Княгинині в заможній шляхетській сім'ї), в якій розповідалося про події на Волинській землі. Але композитор відмовився від задуму оперного жанру і написав увертюру, яка засвідчила його інтерес до української тематики [14, с. 336].

Українська природа, історія і народопісенна традиція волинського краю відчутно позначились на творчості поета, лірика, романіста, історика літератури і критика, перекладача Леонарда Совінського, який познайомив польську інтелігенцію з творами Т. Шевченка – зробив чудовий переклад поем «Наймичка» та «Гайдамаки», написав розвідку – етюд «Тарас Шевченко» [13, арк. 45, 57]. Навіть будучи на смертному одрі, він перекладав улюбленого Т. Шевченка.

На матеріалі українського пісенно-танцювального фольклору написані числені фортепіані твори уродженця Волині, польського дворянина композитора Йосифа Домініка Хомича Витвицького: цикли варіацій для фортепіано «Українка» (на тему української народної пісні «Зібралися всі бурлаки») і «Коломийка. Парафраз» (на тему українського народного танцю). Серед інших творів – концертні варіації для фортепіано на теми українських народних пісень «Чумак», «У сусіда хата біла», п'єси для фортепіано «Плавба по Дніпру», «В місячному сяйві» та ін. Й. Витвицький віддзеркалював у своїй творчості безперечно і польську культуру. Композитор присвятив твори герою боротьби за незалежність Польщі – Т. Костюшку, великому

романісту – Ю. Крашевському. «Але як і інші, ці твори, – підкреслює доктор мистецтвознавства, професор Київської національної музичної академії ім. П. І. Чайковського К. Шамаєва, – несуть на собі ознаки музики, яку Витвицький пізнав на Волинській землі» [14, с. 335]. Його твори увійшли до програми курсів з історії української музики у спеціальних музичних навчальних закладах України.

Вибір і застосування методів сімейного виховання у родинах дворян і поміщиків підпорядковувалося ряду загальних умов: знання батьками своїх дітей, особистий досвід батьків; спільна діяльність; педагогічна культура батьків; вміння спілкуватися (частота, обсяг, мова, тема спілкування, інтереси). Основний ціннісний орієнтир у виховній діяльності батьків – особистість дитини, її людський потенціал – духовно-моральний, інтелектуально-творчий, фізичний, естетичний. Різноманітними були і засоби вирішення виховних завдань в сім'ї. Серед поширених – слово, фольклор, праця, домашній побут, духовний і моральний клімат сім'ї, символи, атрибути, реліквії, традиції.

Матеріал, що подано у даній статті дозволяє сформулювати три узагальнюючі висновки:

1. Формування особистості – одне із найбільш цінних завдань, що будь-коли вирішувалось людством. Не применшуючи значущості громадських інститутів виховання, необхідно визнати, що людство не створило іншої ланки у виховній системі, що за силою емоційно-морального впливу на зростаючу людину відповідала б родинному. Так, державною національною програмою «Освіта (Україна ХХІ століття)» одним із пріоритетних напрямів реформування освіти визнано родинне виховання, як «...першооснову розвитку дитини як особистості» [ст. 59 Закону України «Про освіту»].

2. Виховання особистості – організований суспільством вплив на індивіда. Проте, хоча суспільство і зацікавлене у формуванні відповідних людських якостей, але, як і будь-який сучасний соціум не може розвиватися без визначених ідеалів, цінностей, цілей, шляхів і методів їх реалізації. При цьому важливо, щоб вказані складові теоретичного осмислення суспільного поступу були зрозумілими громадянам, вселяли впевненість у їх об'єктивності та відповідності власним

інтересам. Тому цілком очевидно, що в основу сучасного виховання має бути покладений культурно-історичний досвід української спільноти, українські виховні традиції, національні надбання.

3. Національна еліта майбутнього повинна бути не лише високоосвіченою і ерудованою, але й морально, патріотично вихованою, щоб бути корисною своєму народу і Батьківщині. Відтак, у сучасній педагогічній дійсності, яка потребує актуалізації аксіологічних настанов щодо виховання, актуальним залишається врахування та осмислення традицій, особливостей духовності, організації навчання та виховання молоді в дворянсько-поміщицьких сім'ях XIX – XX ст. Історична ретроспектива виховання в цих родинках вказує на велике виховне значення сім'ї, яка була важливою ланкою суспільного життя. Ідеал родинного виховання – це особистість, яка здатна і готова своєю діяльністю, своїм життям забезпечувати буття свого народу, суспільства і держави в усіх її формах, проявах у відповідності до вимог часу.

До подальших напрямів дослідження зазначеної проблематики маємо віднести більш глибоке вивчення цінностей родинного виховання дворянсько-поміщицьких родин з метою врахування їх аксіологічних настанов щодо організації навчання і виховання сучасної молоді.

Література

1. *Бутич І.* Леся Українка. Документи і матеріали. 1871-1970 / І. Бутич. – К., 1971. – 200 с.
2. *Гирич І.Б.* Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Гирич Ігор Борисович – К., 1995. – 25 с.
3. *Косач-Кривинюк О.* З моїх споминів / О. Косач-Кривинюк. – К., 1971. – 140 с.
4. *Кушнір В.* В'ячеслав Липинський і Волинь. Путівник / В. Кушнір. – Луцьк, 2007. – 28 с.
5. *Lipicki W.* Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów / W Lipicki. – Kraków: Skład główny w księgarni Leona Idzikowskiego w Kijowie, 1909. – 88 s.
6. *Лісевич І.Т.* Родом з України...(Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.) / І. Лісевич. – К., 1995. – 103 с.
7. *Новітні* перспективи родинного виховання / М. Стельмахович // Рідна школа. – 1998. – №7-8. – С. 3-5.
8. *Пчілка О.* Твори / О.Пчілка. – К., 1971. – 464 с.

9. *Проблема теорії виховання дітей і молоді в Україні* / О. В. Сухомлинська // Педагогіка і психологія. – 1997. – №4(17). – С. 109-125.
10. *Українка Л.* Документи і матеріали / Л. Українка. – К.: Наукова думка, 1971. – 488 с.
11. *Ушинський К. Д.* Про сімейне виховання [збірник] / К. Д. Ушинський – К., 1974 – 151 с.
12. *Хомич Л.О.* Теоретичні засади виховання у сучасній родині / Л.О.Хомич // Освіта дорослих. – 2009. – Вип.1. – С.29
13. *Центральний державний історичний архів України в Києві*, ф. 442, оп. 53, спр. 353.
14. *Шамаєва К. І.* Музиканти-поляки з Волині / К. І. Шамаєва // Житомирщина на зламі тисячоліть: матер. міжнар. наук.-краєзн. конф., 20-23 вер., 2000 р. – Житомир, 2000. – Т. 21. – С. 334-337.

Олександр Гуржій

До питання чи існував ринок вільнонайманої праці в Наддніпрянській Україні (на матеріалах другої половини XVII-XVIII ст.).

На основі значної кількості першоджерел і статистичних даних здійснена спроба висвітлення однієї з найбільш дискусійних науково-теоретичних проблем в історіографії — витоків формування національного ринку вільнонайманої праці в Україні.

Ключові слова: *Наддніпрянська Україна, вільнонаймана праця, наймач, наймит, байдак, ринок.*

На основе значительного количества первоисточников и статистических данных осуществлена попытка освещения одной из наиболее дискуссионных научно-теоретических проблем в историографии - истоков формирования национального рынка вольнонаемного труда в Украине.

Ключевые слова: *Надднепрянская Украина, вольнонаемный труд, наниматель, работник, байдак, рынок.*

Based on a large number of sources and statistical data made an attempt to highlight one of the most controversial scientific and theoretical problems of historiography - the origins of the formation of national civilian labor market in Ukraine.

Keywords: *Naddniprianska Ukraine, freelance work, employer, mercenary, boats, market.*

Проблема формування національного ринку найманої праці (чи його відсутності) за ранньомодерної доби і донині залишається однією з найменш

розроблених у вітчизняній історіографії (не маємо на увазі побіжні описи в працях істориків поодиноких фактів застосування найму в різних галузях сільського господарства та промисловості). Деякі, чи не найперші, а тому непевні спроби її з'ясування на «чисто науковому рівні» слід датувати головним чином 30-ми роками минулого століття. Навіть більш-менш чітке визначення цього поняття фактично відсутнє, не кажучи вже про виразно хронологічно позначені витоки та етапи розвитку такого явища в Україні.

Водночас можна констатувати той факт, що накопичення фактичного матеріалу з названої теми історики розпочали порівняно давно. Вже в 40-х роках ХХ ст. Б. Греков у своїй класичній, принаймні для того часу, праці про селян Київської Русі констатував існування найманих робітників у так званий період князівської роздробленості. Згідно виявлених ним документальних свідчень, мали місце досить часті випадки, коли збіднілі люди, зокрема «половники», змушені економічною необхідністю, шукали собі притулок у різних господарів, які потребували робочих рук, вже в ХV ст. Причому, за таких обставин вони нерідко наймалися до свого ж «брата-селянина»[3, с. 680].

Цікаво, що в капітальній за обсягом і змістом книзі з синтетичної серії «Очерки истории СССР. XVII в.» (М., 1955) тенденція зростання ринку робочої сили простежується вже стосовно першої половини зазначеного століття, коли з'явилася велика кількість посадських людей, котрі втратили всі засоби для існування, хіба що крім можливості продавати власну працю (особливо на водних шляхах і в значних промислових центрах). Щодо них застосовується і спеціальний термін – «продавці робочої сили» [14, с. 104-110].

Про наявність батраків, як масове явище середини ХVІІ ст., писав О. Преображенський і вже відтоді виводив процес формування ринка праці [19, с. 39].

У 1697 р., тобто тоді, коли значна частина українських земель вже входила до складу Російської держави, побачив світ царський указ про те, що селяни й бобилі дворцевих сіл не мають права найматися на роботу до поміщиків і

вотчинників, «а наймоватся им в работу в дворцовых волостях у своей братьи посадских людей и крестьян, и бобылей»[20, с. 426].

Цікаво й те, що деяких найманих сільськогосподарських працівників в окремих російських регіонах називали «козаками»[24,с. 638-639, 717]. Схоже зазначав і А. Шапіро: мовляв, селяни-відходники «жили в козаках», працювали по найму в селах, зокрема пасли худобу[27, с. 34, 35].

За радянської доби своєрідного «піку» в справі вивчення цього надзвичайно важливого аспекту – невід’ємної складової всього розвитку буржуазного суспільства (як у загальнотеоретичному, так і конкретно історичному контексті) було досягнуто в 50-х – на початку 60-х років, особливо в ході всесоюзної дискусії про так звані «висхідну» й «низхідну» стадії феодалізму. Чи не першим з цього приводу «на світовому рівні» виступив М. Дружинін, оголосивши свою програмну доповідь під назвою «Генезис капіталізму в Росії» на X Міжнародному конгресі істориків у Римі (вересень 1955 р.) [6, с. 189-216]. Тоді до обговорення цієї проблеми долучилися й українські науковці А. Введенський, В. Голобуцький, І. Гуржій, О. Компан, М. Ткаченко та деякі.

Найбільшого поширення у цій дискусії набули погляди А. Панкратової, які зводилися до наступного: помилково ототожнювати розвиток торгового капіталу з первісним нагромадженням; в XVI ст. зосередження коштів у руках багатих дворян призводило не до створення капіталістичних відносин, а до зміцнення кріпацтва; розорений селянин у початковий період переходу від феодалізму до капіталізму ще не перетворюється в найманого робочого, навпаки, кріпосники зашкоджали відриву селян від землі; перетворення робочої сили в товар сталося в другій половині XVIII – першій половині XIX ст.[16, с. 200-215; 17, с. 205-213].

З нею у відверту полеміку вступив І. Степанов, який вважав що «вільнонайманий селян-оброчник на ринку найманої праці з’явився не в кінці XVII ст., а раніше»[25,с. 101].

Одночасно з А. Панкратовою про формування ринку робочої сили в Російській імперії XVIII ставив питання і М. Рубинштейн [23]. Б. Поршнев

функціонування ринку найманої праці в Російській державі за ранньомодерної доби взагалі поставив під сумнів [18, с. 130].

Лише дуже невелика кількість істориків України ставила під сумнів ці концепції російських колег і намагалася «відшукати» витоки капіталізму в більш ранні періоди, як, скажімо, В. Голобуцький у козацьких промислах чи «відходництві» XVI – першої половини XVII ст. [2]. За це його досить гостро критикували свого часу, бо тим самим вчений ніби відійшов від «класичного» ленінського вчення про початок «нового», тобто буржуазного, періоду тільки від XVII ст. [7, с. 106].

У наступні декілька десятиліть суперечки навколо питання про ринок найманої праці за нового часу як у Росії, так, відповідно, і в Україні, то загасали, то спалахували знову. Певне відображення цього процесу в середині 80-х років знайшло місце і оцінку на сторінках рукопису дисертації й монографії В. Борисенка [1].

Втім колектив авторів узагальнюючої праці «Историография истории Украинской ССР» 1986 р. констатував: «Поява мануфактур знаменувала утвердження капіталістичного укладу. Разом з тим, необхідно зазначити, що недостатньо досліджені такі питання, як кількість і питома вага мануфактур, наймана праця, зв'язок їх з ремеслом, промислами та ін.» [7, с. 106]. В кінці ж 90-х і на початку XXI ст. до нього на теоретико-методологічному рівні звертався О. Реєнт [21, с. 3-22; 22, 256 с.].

На наш погляд, було б не зовсім вірно історію пролетаріату безпосередньо починати від різних форм давнього найму, зокрема в цеховому виробництві від підмайстрів, хоча ті й отримували зарплату нерідко грошима. Далеко не кожний тип найму, навіть юридично оформлений, на практиці означав уже цілісну систему визиску, в основі якого лежали буржуазні взаємовідносини між наймачем і батраком. В конкретному випадку підмайстри, за звичай, не продавали свої послуги на «ринку робочої сили», а без цього тоді не можна й говорити про якісно нові суспільно-економічні явища. – Це, з одного боку, а з іншого, – не варто пояснювати генезу пролетаріату, як це робили часто «марксистські історики»,

тільки «наси́льством», невідомо звідки увірвавшогося в «безпорадні долі» безпосередніх виробників. Соціальна диференціація і майнова нерівність, різноманітні форми визиску та «професійний обман» (притаманний, скажімо, купцю-посереднику чи скупнику) самі по собі не можуть роз'яснити ситуацію в розвитку народного господарства. Зокрема «наси́льство», як форма міжлюдських виробничих стосунків, лише засвідчує ту чи іншу закономірність процесу, його виражену «економічну спроможність». Так, масові переміщення робочої сили в Слобожанщині другої половини XVII –першої половини XVIII ст. і в Південній Україні другої половини XVIII – початку XIX ст. проходили фактично без застосування наси́льства, хоча і за безпосередньої участі українського панства та царського уряду. Активне ж переселення лю́дності з Правобережжя на Лівобережжя, після так званого Прутського походу 1711 р. за прямим наказом Петра I, слід розглядати як одне з виключень у «правилах». До того ж в економічному сенсі воно не привнесло якихось кардинальних якісних змін.

Правда, сам факт відходу людей може призвести до певного «порушення» *status quo* в простому товарному виробництві, бо замість того, щоб сидіти на старому місці й продавати результати власної праці, а також розвивати попередні виробничі відносини, люди розвивають налагоджену систему зв'язків. У зв'язку з цим, безпосередні виробники ніби поринають у пошуки нових місць і умов, де б вони знову могли набути нову власність – можливість продавати робочу силу, тобто перетворити її на «постійний товар». Останнє якраз і свідчило не про просту еволюцію натурального введення господарства, а принципові якісні зміни. Суть їх полягала, насамперед, у зовсім іншому характері власності – не тільки на засоби виробництва, але і на робочу силу.

Фактично всі сучасні дослідники середньовічної і ранньомодерної історії констатують сам факт початкового етапу продажу робочої сили посполитими як для сільського господарства, так і промисловості «за натуру». На той період, якщо мова йде безпосередньо про селян, споживання наймача і його тимчасового робітника мало чим різнилися. Лише необхідність сплати повинностей грошовим еквівалентом деякою мірою підвищувала товарність господарства на селі. Втім

суть виробничих відносин мало в чому змінювалася і тоді, коли якась особа за виконану роботу брала, скажімо, не «харчі», а гроші, котрі потрібні були на оплату тих чи інших оброків, податків і т.п. Тобто, мова йшла про грошову ренту.

Особливість панування натурального господарства полягала в тому (яка б різниця цін не існувала б на всіляких ринках), що виникала потреба, насамперед, не у переміщенні робочої сили туди, де товар дешевше, а у діяльності купця – посередника. Якісно нові відносини зароджувалися і розвивалися тільки там, де існувала необхідність у придбанні не лише знарядь і засобів виробництва, а й в абсолютно особливого товару – робочої сили. Власником цього товару ставав сам безпосередній виробник. В «чистому вигляді» робітник буржуазної доби не мав би ніякого іншого товару або власності для продажу. За таких обставин він продавав би власне не себе, а свою здатність працювати. Найманий же робітник був вільним у подвійному сенсі: з одного боку, від будь-якої чиеїсь власності на його особу, тобто характерної залежності для періоду кріпацтва, з іншого боку, – від засобів виробництва. Отже, виникнення ринку найманої праці передбачало, в першу чергу, руйнацію обох видів власності, що існували раніше. Якщо власність на робочу силу за феодалізму нерозривно поширювалася і на самого працівника, а тому належала іншій особі (наприклад, можновладцю, державі), то за нових умов вона ставала надбанням власне безпосереднього виробника.

Цікаві думки з цього приводу висловив свого часу Б. Поршнев: «Практично сумірінуючи нескінченне число разів продукти, що обмінювалися на міському ринку, практично нащупуючи еквівалент («справедливу ціну»), безпосередні виробники привчалися виражати в ціні кількість вкладеного в продукт праці, від чого залишався крок до можливості найнятися для виготовлення того ж таки продукту. Епізодична наймана праця («наймити») була навіть потрібна як масштаб для перевірки фіксації «справедливих цін» [18, с. 147]. До якісно «нової виробничої сили» він зараховував тільки «вмільців найвищого рівня виробництва», аж ніяк не дрібного. За ним, у «мануфактурний період», ядром робітничого класу, що почав оформлятися, були добре навчені і майстровиті працівники. Далеко не кожний селянин, позбавлений землі, міг стати

мануфактурним робітником. Багато таких гинуло, перетворювалось на волоцюг і жебраків, а не «батьків» пролетаріату в сучасному розумінні слова. Поповнювали кадри мануфактурного предпролетаріату переважно ті з них, хто ще до того набув навички в галузях «домашньої промисловості» (якщо не казати про порівняно обмежений попит на чорноробів, бо не навчених осіб слід розглядати як не типове явище для мануфактури) [18, с. 157].

При цьому слід пам'ятати і вислів К. Маркса про те, що саме мануфактура стала «притулком» для селян, яких не приймали цехи і де досить погано оплачували їх працю.

Коли ж мову вести більш конкретніше і безпосередньо про означені темою регіони, то необхідно насамперед зазначити таке. Однією з найхарактерніших рис усього соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України другої половини XVII-XVIII ст. стало те, що тут одночасно не тільки співіснували, а й тісно перепліталися процеси пов'язані як з натуральним, так і вже буржуазним характером господарювання. Практично цей факт не викликає принципових заперечень з боку сучасних дослідників. Спільні явища мали місце в тогочасних Гетьманщині й Російській державі загалом. Причому модерні паростки, що особливо характерно, в багатьох випадках не знищували ознаки давньої, часом неймовірно застарілої (порівняно до країн Західної Європи), натуралізації виробництва революційним шляхом (через відповідне законодавство «згори» чи потреби економіки «знизу»), а головним чином лише видозмінювали, або затушовували всеосяжні прояви середньовіччя. Яскравим відображенням і переконливим показником цього може правити домінанта найманої праці, котра в коефіцієнтному співвідношенні поступово зростала на фоні підневільної, а з кінця XVIII ст. – офіційно (законодавчо) кріпосницької. Навіть до досить заможних «панів» все частіше наймалися робітники, які співпрацювали з місцевими поземельно (в радянській історіографії – феодально) залежними посполитами (у російських вельмож - «холопами»). Особливо помітним це ставало в ході збирання врожаїв, на косовицях, при хатніх чи особистих потребах «дідича» - можновладця. Часто-густо, «відходячи» в найближче місто для заробітку, щоб

сплатити господарю оброк селянин перетворювався на тимчасового, а той постійного, найманця – провісника занепаду підневільної (кріпосницької) праці, тобто зовсім якісно нових (буржуазних) взаємовідносин у багатьох галузях економіки, загалом народного господарства.

Попервах визначальною причиною такого найму ставала, з одного боку, зuboжілість безпосередніх «власників робочих рук», з іншого, – потреба їх розрахунку за користування землею чи якимось угіддям «справжнього власника», чужою хатою чи навіть повіткою, або ж необхідність сплати «елементарного» податку. Характерний приклад можна навести стосовно селян с. Стара Гута, який зафіксував «Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр.». Згідно нього, дещо специфічну частину населення становили 18 чоловік, котрі існували за рахунок праці за наймом («питались заробтками по людях»). Їх господарства були доволі убогі: п'ять дворів не мали ніяких будівель, окрім хат, інші ж – або сараї, де мешкали власне хазяїни, або конюшні. На всіх приходилося всього три корови та двоє коней, два господарства мали на потреби лише декілька возів сіна. Цікаво те, що чоловіки працювали в чужих винокурнях у своєму ж селі [13, с. 152]. Тобто, йдеться не про «традиційне» відходництво в місто за додатковим заробітком, а наявність окремої групи посполитих, яка існувала головним чином завдячуючи праці за наймом в своїх же односельчан, хоча при цьому до кінця не розірвала зв'язок із землеробством.

Вже у другій половині XVII ст. практика найму настільки поширилася на території Наддніпрянщини, що набула певні форми звичаєвого права. Так, скажімо, якщо наймач за власним бажанням раніше обумовленого терміну відпускав батрака, то зазвичай мав розрахуватися як за весь строк. Коли ж наймит не допрацьовував навіть один-два дні, а домовленість передбачала рік роботи, то той не доотримував відповідно і платні.

Втім, буржуазні відносини виникали і формувалися в першу чергу не в селі, а в місті – у промисловості. Якщо ж ці процеси відбувалися на селі, то, як правило, не в сфері землеробства, а в промислах: саме там, де існували ранні форми простої кооперації та мануфактури. Крім того, слід зазначити і той факт,

що якісно нові умови праці нерідко оформлялися не тільки у великих поселеннях-осередках, а навколо їх, у міських околицях. При цьому давно впорядкований цеховий устрій і інші середньовічні залишки могли неабияк перешкоджати формам чи елементам буржуазного виробництва, але всі їхні матеріальні й економічні передумови базувалися власне в містах: чим більше заселених і розвинутих, тим яскравіше це в них проявлялося. З'являлися нові види промисловості, відбувалося масове зростання виробничих сил, укрупнювалося приватне підприємництво, поступово, на законодавчому рівні, змінювався статус великої групи найманих робітників. Однак необхідно чітко усвідомлювати: на ці всі явища мало чим впливали кількісні показники (ріст) ринкових відносин, хоча їх і породжувала економічна диференціація дрібного й технічно відсталого товарного селянського господарства.

Безперечно, одним із важливих джерел формування ринку найманої праці був відхожий промисел, який спочатку у вигляді ренти за землю (оплати за її користування), котра практично належала «справжньому» власнику (чи то державі, чи то окремому «дідучу»), поступово перетворювався на принципово іншу форму розрахунку: головним чином у грошовому еквіваленті за дозвіл (письмовий чи усний) порівняно «вільно» працювати та заробляти відповідні кошти на життя. Показовою в цьому аспекті може слугувати робота на купецькій мануфактурі чи заводі (фабриці).

В зв'язку з цим, цікавою видається історія з так званими вільними військовими маєтностями в Гетьманщині й Слобожанщині. Земля в них офіційно визнавалася власністю держави або Військового скарбу. За її користування жителі сплачували різні податки, часто грошима, а також виконували всілякі повинності. На перший погляд, здавалося б, що саме тут мали б активно розвиватися буржуазні відносини: порівняно з іншими залежними посполитими, мешканці вільних військових сіл і містечок, не кажучи вже про міста, мали більше «свободи» для вибору праці, в них швидше впроваджувалися грошові розрахунки, значну частину населення становили економічно більш спроможні козаки... Втім усього цього не сталося через посилення кріпосництва в регіонах і доволі

консервативну політику царського уряду та місцевої старшини. А в кінці XVIII ст. вільні військові маєтності – фактично феномен в історичній практиці – припинили своє існування [4, с. 25-36, 53-70, 92-96].

На відміну від розвинутих країн Західної Європи, на території українських регіонів водночас з розширенням буржуазних тенденцій спостерігалось паралельне зміцнення натурального господарства, причому не якихось окремих «маститих» можновладців, а й того ж таки селянина чи козака. Особливий інтерес викликає це «дійство» в хазяйстві останнього, як найбільш волелюбної, незалежної особи, з явними ознаками та схильністю до самостійної діяльності та заробляння грошей. Взагалі за козацтвом слід визнати більше «сміливості» й бажання до експериментування в галузях виробництва. До того ж давався певної ознаки «військовий характер» взаємин власника й окремого виробника, адже, крім усього іншого, козаки офіційно перебували ще й на службі в збройних силах чи то козацької держави, чи то Росії.

Існувала і друга відмінність у розвитку України (так само, як і в Росії) від західноєвропейських країн. У той час, коли, наприклад Англія, Франція та деякі інші мали вже належним чином «оформлені» кордонами території метрополій достатньо заселені й господарчоосвоєні, то українські землі перебували в складі чужої держави з їхнім «Диким полем» на південній окраїні й великими невикористаними просторами, тобто в наявності були колосальні земельні й економічні резерви. В означений період вони поступово ставали доступними масам переселенців, сприяли помітному розрідженню людності в центральних губерніях, тим самим деякою мірою пом'якшуючи гостроту соціальних протиріч і поширюючи «традиційні» суспільні відносини на нові регіони. Отже, виходило так, що народна колонізація у відповідних напрямках стала додатковим фактором, який гальмував закономірний процес відриву дрібних виробників від засобів виробництва і, насамперед, від землі. В аспекті наслідків, це призводило до довготривалого випередження зростання виробництва стосовно розширення та поглиблення ринка робочої сили. Тому-то в Західній Європі функціонування ринку найманої праці на початок «мануфактурного періоду» вже було фактично

забезпечено попереднім соціально-економічним розвитком, на відміну від Російської держави і українських земель у її складі, зокрема. В зв'язку з цим, державна влада й заможні «господарі», в тому числі і купці, усували брак вільних батраків за рахунок кріпаків, водночас посилюючи особисту залежність безпосередніх виробників.

Ще одна характерна особливість (коли говорити про загальну тенденцію): на промислових підприємствах платня за виконану роботу частіше здійснювалася грошима, ніж, скажімо, в селянському господарстві натурою.

Коли ж звернутися більш конкретніше до «хронології» означених вище явищ, то на підставі аналізу джерел можна, правда з деякими застереженнями, твердити про те, що ринок найманої праці в Гетьманщині й Слобожанщині почав формуватися десь з другої половини XVII ст. – у ході та наслідків Національної революції, Визвольної війни, а також за наявності численного загону порівняно вільного, принаймні юридично, козацтва. Таким чином, відтоді почався не лише «новий період», а й «інша історія» соціально-економічного та політичного розвитку. Крім того, протягом XVII ст. на зміну локальним козацько-селянським повстанням приходять «справжні» війни, які, в певному розумінні «революційно» впливали на ситуацію в Україні. Водночас у Російській державі (імперії) складається абсолютизм, який душить усі прояви монополізації влади старшини, бореться проти стихійних переселень і втеч селян, чим обмежує й формування ринку вільнонайманої праці. Паралельно царський уряд активізує цей процес, особливо з кінця XVIII ст. у Південній Україні.

Крім того, хронологічно й якісно дещо не збігалися «мануфактурні періоди» на території Наддніпрянщини й Західної Європи: відповідно XVII - перша половина XIX ст. і XVI-XVIII ст. Тобто «там» майже на століття все почалося і завершилося раніше. На функціонування українських мануфактур владно впливали порівняна малочисельність працівників і їх недовготривалість існування. Пропрацювавши всього декілька років, більшість з них зникала назавжди. Лише окремі з них після «перерви» відновлювали свою діяльність. Таким чином розпорошувалися підготовлені кадри і набиралися нові працівники.

«Старі» ж поверталися в сільське господарство, або ж «освоювали» інші підприємства, причому могли вже набувати нові спеціальності.

Характерно що для України, як і Російської держави загалом, етапом посиленого розвитку мануфактур слід вважати першу чверть XVIII ст. [8, с. 7]. Бо до того, зокрема в Росії, існувало близько 30 мануфактур з досить слабкою концентрацією на них вільнонайманців: в середньому від 10 до 200 чоловік у кожній [16]. «Мануфактурний період» завершився промисловим переворотом і цей тип підприємств витіснила фабрика.

Після завершення Національної революції в Україні певний час продовжували існувати великі масиви неосвоєних «окраїнних» земель: конкретно на Слобожанщині й Півдні, менше в Гетьманщині. Саме тут протягом другої половини XVII-XVIII ст. особливо активно оселялися й концентрувалися особи, які значною мірою вільно могли продавати свою працю. Вони, часто слабо прив'язані до одного місця проживання й «необтяжені» власним землеробством, отримували загальну назву «гулящі люди». З таких територій, котрі мали в цілому непогане сполучення через водні й сухопутні шляхи з центральними областями, «гулящі» досить легко потрапляли до осередків (навіть дуже віддалених місць) з найму праці й, відбувши певний термін, поверталися назад. Нерідко позбавлені всіх засобів виробництва й особисто вільні, вони, здавалось, відповідали всім ознакам безпосереднього виробника буржуазного суспільства – робітника. Втім їхній тогочасний статус наймита за будь-яких обставин слід розглядати як тимчасовий і такий, що на законних підставах аж ніяк не переходив до нащадків. «Гулящими робітниками», як правило, ставали «вільні молодики», котрі раніше чи пізніше змінювали своє становище: обзаводилися сім'ями, робили борги і потрапляли в залежність, врешті старіли. В силу всіляких суб'єктивних чи об'єктивних обставин вони згодом поповнювали ряди «тяглих», «служилих» або кріпосних посполитих. Їм на зміну приходило чергове покоління самочинно «звільнених» представників «нижніх» верств і прошарків. Таким чином відбувся своєрідний «соціальний обіг» різних груп населення країни по колу.

Тим не менш, справжній «перелом» у бік розширення використання вільнонайманої праці розпочався десь на початку 60-х років XVIII ст. і він був пов'язаний з призупиненням посиленого комплектування робочої сили за рахунок особисто чи поземельнозалежних посполитих. Зокрема 29 березня та 8 серпня 1762 р. царський уряд видав два укази, які заборонили підприємцям купувати селян до заводів [12, с. 966; 11, с. 47-48]. Їх появу викликала та обставина, що можливості забезпечення підприємств постійними, особливо кваліфікованими робітниками через незалежний найм, все більше обмежувались унаслідок постійного всезростаючого закріпачення вільних груп населення. Крім того, новоосвоєні райони не встигали належним чином готувати собі сферу і умови для прийняття незайнятий у господарстві робочих рук з найближчих місцевостей. Водночас, основні кадри будь-яких промислових закладів потребували певної, часто досить тривалої, підготовки, а тому відповідним навикам їх навчали на самих підприємствах. У тому випадку, коли кваліфікований працівник належав підприємцю чи був приписаний до його «заводу», то, зрозуміло, таку особу всілякими законними способами і неправдами намагалися втримати на місці. Така ситуація з працівником пояснювалась загальним станом ринку робочої сили, котрий на той час міг надати великому підприємству (та й то без значних гарантій) швидше за все підсобного сезонного батрака, а не кваліфікованого учасника виробничого процесу. Це, в свою чергу, зумовлювало прагнення «господаря» обернути наявну робочу силу в «постійний капітал», причому часто не звертаючи уваги на значні додаткові матеріальні витрати. За реальних умов життя забезпечення надійності виробництва вимагало залучення будь-яких робітників, у тому числі й кріпаків, незважаючи на всі переваги вільного найму.

Для означеного періоду стало характерним не лише кількісне зростання зайнятого в промисловості населення, що повністю чи частково відійшло від сільського господарства, а й відбувалося значне поглиблення територіального поділу праці. В деяких районах солеваріння, металургії чи металообробки вже до XVII ст. вироблялася продукція, розрахована на порівняно широкий ринок.

Не слід також забувати і про те, що перетворення натуральної ренти в грошову не лише супроводжувало, а місцями навіть передувало утворенню великої групи неімущих поденщиків, які наймалися за гроші. В період їх спорадичного виникнення, а потім швидкого і кількісного зростання, у більш економічно спроможних селян, «посаджених» на оброк, в міру необхідності розвивалася звичка експлуатувати за власний рахунок своїх же «побратимів» і перетворювати їх на постійних найманих працівників. Таким чином у деяких з наймачів потроху накопичувався значний капітал, який інколи в майбутньому дозволяв їм самим перетворитися на «сільського буржуа».

Джерела зафіксували чимало специфічних видів і форм найму на селі. Скажімо, бідна вдова могла долучити до свого господарства робітника, бо не мала можливості вести його самостійно. Такий чоловік не рідко виконував і різноманітну роботу по двору, в хаті. Сільський «мир» досить часто колективно наймав пастуха, або групу осіб для відбування якоїсь спеціальної трудової повинності (наприклад, будівництво моста, церкви тощо). Особливо широко (регіонально) і масово використовувалися наймані працівники під час жнив. Проте, ще раз наголосимо на цьому, всі ці види і форми існували і до Національної революції, а тому не варто кожен окремо взятий факт застосування найму розглядати як приклад чи показник «проникнення капіталістичних відносин і буржуазне розшарування» на селі. Наймання одного-двох захребетників чи козаків на короткий термін на той період стало вже досить типовим явищем. Причому господарства посполитих з наявними в ньому 4-5 постійними, навіть тимчасовими, батраками згадуються вкрай рідко.

Особа наймалася, як правило, на підставі усної домовленості, за наявності свідків чи без них. У документах згадується співглядачі угоди з «ряду». Представники адміністрації найчастіше не вимагали письмово оформлених контрактів, хіба що виникали гострі суперечки між батраком і роботодавцем. Навіть у XIX ст. по всій Російській імперії найм сільськогосподарських працівників без свідків залишався досить поширеним явищем [5, с. 14].

Термін праці визначався на певний сезон, або рахувався поденно, рідко досягав року. Понад рік найм тривав, ймовірно, через велику заборгованість батрака. Трудові зобов'язання таких робітників, особливо в короткі строки, не завжди обумовлювалися при договорі. Платня могла бути як у вигляді натури, так і грошовому еквіваленті, а також «змішаною». З огляду виконавця трудових зобов'язань, йому виходило вигідніше найматися на термін, що співпадав з «діловою порою», коли господарі особливо гостро відчували потребу в робочих руках, йшли на більші поступки при оплаті виконаної праці, а також існувала можливість вибору кращих умов найму.

Вже в другій половині XVII ст. мішана оплата за роботу ремісників була поширена по всій Україні. При цьому стосовно ремісників застосовувався як позаекономічний, так і економічний примус. Це зокрема видно при наймі київських і ніжинських «майстрових людей» [10, арк. 102; 9, с. 226].

Проте, зрозуміло, не всі з них могли «сидіти на місці» й очікувати. Нестатки штовхали їх на прийняття прискореного, часто економічно не вигідного, рішення. Господарства таких посполитих могли залишитися без належного догляду, приходити до остаточного зубожіння. Прагнення стримати такий регрес і поправити стан речей особливо наглядно проявлявся тоді, коли батрак обумовлював в угоді про найм оплату своєї праці у вигляді якоїсь худоби чи частки з майбутнього врожаю. Окремо від усіх інших умов між наймачем і наймитом обговорювалось питання про харчування й надання робочого одягу: за чий кошт вони будуть набуватись і чи включатимуться в загальну суму розрахунку за виконані послуги.

Наявність особистої свободи або певної матеріальної незалежності від селянина-наймача часом дозволяла батраку розірвати угоду до завершення встановленого терміну чи обсягу робіт. Це, як правило, діялося в разі недотримання першим своїх зобов'язань. За таких обставин господар не мав юридичних підстав примусити наймита продовжити працювати на себе. Справа, за звичай, завершувалася розрахунком між сторонами при свідках, після чого інцидент вважався вичерпаним.

Більшість посполитих поєднували ведення власного землеробства з найманою працею «на стороні». При цьому простежувалася закономірність масового відходу на заробітки з оброчних господарств нечорноземної полоси в другій половині XVIII ст. Хоча і в першій половині століття з багатьох сіл у наймах працювало до 50 % дорослого населення. Особливо це стосувалось жителів поселень навколо великих міст – промислових центрів (Київ, Чернігів і т.д.). У них посполиті, котрі залишалися на постійну роботу, вже формували резервний контингент для підприємств, діяльність яких базувалася головним чином на вільнонайманій праці. Її забезпечували в значній кількості різного роду втікачі та «відходники».

На селі ж розвиток буржуазного підприємництва проходив украй повільно.

Коли ж говорити про конкретні галузі виробництва, то в першу чергу слід звернути увагу на будівельну промисловість, де з давніх часів використовувалася наймана робоча сила і водночас стихійно формувалася кооперація з відповідним поділом праці. Разом з тим вони ще не свідчили про утворення тут буржуазних відносин, бо сама галузь була досить слабо пов'язана з сферою товарного виробництва. Проте власне найм вже мав у собі елементи потенційного прогресу. Коли профільний майстер, за угодою зі замовником, приймав на роботу працівників різного рівня кваліфікації, в тому числі й чорноробів, то, як правило, особисто забезпечував весь виробничий процес сировиною. Лише особливо дорогі матеріали міг постачити «господар» об'єкту.

Особливим попитом в Україні користувалася праця колодязних майстрів, яких не завжди вистачало для виконання відповідних послуг навіть у великих містах. У зв'язку з цим у другій половині XVII ст. царський уряд видав навіть спеціальне розпорядження про підготовку в Києві необхідної кількості таких спеціалістів з місцевих ремісників. Приїжджали в українські регіони й фахівці з Росії. Платню вони отримували як грошима, так і натурою [9, с. 228].

Протягом означеного періоду потроху відбувалося удосконалення технічних засобів виробництва. Машинні апарати в основному використовувалися в підготовчих процесах на тих підприємствах, де існувала

потреба у великій кількості робітників. Насамперед це стосувалося металургії, котра потребувала постійних кваліфікованих кадрів. Хоча майстри доменної, молотової і т.п. справ, які б працювали на «заводах» за наймом, були ще досить епізодичним явищем і представляли собою швидше виключення з маси закріпачених фахівців, ніж правило.

Вже в другій половині XVII ст. траплялися характерні приклади, коли одним якимсь видом промислової діяльності з масовим застосуванням найманої праці займалося доросле населення цілих сіл, або, принаймні, більша його половина.

Слід констатувати: в промислах наймана праця застосовувалася в значно більших масштабах, ніж у ремеслі. Частина таких робітників одночасно виконувала й певні повинності, бо була «залежна» від своїх землевласників (держави). Серед батраків значилися челядники, численні слуги, фурмани, сторожі, учні та багато інших.

Однак, найважливішим питанням, в усьому його комплексі все ж таки лишається: було існування (чи відсутність) ринку найманої праці в Україні за «нового періоду»? З цього приводу О. Компан висловилася категорично: мовляв, оскільки Україна не становила самостійного цілого, то вона й не могла мати свого незалежного національного ринку [9, с. 372]. Отже, за логікою названого автора, виходить, що робоча сила нового характеру й місцева буржуазія формувалися або за його межами, або їх зовсім не було. Тобто, їх генеза проходила в умовах розвитку тільки «єдиного загальноросійського ринку» (один процес по всій території Російської держави – імперії). Коли так, то це повністю відкидає сам факт створення й існування Української держави, хай і територіально досить обмеженої, в ході Національної революції та Визвольної війни середини XVII ст. і в подальшому, фактично у вигляді автономії до 60-х років XVIII ст.

Насамперед, спробуємо на підставі вище викладеного матеріалу визначитись, що ж таке ринок найманої праці. З нашого погляду, - це сфера обігу та купівлі – продажу робочої сили при наявності певної пропозиції і платоспроможного попиту на неї, великої концентрації робітників у країні, регіоні чи окремому

районі, втративши безпосередній зв'язок із сільським господарством і позбавлених засобів виробництва, котрі мають практичний досвід і відповідні навички праці, що використовуються в процесі створення матеріальних благ. Якісними критеріями ринку є рівень особистої свободи (чи залежності) наймитів, які розпоряджаються власною продуктивною силою, та необхідності продавати ними свої здібності до праці як джерела існування. Практичним визначником – фіксатором взаємозобов'язань між батраками і наймачами при цьому стає сукупність письмових чи усних домовленостей (угод, контрактів тощо). Ринок виникає, формується і розвивається водночас з появою і зростанням товарного виробництва, а особливо широкі параметри набуває в зв'язку з розкладом натурального господарства (як у місті, так і в селі), що супроводжується поглибленням суспільного поділу праці. Під безпосереднім впливом економічних зв'язків між різними областями всередині країни відбувається поступове злиття відокремлених місцевих ринків і утворюється національний ринок, з характерними для нього на той час анархією, стихійністю та жорсткою конкурентною боротьбою.

Виходячи з усього цього, не можна категорично заперечувати, той факт, що вже в другій половині XVII ст. Україна як територіально, так і економічно досягла певної консолідації, включаючи сюди, в першу чергу, Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщину й Запорожжя. Навіть складності політичного характеру, зокрема на правому березі Дніпра, не могли повністю перешкодити зростанню тут кількості місцевих ринків і посилення зв'язків між ними. Безперечно, всі частини тяжіли до Лівобережної Гетьманщини, поступово утворюючи єдиний народногосподарський організм. Повсюдно формувалися кадри національної буржуазії, а отже і загони відірваних від землі вільнонайманих працівників. Схожі процеси відбувалися й на Слобожанщині, офіційно підпорядкованій «на пряму» царському уряду. Торговий капітал на території всіх регіонів експропріював дрібних виробників, тим самим збільшуючи лави робітників.

Безперечно, подальша концентрація окремих місцевих ринків у єдиний народногосподарський організм, розвиток міської й сільської промисловості створили підґрунтя для нових, більш прогресивних форм найму. Навіть залишаючись кріпаком за соціальним походженням, батрак ранньомодерної доби своїм становищем в якості найманого робітника в промисловому виробництві руйнував підвалини натурального господарства.

Проте, на відміну від Західної Європи, звільнення дрібних виробників на території України набуло вкрай затяжного характеру, а нерідко супроводжувалося й явно регресивними явищами (наприклад, коли на мануфактурах протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст. поступово зростала кількість вільнонайманих працівників, а на кінець XVIII ст. їх раптово знову витісняли кріпаки). Вузькі рамки ринку праці загалом по Російській державі царська влада в XVIII ст. намагалася розширити в дусі кріпосницької практики — насильно приписати державних селян до «заводів».

Література

40. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України у другій половині XVII ст. К., 1986. - 262 с.
41. Голобуцкий В.А. О начале «нисходящей» стадии феодальной формации // Вопросы истории, 1959. № 9.
42. Греков Б.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в. – М.–Л., 1946.
43. Гуржій О. Податне населення України в XVII-XVIII ст. Нариси з історії та статистики. Черкаси, 2009. – 296 с.
44. Дистерло Р.О. О найме на сельскохозяйственные работы по закону и по обычному праву России // Журнал гражданского и уголовного права. СПб., 1886. Кн. 4.
45. Дружинин Н.М. Генезис капитализма в России // Десятый Международный конгресс историков в Риме. Сентябрь 1955 г. Доклады советской делегации. М., 1956.
46. Историография истории Украинской ССР. К., 1986. - 555 с.
47. Кафенгауз Б.Б. Некоторые вопросы генезиса капитализма в России // Вопросы генезиса капитализма в России. Сб. статей. – Ленинград, 1960.
48. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. 388 с.
49. Національна бібліотека України ім. В.В.єрнадського. ІР. Ф. 2. № 1481714897.
50. Об оставлении в своей силе указа 29 марта сего года, о непокупке к заводам и фабрикам деревень // ПСЗРИ. Т. XVI. № 11638.
51. О непокупке деревень к фабрикам и заводам // ПСЗРИ. Т. XV. № 11490.
52. Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 pp. К., 1931.
53. Очерки истории СССР. XVIII в. М., 1955.
54. Очерки истории СССР. Вторая половина XVIII в. М., 1956.
55. Панкратова А.М. Наймиты на Руси в XVII в. // Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия. Сб. статей. М., 1952.
56. Панкратова А.М. О роли товарного производства при переходе от феодализма к

капитализму // Вопросы истории, 1953. № 9.

57. Поршнев Б.Д. Феодализм и народные массы. М., 1964.

58. Преображенский А.А. О наемном труде в крестьянском хозяйстве на Урале в конце XVII начале XVIII вв. // К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII-XVIII вв.). Сб. статей. М., 1958.

59. ПСЗРИ. - Т. 3. - № 1614.

60. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн., 1999. № 3.

61. Реєнт О.П. Перечитуючи написане. – К., 2005. – 256 с.

62. Рубинштейн Н.Л. Некоторые вопросы формирования рынка рабочей силы в России XVIII в. // Вопросы истории, 1952. № 2.

63. Русская историческая библиотека (РИБ). СПб., 1894. Т. 14.

64. Степанов И.В. Работные люди Поволжья в XVII в. (К вопросу о характере найма) // Вопросы генезиса капитализма в России. Ленинград, 1960.

65. Уложение государя, царя и великого князя Алексея Михайловича. М., 1913. Гл. XI. Ст. 32.

66. Шапиро А.Л. Крестьянские отходы и крестьянский наем в петровское время // Ученые записки Ленинградского государственного педагогического института им. М.Н. Покровского. Ист. ф-т. Ленинград, 1940. Т. V. Вып. 1.

Олександр Самойленко

Внесок викладачів і вихованців Ніжинської вищої школи в популяризацію історико-етнографічних знань в Україні у XIX – на початку XX століття.

У даній статті висвітлено основні здобутки вчених і вихованців Ніжинської вищої школи у XIX – на початку XX ст. у дослідженні проблем етнографічної науки, проаналізовано головні праці ніжинських істориків на ниві української етнографії, визначено їх внесок у поширення історико-етнографічних знань в Україні.

Ключові слова: *Ніжинська вища школа, історико-етнографічні знання, Історико-філологічне товариство, старожитності, етнографічний матеріал, українознавча тематика.*

В данной статье отражены основные достижения ученых и воспитанников Нежинской высшей школы в XIX - начале XX вв. в исследовании проблем этнографической науки, проанализированы основные работы нежинских историков на ниве украинской этнографии, определен их вклад в распространение историко-этнографических знаний в Украине.

Ключевые слова: *Нежинская высшая школа, историко-этнографические знания, Историко-филологическое общество, древности, этнографический материал, украиноведческая тематика.*

This article highlights the main achievements of scientists and students Nizhyn higher school of the XIX - beginning XX century in research of problems of ethnographic science, analyzed the main labor historians of Nizhyn in the field of Ukrainian Ethnography, defined their contribution to the promotion of historical and ethnographic knowledge in Ukraine.

Keywords: *Nizhyn higher school, historical and ethnographic knowledge, Historical and Philological Society, antiquities, ethnographic material, Ukrainian subjects.*

Етнографічна наука в своєму розвитку пройшла досить складний і тривалий шлях. Саме XIX – початок XX ст. стали часом активізації роботи науковців над історико-етнографічною проблематикою, становлення української етнографії як окремої наукової дисципліни. Помітну роль в цьому процесі відіграли викладачі та вихованці Ніжинської вищої школи, хоча їх місце в історії української етнографії ще остаточно не визначено. Тому метою нашої розвідки є висвітлення основних здобутків вчених і визначення їх внеску в поширення історико-етнографічних знань в Україні.

В українській історичній науці існували окремі закиди щодо пасивності вчених Ніжина 2-ї половини XIX – початку XX ст. у розробці українознавчої проблематики, але, як засвідчують факти і новітні наукові розвідки, навіть у період утисків, свавілля і тотальної заборони науковці та вихованці ніжинського навчального закладу не залишали інтересу до питань, пов'язаних з життям і побутом, історією та культурою українського народу. Зверталися учені і до розробки питань етнографії інших слов'янських народів.

У Ніжині певні традиції освоєння етнографічної тематики були закладені у 20-х рр. XIX ст., коли розпочалося функціонування Гімназії вищих наук князя Безбородька. Помітну роль на формування інтересу гімназистів до української старовини відіграв директор навчального закладу, вчений-енциклопедист І. Орлай, який сам цікавився історією і досліджував українські старожитності, був членом багатьох наукових товариств, зокрема «Общества истории и древностей Российских», Імператорської академії наук, Віленського Медичного товариства, Йєнського фізичного товариства, Альтенбурзького Ботанічного товариства,

приятелював з І. Котляревським. Ученому належить низка праць, але з огляду на історико-етнографічну проблематику, інтерес викликають дві праці – «Коротка історія про Карпато-Русів» (1804) та «Про Південно-Західну Русію» (1826), у яких вперше було порушено питання про русинів, про історію Карпатської Русі. Під поняттям «Південно-Західна Русія» Орлай розумів значну територію, яка простягалася на захід до річок Вісла та Дунаєць, а на півдні межувала з Молдавією та Трансільванією. До складу Південно-Західної Русії, на думку вченого, входили Галицьке та Волинське князівства, а також територія Карпатської Русі. Науковець стверджував, що вся ця територія була заселена русичами і що сама назва цієї території, яка збереглася впродовж кількох століть, найкраще засвідчує про опір руського населення угорським і польським феодалам. Аналізуючи питання етнічного походження населення південно-західної Русі, Орлай прийшов до висновку про руське його коріння. Навіть після багатовікового польсько-угорського панування, «простой народ говорит по всей Галиции русским киевским наречием, а дворянство по-польски и по-немецки» [9, с. 223]. Розглянувши в цій праці і походження етноніму «угри». На його переконання більш науково обґрунтованим є використання саме цього терміну, а не етноніму «венгры». Своєю науковою роботою дослідник привернув увагу українських і російських істориків до самотньої історії Закарпаття, про що свідчить їх використання М. Карамзіним при написанні «Истории государства российского».

Директор став одним із ініціаторів створення в Гімназії наукового товариства, «яке б власно займалось історичними дослідженнями, що до краю відносяться...» [11, с. 24]. Але товариство так і не було засновано. З одного боку, цьому завадило небажання більшості викладачів брати на себе додаткові зобов'язання, а з іншого боку, це «недостатня кількість в гімназії джерел з історії краю та й не знання його» [5, арк. 8]. Не зважаючи на це, І. Орлай не відмовився від свого задуму. Він активно збирав історичні документи і матеріали, проводив археологічні розкопки. До бібліотеки надійшли рукописи XVI – XVII ст., грамоти (серед них, Костянтина Острозького 1602 р.), літописи (в тому числі В. Устюга,

Г. Грабянки). У 1824 р. директор відправив до Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті, членом якого він був, літопис «О казаках малороссийских и восемь грамот малороссийских гетманов». Така наполеглива праця дозволила в середині 20-х рр. ХІХ ст. створити студентське історичне товариство на чолі з відомими в майбутньому вченими П. Редкіним та В. Любич-Романовичем [10, с. 7]. Участь у роботі товариства брало чимало відомих діячів української науки і культури ХІХ ст. Серед них – видатний письменник Микола Гоголь. Саме в Ніжині він захопився українською історією, старожитностями та фольклором, почав збирати народну творчість (пісні, приказки, прислів'я, звичаї, весільні обряди), що увійшла до «Книги всякой всячины, или Подручной энциклопедии», планував написати багатотомний твір із загальної історії та географії України під назвою «Земля і люди», над яким він працював у Петербурзі. Як писав у подальшому М. Гоголь, пояснюючи своє захоплення, українська народна пісня «... то народна історія, жива, яскрава, наповнена барвами, істиною, оголююча все життя народу ... коли він (історик) захоче пізнати справжнє буття, стихії характеру, усі відтінки почуттів, страждань, урочистостей зображуваного народу, коли захоче випити дух минулого віку, загальний характер усієї цілісності і кожної частки її, тоді він дістане повне задоволення: історія народу розкриється перед ним в ясній величі» [7, с. 48]. Інтерес до етнографії, української тематики був притаманний багатьом вихованцям Гімназії, серед яких: поет Євген Гребінка, автор збірки байок «Малороссийские приказки», історичних повістей «Ніжинський полковник Золотаренко», «Богдан» та роману «Чайковський», присвяченого подіям визвольної війни 1648-1654 рр., який, за словами Івана Франка, був улюбленим твором галицько-руської молоді 60-70-х років ХІХ ст.; письменник і етнограф Василь Любич-Романович, який написав низку прозаїчних творів «Исторические горы и могилы в Литве», «Пинск и его окрестности», «Обычаи, игры, пословицы и предания литовские», «Дунайские казаки», «История бывших княжеств Теребовльского и Звенигородского», «Сказания иностранцев о России в XVI и XVII веках»; біограф Тараса Шевченка і один з фундаторів Наукового товариства

імені Т. Г. Шевченка Олександр Кониський; український меценат Василь Тарновський, який залишив нащадкам кілька цікавих праць і рукописів – «О поэзии русского народа и влиянии Малороссии на русскую поэзию», «О знахарях», «Малороссия моего времени», «Юридический быт Малороссии», «О малороссийских песнях» та ін.

Серед викладачів Гімназії проблемами української етнографії займався І. Кулжинський, автор дослідження «Малороссийская деревня» (1827), в якому науковець описав побут, звичаї, фольклор українського села, хоча на думку критиків, учений дещо ідеалізував життя українських селян. Йому ж належить і дослідження «Малороссийская свадьба», видане в 1877 році. Проте варто зазначити, що пізній ніжинський період творчості І. Кулжинського, особливо після Валувського циркуляру (1863 р.), був позначений реакційними поглядами на українську мову та літературу і появою таких праць, як «О зарождающейся, так называемой, малороссийской литературе», «Несколько слов о хохломании».

Досить плідно на ниві етнографії і фольклористики працювали викладачі і вихованці Ніжинського Ліцею І. Лашнюков, М. Тулов, М. Чалий, П. Морачевський, студенти Л. Глібов, В. Тарновський, М. Лазаревський, О. Афанасьєв-Чужбинський, брати Сементовські.

Величезним авторитетом серед викладачів і студентів ліцею користувався Іван Лашнюков. Як лектор, Іван Васильович зачаровував слухачів своєю живістю і незвичайною гостротою. Його лекції відповідали найсуворішим вимогам науки, виклад матеріалу на яких проходив за своєрідною метою. Історико-критичний підхід сприяв тому, що вчений не боявся торкатись досить гострих і складних явищ вітчизняної історії, долі видатних осіб у ній. Молодому професору належить ґрунтовна, з часом опублікована, доповідь «Про міжкнязівські та суспільні відносини в давній період нашої історії від покликання варяго-русів до смерті Ярослава». Перебуваючи під помітним впливом ідей М. Костомарова, вчений головним чином зосередився на дослідженні суспільних явищ у Київській Русі, не забуваючи про економічний і політичний розвиток, релігію та культуру давньоруського народу.

Іншою яскравою постаттю в Ліцеї, яка мала незаперечний вплив на студентську молодь, був один із улюблених учнів Михайла Максимовича, перший голова Історичного товариства Нестора-літописця Михайло Тулов. Серед чисельних наукових напрацювань вченого була й низка українознавчих студій, таких як «Когда у народа есть собственная литература и может ли народ удовлетворяться чужой литературой?», «О малорусском произношении» та «О малорусском правописании».

З ім'ям науковця пов'язано створення в 1872 р. у Києві Історичного товариства Нестора-літописця. В ювілейній записці цього об'єднання зазначалося: «Историческое общество Нестора-летописца возникло в восполнение давно осознанной в среде киевских учёных потребности научного общения для совместной разработки истории русского и в частности южно-русского народа по обильным и в общем доселе мало разработанным данным, сохранившимся в области Южно-русского края, именно по данным археологическим, летописным, архивным, по произведениям литературы и народного творчества» [3, с. 26].

В цілому діяльність патріотично налаштованих викладачів - І. Лашнюкова, М. Тулова й ін. мала значний вплив на формування наукових інтересів студентів. Тому серед випускників Ліцею сформувалася ціла плеяда талановитих дослідників української минувшини. Серед кращих вихованців, які присвятили свою діяльність етнографічним студіям, слід назвати Олександра Афанасьєва-Чужбинського, Михайла Лазаревського, братів Костянтина, Миколу та Олександра Сементовських, Олександра Рубця й інших.

О. Афанасьєв-Чужбинський з кількома іншими дослідниками в 1856 р. за побажанням великого князя Костянтина Миколайовича був направлений для опису моралі, звичаїв і занять приморських і прирічкових жителів Російської імперії. Він обрав для своїх занять Придніпров'я Дніпро. Результатом експедиції стала поява кількох статей, а саме: «Общий взгляд на быт приднепровских крестьян», «Поездка на днепровские пороги и на Запорожье» й ін. З часом з під пера автора вийшли етнографічні твори «Старинные малороссийские думы»,

«Поездка на Земли Войска Донского», «Заметки о Малороссии», «Пластуны», «Очерки охоты в Малороссии» і т.д.

Помітний внесок у популяризацію історико-етнографічних знань і становлення української етнографії здійснили брати Сементовські. Так, Костянтин Сементовський, який був членом Російського географічного товариства і знаходився у приятельських стосунках з багатьма відомими діячами свого часу – П. Гулаком-Артемовським, Г. Квіткою-Основ'яненком, М. Костомаровим, А. Метлинським, зібрав значну кількість етнографічних та фольклорних матеріалів про народні звичаї, багато народних загадок, замовлянь, які виклав у розвідках «Очерк малороссийских поверий и обычаев, относящихся к праздникам», «Замечания о праздниках у малороссиян», «О характерниках и малорусских заговорах против пули», «Малорусские и галицкие загадки». Старший із братів Сементовських – Микола активно займався дослідницькою роботою, був членом Російського географічного, Археологічного та Нумізматичного товариств. Він підготував і опублікував низку цікавих розвідок про українські старожитності: «О малороссийской демонологии», «Старина Малороссийская, Запорожская и Донская», «Киев и его достопримечательности», «Запорожская рукопись о кладах», «Сказание о ловах великих князей киевских», «Галерея киевских достопамятных видов и древностей» та ін.

В останній чверті XIX – на початку XX ст. справу своїх попередників продовжили викладачі та студенти Історико-філологічного інституту князя Безбородька. У цей час розширюється діапазон наукових досліджень про Україну, її населення, побут та культуру. Але варто зазначити, що переважали наукові розвідки, які охоплювали лише окремі проблеми історичного минулого українського народу. Передусім викликала інтерес у ніжинських учених давньоруська державність, особливо та її територія, яка пізніше увійшла до складу України. Одним із перших до цієї теми звернувся професор М. Лавровський, який деякий час був директором Інституту. У своїх працях «О древнерусских училищах» та «Памятники старинного русского воспитания»

вчений, глибоко і всебічно вивчивши джерела, розкрив особливості розвитку освіти та виховання у східних слов'ян.

Інший ніжинський учений М. Лілеєв займався вивченням історії розколу на півночі Чернігівщини в XVII-XVIII ст. [8], а професор В. Савва у 1907 р. опублікував замітки і матеріали «Із слобідської української старовини XVIII ст.». М. Бережков досліджував науковий доробок учених XVIII століття. Його, перш за все, зацікавила розвідка О. Шафонського «Чернігівського намісництва топографічний опис». У спеціальній статті вчений не тільки визначив основні аспекти розвитку Чернігівщини, а й додав новий матеріал, який розширював і поглиблював працю Шафонського [2, с. 22]. Розглядаючи проблеми подальшого розвитку Малоросії, Бережков висловив оптимістичний погляд на майбутнє українського народу. Оглядаючи те, що було зроблено попередниками, ніжинський учений звернув увагу і на романтично-науковий рух до вивчення малоросійської старовини, який був помітним у XVIII – на початку XIX ст. серед представників українських освітянських гуртків, що залишили після себе чимало рукописних праць. Серед них був чернігівський дослідник М. Марков, відомий вчений в галузі археології та археографії, краєзнавства та джерелознавства. Науковець відмітив уміння Маркова писати жваво, дещо з полемічним відтінком, вступати в наукову дискусію, поправляти, критикувати праці Болтина, Міллера, Рибаківа, Туманського, Г. Полетики, до яких він звертався у своєму дослідженні [12, с. 78]. М. Бережков неодноразово повторював думку про необхідність випуску окремих рукописів, що стосувались української старовини. Вчений добився того, що у 1910 р. у Москві була видана праця «Михайла Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова. Материалы и заметки». Аналізуючи праці М. Маркова, науковець указав на їх характерний недолік, який був притаманний провінційним авторам, коли ті «надто багато займались так званими народними легендами, що пов'язані з місцевими урочищами, вдавались до довільних догадок, марних тлумачень слів і т.п., а речові пам'ятки старовини, які були у всіх на виду, залишали без особливої уваги, не вміли цінувати їх, тому що не було правильного поняття про наукові завдання

археології, мало звертались до архівних документів, віддавали перевагу літописам і притримувались літописного викладу» [1, с. 3]. «Щоденники» М. Бережкова також наповнені цікавими думками, що стосуються України. Вони є прямим свідченням того часу і підтверджують, що проблеми подальшого розвитку рідного краю цікавили і вчених Ніжина.

Певний внесок у висвітлення окремих питань української історії, культури, побуту та фольклору зробили й вчені-філологи. Професор К. Радченко відстоював необхідність викладання в Інституті на слов'янському відділенні української мови та літератури бодай на рівні інших слов'янських мов. Цю ж ідею підтримав і професор П. Заболотський, який вказував, що : «К курсу славистики необхідно присоединить изучение языка и литературы Малороссии, Галичины и Буковины» [10, с. 112]. Але у тогочасних умовах, коли царський уряд продовжував висловлювати своє негативне ставлення до української культури, це здійснити було дуже важко. І все ж учені НІФІ дещо зробили у цьому напрямку. Професор В. Резанов почав у 1900-х роках систематично займатись вивченням давньої української драматургії, шкільного театру, його зв'язку з іншими діями у світовому мистецтві. М. Сперанський зосередив свою увагу на дослідженні «Енеїди» І. Котляревського, південно-руських (тобто українських) пісень і їх сучасних носіїв. Він проаналізував репертуар бандуриста Т. Пархоменка, з яким зустрічався у Ніжині, розкрив особливості української пісні. Цьому була присвячена і його праця «Малорусская песня в старинных песенниках» (1909). Проблемам вивчення українського фольклору, етнографії присвятив декілька своїх розвідок і В. Данилов: «Пісні села Андріївки Ніжинського повіту» (1904), «Найдавніше малоруське голосіння» (1904), «Відгомін билин про змієборство Добрині Микитича в українському фольклорі» (1905), «До історії української етнографії» (1909), «Серед кобзарів та лірників» (1911) й ін. Останні дві праці хоча й були написані за межами Ніжина, але вони створені під впливом того, чим молодий учений займався у Ніжинській вищій школі.

У 1894 р. у НІФІ з ініціативи професорів М. Бережкова, А. Добіаша та інших було створено Історико-філологічне товариство, яке мало своє наукове

видання – «Сборник Историко-филологического общества при институте кн. Безбородко в Нежине», що активізувало наукову роботу в Інституті. Особлива увага була спрямована на збір документів, дослідження археологічних старожитностей, етнографічних та фольклорних студій, стародруків тощо. Міська управа передала Товариству архів Ніжинського грецького магістрату, документи якого охоплювали життя греків у Ніжині з 1722 по 1872 рр. Письменник Борис Грінченко надіслав до Ніжина кілька стародруків, дружина письменника Пантелеймона Куліша Ганна Барвінок – рукописний збірник народних пісень, псаломщик церкви с.Гутивка Борзнянського повіту К. Самбурський – портрети гетьманів І. Мазепи, Д. Апостола, К. Розумовського, рукописну «Енеїду» українською мовою, рукописну книгу про відвідування українським монахом Єрусалима у 1749 р. тощо. Подібні матеріали надходили до Товариства і пізніше, що дозволило скласти цікаву колекцію рукописних документів. Члени Товариства проводили не лише наукову, а й громадсько-пропагандистську роботу. З їх ініціативи, всупереч офіційній забороні, було відзначено ювілей в пам'ять Т. Шевченка. Історико-філологічне товариство проіснувало до 20-х років ХХ ст. і зробило вагомий внесок у розвиток гуманітарної науки в Україні.

Проте тут необхідно зауважити, що початково дослідницька робота членів товариства стояла осторонь від тих проблем, які гостро ставились передовими діячами культури України. Замислитись над цим учених Ніжина змусив лист відомого українського письменника і громадського діяча Б. Грінченка, який у цей час проживав у Чернігові і проводив у надзвичайно тяжких умовах величезну роботу по українізації краю, добивався викладання рідною мовою у школах, видавав книги українською мовою для бібліотек і шкіл, брав активну участь у різних заходах, спрямованих на збереження української культури. З листом були ознайомлені члени товариства, і подальші випуски «Сборника» показали, що зауваження письменника були сприйняті членами товариства позитивно, оскільки він мав рацію, бо дійсно, у перших трьох томах збірника не було надруковано жодного матеріалу, пов'язаного з Україною. В наступних томах ця ситуація змінюється. Починаючи з 4-го тому постійно з'являються досить ґрунтовні

дослідження, пов'язані з історією, культурою, фольклором України. Це, зокрема, праці М. Бережкова «Нежинские предания о Полтавском 1709 г.», і П. Заболотського «Старейший Запорожский уезд». Остання праця цікава тим, що автор зупинився на історико-етнографічному описі Олександрійського повіту Катеринославської губернії, тобто, місця, де проживали козаки Запорізької Січі. Літературознавець Заболотський так пояснив свій потяг до цієї теми: «Займаючись вивченням літературної діяльності М. В. Гоголя і, зупиняючись між іншим на питанні про історичну повість великого письменника «Тарас Бульба», ми захотіли ближче познайомитись з тими місцями, картину яких розвернув у вказаному творі поет, захотіли подивитись зокрема те місце, звідкіля вилітали «все те гордые львы, откуда разливалась воля и казачество на всю Украину»[4, с. 2]. Автор сподівався, що на попелищах Запорізької Січі можна буде знайти якісь сліди попереднього побуту, цікаві перекази, легенди і т.п., побувати на знаменних острові Хортиці та на Великому Лузі. Праця П. Заболотського, яка займає більше 50 друкованих сторінок, складається з двох розділів: «Історико-етнографічний нарис Олександрівського повіту Катеринославської губернії» та «Народнопоетична творчість Олександрівського повіту Катеринославської губернії як охоронець пам'яті про історичне минуле». Автор зумів вдало поєднати історичний, етнографічний і фольклорний матеріал, розкрити славу історію Запорізької Січі.

Весь цей матеріал засвідчує, що ніжинські вчені не стояли осторонь українознавчої проблематики. Всі ці підвалини, закладені наприкінці XIX - на початку XX ст. в Ніжинській вищій школі, надали плідні результати в середині 20-х - на початку 30-х рр. XX ст., коли українознавча тематика стала провідним напрямком наукової діяльності нової плеяди ніжинських вчених.

Література та джерела

1. Бережков М. Н. Михайла Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова: Материалы и заметки. – М., 1910. – 37 с.
2. Бережков М. Н. А. Ф. Шафонський и его труд «Черниговского наместничества топографическое описание» // Сборник Историко-филологического общества при НИФИ кн. Безбородька. – 1910. – Т. 7.

3. Дашкевич Н. П. Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического общества Нестора-летописца по январь 1898 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1899. – Кн. 13.
4. Заболотский П.А. Старейший Запорожский уезд // Сборник Историко-филологического общества при НИФИ кн. Безбородька. – 1903. – Т. 4.
5. Институт російської літератури АН РФ. Рукоп. відділ, ф. 2162, оп. 2, спр. 39.
6. Институт рукописів НБУ ім. В.Вернадського, ф. 3, оп. 1, од.зб. 40743.
7. Кононенко П.П. Українознавство. – К., 2006.
8. Лилеев М.И. Новые материалы для истории раскола на Вятке и в Стародубе XVII-XVIII вв. – К., 1893; Його ж. Из истории раскола на Вятке и в Стародубе XVII-XVIII вв. – К., 1895; Його ж. Из начальной истории раскола в Стародубе // Киевская старина. – 1889. – № 8-9.
9. Орлай И.С. О Юго-Западной Руси (письмо из Нежина секретарю Общества) // Труды и записки Общества истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1826. Кн. 1. – Ч. 3. – С. 220-228.
10. Самойленко Г.В. Нежинская филологическая школа. 1820-1990. – Нежин, 1993.
11. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005.
12. Самойленко О.Г. Українські студії в науковій спадщині вчених-істориків Ніжинської вищої школи (кін. XIX – 20-ті рр. XX ст.)// Література та культура Полісся. Вип.21. – Ніжин, 2002.

Геннадій Стрельський

Етнічні й етнопсихологічні аспекти історії у творах діячів Української революції 1917 – 1920 рр.

У статті висвітлюються етнічні й етнопсихологічні сюжети історії українського та інших слов'янських народів у дослідженнях суспільно-політичних і наукових діячів Української революції 1917 – 1920 років – зокрема М. С. Грушевського, О. Я. Шульгина, С. П. Шелухина, О. Г. Лотоцького.

Ключові слова: *етнос, етнічна історія, історіографія.*

В статье освещаются этнические и этнопсихологические сюжеты украинского и других славянских народов в исследованиях общественно-политических и научных деятелей Украинской революции 1917 – 1920 годов. – в частности М. С. Грушевского, А. Я. Шульгина, С. П. Шелухина, А. Г. Лотоцкого.

Ключевые слова: *этнос, этническая история, историография.*

The article highlights the ethnic and ethnopsychological scenes history of the Ukrainian and other Slavic peoples in the study of socio-political and scientific figures of the Ukrainian revolution of 1917 - 1920 years - in particular M. S. Grushevsky, O. I. Shulgin, S. P. Shelukhin, O. G. Lotockyj.

Keywords: *ethnos, ethnic history, historiography.*

Чимало з діячів Української революції 1917 – 1920 рр. представляли цвіт інтелектуальної еліти вітчизняного суспільства того часу. Вони залишили глибокий слід у різних галузях українознавства, соціології, політології, філософії, економіки, правознавства тощо. Серед них було багато професійних істориків, археологів, етнографів, фольклористів, чиї імена і твори були «викреслені» більшовицькою владою з вітчизняної історіографії. У своїх численних працях вони приділяли значну увагу етнічним аспектам історичного минулого українського та інших слов'янських народів.

Їхні дослідження у галузі українознавства, етнічної історії слов'янства, порівняльної етнографії, фольклористики тощо сприяли й донині допомагають вихованню національної свідомості громадян України, формують у них почуття своєї причетності до багатющої моральної і духовної культури рідного народу, яка віддзеркалює обличчя нації, вирізняє її з-поміж інших країн світу. У цих дослідженнях активно пропагувалась українська національно-державницька ідея, науково обґрунтовувалась історична закономірність Української революції, її причини, мета і завдання, сутність, характер та інші концептуальні засади.

Важливе місце розробка проблем етнічної історії, виявлення і публікація етнографічних джерел, їх дослідження і використання займали у надзвичайно великій і різноманітній творчій спадщині голови Української Центральної ради і вченого світового рівня Михайла Сергійовича Грушевського. У центр історичного процесу він завжди ставив народ як етнокультурну цілісність, в якій соціальні й національні інтереси домінували над державно-політичними.

Вже у першій лекції, прочитаній студентам Львівського університету у вересні 1894 р., Грушевський виголосив своє наукове кредо – головним героєм історії є не князі, гетьмани й царі, а народ і нація. Український народ як окрема етнокультурна одиниця, його матеріальна і духовна культура, мова, життєвий рівень, побут, традиції, обряди, фольклор тощо займають чільне місце у його багатотомній фундаментальній «Історії України-Руси» і багатьох інших працях.[1]

У статті «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», виданій 1904 р. у петербурзькому збірнику «Статті по славяноведенію» Грушевський рішуче заперечив панівну в російській історіографії схему, за якою історія Володимиро-Московського князівства XII – XIV ст. була продовженням історії єдиної «руської» народності Київської держави. Культура Київської Русі була породженням однієї народності – українсько-руської, стверджував він. А також висунув вимогу глибокого дослідження історії кожної з трьох східнослов'янських народностей (українців, великоросів і білорусів) як окремої етнічної спільноти.

М. Грушевський багаторазово фіксував увагу на відмінностях, що існують між етнокультурними типами українця, росіянина і білоруса. Особливе місце він приділяє дослідженню українського етнічного типу та його історичної еволюції. Український народ, вважав він, відрізняється від своїх найближчих сусідів як антропологічними, так і психофізіологічними ознаками – складом характеру, сімейними і суспільними відносинами, побутом і культурою. [2, с. 6]

У збірці статей «На порозі нової України. Гадки і мрії», виданій у квітні 1918 р., вже після проголошення незалежності УНР, Грушевський докладно розглядає основні прикмети українського народного характеру. Серед них він виділяє почуття власної гідності і поваги до гідності інших народів, добрі манери, любов до чистоти, порядку, краси життя тощо. Ці риси, на його думку, наближають українців до західноєвропейської духовної культури – найбільше до германського і романського етнічних типів. Ці твердження вчений аргументує численними джерелами і конкретними фактами з історії України від найдавніших часів до кінця XVIII ст. «у тісній зв'язку з Заходом, його життям і культурою». При цьому він підкреслює, що західні культурні впливи в Україні «не запозичувались рабським чином», а творчо перероблялись у відповідності з особливостями українського народного характеру. Тільки з кінця 18 століття, – писав він, – «ці зв'язки слабшають і приходять до занепаду під тиском примусової русифікації, і українське життя та культура вступають у період російський, великоруський». І тепер, підсумовує Грушевський, коли незалежна Україна «розриває нав'язану їй

московською політикою, московським насильством північну орієнтацію», вона «може з новою силою, з новою енергією відновити свої зв'язки з західним світом, використовуючи його запаси знань, культури, громадського інстинкту і дисципліни». Водночас він застерігав, що «нам не треба підганяти нашого життя до котрого-небудь західноєвропейського взірця... Визволення від примусової залежності від московського життя не повинно бути заміною однієї залежності другою, хоч би й добровільною». Українське життя, вважав Грушевський, мусить «не спішити замикатися в який-небудь один круг зв'язків, відносин і впливів, а брати як можна ширше,... все, що може бути корисним для нього,... брати і в сфері старих зв'язків колишньої Російської держави, і нових зв'язків з Центральними державами, і поза ними». [3, с. 15-24].

Повернувшись з вимушеної еміграції до радянської України у 1924 р., Грушевський, звичайно, не міг пропагувати ці «гадки і мрії». Але й під пресом комуністичної ідеології він продовжував активно займатися проблемами етнографії, популяризувати їх, створивши і очоливши цілу низку науково-історичних підрозділів Всеукраїнської Академії наук. Зокрема, вже у тому ж 1924 р. було створено Культурно-історичну комісію ВУАН, яка, за словами М. Грушевського, «взялася досліджувати, за допомогою порівняльної етнографії, пережитки соціальних форм України...» [6, с. 29].

З 1926 р., ця комісія разом з Комісією історичної писемності і Кабінетом примітивної культури науково-дослідної кафедри української історії, які також заснував і очолював Грушевський, почали видавати етнографічний часопис «Первісне громадянство та його пережитки на Україні». У 1928 р. він розробив проект створення Інституту для досліду пережитків культури і народної творчості України. Перелік подібних заходів М. С. Грушевського, спрямованих на подальший розвиток дослідження етнографії і фольклористики, можна було б продовжити.

Найбільш повну і синтезовану оцінку етнографії, її значення у дослідженні суспільно-політичного життя слов'янських народів, особливо українського, Грушевський дав у розлогій статті «Етнографічне діло Костомарова» [9], яка є своєрідною передмовою до збірника «Етнографічні писання Костомарова» (К., 1930.

– 352 с.). Доладно розглядаючи тут предмет, зміст і завдання етнографії, значення етнографічних досліджень у національному житті слов'янських народів, їхньому соціально-політичному й культурному відродженні, Грушевський писав: «Етнографія, досліджування народного життя і творчості, особливо народної пісні відіграло величезну роль в слов'янськiм відродженні, в формуванні слов'янських національностей, в наростанні їх національної свідомості, в їх ідеології – не тільки національній, але й соціальній і політичній... В світлі етнографічних студій формувалися програми національного визволення, піднесення селянських мас, заведення народної мови до літератури, програми демократичного ладу, соціальної перебудови і політичної революції. На етнографії виростали політичні і революційні імпульси. Вона давала їм гасла, традицію, героїчні фігури, до котрих треба було відкликатися, щоб зробити їх своїми попередниками в визвольних і революційних змаганнях!» [9, с. IX].

В цьому зв'язку, робить висновок М. С. Грушевський, «історія слов'янської етнографії взагалі, і спеціально української являється не чисто літературною дисципліною, не історією народознавства, а одною з основних частин соціальної і політичної історії, історії національної і соціальної самосвідомості і визвольної боротьби» [9, с. X]. Докладніше про це йдеться в окремій студії автора цієї статті.¹

Народознавчі, етнічні сюжети минулого України посідають важливе місце у творчій спадщині видатного історика і дипломата Олександра Яковича Шульгина. Фахові заняття історією були органічною частиною його громадсько-політичної, державної діяльності на відповідальних посадах першого міністра закордонних справ УНР, посла Української держави і Директорії УНР в Болгарії, члена української делегації на Паризькій мирній конференції 1919 – початку 1920 рр., голови делегації УНР на першій асамблеї Ліги Націй восени 1920 р., міністра закордонних справ екзильного уряду УНР тощо.

¹ Див.: Геннадій Стрельський. Етнографія та «етнографічне діло» М. І. Костомарова у дослідженнях і оцінці М. С. Грушевського // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 6: Історичні науки: Зб. наукових праць. – Випуск 6. – К., 2008. – С. 111 – 116.

Почуття національної свідомості, дух вірного служіння своєму народові О. Шульгину ще у ранньому дитинстві прищепили батьки – нащадки давнього козацького роду, кровно спорідненого з Полуботками, Скоропадськими, Самойловичами та Апостолами. Його батько – Я. М. Шульгин, за влучною оцінкою М. С. Грушевського, – «один з характеристичних представників українського життя 1870-х рр., визначний український історик...» [4, с. 5]. А мати – Любов Миколаївна (закінчила історико-філологічні факультети Київського і Московського університетів, учителювала на Полтавщині, була активісткою Київської Громади), як згадував О. Шульгин «весь свій вік горіла й боліла людською долею. Вона жила Україною та для України.» [5, с. 220]. Оцінюючи вплив батьків на формування свого світогляду, він писав: «Те велике зусилля, яке треба було зробити людині з національно-індиферентного середовища, щоб дійти до українства, мені не було потрібне. Було майже неможливо не наслідувати мого батька, було б дивно, щоб патріотизм моєї матері не відбився на моєму житті і праці.» [5, с. 176]. Ще 8-річним хлопчиком, захоплений батьківською розповіддю про українських козаків О. Шульгин заявив і «повторював собі та всім: “Буду істориком”» [5, с. 248]. Ці слова справилися. Його перу належить чимало книг і статей з історії, в яких він наголошував, що справа національного визволення має глибокі корені в самому житті українського народу, в самій душі його [15]. Відстоюючи право і необхідність звільнення України з-під російського «володарювання», Шульгин підкреслював, що «росіяне й українці, говорячи різними мовами, різняться особливо їхньою народньою культурою, як і фізичним типом... Україна і Великоросія різняться остільки ж їхніми кліматами, географічним виглядом, як і звичаями їхніх мешканців» [16, с. 241].

Вже у першій своїй статті «Fatum історії», написаній у квітні 1918 р., він поставив мету «дати спробу історико-психологічного і почасти юридичного аналізу того, як неминучий хід подій привів нас до Української державності». Для її подальшої розбудови, – писав він, – «ми повинні кликати наш народ до того, щоб він відчув самого себе, щоб він став глибоко національним... і тільки тоді він увійде у сім'ю культурних народів, як рівний з рівним» [17, с. 124].

Перебуваючи в еміграції, О. Шульгин гідно представляв і захищав інтереси українського народу на міжнародній арені, активно популяризував історичні знання про Україну і національні особливості її культури в зарубіжному світі. Про це, зокрема, переконливо свідчить тематика наукових доповідей на засіданнях Українського Академічного Товариства, яке він заснував і очолював (1946 – 1960 рр.) і Міжнародної Вільної Академії наук в Парижі, віце-президентом якої він був (1948 – 1952 рр.): «Проблема постання української й російської нації», «Проблема мови й нації в застосуванні до України», «Критика расових теорій і антропологія в Україні», «Трисотліття Переяславського договору», «Предки українців – анти», «Значення назви Русь» та ін.

Своєрідною «національною сповіддю» О. Шульгина була написана і видана французькою мовою у Парижі в 1935 р. його книга «Україна проти Москви (1917)», в якій аналізуються як сильні, так і слабкі риси українського національно-визвольного руху.

В останні роки життя О. Шульгин взявся за написання спогадів про своє дитинство і юність у рідному селі Сохвині Хорольського повіту на Полтавщині. Їх друкувала «Українська літературна газета» у Мюнхені з квітня 1957 р. протягом кількох років. Цей майстерний опис фамільної полтавської старовини має велику цінність не лише для вивчення генеалогічного дерева роду Шульгиних, а й для глибокого пізнання української родини взагалі, з центральною постаттю жінки, для пізнання етнопсихології українського народу, його умов життя і побуту, соціальних змін і настроїв різних верств українського села і міста на зламі двох століть (XIX – XX), атмосфери формування і зміцнення національної самосвідомості суспільства.

Ідеї народоправства та самобутності українського народу як окремої етнічно-культурної одиниці були основними у численних дослідженнях вченого-юриста і історика Сергія Павловича Шелухина [11]. Його суспільно-політичні і історичні погляди сформувалися ще задовго до Української революції, коли він працював юристом у судових установах Єлисаветграда, Кам'янця-Подільського, Кишинєва (1889 – 1902 рр.), прокурором і суддею в Одесі (1902 – 1917 рр.), редагував (разом з М. Ю. Шаповалом) журнал «Українська хата» (1909 – 1914 рр.).

Обраний влітку 1917 р. до Центральної ради, Шелухин, як згадував він пізніше, «перший виступав з історико-правовим умотивуванням державної суверенності українського народу» і очолював позапартійну «секцію самостійників». Згодом він був Генеральним суддею УНР і міністром судових справ в уряді Центральної Ради, головою делегації гетьманської Української держави на переговорах з урядом РРФСР, виконував обов'язки міністра юстиції в уряді Директорії, був членом делегації УНР на Паризькій мирній конференції.

В еміграції Шелухин займався викладацькою, науковою і громадською роботою. «Історія кожного народу, – писав він, – лише тоді є цікавою, коли вона є самостійною» [12, с. 20]. Тому він приділяв особливу увагу аналізу спільних рис та істотних відмінностей у походженні, характері і психології українців, росіян і поляків. Посилаючись на різні давні джерела і твердження сучасних йому французьких антропологів, С. Шелухин відносить росіян і поляків до вислянської (вістунської) слов'янської групи народностей, а українців – до адриатичної (дінарійської) слов'янської раси. Тому, твердив він, навіть «інервація – функціонування нервової системи у російської, української і польської народностей цілком різні» [13, с.69]. Найхарактернішою рисою українців він називає свободу, волелюбність, якою «вони дорожать більше за все» [12, с.31]. Іншою з найважливіших рис народного характеру українців Шелухин вважав їх прихильність до народоправства, або демократії. Саме народоправство було українською національною формою влади в Київській Русі і гетьманській державі часів Б. Хмельницького, підкреслював він. Український народ зможе досягти свободи і демократії лише тоді, переконував Шелухин, коли матиме «свою самостійну, незалежну, суверенну державу і всі свої інтереси, потреби і цілі задовольнятиме й досягатиме... незалежно ні від чийх втручань, дозволів, згод, самостійно, на основі свого права» [14, с. 82]. Федерацію українського народу з російським він вважав неможливою, бо останній «не здатний до цього духовно..., визнає права лише за дужчим брутальною силою і над правом ставить грубу силу» [14, с. 82]. Характерними рисами росіян Шелухин називає відсутність почуття людської гідності (як власної, так і інших народів), зневагу до права, азіатську жорстокість.

«Очевидно, – пише він, – що з таким народом ні автономія, ні федерація – речі фактично нездійсненні і недосяжні» [14, с. 82].

Серед інших діячів Української революції, які весь свій талант і творчі сили безкорисливо вкладали у розв'язання проблем національно-культурного і державного відродження України, помітне місце займає видатний письменник, публіцист, вчений-історик Олександр Гнатович Лотоцький. Його численні твори, зокрема тритомна книга «Сторінки минулого» [8] – справжня перлина української мемуаристики, за влучною оцінкою відомого в українській діаспорі журналіста Зенона Пеленського, «вміщують у собі від юних днів – аж до зрілого віку автора тільки один зміст, одну велику пристрасть: безнастанну, невгаваючу службу українству, українській визвольній справі» [7, с. 87]. Ця «служба» була завжди головною у його громадській, літературно-публіцистичній і науковій діяльності. Зокрема, перебуваючи з 1900 до березня 1917 рр. у Санкт-Петербурзі, О. Лотоцький очолював там українську громаду, ініціював заходи щодо скасування сумнозвісного указу 1876 р., всіляко сприяв виданню україномовних творів, організації українських фракцій у I та II Державних Думах і їх друкованих органів – «Украинский вестник» і «Рідна справа – Думські вісті», постійно видавав у них та інших журналах («Громадська думка», «Рада», «Украинская жизнь», «Записки НТШ» та ін.) свої статті, у яких знайомив російське громадянство з історією та культурою України. Виключно велике значення у плані висвітлення етнічної історії українського народу, його походження і національних особливостей мають статті Лотоцького, видані у збірнику «Украинский вопрос» (Спб., 1914): «Основные элементы украинской национальной идеи: Различие великорусского и малорусского типов, как результат исторической жизни», «Антропологические и этнографические различия», «Украинский язык как наиболее существенная и яркая черта народной индивидуальности», «Язык или наречие», «Различие русского и украинского языков», «Единство украинского национального типа и языка» та ін. У роки Української революції О. Лотоцький був делегатом Українського Національного Конгресу, губернським комісаром Буковини і Покуття, Генеральним писарем уряду

Центральної Ради, міністром віроісповідань в урядах гетьмана П. Скоропадського і Директорії УНР, надзвичайним послом УНР у Туреччині.

Не менш активно «Невгаваючу службу українству, українській визвольній справі» О. Лотоцький продовжував в еміграції, займаючись викладацькою, науковою і громадсько-політичною роботою. Серед багатьох його справ і посад у Державному центрі УНР в екзилі і в зарубіжних вузах України тут варто виділити діяльність О. Лотоцького як засновника і директора Українського наукового інституту у Варшаві (1930 – 1939 рр.), який підготував і видав понад 70 томів документів і досліджень. Серед основних напрямків роботи вчених Інституту і самого Лотоцького чільне місце займало вивчення господарського життя, історії і культури українського народу, його побуту, звичаїв, обрядів, традицій, вірувань, розвитку освіти тощо. «Невсипуща, завзята праця директора Інституту проф. О. Г. Лотоцького... подиву є гідна» [16, с. 61] – свідчив О. Я. Шульгин. «Це був... фанатик українського відродження, української незалежності», – писав він [7, с. 29].

Багато етнологічного матеріалу, етнічних ракурсів дослідження минулого нашого народу містять твори й таких подвижників українського національно-державного відродження 1917 – 1920 рр., як Д. В. Антонович, В. В. Боржковський, М. М. Лозинський, К. В. Лоський, М. І. Міхновський, А. В. Ніковський, О. Х. Саліковський, М. А. Славінський, П. Я. Стебницький, М. С. Тишкевич, Я. С. Токаржевський-Карашевич, Л. М. Цегельський, М. Ю. Шаповал та ін. Їхня творча спадщина з даної теми заслуговує на окремі історіографічні розвідки.

Література

1. Грушевський М. Українство і питання дня в Росії. – Львів, 1905; Його ж. Очерк истории украинского народа. – Спб., 1906; Його ж. Про давні часи на Україні. – К., 1907; Його ж. Про українську мову і українську справу. – К., 1907; Його ж. Освобождение России и украинский вопрос. – Спб., 1907; Його ж. Украинцы. Формы национального движения в современных государствах. – Спб., 1907; Його ж. Культурно-національний рух в Україні в XVI – XVII віках. – К., – Львів, 1912; Його ж. Як жив український народ. Коротка історія України. – Царгород, 1915; Його ж. Звідки пішло українство і до чого воно йде. – К., 1917; Його ж. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1917 та ін.
2. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1. – К., 1913.
3. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. – К., 1918.
4. Грушевський М. Пам'яті Якова Шульгина // Записки НТШ, Т. CVII. – Львів, 1912, кн. I.
5. Збірник на пошану Олександра Шульгина. – Париж – Мюнхен, 1969.

6. Історія Академії наук України. 1918 – 1993. – К., 1994.
7. Лицар праці і обов'язку: Збірник, присвячений пам'яті професора Олександра Лотоцького-Білоусенка. – Торонто – Нью-Йорк, 1983.
8. Лотоцький О. Сторінки минулого. Т. 1. – Варшава, 1932; Т. 2. – Варшава, 1933; Т. 3. – Варшава, 1934.
9. Михайло Грушевський. Етнографічне діло Костомарова // Етнографічні писання Костомарова. – К., 1930, с. VII – XXIV.
10. Украинский вопрос. Издание редакции журнала «Украинская жизнь». – Спб., 1914.
11. Шелухин С. Назви України. – Відень, 1921; Його ж. Історично-правові підстави української державності. – Вінніпег, 1929; Його ж. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Прага, 1936; Дрогобич, 1992; Його ж. Державна мова на Україні. // Віче, 1994, № 2, с. 149 – 155; Його ж. Дві народності. // ЦДАУ, ф. 3695, оп. 1, спр. 46 та ін.
12. Шелухин С. Критика нового наукового підручника історії України. – Львів, 1935.
13. Шелухин С. Додаткові лекції до курсу «Історії українського народу». – Прага, 1932.
14. Шелухин С. Україна. – Прага, 1937.
15. Шульгин О. Політика. Державне будівництво України і міжнародні справи: Статті, документи, промови. – К., 1918; Його ж. Нариси з нової історії Європи. – Прага, 1925; Його ж. Україна і червоний жак. – Париж, 1926 (франц. мовою); К., 2001 (у перекладі з франц. мови – Г. С.); Його ж. Уваги до історії розвитку ранішнього капіталізму. – Львів, 1928; Його ж. Державність чи Гайдамащина? (Зб. документів та статей). – Париж, 1931 та ін.
16. Шульгин О. Я. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – Париж, 1934; К., 1998.
17. Шульгин О. Fatum історії // Пам'ять століть, 1998, № 1.

Ярослав Вацулик

Возникновение чешского национального меньшинства на украинской Волыни во 2-ой половине XIX века.

Досліджено основні етапи еміграції чехів на Волинь, їх побут, господарська і культурна діяльність, внесок у розвиток сільськогосподарського та промислового виробництва.

Ключові слова: чехи, національна меншина, переселення, українська Волинь.

Исследованы основные этапы эмиграции чехов на Волынь, их быт, хозяйственная и культурная деятельность, вклад в развитие сельскохозяйственного и промышленного производства.

Ключевые слова: чехи, национальное меньшинство, переселение, украинский Волынь.

The main stages of the emigration of Czechs in Volyn, their way of life, economic and cultural activities contribute to the development of agricultural and industrial production.

Keywords: *Czech, minority migration, Ukrainian Volyn.*

Эмиграция. После Московской этнографической выставки в 1867 г., эмиграция чехов в царскую Россию, прежде всего, на Украину и Кавказ, усилилась и встречала широкий отклик, что было отражено в крестьянских летописях и записях: «Также как в прошлом году переселялись в Америку, в этом году переселяются в Россию. Целые поселения покидают свои дома и отправляются в далекий путь – в Россию»[8, с. 68]. Свою роль сыграли и письма, посылаемые во время начального периода переселенцами своим родственникам в Чехию, в которых описывались выгодные условия для переселенцев в России.

Самые благоприятные условия для эмиграции были созданы в Волынской губернии на Западной Украине, где после отмены крепостного права в 1861 г. и неудачного январского восстания в 1863 г., крупные польские землевладельцы дешево продавали большие участки земли. Появление здесь иностранных переселенцев приветствовалось и царским правительством, которое хотело ослабить влияние местного польского дворянства, а также развивать хозяйство губернии.

Основную массу чешских переселенцев составляли люди молодого и среднего возраста, так как только они могли перенести первоначальные тяготы и быстро приспособиться к местным условиям. Переселялись целыми семьями, причем, иммигрировали не только малоземельные крестьяне, сельскохозяйственные и фабричные рабочие, ремесленники, торговцы и представители интеллигенции, но и многие богатые землевладельцы. То есть, это не были представители люмпенских слоев, так как для эмиграции было необходимо не только дорого заплатить за переезд, но и иметь денежные средства на покупку земли и возмещения иных необходимых потребностей. Переселение происходило под лозунгом «за избу – землю», [4, с. 9] так как земля на Волыни стоила намного дешевле, чем в Чехии. Как вспоминали очевидцы, в некоторых чешских районах разразилась «переселенческая лихорадка». [2, с. 11-12]

Переселение поддерживалось и частью чешских публицистических изданий. Например, в журнале «Покрок» писалось, что «если мы не купим волынские земли, то их купят немцы. А мы будем сидеть у казанка с картошкой». [7, №234] Уже в 1863 г. на Волынь приехало 17 семей из Чехии, которые основали здесь поселение Лутгардовка в Дубненском уезде.[13, с. 169; 11, №6, с. 189; 2, №31-32, с. 337-338.]

Пионерами переселения на Волынь были двадцатидевятилетний бывший военный вахмистр Франтишек Прибыл и двадцатисемилетний учитель Йозеф Олич, которые агитировали за покупку дешевой волынской земли, которая находилась недалеко от австрийской границы. Прибыл получил значительный опыт относительно покупки волынских земель в период своей работы на варшавской бирже продаж и труда В. Вилконского и Г. Бордажа. 25 февраля 1868 г. «Народни листы» опубликовали его первое сообщение о продаже земли на Волыни: «Большие и малые крестьянские хозяйства продаются по очень низкой цене. Хозяйства находятся в Волынской губернии имперской России, в восьми милях от австрийской границы, и имеют возделанные и засеянные поля».[5, 25. 2.] Первыми чешскими поселениями, заложенными в 1868 г. во время этой волны колонизации, были Глинск и Подцурков в Ровненском уезде и Подгайце в Дубненском уезде. [14, приложение]

Несмотря на то, что право на эмиграцию предусматривала Конституция, принятая в декабре 1897 г., австрийские власти с неудовольствием наблюдали за переселением на Волынь. Чиновники Пражской канцелярии и заместника отказывалась выдавать заграничные паспорта, особенно тем лицам, которые, по их мнению, хотели с помощью эмиграции уклониться от исполнения воинской повинности, так как эмигранты, которые переселились на Волынь до 1874 г., были освобождены от несения воинской службы. Австрийское посольство в Санкт-Петербурге подавало царским властям протесты против проводимой на территории Чехии агитации за эмиграцию в Россию и ссылалось на австрийско-русскую декларацию от 5 июня 1815 г. о взаимной выдаче лиц, которые уклоняются от исполнения воинской повинности. [16, ф. 1263]

Начиная с 1868 г., чешские периодические издания систематически печатали материалы, посвященные жизни чешских эмигрантов в России. В 1868 г. «Народни листы» опубликовали статью чешского политика Юлиуса Грегера, в которой он возвеличивал преимущества славянской России по сравнению с эмиграцией в США. [5, 7. 4.] Также, вопросами чешской эмиграции занимались и провинциальные издания, особенно, газеты и журналы националистической направленности. Например, газета «Шумаван» писала, что чехи селятся под Житомиром потому, что самые лучшие места в Чехии принадлежат немцам. [10, № 10]

Первые признаки социального разделения проявились уже при покупке земли. Обычно, желающие переселиться на Волынь сначала высылали двух или трех своих представителей на место их будущего поселения, которые везли с собой список желающих с указанием количества требуемой земли и определенной суммы денежных средств. Если им место нравилось, то они передавали список и деньги, так называемым, уполномоченным, которыми, в большинстве случаев, были Прибыл и Олич, так как представители не знали русские законы, правила и язык. Уполномоченные получали денежную сумму, необходимую для покупки земли, заключали с землевладельцами договоры на свое имя и распределяли землю между переселенцами в соответствии с суммой их вкладов. Эмигранты, кроме стоимости земли, платили посредникам по 20-30 рублей за посреднические услуги и перепись договоров на имя владельца пая. Однако, значительная часть договоров, находящихся в фондах нотариальных архивов, свидетельствует о том, что они были заключены на имя посредника. [12, ф. 27] Это давало возможность посредникам получать значительную прибыль и иметь власть над совладельцами, которые в соответствии с законом были не владельцами, а арендаторами земли уполномоченных.

Некоторые эмигранты отправились в путь, который продолжался несколько недель, на телегах и гнали с собой скот. Иные ехали на поезде до последней австрийской станции Броды, а остаток пути ехали на телегах.

После приезда на Волынь, чехи сначала несколько лет жили во временных землянках, выкопанных в земле, или совместно в постройках, расположенных на купленных дворах, которые, в большинстве случаев, были в очень плохом состоянии. Обычно, землянки были длиной 5 м, шириной 3 м и высотой 2,5 м. Весь первый урожай помещался в один амбар. Так как урожай был минимальным, то неудивительно, что не обошлось без трудностей и разногласий.[9, 28. 4., с. 2-3]

Большая часть капитала переселенцев была использована для покупки земли, особенно, поросшей лесом, которая была дешевле, но на которой было необходимо выкорчевать деревья. Сначала эмигранты были вынуждены подрабатывать извозом, на строительстве железной дороги Брест – Киев или одалживать деньги под высокие проценты у еврейских ростовщиков.

Сначала местные власти занимали по отношению к иммигрантам неясную позицию. Причина заключалась в том, что большинство переселенцев было католического вероисповедания, а после 1864 г. было запрещено продавать землю католикам. Но, в конце концов, русские власти удовлетворились объяснением, что чешские эмигранты являются потомками гуситов, и что только их преследование в Австрии за веру вынудило их стать католиками. Считалось, что эмигранты, при значительном недостатке рабочей силы на Волыни, а также благодаря своему опыту ведения хозяйства, поднимут общий уровень земледелия на Волыни.

Доброжелательную позицию по отношению к чешским эмигрантам заняли русские печатные издания, которые положительно отзывались о волынских чехах, в отличие от проживающих там поляков. Влиятельная киевская ежедневная газета «Киевлянин» писала о вкладе чешских эмигрантов в экономику и об их политическом значении. Уполномоченный киевского генерал-губернатора А. Воронин противопоставлял волынских чехов проживающим там немцам.

Наоборот, отрицательную позицию относительно чешской эмиграции на Волынь занимала польская пресса: «Пусть переселяются, они очень скоро узнают насколько опасно верить обманчивым обещаниям России ...они не могут достигнуть в России того, что Россия сама не имеет». [1, 10. 3.]

В июле 1870 г. царь парафировал правительственное постановление «О поселении чехов на Волыни», которое давало чехам свободу вероисповедания, освобождало их от воинской повинности и уплаты налогов на протяжении пяти лет и т.п. В результате этого, в 1870 г. в Дубне главы приблизительно тысячи чешских семей из 14 поселений присягнули на верность царю. [16, ф. 1263]

Ведение хозяйства. Первые несколько лет, пока эмигранты не распахали девственные земли, вырубали лес и выкорчевали пни, украинские крестьяне помогали им вести хозяйство. Позже украинские крестьяне стали с завистью смотреть на прилежных чешских соседей, их скот пасся на лугах колонистов, а также уничтожал и их урожай на полях. Среди украинцев возрастала неудовлетворенность и чувство обиды от того, что переселенцы живут лучше их.

Эмигранты, которые переселились на Волынь, в своем большинстве происходили из средних слоев населения, уже имели значительный опыт ведения хозяйства и привезли с собой современные, на то время, земледельческие орудия и способы обработки земли, что дало возможность их хозяйствам быстро развиваться. Это вело к эмансипации чехов на Волыни, но и вызывало у местного населения отрицательные эмоции.

Первый урожай чехи убирали и обмолачивали совместно. Зерновые обмолачивали цепами и зубчатыми валками, в которые были запряжены кони. Зерно распределялось в соответствии с количеством закупленной земли. Приобретение сельхозинвентаря было нелегким делом. Мертвый инвентарь (простые земледельческие машины и орудия, прежде всего, железные плуги и бороны, а также телеги) чешские ремесленники изготавливали сами. Коней, коров и поросят нужно было покупать. Деньги брали в долг у еврейских ростовщиков под 20-50 % годовых.

Чехи были вынуждены очищать гектары земли от леса с помощью мотыг и топоров. Работа продвигалась медленно, продолжалась годами, однако, в результате этого переселенцы получали девственную, высокоурожайную землю. Растениеводство занималось, прежде всего, выращиванием зерновых, преимущественно пшеницы. Жатва начиналась уборкой урожая ржи, вначале

вручную, с помощью кос и серпов. После жатвы вспахивалась стерня, после чего убирали картофель, а еще позже, свеклу.

Русские наблюдатели видели в чехах носителей западноевропейского прогресса. Чехи не только удобряли поля навозом, но и производили компост и покупали суперфосфаты. Кроме того, они применяли иной способ обработки земли.

Чешские колонисты были на высоте и в животноводстве. О высоком уровне животноводства у чехов писала и русская пресса. Указывалось, что чехи, практически целый год, держали скот в хлевах, которые всегда были теплые, чистые и сухие.

В первоначальные годы единственными земледельческими орудиями были железный плуг, железные бороны и телега на железных колесах, изготовленные кузнецом. Первые жатки и зерновые молотилки появились в 80-х годах XIX века. В начале XX века чешские хозяйства, кроме 3-10 коров и коней, обычно имели молотилки, жатки, механические грабли, и даже косилки. В 1912 г. две трети чешских крестьян имели жатки и, в большинстве случаев, молотилку, приводимую в движение конской силой.

Близость города давала возможность некоторым чешским деревням продавать свои фрукты, овощи, масло, сметану и яйца.

Чешские хозяйства были разные. Среди них был ряд малых хозяйств, которые владели десятиной или немного более земли, которые занимались ремесленничеством или торговлей, однако среди них было и несколько крупных хозяйств. В соответствии 1-й всероссийской переписью населения 1897 г., из 27 670 волынских чехов 24 303 принадлежали к крестьянскому сословию (87,8%). [15, с. 248-249]

Промышленность и мелкие предприятия. Благодаря успехам волынских хмелеводов, большую известность имели чешские пивоваренные заводы. Перед первой мировой войной 22 пивоваренными заводами на Волыни владели чехи: «Некоторые чехи хотели строить костелы, но это было, скорее, проявлением их доброй воли. А вот пивоваренных заводов за это время выросло до десяти и

трактиров – по два в каждой деревне». [6, с. 25] Чехи заложили на Волыни фундамент не только пивоварения, но и иных направлений пищевой промышленности. Всего в 1897 г. в пищевой промышленности работало 356 волынских чехов.

Еще одна большая группа соотечественников, состоящая из 310 человек, работала на металлообрабатывающих предприятиях. Металлообрабатывающая промышленность постепенно возникала на базе кузней и слесарных мастерских. Больше всего чехов работало на предприятиях, занимающихся пошивом одежды (366 человек). Ткацкие предприятия в основном сосредоточились в евангелических деревнях.

Культурная и общественная жизнь. С самого начала чехи подумывали об открытии деревенской библиотеки и организации любительского театра. Молодежь с радостью участвовала в репетициях спектаклей.

Первыми обществами были пожарные команды, которые кроме защиты материальных ценностей занимались и организацией развлекательных вечеров, спектаклей и праздничных мероприятий. Уже в 1870 г. чешские эмигранты организовали на Волыни первые в России отделения организации «Сокол».

В 90-х годах XIX века чешские библиотеки были заменены русскими. Также, волынские чехи интересовались жизнью в Чехии и читали чешскую прессу. Самым популярным изданием были младочешские «Народни листы».

Центром общественной жизни в чешских поселениях были клубы, которые, в большинстве случаев, размещались в одной постройке с трактиром. Чехи собирались здесь каждое воскресенье и в праздники для того, чтобы потанцевать, поиграть в карты или сыграть любительский спектакль.

Ослабление политического режима после революции 1905-1907 г.г. создало новые возможности для развития культурной жизни чешского меньшинства. Уже в 1905 г. возникла чешско-русская газета «Звести» («Вести»), которая уделяла внимание общественной жизни, торговле, искусству и литературе. В 1906 г. в Лодзи были основаны «Чешско-русские листы» (в 1908 г. переименованы в «Единство»), в которых отражалась и жизнь чехов на Волыни.

Важную роль сыграл журнал «Русский чех», который в 1906-1908 г.г. издавал в Киеве крупный волынский землевладелец и владелец киевских гостиниц Вацлав Вондрак, и в котором печатались статьи посвященные защите интересов чехов в России. Умеренно-либеральную позицию занимал новый еженедельный журнал «Чехослован» для чехов живущих в России, который начиная с 1911 г. издавался в Киеве под редакцией волынского чеха Венцеслава Швиговского. Также как и еженедельник «Русский чех», редколлегия «Чехослован» уделял большое внимание ситуации на Волыни.

В основном, волынские чехи могли рассчитывать только на себя. В «Чехословане» в 1902 г. писалось: «В Чехии не хотят ничего знать о русских чехах. Влиятельные чешские политики, журналисты и, так называемые, представители народа лучше съезжают в шумные русские города или к волшебным горам Кавказа, но не удосужатся побывать в местах, где у чехов кипит работа». [3, №27]

Активная культурная и общественная жизнь была одной из причин неуспеха русификации волынских чехов. Кроме того, этому неуспеху способствовали прекращение процесса русификации в 1905 г., хозяйственный успех и обособленная жизнь чешского сельского населения.

Литература и источники

1. Czas 1870.
2. Čechoslovan 1911.
3. Čechoslovan 1912.
4. FOLPRECHT, J.: Volyňští krajané. Praha 1947.
5. Národní listy 1868.
6. OLIČ, V.: Dějiny českého vystěhovalectví na Rus. Kyjev 1908.
7. Pokrok 1869.
8. ROBEK, A.: K problematice českého vystěhovalectví do Ruska ve druhé polovině 19. století (1. část). In: Češi v cizině 2, Praha 1987.
9. Ruský Čech 1907.
10. Šumavan 1868.
11. Волынские епархиальные ведомости 1893.
12. Государственный архив Волынской области в Луцке.
13. ЗАБЕЛИН, А.: Военно-статистическое обозрение Волынской губернии I. Киев 1887.
14. КОВБА, Ж. М.: Чеська еміграція на Україні в другій половині XIX – на початку XX. сторіччя. (Кандидатська дисертація). Львів, 1974.
15. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. VIII. Волынская губерния. Санкт Петербург 1904.
16. Российский государственный исторический архив в Санкт Петербурге.

**Союз голландських виходців в УСРР 20-х рр.: історія
етно-релігійної громади.**

Стаття висвітлює історію становлення кооперативного товариства німців-менонітів в Україні, ставлення до нього більшовиків.

Ключові слова: Україна, УСРР, німці-колоністи, меноніти.

Статья освещает историю становления кооперативного общества немцев-менонитов в Украине, отношение к нему большевиков.

Ключевые слова: Украина, УССР, немцы-колонисты, менониты.

The article shows the formation history of German Mennonites cooperation in Ukraine and Bolsheviks attitude to it.

Key words: Ukraine, USSR, German colonists, Mennonites.

Історія становлення та життєдіяльності менонітських поселень в Україні, їх світоглядних, культурно-освітніх та соціально-побутових підвалин, достатньо вичерпно висвітлена в історичній та мемуарній літературі, особливо на Заході. Самобутня соціально-релігійна громада, витоки якої сягають глибин XVI ст., була заснована голландським сільським священиком Менно Симонсом (1496-1561), котрий зрікся католицького сану після кривавої розправи місцевої влади над групами анабаптистів. Своє подальше життя він присвятив вивченню творів протестантських богословів, поширенню ідей анабаптистів, заснуванню релігійно-протестантських громад у Фрісляндії, Кельні, Південній Німеччині, Мекленбурзі, Прибалтиці, залишивши по собі ґрунтовні праці, теоретичні підвалини віровчення та послідовників.

Функціонування менонітських громад заборонялося на території Німеччини та Голландії, тому вони зазнавали переслідувань від офіційної церкви, інквізиції, владних структур, відтак шукали кращої долі в Америці, країнах Східної Європи,

на широких просторах Російської імперії. Наприкінці XVIII ст. громади менонітів досягли українських земель, оселившись на Хортиці, згодом освоївши землі південних губерній – Катеринославської, Херсонської, Таврійської. Їхні господарства вирізнялися наявністю породистої худоби, добротними землями, роботою дрібних підприємств – водяних та вітряних млинів, круподернями, олійницями тощо. Самобутній уклад життя, соціально-побутова окремішність громад, усталені віками принципи релігійної етики та моралі, сімейного виховання дітей, неподільність землеволодіння (система майорату) – все це виокремлювало їхні колонії з поміж інших селянських господарств півдня України. Найсприятливішим для розвитку менонітських поселень виявилось XIX ст., протягом якого зроста загальна кількість їхніх колоній, земельних площ, різних мануфактур примножувалися традиції та культура. Спроба російського військового департаменту залучити менонітів до служби в армії суперечила їхнім релігійним переконанням, тому вони почали масово переселятися до Америки.

Напередодні Першої світової війни на території Російської імперії мешкало 105 тис. осіб менонітів, які становили п'яту частину від загальної кількості німців-колоністів. За роки революції та війни чимало з них залишили Україну, особливо в роки націоналізації та соціалізації земельного володіння поміщиків та дідичів, тобто великих землевласників. Скасування приватної власності на землю означало руйнування соціально-економічних основ функціонування менонітських громад, відтак на початку 20-х рр. розпочалася чергова хвиля міграції. «Непівський ренесанс», тобто проголошення соціального інституту приватного підприємництва, відродження кооперації, відносної лібералізації економічних відносин, не був для менонітів знаковим, позаяк загони войовничих безвірників, організовані більшовиками, переслідували їх релігійні протестантські громади, офіційну церкву, віру, духовність, святість. Для менонітів настали сумні часи чергових поневірянь, переслідувань з боку влади.

Історики присвятили чимало праць соціально-економічним та культурно-освітнім проблемам розвитку німців-колоністів та менонітським громадам півдня України зокрема. Їх досить активно розробляють в Києві, Дніпропетровську

Запоріжжі, Одесі, Миколаєві, а до українського історіографічного доробку потрапили книги і дисертації Б. Чирка, М. Панчука, Н. Осташевої, О. Рафальського, І. Кулініча, Н. Кривець, В. Сиволапова, Т. Іванової та інших. Створення та діяльність Сільськогосподарського союзу нащадків голландських виходців в Україні (далі – Союз голландських виходців, СГВ) залишається менш дослідженим, за винятком праць Н. Осташевої, яка системно вивчала менонітську спільноту в Україні 1914 – 1931 рр., хоча організаційно-господарських форм СГВ, особливо з точки зору його кооперативності, вона не з'ясовувала. Десять років тому, за сприяння Харвея Л. Діка та Джона Тоевса, було упорядковано та видано збірник документів і матеріалів про історію заснування, діяльності та ліквідації СГВ в Україні [2]. Документи не втратили науково-пізнавального значення, залишаючись важливим джерелом для вивчення причин ліквідації цього самобутнього соціально-економічного об'єднання. Змінилися теоретичні і концептуальні підходи до багатьох проблем національно-культурного розвитку українського радянського суспільства, тому ще раз повернемося до архівних джерел, щоб збагнути істину та відтворити історичну правду.

Формування СГВ розпочалося одночасно з проголошенням непу, але під системним наглядом радянських та партійних органів влади. Вони категорично забороняли створення самодіяльної національної кооперативної системи, тобто німецьких, польських, російських, болгарських та будь-яких інших національних меншин в Україні, наполягаючи лише на організаційних формах звичайної сільськогосподарської, споживчої, кредитної кооперації за адміністративно-територіальними принципами. Господарське об'єднання менонітів постало ще у 1919 р., яке мало назву «Союз громад і груп менонітів Півдня Росії», але не було зареєстроване державними органами. 16 листопада 1921 р. Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК), спираючись на власне рішення від 15 листопада про можливість створення товариства менонітів, запропонував НКВС та Наркомзему УСРР розглянути статут СГВ. Президія ВУЦВКу розглянула клопотання «Союзу менонітів» стосовно створення Комітету допомоги голодуючим та визнала доцільність його заснування, а статут

«менонітського сільськогосподарського товариства» винесла на обговорення. В архівному фонді ВУЦВКу збереглася стенограма засідання президії, яка розкриває ставлення партійно-радянської номенклатури до національного питання та безпосередньо до ідеї створення самого сільськогосподарського об'єднання менонітів. Ідея американського професора А. Міллера про необхідність надання матеріальної допомоги голодуючим німцям півдня України знайшла підтримку з боку Г. Петровського та інших, однак висловлювалися застереження. Наприклад, член ВУЦВКу В. Єрмощенко виступав проти організації Комітету допомоги голодуючим, тому що через його апарат могли розповсюджувати Біблію, але не заперечував проти сільськогосподарського товариства за умови відокремлення духовних справ від торгових. Член президії ВУЦВКу А. Іванов утримався від підтримки майбутнього Комітету допомоги голодуючим, запропонувавши підпорядкувати його ЦК Допголу при ВУЦВКу. Нарком юстиції УСРР М. Скрипник виявив дуже агресивне ставлення до самої ідеї створення союзу менонітів за релігійною, національною чи господарсько-економічною ознаками. Подібні організаційні принципи, на його переконання, призвели б до національного розбрату, шовінізму та протистояння. «Точка зору Наркомвнутсправ така, – наголошував він, – щоб не допустити створення товариств, які мали б своїм заснуванням двозначну мету – релігійну ознаку чи національну, а з іншої економічну. Ми вважаємо, що аби релігійні громади отримали можливість займатися економічною діяльністю, то вся золота економіка була б обернена на зміцнення релігійної пропаганди, а рівнозначно дозволити створення товариств за національною ознакою, щоб вони займалися економічною діяльністю. І тут економіка була б використана для зміцнення національних розмежувань, національного шовінізму і національної боротьби. Ми всіляко повинні протидіяти допущенню існування таких товариств. Я пропоную статут, у наданому його теперішньому вигляді, відхилити і в ухваленні його відмовити, позаяк тут не допомога голодуючим, а спроба контрреволюції» [2, с. 24]. За чотири століття свого існування громада менонітів зверталася переважно до самих себе, захищаючи соціально-побутову та культурно-духовну самобутність,

не впливаючи на сусідні народи та їхні релігійні уподобання. Вони не «сіяли розбрату» між народами, тому що пропагували братерство і рівність, християнську мораль. Їхні духовні цінності були у десятки разів вищими за більшовицьку доктрину соціально-класової рівності, відтак зрозуміла нетерпимість українського «націонал-більшовика» М. Скрипника до можливого юридичного оформлення СГВ. Він категорично наполягав на тому, щоб негайно дати «...директиву Наркомюсту і Наркомзему не дозволяти реєстрацію товариств, у яких ознаки економічної діяльності будуть об'єднанні з ознаками релігійними та національними» [2, с. 25]. Дискусія між членами президії ВУЦВКу та окремими наркомомі свідчила про агресивне ставлення партноменклатурників до реєстрації статуту СГВ.

У травні 1922 р., тобто через півроку після засідання президії ВУЦВКу, керівництво відділу національних меншин НКВС УСРР також продемонструвало своє відношення до СГВ. У доповідній записці НКВС УСРР, яку підписав завідувач підвідділу відділу нацменшин Гафтель, підкреслювалася релігійність громади менонітів, голландське походження Менно Сименса, відтак чекіст з етнографічним нахилом, резюмував: «...бути прихильником громади, заснованим одним голландцем, ще не означає – бути голландцем, прихильники цієї релігійної громади є не лише в Голландії, але також і в Німеччині та Америці, тому наші українські меноніти є не голландцями, а чистокровними німцями, чого вони ніколи не заперечували» [2, с. 26]. В Україні 20-х рр. мешкало 394 тис. німців-колоністів, а «чистокровних голландців» лише 162 особи [2, с. 71]. Виявляючи аналітичні здібності, він зазначав, що бути католиком – не означало бути італійцем, а висновок стосовно назви «Союз голландських вихідців» показав його слідчу допитливість та обізнаність: мовляв, маскуючи свою релігійність, меноніти визнали себе голландцями. Лояльне ставлення окремих радянських діячів та організацій до менонітів Гафтель пояснював поставками тракторів з Америки, які справді надходили в Україну. Пропозиція чекіста була суто більшовицькою, але за принципом римських імператорів – «поділяй і володарюй». Він запропонував створити «Всеукраїнський господарський союз німецьких селян», об'єднавши

його з СГВ, щоб протистояти впливові американських менонітів та проводити «нашу комуністичну ідеологію». Дивним є те, що той же Гафтель відхилив 25 листопада 1922 р. реєстрацію статуту Волинського німецького сільськогосподарського союзу, а 23 грудня 1922 р. відділ нацменшин НКВС УСРР дозволив створення господарських об'єднань в німецьких колоніях лише за виробничою та винятково територіальною ознаками [3, арк. 57]. Головнокооперком при РНК УСРР, розглядаючи справу про реєстрацію Волинського німецького сільгосптовариства, звернув увагу його засновників саме на ці вимоги, тому відхилив подання [4, арк. 16].

Юридичне оформлення СГВ тривало майже два роки. Весною 1922 р. статут затвердили в НКВС УСРР за власноручним підписом наркома В. Манцева, а 14 серпня 1923 р. його зареєстрував Раднарком УСРР, відтак СГВ став офіційно юридичною організацією. Упереджене ставлення до нього (переслідування лідерів союзу, зволікання з реєстрацією, відверте цькування у пресі, намагання підпорядкувати загальноукраїнським кооперативним спілкам за адміністративно-господарським принципом, постійні ревізії з боку податкових органів, нагляд ГПУ, НКВС ЦК КП(б)У, Раднаркому, дискредитація діяльності) означало непримиренне ставлення радянської влади до цього самотнього соціально-економічного об'єднання. СГВ, котрий охоплював економічно розвинених, соціально організованих менонітських селян, ідейно і духовно споріднених, вихованих на самотніх віровченнях та культурницьких традиціях, уособлював не лише їхню господарську самоорганізацію, а також виконував функцію захисту релігійно-побутової громади. Масова еміграція німців з СРСР до Америки, яка дискредитувала радянську владу в очах світової спільноти, дратувала Агітаційно-пропагандистській відділ ЦК ВКП(б), тому його керівники намагалися звинуватити СГВ в агітації за переселення німців-колоністів до інших країн.

Ліквідація СГВ розпочалася 4 червні 1926 р. з реорганізації його первинної ланки, тобто сільськогосподарських товариств. Підставою було те, що Головнокооперком при РНК УСРР встановив для СГВ основний організаційний принцип: первинні об'єднання створювалися на засадах зразкових статутів

окремих галузевих видів кооперації – споживчої, сільськогосподарської, кустарно-промислової, кредитної. Вимоги Головкооперкому започаткували ліквідацію елементів самобутності організаційно-господарського функціонування СГВ, уніфікацію його структури та принципів діяльності. Одночасно здійснювалася антирелігійна пропаганда в районі діяльності товариств СГВ, «розкладницька робота» серед релігійних громад. 10 лютого 1927 р. правління СГВ відзвітувалося про завершення реорганізації товариств, а 7 березня того ж року надіслало Головкооперкому ліквідаційний баланс. Голова правління СГВ А. Дік повідомив Головкооперком про ліквідацію, додавши слово до своєї посади – «колишній голова» [5, арк. 105].

Отже, підсумовуючи короткий огляд джерел з історії створення Сільськогосподарського союзу нащадків голландських вихідців в Україні, діяльність якого охоплювала 1921 – 1927 рр., тобто в хронологічних межах класичного непу, можна переконливо стверджувати про наступне: його діяльність була спрямована на збереження соціально-економічної та етнокультурної самобутності, яка не відповідала монопартійним принципам функціонування радянської політичної системи, її ідеологічним постулатам та світоглядним уподобанням більшовизму, що власне і стало основною причиною ліквідації СГВ.

Література та джерела

1. Мінаєв С. Наслідки всесоюзного перепису 1926 р. на Україні. Населення України. Міський житловий фонд / М.Мінаєв. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928. – 91с.
2. Сільськогосподарський союз нащадків голландських вихідців (1921 – 1927). 3б. док. і матеріалів / Інститут історії України НАН України; упоряд. В.І.Марочко. – К., 2000. – 338с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади в Україні. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 188.
4. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 16.
5. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 490.

Історико-економічні передумови формування української ментальності.

Стаття присвячена формуванню сучасної ментальності українця в контексті історичної та економічної діяльності нації. Зазначено, що у сучасний період українська ментальність зазнає глобальних інтеграційних трансформацій.

Ключові слова: ментальність, традиції, ідентифікація, бренд, динаміка, стереотипи.

Статья посвящена формированию современной ментальности украинца в контексте исторической и экономической деятельности нации. Обращено внимание, что в современный период украинская ментальность претерпевает глобальных интеграционных трансформаций.

Ключевые слова: ментальность, традиции, идентификация, бренд, динамика, стереотипы.

Article is devoted to the formation of modern Ukrainian mentality in the context of historical and economic activities of the nation. noted that in the current period of Ukrainian mentality undergoes global integration transformations.

Keywords: mentality, traditions, inditification, brand, dynami, Stereotypes.

Кожний етнос, як і кожний індивід проходить свій неповторний шлях становлення і розвитку, досягаючи певної вершини, займаючи своє оригінальне місце у розмаїтті різних націй та народностей. У процесі історичного розвитку він виробляє своє неповторне світовідчуття і у відповідності з ним свій менталітет. Наукові праці вчених-істориків, етнографів, соціологів та економістів переконують в тому, що етнічні початки в тих формах, які ми відчуваємо до нинішнього часу, закладені феодалізмом, а не більш ранніми епохами. Ряд фахівців відзначали, що древні рабовласницькі цивілізації, залишивши величезну кількість культурних пам'яток, майже не залишили етнічних. Це відбулось тому, що стародавні суспільства, за невеликим винятком (деякі побутові норми), були

етнічно більш індивідуальними і не володіли тим складним комплексом етнічних упереджень, котрий формується у феодах. Повільно, навіть непомітно і підсвідомо, використовуючи старі забобони, феодальна система господарювання та управління створювала нові комплекси цінностей, серед яких етнічне відокремлення ставало набувало важливого значення в координатній площині орієнтирів. Догматичні та спіритуалістичні аспекти бачення світу, характерні саме для феодального періоду, розповсюджувались на етнічні відносини, перетворюючись в основу оціночного підходу до цих відносин. Етнографічні та етнопсихологічні повідомлення дозволяють робити допущення, що відмінності в соціальних регуляторах, пов'язаних з етнічними уявленнями, обумовлюються, окрім цілого комплексу причин, регіональними особливостями історико-економічного та культурного досвіду. Подібні відмінності можуть досить широко варіювати в межах окремих історико-етнографічних територій та окремих історичних періодів.

Цікаво у цьому сенсі розглянути період феодальної роздробленості Руської держави (Київської Русі). Розрив економічних зв'язків руських територій сприяв занепаду ранньофеодальної державності, але створив необхідні умови для формування нових етносів, які зберегли спільне коріння, проте розвивались абсолютно різними шляхами, створивши і розвинувши свої оригінальні ментальності. Тут цікавою є думка відомого історика Л. Черепніна, який розглядаючи питання впливу відносин власності на землю, писав: «Розділеній формі земельної власності відповідає розділена форма держави, роздрібнена структура влади. Проте роздрібненість не є політичним розпадом, адже система сюзеренітету-васалітету пов'язує земельних власників, володарів тої чи іншої частки державних прав, забезпечуючи їм можливість отримання і розподілу ренти. Таким чином, власне роздрібненість є своєрідною різновидністю централізації, і із неї (щоправда, в гострій боротьбі) виростає нова різновидність – єдина держава»[3].

У даній формулі розкривається закономірний характер політичної роздробленості країни в феодальну епоху, але такої, що не втратила єдності

суспільної структури. Відповідно, політична роздрібненість є своєрідною формою існування даної історичної спільності – країни та/або етносу. Проте і об'єднання країни не може жорстко і остаточно подолати певної роздрібненості в економічному та політичному відношеннях.

Відмінності між становими, соціальними або професійними групами в середині етносу закріплювались системою формальних показників. В етнічному плані формально відмінні ознаки відносяться також до одягу, зачісок, дієт, житлу і деяким побутовим звичкам – манерам сидіти, способам харчування та спілкування та ін. Безперечно, що носіями етнічних начал є всі члени етнічної спільності, проте функціонально кожна верства суспільства відображає етнічні уявлення по-своєму. Суспільне життя, в тому числі й етносу, передбачає наявність ряду умов спільного існування, зокрема здатності суспільства притримуватись певної єдності поглядів, критеріїв оцінки, способів судження та важливості такої суспільної думки для розв'язання базових суспільно-політичних або економічних проблем.

Трансформація елементів суспільних відносин, що визначаються соціально-економічною системою, у суспільну психологію здійснюється, зокрема, за рахунок формування громадської думки, яке використовується і при запереченні цінностей попередніх епох, які віджили себе, і при формуванні нових. Відбувається процес накопичення цінностей і перетворення їх у позитивний досвід певного суспільства, що надає йому особливу, відмінну від інших суспільств конфігурацію нормативно-ритуальних етнопсихологічних еталонів, які використовуються в усіх сферах життя етнічної спільності.

Як справедливо вважає український вчений-історик А. Пономарьов, своєрідність будь-якого етносу найбільш рельєфно і точно проявляється у сфері спілкування, оскільки саме в ній зберігаються етнічні стереотипи, символи та стандарти. Останні становлять сутність традицій, без яких неможлива жодна культура: професійна, економічна, матеріальна, духовна соціальна та ін. Традиція – це колективна пам'ять і колективний досвід, що акумулює етнокультурну інформацію поколінь. Механізм її дії такий, що він виконує подвійну функцію: з

одного боку, підтримуючи базу накопиченої поколіннями і етносом у цілому інформації, з іншого – регулюючи рівень іноетнічних запозичень. Цей механізм діє так, щоб не допустити в складі культури етносу переважання чужинних елементів, принаймні ти, які не можуть сприйматись природно своїми, тобто національними. Отже, можна вести мову про механізми захисту самого етносу, який залишається етносом доти, доки він оригінальний і не схожий на будь-які інші та значно відрізняється від інших.

Ця своєрідність етносу забезпечується системою традицій, що проявляються через звичаї, ритуали і обряди, які, як правило, виступають відображуються у вигляді усталених моральних звичок, спонукань, переваг та поведінкових установок. Закріплення етнічних звичок відбувається за умови, якщо моральні спонукання, переростаючи у переваги, стають у стереотипами, тобто такими, що є прийнятними в певному етнічному середовищі нормами поведінки, свого роду стандартами чи загальноприйнятими установками, або до певної міри її зразками. Етнічні стереотипи є акумуляцією соціального та економічного досвіду, що закріплені поколіннями шляхом постійного використання їх основних ідей, які проявляються за допомогою своєрідної мови – системи знаків (правил поведінки, ритуалів, жестів, міміки, словесних формул тощо). Етнічні стереотипи є багатограними, вони проникають в усі сфери життєдіяльності, зокрема у спілкування, виховання, освіту, господарську діяльність, поведінку. Оскільки кожна із цих сфер має етнічну визначеність, то й стереотипи проявляються через етнічну знаковість. Вони відіграють роль етнічного визначника і міжетнічного розмежувальника.

Система етнічних стереотипів у історико-економічній площині розвитку нації формується поступово, шляхом накопичення, упорядкованого відбору соціальної та економічної інформації. При цьому історична пам'ять не включає в себе весь досвід поколінь, а завдяки існуючій структурі найбільш значуща інформація стає стереотипом, до того ж вона залишається динамічною, що дозволяє стереотипу постійно модернізуватися в конкретні історичні періоди розвитку. Рівень динамічності стереотипу та оновлення і поповнення інформації

основним чином залежить від стану етнічної комунікаційної системи, тобто її властивостей, засобів і можливостей сприймати ту чи іншу інформацію. Закономірність такого зв'язку полягає в тому, що чим складніша система, тим вагомніше місце в її життєдіяльності займає самоорганізація, саморегуляція, координація дій між підсистемами, узгодження внутрішніх процесів, що забезпечує системну цілісність, гнучкість та ідентичність.

Орієнтація на внутрішні механізми самоорганізації найбільш притаманна для традиційного українського суспільства, де велике значення надається соціальним утворенням: система спорідненості, свояцтва, кумівства, побратимства, земляцтва, молодіжні громади, сільські общини, цехові організації. Значний вплив на систему українства та його ментальності на рівні державності мало козацтво, що виробило певні стандарти поведінки, зокрема економічної, які мали загальнонаціональне значення. В системі історико-економічного розвитку багато стереотипів у господарській діяльності перетворювались на норму. У середовищі українців, вони ототожнювались з правильною (раціональною) поведінкою. На них орієнтувалась переважна більшість, що діяла за принципами: «все, як у людей», «жити за звичаєм», «жити по-людськи» та ін. Така усталеність системи стереотипів характеризує українство як стабільне суспільство, здатне протистояти зовнішнім діям. Одночасно зауважимо, що українське суспільство в історико-економічному плані не формувалось як архаїчне суспільство. Швидше навпаки – воно тяжіє до лабільної суспільної системи, оскільки стандарти суворості та норм допуску порушень поведінки мають великий діапазон. Українське суспільство формувалось як таке, що терпимо ставиться до порушень у різних сферах поведінки, зокрема економічній.

Щодо національних символів (брендів), які є асоціативним сприйняттям етносу у історичному, соціальному, економічному просторі та виокремлюють його серед інших етносів їх значимістю та пізнаваністю, то на відміну від етнічних стереотипів, виникають спонтанно, як бурхлива реакція на якусь конкретну етносоціальну ситуацію, що має для нації важливе значення.

Специфічність суті національного символу (бренду) дозволяє зрозуміти уявну парадоксальність формування національної культури: національну культуру може мати далеко не кожна нація. Більше того – будь-яка нація, який би глибинний пласт етнічної культури вона не мала, ризикує втратити національну культуру, якщо позбавиться національних символів (брендів), національних гасел і загальнонаціональних інтересів. І навпаки, з здобуттям національної ідеї національна культура здатна відродитися, відроджуючи і націю [5].

Українська етнічна спільність протягом майже семи століть (після розпаду Київської Русі) формувалась і розвивалась у складних умовах, що не могло зрештою відобразитись і на її ментальності. У період XIV-XIX ст. українство, як етнічна єдність, розвивалась в межах різних державних формувань: Великого Литовського князівства, Речі Посполитої, Османської імперії, Австро-Угорщини та Російської імперії. У XX ст. українські землі, а відповідно і нація опинились під впливом таких держав як Радянський Союз, Угорщина, Польща, Румунія. І лише у середині минулого століття українські землі змогли об'єднатися під одним державним формуванням – СРСР, де Україна формально мала автономні права. Для кожної з історичних епох притаманні свої особливості, а кожне з державних формувань в складі якого знаходився український етнос створював різні можливості для самоідентифікації українства та його культурного і економічного розвитку. У визначені історичні епохи українці не лише зберігали і розвивали свою етнічну ідентичність (мову, культуру), але і прагнули відродити свою державність у вигляді Запорізької Січі, Української народної республіки, Закарпатської України, Української західноукраїнської республіки, Української Радянської соціалістичної республіки. Проте створити власну державу у повному розумінні стало можливим лише у серпні 1991 р. Тому, як вважає український філософ В.Степаненко, Україна є чи не єдиним прикладом взаємопов'язаних процесів формування нації, утвердження держави, становлення демократичних інституцій у географічній Європі за умов сучасних цивілізаційно-тектонічних зрушень та соціокультурної ціннісної динаміки, яка часто характеризується як постмодерністська, інформаційна та глобалістська [4].

Розглядаючи питання формування української ментальності в історико-економічному вимірі, необхідно звернути увагу на фактори виробництва, зокрема на такі як земля та праця. У цій частині потрібно зазначити, що природа розпорядилася до українців щедро, надавши їй багаті запаси надр, родючу землю, значні лісові та водні ресурси, м'який помірний клімат. Таким чином, українство не сприймало будь-яких тоталітарних та авторитарних режимів правління. Не лише природа заклала фундамент до волелюбності, емоційності, ліричності та здорового індивідуалізму, але й сама динаміка політико-економічного розвитку. У період XIV-XVII століть Україна не потрапила в систему жорсткого монархічного режиму. В Литовській державі були надані доволі широкі права місцевому управлінню, у часи Речі Посполитої, не зважаючи на більш жорсткий механізм управління, що часто призводило до соціальних виступів українських селян, зберігались елементи демократизму – парламентський інститут – Сейм, інститут виборності польського короля, в якому значна роль була відведена українському козацтву, інститут козацьких вольностей та, зрештою - наявність такого на напівдержавного формування як Запорізька Січ, яку К. Маркс називав козацькою християнською республікою. До цього лише зазначимо, що власне Річ Посполита (Rzeczpospolita) перекладається як республіка. Та й навіть після входження України до складу такої централізованої монархічної держави, що мала всі атрибути абсолютизму як Московське царство, що згодом трансформувалось у Російську імперію, зберігались доволі широкі автономні права, що і виділяло українство серед інших народностей.

В плані організації праці синтез багатой природи і демократизму давав можливість формуватись засадам вільної, творчої праці. Саме вільна праця на вільній землі стає чи не головною мрією українства, яка добре проявляється у шевченківській «Молитві»:

Робочим головам, рукам
На сій окраденій землі
Свою ти силу ниспошли.

Мені ж, мій боже, на землі!
Подай любов, сердечний рай!
І більш нічого не давай! [7].

Українець у сприятливі історичні періоди швидко розгортає господарську діяльність на землі. Цікаві дані у своєму етнографічно-краєзнавчому дослідженні приводить М. Філіпович, констатує, що за умов вільного користування землею в українському селі швидко зростає кількість подвір, зумовлене тим, що із родини виокремлюються інші домашні господарства. Так, лише у одному селі Колодежному (Житомирщина) у доколгоспний період з 1918 до 1925 р. кількість подвірних (господарств) зросла з 208 до 253 одиниць [6]. Навіть у кризові роки земля стає тим фактором, що сприяє стабільності економічного становища. Підтвердженням цьому став період економічної кризи у 1990-х роках, коли більшість дорослого населення застосовувало свою працю на землі, задовольняючи власні потреби у продуктах харчування. Проте, наявність такого важливого фактору як земля не завжди в історичному аспекті сприятливо впливала на економічний розвиток українського етносу та його ментальності. Трагедія українства як нації, на думку багатьох вітчизняних істориків, полягає в тому, що багато зовнішніх ворогів прагнули заволодіти таким ресурсом як українські чорноземи. Це призводило до того, що Україна протягом своєї багатовікової історії опинялась в епіцентрі різних воєнних конфліктів. До того ж українці так і не навчилися повною мірою використовувати два потужні фактори виробництва – землю і працю.

Такий симбіоз породив в українців комплекс зневіри у свою винятковість і самодостатність. З'являється бажання утекти від проблем, закритись у своєму власному колі і створити свій «рай на землі». Так закладається модель, з якої вилучено елемент соціальної комунікації заради досягнення спільної мети, що створює замкнене коло. З одного боку, панівна політична еліта зраджує народ, оскільки не може покладатися на нестійкість поглядів селянства, з іншого боку - селянство не визнає авторитету ні можновладців, ні владних структур, оскільки чітко усвідомлює, що в екстремальній ситуації вони обов'язково перейдуть на бік сильнішого від себе, або продадуться за великі гроші чи інші блага.

Видатний національний митець О. Довженко занотував доволі критичний, навіть дещо образливий соціально-психологічний тип українця: «У нас немає

справжнього почуття гідності і поняття особистої свободи існує у нас як щось індивідуалістичне, анархічне, як поняття волі (звідси індивідуалізм і отаманство), а не народно-державне розуміння (марксівське) свободи, як усвідомлення необхідності. Ми вічні парубки, а Україна наша вічна вдова». Український історик В. Марочко зазначив, що О. Довженко, не вивчав глибоко питань філософії свободи і ментальності, але зумів виокремити глобальну проблему: «У нас не державна, не національна і не народна психіка».[2]. Проблемність українства полягала у тому, що воно свою етнічну ідентичність формувало після розпаду Київської Русі за умов колоніального, національного і релігійного гноблення. «Хуторянський» і «отаманський» характер навряд чи є достатньо живучим елементом ментальності нашого народу в нинішній час, оскільки відхід на хутори і створення свого господарства давав можливість українцю зберігати не лише свою національну ідентичність і особисту значимість, а користуватись плодами вільної праці і насолоджуватись власною свободою.

Та разом з тим необхідно зазначити, що той же О. Довженко був гордий за свій народ, який у найжахливіші для нації часи міг боронити себе від зовнішнього ворога. У творі «Україна в огні» митець пише: «...так не підкорятися і так умирати, як умирають українці, можуть лише люди високої марки. Коли я дивлюсь на їхню смерть, я завжди тремчу од жаху...» [1]. Так сталося, що найбільш трагічним для українства виявився період 1930-40-х років, коли було завдано величезного удару не лише по національній психології, а й взагалі по етносу.

Голодомор 1932-33 рр., що за різними оцінками забрав життя від 7 до 15 млн. людей, завдав величезного удару по такому міцному ментальному пласту населення як селянство, що виступало своєрідним оберігачем національних традицій та духовності. Винищення більшовицьким тоталітарним режимом величезної кількості селян призвело до того, що в українства з'явився страх до праці на землі, а колгоспна система господарювання фактично знищила віру у вільну працю. Сталінські репресії 1937-38 рр. також додали величезних фізичних втрат українській нації, але разом з тим було винищено пласт інтелігенції, яка

виступала гарантом подальшого розвитку української ментальності в контексті світової трансформації. Не менш трагічним виявився і період Другої світової війни та голоду 1946-47 років. За експертними оцінками за означені два десятиліття Україна втратила щонайменше 20 млн. осіб. Мабуть такий удар навряд чи могла пережити інша нація. Із дещо деформованою, але ж власною ментальністю українцям вдалось прийти до державної незалежності.

У сучасному глобалізованому світі українство як етнічна спільність переживає період інтеграції, що теж не може не впливати на процес розвитку інституту менталітету. Так, сучасний українець шукає свободи не у закритих системах, а у світовому просторі, де можна реалізувати свій особистий та національний потенціал. Адже в нинішніх умовах основою економічного зростання є знання (інформація) і людський капітал. Людина виступає визначальним елементом таких систем. Тому концепція розвитку не може виходити із лінійно-функціональної залежності жорсткого управління, придатного для симетричних явищ в інших варіативних системах. Три компоненти управління – пошук мети, визначення траєкторії (шляху), а також швидкість руху по ній – дуже тісно пов'язані національним менталітетом та можливостями його адаптації до нових умов, що виникають у процесі розвитку та ринкової динаміки.

Література

1. Довженко О. Україна в огні // Твори в п'яти томах. – К.:Дніпро, 1984. – Т.2. – С.6-105.
2. Марочко В. Зачарований Десною. Історичний портрет Олександра Довженка. – К., 2006.
3. Проблемы развития феодальной собственности на землю. – М.: МГУ, 1979.
4. Степаненко В. Етнос – демос – поліс: етнополітичні проблеми соціетальної трансформації в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. - № 2. – С. 102-120.
5. Студінський В.А. Економічна поведінка в трансформаційній економіці. Курс лекцій. – К., 2010.
6. Філіпович М.К. Обстеження села Колодежно Миропільського району 1925 року. – Малин, 2006.
7. Шевченко Т. Кобзар. – К., 1983.

До проблеми вивчення духовної культури українців Лемківщини, Холмщини та Підляшшя в Україні

У статті розглянуто основні етапи вивчення усної прози про переселення українців у 1947 року з теренів Лемківщини, Холмщини та Підляшшя. Подано огляд найважливіших періодичних видань, монографій та збірників, присвячених даній проблемі, в Україні.

Ключові слова: усна проза, наративи, акція «Вісла» 1947 року.

В статье рассматриваются основные этапы изучения устной прозы о переселении украинцев в 1947 году с территории Лемковщины, Холмщины и Подляшья. Подано перечень самых важных периодических изданий, монографий и сборников, посвященных данной проблеме, в Украине.

Ключевые слова: устная проза, наративы, акция «Висла» 1947 года.

The article highlights the basic stages of studying of oral prose about resettlement of the Ukrainians in 1947 from the territories of Lemkivshchyna, Holmshchyna and Pidljashja. Survey of the most important periodicals, monographies and the collections in Ukraine devoted to this problem is submitted.

Keywords: oral prose, narratives, the action «Wisla» in 1947.

Науковий інтерес до фольклору й етнографії Лемківщини, Холмщини та Підляшшя простежується від раннього етапу розвитку слов'янської, у тому числі й української, фольклористики. Уже на початку XIX століття народна творчість окреслених теренів привертала увагу фольклористів, етнографів, народознавців тощо. Саме тоді почала зароджуватися нова духовна свідомість серед освічених представників українського громадянства і відповідно розпочалося збирання та дослідження зразків матеріальної і духовної культури українців Лемківщини, Холмщини та Підляшшя.

Діахронічний погляд на дослідження духовної культури українців Лемківщини, Холмщини та Підляшшя у XX столітті засвідчує, що здійснювалися вони досить нерівномірно. Очевидно, що суспільні, політичні та культурні

чинники мали безпосередній вплив як на розвиток традиційної народної творчості українців Польщі, так і на зростання наукового інтересу до її збирання, публікування, вивчення та організацію дослідницьких центрів із цієї проблеми.

Варто підкреслити, що виселення українців у 1947 р. з автохтонних українських земель Лемківщини, Холмщини та Підляшшя – під назвою «акція «Вісла» » – спричинило швидку й відчутну втрату їхніх культурних багатств. Адже, як справедливо зазначила С. Грица: «Для суб'єкта народної культури поняття свого середовища, життєвого простору – невід'ємний компонент формування його антропогенних ознак, специфіки сприяння навколишнього світу, вибору занять, способу поведінки. Простір концентрує навколо себе продуктивну енергію суб'єкта, зворотним порядком впливаючи на його етнічний характер. Зміна простору для суб'єкта народної культури рівнозначна вириванню з корінням живого організму з його питомого ґрунту, бо фольклорний суб'єкт є частиною кореневої системи-родини» [13, с. 75].

У колишній УРСР до 1960-х років народознавчі студії українців Лемківщини, Холмщини та Підляшшя залишалися поза увагою дослідників. Тогочасна радянська ідеологія позначалася на змісті наукової праці, в результаті чого вітчизняні та зарубіжні установи і архіви часто були недосяжні для науковців. Як відомо, представники офіційної партійної і державної влади колишнього СРСР, а за ними і УРСР, не просто ігнорували долю національних меншин, а й приховували її.

В Україні лише з проголошенням незалежності з'явилися відповідні умови та можливості для вивчення фольклору українського «зарубіжжя». Студії з фольклору й етнографії Лемківщини, Холмщини та Підляшшя пов'язані з іменами таких українських дослідників, як В. Борисенко, Л. Вахніна, В. Головатюк, С. Грица, Р. Кирчів, Н. Кравчук, Л. Лукашенко, О. Фабрика-Процька, В. Юзвенко та ін.

З 1989 р. в Україні з'явилося кілька потужних центрів вивчення переселення українців, появу котрих стимулювала наявність наукових кадрів, здатних досягнути глибини проблеми.

Грунтовну роботу здійснено у Львові, де переселенськими акціями 1940-х років займаються науковці Інституту народознавства Національної Академії наук, Львівського національного університету імені Івана Франка та Інституту українознавства ім. Крип'якевича НАН України. Саме у львівському осередку побачили світ три томи збірника «Депортації. Західні землі України кінця 1930-х – початку 1950-х років» під редакцією Ю. Сливки. Вони охоплюють документи про причини й передумови трансферу між Польщею та Україною (т. 1), перебіг акції в Польщі та адаптацію переселенців в УРСР (т. 2), спогади українців з Польщі (т. 3) [14].

На особливу увагу заслуговують матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 60-річчя депортації автохтонних українців з Польщі, видані Буцацьким інститутом менеджменту й аудиту, Львівською національною академією мистецтв та Об'єднанням «Закерзоння». Названа праця має науково-популярний характер, як зазначено на редакційній сторінці, проте це жодним чином не применшує її наукової вартості. Так, збірник «Українці Закерзоння» [33] презентує статті власне про хід примусового переселення українців у 1944 – 1947 рр. [10, с. 38–49; 29, с. 24–37], у деяких статтях порушено питання збереження національної та історичної пам'яті депортованих українців [25, с. 50–58]. Цінними у названому виданні є також спогади самих переселенців. Особливо привертає увагу спомин Є. Співака [30, с. 121–133], який подає цікаву інформацію про відому українцям у Польщі родину Співаків.

Основна цінність видання «Закерзоння. Історико-мемуарний нарис. Спогади» [37] – спогади С. та М. Черкесів про село Глідно Березівського повіту, яке розташоване на українсько-польському етнічному пограниччі, і в якому на сьогодні не залишилося жодного українця. Автори детально аналізують походження назви села, релігійні, культурні та освітні питання у 20 – 30-х рр. ХХ ст., наводять найпоширеніші прізвища людей, чи не вперше подають у літературі відомості про жертви Глідно (15 осіб) тощо [37, с. 38–39].

Книга «Закерзоння 1939–1947. (Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Підляшшя). Хроніка подій» Ю. і Д. Судинів [31] присвячена польсько-

українському протистоянню в 1943 – 1947 рр. на Закерзонні. Автори видання поставили за мету зібрати відповідні факти з історії краю, що дістав назву Закерзоння, і подати їх у хронологічній послідовності.

Волинський державний університет став співорганізатором польсько-українських історичних семінарів «Польща-Україна: важкі питання», один з яких було присвячено проблемі взаємних переселень. Результатом цієї співпраці стало проведення і видання спеціального тому семінару [38], що презентує погляди, яких бракує в інших друкованих виданнях. Завдяки зусиллям Волинського національного університету імені Лесі Українки побачив світ збірник наукових праць «Українці Холмщини та Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків» [34]. Статті названої праці згруповано в шість тематичних розділів. Перші два присвячені політичному, соціально-економічному розвитку Волині, Холмщини та Підляшшя, а також процесам депортацій і переселення, що відбувалися на цих територіях. Третій і четвертий розділи відображають релігійне, церковне, громадське та національне життя, розвиток шкільництва й освіти, особливості формування та збереження духовної і матеріальної культури, охорони пам'яток. Два останні розділи збірника охоплюють проблеми літературного процесу на Холмщині й Підляшші, а також висвітлюють розвиток преси і української мови.

У Рівному знаходяться керівні органи «Світового конгресу українців Холмщини та Підляшшя», завдяки якому з'являються публікації та видання, пов'язані саме з цими регіонами. Варто згадати монографію О. та А. Боровиків [2], присвячену боротьбі холмщаків за свої права у незалежній Україні, де також подано спогади переселенців.

З Чернівцями пов'язана наукова біографія ще одного дослідника історії переселень з Холмщини і Підляшшя – М. Горного, який створив цілу галерею біографічних портретів видатних людей, народжених у Польщі та вихідців з-за Бугу [12; 32].

У Києві до питання переселення звертаються в основному історики, серед яких передусім варто назвати В. Сергійчука. Дослідник присвятив темі трансферу

населення окрему монографію [28], що є збірником документів передусім із центральних київських архівів і стосується як переселення українців, так і поляків. Зауважимо також, що автор спирався не лише на документальні дані, але й широко використав народні оповідання-спогади про переселення.

Особливої уваги заслуговує збирацька діяльність сучасного краєзнавця, етнографа й фольклориста І. Ігнатюка, який значну частину свого життя присвятив дослідженню матеріальної та духовної культури українців Південного Підляшшя. Фольклорні матеріали, зафіксовані ним, надзвичайно багаті й різноманітні в жанровому плані. Упродовж тридцяти років (1960-1990-ті роки) збирач записав у селах Білопідляського воєводства понад 900 пісень, 200 прислів'їв та приказок, сотні казок та загадок. На особливу увагу заслуговують його записи календарно-обрядової пісенності та весільний обряд, який нараховує 265 пісень.

Народознавча діяльність І. Ігнатюка не лише зводилася до записування, збирання та нагромадження матеріалу, але й включала дослідження та публікацію численних розвідок на сторінках українських періодичних видань Товариства українців у Польщі: «Наше слово» [17], «Наша культура» [18], щорічника «Український календар» [16]. Фольклорна колекція І. Ігнатюка (частина його матеріалів зберігається в НАФРФ ІМФЕ – ф. 14-3) є одним з небагатьох джерел, яке дає можливість проаналізувати стан пісенної традиції південної частини терену, її сучасні тенденції і, безумовно, вимагає ґрунтовних наукових узагальнень та творчих унаслідувань.

Опубліковано в Україні й авторські спогади про історію українських сіл та переселення. Так, нариси про лемківські села Святкова Велика, Святкова Мала (Святківка), Свіржова Руська, Котань і Крампна зібрано й видано 2004 р. в збірнику «Лемківщина у верхів'ї ріки Вислоки» І. Красовського та А. Тавпаша [23]. Збірник є своєрідним життєписом кількох лемківських сіл, написаний ґрунтовно, із вдало продуманою композицією та оригінально підібраними фактами. У додатках уміщено важливий ілюстративний матеріал з історії сіл.

Книжка Л. Мончака, І. Полиняк та Н. Юськів «Лабова. Лемківське село нашої пам'яті» [24] вийшла у світ 2006 р. і теж написана у формі спогадів про

історію с. Лабова. У додатках подано ілюстрації, перелік прізвищ односельчан, перелік людей, виселених із села в 1947 р. Розповідь ведеться лемківською говіркою.

Слід зауважити, що публікації, які присвячені історії окремих сіл на Закерзонні, переважно мають характер авторських спогадів, про історію свого села, своєї родини, про хід переселення та про подальше життя українців на нових для них землях. Такі роботи часто містять мапи сіл і тексти, насичені переліком прізвищ переселенців та ілюстративним матеріалом. Іноді в додатках автори подають оповідання, пісні, описи звичаїв та обрядів рідного села. Недоліком є редагування цих розповідей, наближення викладу до літературної мови, лише часткове збереження місцевих говірок.

Лише в 1990-х р. в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України була започаткована серія видань, присвячених різноаспектному вивченню народної культури українців зарубіжжя. У першому виданні цієї серії «Фольклор українців поза межами України» увагу авторського колективу зосереджено на сучасному стані побутування фольклору українців у різних країнах світу. Зокрема, привертає увагу стаття С. Заброварного, у якій за допомогою методу анкетування показано ставлення українців-переселенців в рамках операції «Вісла» до своєї національної ідентичності [15].

Питання історії та розвитку сучасної культури Підляшшя були також предметом дослідження Л. Вахніної. Ряд публікацій дослідниці вміщено у збірнику «Фольклор українців поза межами України» [6], щорічниках «Слов'янський світ» [5], «Слов'янський збірник» [7], «Український альманах» [4], «Исторический вестник» [3], «Київські полоністичні студії» [8] та ін.

Етапною для історично-етнографічного вивчення регіону стала поява в 1997 р. колективної монографії «Холмщина і Підляшшя» [36]. Колектив авторів, серед яких В. Борисенко, Г. Вишнеvsька, Ю. Гаврилук, М. Лесів, В. Сергійчук, Т. Кара-Васильєва, І. Ігнатюк, В. Головатюк, Є. Рижик та інші дослідники, репрезентує у книзі розвідки з історії, діалектології, фольклору та етнографії регіонів. Різноаспектність та інформативність опублікованого матеріалу дає підстави

вважати цю працю однією з перших спроб узагальненого, комплексного вивчення історії та традиційної культури Підляшшя й Холмщини. Хронологічні рамки дослідження охоплюють кінець XIX – початок XX ст. На думку В. Борисенко, це саме той період, коли українська людність ще проживала на своїх етнічних землях і культивувала свою цілісну традиційну культуру [36, с. 9]. На фольклорно-етнографічному матеріалі характеризуються локальні особливості духовної культури українців Холмщини та Підляшшя.

Духовну культуру терену розглянуто у статтях В. Борисенко «Обряди життєвого циклу людини» [1], Є. Рижик «Календарні обряди українців Холмщини і Підляшшя» [26], Г. Вишневської «Прислів'я, приказки українців Холмщини» [9]. До монографії ввійшла добірка вибраних зразків фольклору із записів П. Чубинського, Я. Сенчика, Б. Гука, І. Ігнатюка, М. Лесіва, Є. Рижик.

Народна творчість українців Польщі розглядається в ряді кандидатських дисертацій. Аналітичним узагальненням дослідницької діяльності В. Головатюк стала кандидатська дисертація «Пісенна культура українців Підляшшя: етнорегіональна специфіка, загальноукраїнський контекст» [11]. З'ясовуючи етнокультурну специфіку фольклорно-пісенних зразків регіону, дослідниця проаналізувала їх жанровий склад, розкрила регіональні та локальні особливості, простежила зв'язок місцевої фольклорної традиції із загальноукраїнською.

2003 р. Т. Саварин захистила кандидатську дисертацію «Лемківські весільні обрядові пісні в міжетнічному контексті». Дослідниця розглядає весільну пісенність лемків у контексті обрядодії, наводить текстові та мелодичні варіанти у весільних піснях словаків і поляків [27].

2008 р. відбувся захист кандидатської дисертації О. Фабрики-Процької «Пісенна культура лемків XX століття: збереження традицій та новотворчість». У роботі подано загальну характеристику пісенного фольклору лемків, його жанровий склад, особливості побутування календарних та родинних пісень, необрядової пісенності лемків, проаналізовано сучасний стан розвитку народно-аматорського виконавства, внесок збирачів-аматорів. Головний акцент зосереджено на питаннях опрацювання лемківського фольклору у творчості

українських композиторів ХХ ст. та культурно-просвітницькій діяльності сучасних лемківських осередків [35].

2010 р. відбувся захист кандидатської дисертації Н. Кравчук «Фольклор Підляшшя: регіональна специфіка та національна ідентичність» [22]. Основну увагу дослідниця зосередила на окресленні специфіки побутування та виявленні регіональних особливостей підляської календарно-обрядової та необрядової пісенності. На основі порівняльного аналізу з пісенним фольклором прилеглих етніконів встановлено генеалогію та українську національну ідентичність календарно-обрядової поезії, що побутує на Підляшші.

Важливими є дослідження Р. Кирчіва з історії вивчення фольклору Холмщини, Підляшшя та Лемківщини [19; 21]. Посилення інтересу до фольклору цих регіонів загалом пов'язане з багаторічною науковою діяльністю вченого, до широкого кола дослідницьких інтересів якого входять проблеми українсько-польських літературних та фольклорних взаємин, сучасного стану української народної творчої традиції.

Основні факти історії збирання, опублікування та вивчення місцевого фольклору, його загальні риси вчений розглядає у розвідці «Фольклор Холмщини і Підляшшя» [20], наголошуючи на взаємозв'язках народнопоетичної традиції регіону з загальноукраїнською в різних аспектах – жанровому, тематично-змістовому, художньо-стильовому.

Отже, незважаючи на зацікавлення цією проблемою цілого ряду відомих науковців в Україні, вона залишається ще недостатньо вивченою. На жаль, як бачимо, публікації народної прози українців-переселенців є поодинокими. Хоча можемо стверджувати, що навіть ці нечисленні видання фольклорних збірок сприяють нагромадженню цінного фактами матеріалу, закладають підґрунтя для дослідження локальних та регіональних особливостей фольклорної словесності Лемківщини, Холмщини та Підляшшя.

Література

1. Борисенко В. Обряди життєвого циклу людини / В. Борисенко // Холмщина і Підляшшя. Історико-географічне дослідження. – К., 1997. – С. 280–309.
2. Боровик О. Трагедія Холмщини / О. Боровик, А. Боровик. – Рівне, 2004. – 232 с.

3. Вахніна Л. К. Православие как фактор сохранения народной культуры украинского этноса Польши / Л. К. Вахніна // Исторический вестник. – 2001. – № 2–3 (13–14). – С. 374–378.
4. Вахніна Л. Українці Північного Підляшшя (спроба етнокультурної характеристики) / Л. Вахніна // Український альманах. – Варшава, 1998. – С. 250–255.
5. Вахніна Л. К. На перехресті культур (з досвіду фольклорної практики студентів-полоністів Київського слов'янського університету на північному Підляшші) / Л. К. Вахніна // Слов'янський світ. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 147–151.
6. Вахніна Л. К. Сучасне побутування українського фольклору в Польщі / Л. К. Вахніна // Фольклор українців поза межами України. Збірник наукових статей. – К., 1992. – С. 92–100.
7. Вахніна Л. К. Фольклор українсько-польського пограниччя / Л. К. Вахніна // Слов'янський збірник. – Одеса, 2006. – Вип. XII. – С. 299–304.
8. Вахніна Л. К. Фольклор українців Польщі (Феномен Північного Підляшшя) / Л. К. Вахніна // Київські полоністичні студії / Т. XVIII. – К., 2011. – С. 508–511.
9. Вишневська Г. Прислів'я, приказки українців Холмщини / Г. Вишневська // Холмщина і Підляшшя. Історико-географічне дослідження. – К. : Родовід, 1997. – С. 343–352.
10. Вишневська Г. Хресний хід Холмщини і Підляшшя / Г. Вишневська // Українці Закерзоння : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. та спогади з нагоди 60-річчя депортації автохтонних українців з Польщі (Бучач, 29-30 верес. 2005 р.). – Львів, 2007. – С. 38–49.
11. Головатюк В. Д. Пісенна культура українців Підляшшя: етнорегіональна специфіка, загальноукраїнський контекст : дис. ... канд. філол. наук : 10. 01. 07 / Головатюк Валентина Данилівна. – К., 2002. – 164 с.
12. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя: Видатніші особи XX століття / М. Горний. – Львів, 1997. – 664 с.
13. Грица С. Фольклор українців у між- і внутрішньоконтинентальній міграції / Софія Грица // Фольклор у просторі та часі. Вибрані статті. – Тернопіль, 2000. – С. 75–91.
14. Депортації. Західні землі України кінця 30-их – початку 50-их років. Документи, матеріали, спогади: у 3 т. / під ред. Ю. Сливки. – Львів, 1996. – Т. 1; 1998. – Т. 2; 2000. – Т. 3.
15. Заброварний С. Ставлення переселенців з операції «Вісла» до своєї національної тотожності / С. Заброварний // Фольклор українців поза межами України. Збірник наукових статей. – К., 1992. – С. 101–112..
16. Ігнатюк І. Весняні звичаї і обряди на Підляшші / І. Ігнатюк // Український календар. – Варшава, 1984. – С. 245–251
17. Ігнатюк І. Підляські щедрівки й колядки / І. Ігнатюк // Наше слово. – Варшава, 1981. – № 2 (1273). – С. 5.
18. Ігнатюк І. Про звичаї у великий піст та підляські веснянки / І. Ігнатюк // Наша культура. – Варшава, 1973. – № 4 (180). – С. 8–9.
19. Кирчів Р. Вивчення фольклору Холмщини і Підляшшя / Р. Кирчів // Кирчів Р. Із фольклорних регіонів України. Нариси й статті. – Львів, 2002. – С. 263–294.
20. Кирчів Р. Фольклор Холмщини і Підляшшя / Р. Кирчів // Народознавчі зошити. – 1996. – № 5. – С. 279–282.
21. Кирчів Р. Фольклорна традиція лемків / Р. Кирчів // Кирчів Р. Із фольклорних регіонів України. Нариси й статті. – Львів, 2002. – С. 165–213.
22. Кравчук Н. В. Фольклор Підляшшя: регіональна специфіка та національна ідентичність .Дис. канд. філол. наук : 10. 01. 07 / Кравчук Надія Василівна. – К., 2010. – 239 с.
23. Красовський І. Лемківщина у верхів'ї ріки Вислоки / І. Красовський, А. Тавпаш. – Львів, 2004. – 160 с.
24. Мончак Л. Лабова. Лемківське село нашої пам'яті / Л. Мончак, І. Полиняк, Н. Юськів. – Івано-Франківськ, 2006. – 102 с.
25. Падовська О. Проблеми збереження пам'яті депортованих українців / О. Падовська // Українці Закерзоння : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. та спогади з нагоди 60-річчя депортації автохтонних українців з Польщі [«Міжн. наук.-практ. конф. з нагоди 60-річчя

- депортації автохтонних українців з Польщі], (Бучач, 29–30 верес. 2005 р.). – Львів, 2007. – С. 50–58.
26. Рижик Є. Календарні обряди українців Холмщини та Підляшшя / Є. Рижик // Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження. – К., 1997. – С. 251–269.
 27. Саварин Т. В. Лемківські весільні обрядові пісні в міжетнічному контексті : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.07 / Саварин Тетяна Володимирівна. – Львів, 2003. – 190 с.
 28. Сергійчук В. Трагедія українців у Польщі / В. Сергійчук. – Тернопіль, 1997. – 438 с.
 29. Середа В. Злочин і реалії примирення та взаємопрощення / В. Середа // Українці Закерзоння : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. та спогади з нагоди 60-річчя депортації автохтонних українців з Польщі [«Міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 60-річчя депортації автохтонних українців з Польщі»], (Бучач, 29–30 верес. 2005 р.). – Львів, 2007. – С. 24–37.
 30. Співак Є. Варварська депортація / Є. Співак // Українці Закерзоння : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. та спогади з нагоди 60-річчя депортації автохтонних українців з Польщі [«Міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 60-річчя депортації автохтонних українців з Польщі»], (Бучач, 29–30 верес. 2005 р.). – Львів, 2007. – С. 121–133.
 31. Судин Ю. Закерзоння 1939–1947. (Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Підляшшя). Хроніка подій / Ю. Судин, Д. Судин. – Львів, 2007. – 276 с.
 32. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у XX ст. / М. Горний. – Львів, 2002. – 326 с.
 33. Українці Закерзоння : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. та спогади з нагоди 60-річчя депортації автохтонних українців з Польщі [«Міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 60-річчя депортації автохтонних українців з Польщі»], (Бучач, 29–30 верес. 2005 р.). – Львів, 2007. – 292 с.
 34. Українці Холмщини та Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків : [зб. наук. праць / упоряд. М. М. Кучерепа та ін.]. – Луцьк, 2008. – 568 с.
 35. Фабрика-Процька О. Р. Пісенна культура лемків XX століття: збереження традицій та новотворчість. Дис. канд. філол. наук : 10.01.07 / Фабрика-Процька Ольга Романівна. – Івано-Франківськ, 2008. – 290 с.
 36. Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження / [монографія / відп. ред. В. Борисенко]. – К., 1997. – 383 с.
 37. Черкес М. Д. Закерзоння. Історико-мемуарний нарис. Спогади / М. Д. Черкес, С. Й. Черкес. – Львів, 2006. – 194 с.
 38. Polska-Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 2001. – Т. 8. – 324 s.

Микола Лазарович

Освітній розвиток національних меншин України напередодні Української революції 1917 – 1921 рр.

Досліджено основні тенденції розвитку освіти окремих національних меншин України наприкінці XIX – на початку XX ст. Визначено вплив імперської політики на освітній стан іноетнічного населення. Доведено, що за рівнем освіченості національні меншини істотно переважали українське населення.

Ключові слова: національні меншини, освіта, навчальні заклади, учні, педагоги.

Исследованы основные тенденции развития образования отдельных национальных меньшинств Украины в конце XIX – начале XX вв. Определено влияние имперской политики на образование иноэтнического населения. Доказано, что по уровню образованности национальные меньшинства существенно преобладали над украинским населением.

Ключевые слова: национальные меньшинства, образование, учебные заведения, ученики, педагоги.

The basic trends of development of individual education of national minorities of Ukraine in the late XIX – early XX centuries. The influence of the imperial policy of education alien ethnic population. Summarized that the level of education of national minorities substantially prevailed over the Ukrainian population.

Key words: ethnic minorities, education, educational institutions, students, teachers.

Серед особливостей розвитку України початку XX ст. була й суттєва диспропорція між національним складом населення села і міста. У 1900 р. лише 13% українців проживало у містах, де натомість переважали росіяни та євреї. Оскільки неукраїнські мешканці міст мали кращий доступ насамперед до вищої освіти і можливості здобути фахову підготовку, то вони, звісно, й переважали серед інтелігенції в Україні. Тобто, спостерігалася гостра невідповідність між питомою вагою українців, які проживали в Україні, і національним складом творчої інтелігенції, для якої рідною мовою була українська. Так, якщо серед осіб, зайнятих розумовою працею в сфері науки, літератури і мистецтва українці становили 12,3%, то євреї – 25,7%, росіяни – 40,7%, поляки – 8,2%, німці – 4%. Тобто, серед українців одна людина творчої праці припадала на 423 осіб, серед поляків – на 145, євреїв – на 90, росіян – на 80 осіб [11, с. 33].

У зв'язку з наведеними даними, актуальним є з'ясування рівня освіченості окремих національних меншин України напередодні Української революції 1917 – 1921 рр. Дана проблема ще не повною мірою знайшла своє відображення у вітчизняній і зарубіжній історіографії, відтак стане об'єктом даної статті.

Серед сучасних досліджень окресленої проблеми насамперед слід відзначити колективну монографію «Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект», а також праці таких науковців, як М. Генік,

О. Буравський, О. Калакура, М. Костюк, І. Монолатій, С. Пачев, Ю. Поліщук. Окремі аспекти питання висвітлено в дослідженнях О. Дмитренка, Н. Мірошниченка, І. Міронової, В. Павленка, В. Степанова, С. Шевченка та ін.

Високим рівнем етнічної самосвідомості відзначалися євреї. Традиційним для цього народу було усвідомлення своєї національної самобутності, намагання зберегти свою культуру, традиції, звичаї, власний «світ» від впливу навколишнього середовища і зовнішнього світу. Однак початкові російськомовні школи у Великій Україні та польськомовні в Східній Галичині зовсім не приваблювали єврейську меншину [11, с. 31; 10]. Тому єврейські діти ходили до єврейських релігійних початкових шкіл – хедер або талмуд-тор. Перші були платними, а другі створювали для навчання сиріт і дітей із бідних єврейських сімей; їх утримували на кошти єврейських громад і на пожертвування заможних євреїв. Навчанням дітей займалися маламеди або книжники.

Із другої половини ХІХ ст. на зміну малоосвіченим маламедам почали приходити вчителі, які мали ґрунтовну фахову підготовку; тісні хедери, в яких лише кілька десятків учнів вивчали єврейську релігійну літературу, замінили одно-, дво- і чотирикласні навчальні заклади [10].

У Східній Галичині та на Буковині мережа єврейських навчальних закладів розширилася також за рахунок діяльності благодійного фонду барона М. Гірша. Завдяки йому в 1891 р функціонувало 7 шкіл із 1789 учнями, а в 1904 – 1905 рр. – 48 шкіл із 7859 учнями [3].

Згадані початкові школи становили важливий елемент традиційної єврейської системи освіти та релігійності, їх діяльність значною мірою пояснює наявність високого рівня грамотності серед єврейської меншини. Так, після поляків, євреї посідали в Україні друге місце за кількістю письменних, які становили 41,7% [11, с. 31] від усього населення.

Що стосується середньої освіти, то тут євреї також намагалися віддати дітей до навчання не в казенні ремісничі училища першого та другого розрядів, які діяли у низці українських міст, а у школи маламедів, де вони отримували як світські, так і духовні знання. Крім того, за дозволами російського уряду в межах

єврейської осілости зберігалися і відкривалися єврейські училища [11, с. 31]. Кращою була ситуація в Східній Галичині, де з 1900 до 1910 р частка євреїв серед учнів середніх шкіл зросла з 19,3 до 22,6% [11, с. 47].

Із серйозними урядовими перешкодами в Російській імперії стикались євреї, які прагнули здобути вищу освіту. Так, згідно директиви міністра освіти від 1887 р., їх вступ до вишів був обмежений 3% усіх тих, що навчалися в столичних закладах, 5% – поза смугою осілости і 10% – у смузі осілости [12, с. 560]. Проте єврейська молодь була зацікавлена у здобутті вищої освіти, оскільки вона давала можливість проживати в містах поза межою осілости, тому прагнула виїхати на навчання за кордон [11, с. 34]. Про відсутність подібних проблем на західноукраїнських землях, які перебували в складі конституційної монархії Габсбургів, свідчить той факт, що впродовж 1900–1910 рр. частка євреїв серед студентів Львівського університету зросла з 19,7 до 27,5% [11, с. 47].

Чимало перешкод і значних утисків зазнали в духовній сфері поляки, які прагнули зберегти свою самобутність. Але викорінити офіційними постановами багаторічні корені і традиції польського шкільництва на Правобережжі виявилось майже неможливим. На противагу російському державному шкільництву створювалися, в т. ч. й нелегально, приватні пансіони, продовжували діяльність таємні школи, в яких переважно навчалися діти польських поміщиків та шляхти. Незареєстровані польські школи утримувалися на кошти поміщиків, міщан, заможних селян та за рахунок місцевих ксьондзів. У різний час такі заклади діяли у Красилові, Луцьку, Кам'янці-Подільському [11, с. 30–31] та інших містах.

Польські поміщики-католики своєю увагою, пожертвуваннями та співучастю у розбудові та утримуванні церковно-приходських шкіл нерідко навіть переважали російських і українських православних землевласників. Так, Волинська губерньська земська управа, де були міцними впливи польської шляхти, виділила на потреби початкового навчання 135 тис. руб. Таку допомогу в 1910 р. отримали 46% вищеназваних шкіл губернії.

Чимало заможних поляків були попечителями навчальних закладів. Наприклад, у Володимирі-Волинському шляхтичі В. Заремба, А. Лісевич, В.

Михалевич та інші в лютому 1912 р. взяли попечительство над учнями місцевої приватної жіночої гімназії. Вони надавали допомогу бідним здібним гімназисткам за їх сумлінне навчання та високі моральні якості, сприяли їх естетичному розвитку. З цією метою організовували вистави, екскурсії літературно-музичні вечори тощо.

Попечителем Рівненської гімназії був князь К. Любомирський, відомий композитор та поет. Його син С. Любомирський надавав матеріальну допомогу викладачам Рівненського реального училища [1, с. 12].

У результаті спільних зусиль, відсоток грамотних серед польської людності був досить високим навіть у порівнянні з євреями та росіянами, і становив 45,1% [11, с. 31]. У значно кращому стані перебувало польське шкільництво в Галичині, де лише за перше десятиріччя XX ст. кількість польських початкових шкіл зростає з 963 до 6151, у декілька разів збільшилося число середніх шкіл [6, с. 100]. Ще кращим було становище у Львівському університеті, де поляки домінували.

Великого значення організації й діяльності національних шкіл надавали німецькі колоністи. До певної міри це було наслідком їхнього віросповідання, адже і в менонітів, і в лютеран кожен віруючий повинен був вміти читати священні книги самостійно. Тому вже в перші роки після поселення в Україні колоністи, які проживали неподалік одні від одних, у складчину будували школу, наймали вчителя і посиляли дітей учитися [8, с. 172]. Таким чином на українських землях було сформовано розгалужену мережу німецьких початкових шкіл, які існували в кожній колонії (загалом майже тисяча в поселеннях України) [11, с. 31]. Вони, за невеликим винятком, перебували на повному утриманні колоністських общин, підпорядковувалися лютеранському духовенству [8, с. 242, 303] і були німецькими не тільки за назвою, а й за духом [7, с. 141]. Навчання вважалося обов'язковим для всіх дітей, незалежно від станової приналежності й майнового цензу.

Дбали в колоніях і про підготовку кваліфікованих педагогів, тому на власні кошти створювали училища підвищеного типу. Їх метою було надання середньої освіти молодим колоністам, а також підготовка вчителів для початкових шкіл. У

південноукраїнських німецьких колоніях діяло 21 таке училище [11, с. 31–32]. У 1904 р. в колонії Гаймталь на Волині було засновано вчительська семінарію [7, с. 141], випускники якої працювали не тільки в краї, а й за його межами.

Починаючи з другої половини 1880-х років через низку урядових заходів, спрямованих на обмеження німецької колонізації Правобережжя, та розгортанням там процесу русифікації інонаціональної освіти кількість німецьких шкіл поступово зменшувалася. Так, якщо у 1891 р. на Волині діяло 392 школи, то всього за три роки – до 1894 р. їх кількість зменшилася до 322. Проте, і ця цифра була доволі високою, складаючи 31,5% [8, с. 174] від усіх шкіл у німецьких колоніях Росії.

Законодавче підпорядкування німецької системи освіти російській адміністрації розпочалося в 1890 р., коли в листопаді світ побачив царський указ про обов'язковий перехід німецьких шкіл на викладання предметів, за винятком Закону Божого, російською мовою. У цьому руслі за ігнорування уроків російської мови учнів виключали зі шкіл. Тривав процес заміни або русифікації «учителів-іноземців». Для підготовки «благонадійних» кадрів запроваджували спеціальні курси. В колоніях закривали старі німецькі школи і замість них відкривали там державні російські [15, с. 306, 310, 311, 312].

Однак результативність такої політики була незначною. Через запеклий опір колоністів, який доходив до спалювання російських підручників, шкіл, побиття призначених учителів [5, с. 256], вивчення російської мови в школах зазвичай мало формальний характер. Учні досить часто не володіли нею, віддаючи перевагу своїй рідній. При цьому традиційні колоністські школи продовжували навчання значної кількості німецьких поселенців [15, с. 312], протистоячи таким чином русифікації.

Загалом же рівень грамотності німецької спільноти Великої України був порівняно високим, але нижчим ніж у поляків, євреїв і становив 37,4% [11, с. 32]. Активними були дії німецьких колоністів в освітній сфері Східної Галичини, де в 1908 р. налічувалося 25 чисто німецьких шкіл [2, с. 116].

У чеських колоніях мережа національних початкових шкіл (офіційно чеських шкіл до революції 1917 р. не існувало, фактично там, де не було вчителя, дітей навчав хтось із селян, обраний товариством [4, с. 26–27]) існувала поряд із державними російськими. Так, у колонії Зубовщина в Київській губернії існувала школа, де діти навчалися чеською і російською мовами [11, с. 32]. У результаті 95% чеського населення України володіло рідною мовою, 80% – російською [4, с. 27]. Про рівень володіння чехами українською мовою даних нема.

Взагалі рівень грамотності чехів в Україні був дуже високим – 59,3%. Тут, однак, слід зауважити, що наведений вище показник, як і згадані дані стосовно грамотності різних етносів в Україні, стосується перш за все письменності російською мовою (приблизно на 2/3 від письменності власною мовою) [11, с. 33].

Певний час освітня політика російського царату не суперечила інтересам і болгарської меншини. У селах її представники мали право відкривати школи з російською і почасти болгарською мовами навчання, вивчати болгарські граматику й історію. Уже в другій половині XIX ст. існувало 50 болгарських початкових шкіл, що охоплювали близько 2,5 тис. учнів [13, с. 329; 9, с. 187]. Початкова освіта у болгарських селах була представлена школами трьох типів у залежності від джерела фінансування: громадськими, земськими та парафіяльними. До 1874 р. переважали громадські школи. Вони утримувалися виключно за рахунок болгарських сільських громад, які самостійно вирішували проблеми облаштування приміщення, пошуку вчителя, оплати його праці.

Якісно новий етап розвитку початкової освіти болгар почався із утворенням земських училищ. Ці навчальні заклади утримувалися за рахунок як земств, так і сільських громад. Для відкриття училища громада мала забезпечити його зручним приміщенням, меблями, облаштувати квартиру для вчителя, дбати про їхній ремонт, опалення, освітлення, утримувати сторожа тощо. Земство забезпечувало училище методичною літературою, навчальними посібниками, утримувало вчителя.

Третій тип початкових навчальних закладів – парафіяльні школи у болгар були мало поширені. Їх почали відкривати на рубежі XIX–XX століть, але діяли вони не постійно.

Рівень охоплення дітей шкільною освітою, згідно зі статистичними даними 1897 р. на прикладі приазовських болгар, засвідчує, що в болгарських селах до школи ходило в середньому 85% хлопчиків та 28% дівчаток шкільного віку (у різних колоніях ці показники коливалися від 50 до 100% у хлопчиків та від 9 до 60% у дівчаток). Якщо порівняти отримані дані з середніми, приміром, по Бердянському повіту – 60% хлопчиків та 27% дівчаток [14, с. 205, 206], то видно, що болгарські діти були охоплені початковою освітою повніше.

Після закінчення початкових шкіл діти колоністів продовжували навчання в болгарській гімназії в Болграді на Одещині й центральних болгарських училищах в Преславі (нині село Приморського району Запорізької області) й Комрадї (нині місто в Республіці Молдова) [13, с. 329; 9, с. 187]. В 1874 р. на базі Преславського училища відкрили учительську семінарію [14, с. 206, 207], яка готувала кадри для болгарських шкіл та адміністрації.

У піднесенні культурно-освітнього рівня болгар вагоме місце посідали Одеське настоятельство й Кишинівське товариство поширення грамотності, їх значний капітал, створений шляхом пожертвувань, використовували для видання болгарської літератури і підручників, надання стипендій і матеріальної допомоги болгарам, які навчались у світських і духовних закладах Російської імперії [9, с. 188]. Зокрема, значну роль відігравали Південнослов'янський пансіон у Миколаєві та Новоросійський університет.

Результати освітньої діяльності болгарської меншини були пристойними. Так, у 1904 р. серед приазовських болгар рівень письменних та учнів становив 34%, у тому числі 50% серед чоловіків та 18% серед жінок [14, с. 208]. Цей показник був вищим, ніж в середньому по приазовському регіону, що пояснюється заможнішим життям болгар порівняно з більшістю населення краю.

У той же час, як подає С. Пачев, за рівнем письменності болгар дещо відставали від німців та деяких інших національних меншин. Також через

переважно селянський склад болгарської етнічної громади відсоток тих болгар, які отримали освіту вищу від початкової, був меншим, ніж у середньому в краї. Недоліком освітньої діяльності болгарської меншини було й те, що колоністам так і не вдалося створити національної школи. Викладання велося винятково російською мовою. Тому освіта стала одним із факторів, що прискорював асиміляцію [14, с. 208–209]. Хоча, на відміну від, наприклад, сербів та чорногорців, які практично асимілювалися [16, с. 97], болгари зуміли вистояти.

Отже, проаналізувавши окремі національні меншини України досліджуваного хронотопу за рівнем їхньої освіченості, варто відзначити, що за цим фактором вони істотно переважали українське населення. Усвідомлення неукраїнськими етносами вагомості освіти, проживання їх переважно в містах, де були кращі умови для навчання, та матеріальна допомога заможних одноплемінників дали змогу їм не лише досягти достатньо високого освітнього рівня, а й зберегти свою етнічну ідентичність. Така ситуація напередодні Української революції 1917 – 1921 рр. ставила результати національно-визвольних змагань у залежність від порозуміння з національними меншинами.

Література

1. Буравський О. А. Громадська діяльність польської інтелігенції Волині, її внесок в українську і європейську науку у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. А. Буравський // Українська полоністика. Випуск 1. Історико-філософські дослідження. – Житомир, 2004. – С. 10–17.
2. Геняк Н. Культурно-бытовая деятельность немецких поселенцев Прикарпатья / Н. Геняк // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення: Монографія. – Київ – Миколаїв, 2006. – Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1. – С. 115–127.
3. Гирш Морис де [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/11196>
4. Грибанова С. Чехи в Україні / С. Грибанова // Старожитності. – 1994. – № 5–6. – С. 26–27.
5. Дмитренко О. Політика царського уряду і радянської влади щодо німецької національної меншини / О. Дмитренко, Н. Мірошниченко // Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення: Монографія. – Київ – Миколаїв, 2006. – Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1. – С. 254–260.
6. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / О. Я. Калакура. – К., 2007. – 508 с.
7. Костюк М. Из истории волынского-немецких взаимосвязей / М. П. Костюк // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення: Монографія. – Київ – Миколаїв, 2006. – Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1. – С. 131–150.

8. Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М. П. Костюк. – Тернопіль, 2003. – 384 с.
9. Міронова І. С. Національні меншини України. Навчально-методичний посібник / І. С. Міронова. – Миколаїв – Одеса, 2006. – 305 с.
10. Монолатій І. Галицькі євреї в австрійський період (1772–1918 рр.) [Електронний ресурс] / І. С. Монолатій // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2008. – Ч. 51. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n51texts/monolatiij1.htm>
11. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко та ін.; Редкол. І. Ф. Курас (голов, ред) та ін.; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К., 2000. – 357 с.: іл., табл., [3] арк. іл.
12. Очерки по истории еврейского народа / Под редакцией проф. С. Эттингера. – Тель-Авив, 1972. – 872 с.
13. Павленко В. В. Болгари в Україні / В. В. Павленко // Енциклопедія історії України: Т. 1: А – В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К., 2003. – С. 329–330.
14. Пачев С. І. Освіта та рівень письменності приазовських болгар у другій половині XIX – на початку XX ст. / С. І. Пачев // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 205–209.
15. Поліщук Ю. Освіта німецьких колоністів Правобережної України в кінці XVIII – на початку XX століття в політико-правовому полі російського царизму / Ю. Поліщук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 40. – С. 298–314.
16. Шевченко С. І. Болгарська діаспора Кіровоградщини: минуле й сучасне / С. І. Шевченко, В. М. Степанов // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Збірник наукових праць V Всеукраїнської науково-практичної конференції 2–3 жовтня 2003 р. / Ред. кол.: Котигоренко В. О. (співголова), Дедков М. В. (співголова), Деркач Н. В. (співголова) та ін. – Запоріжжя, 2003. – С. 96–98.

Оксана Якимчук

Наступ російського самодержавства на майнові права шляхти Рівненського повіту Волинської губернії у 60-х роках XIX ст.. – на початку XX ст.

Висвітлюється процес наступу російського самодержавства на майнові права шляхти Рівненського повіту Волинської губернії у 60-х роках XIX ст. – на початку XX ст. Конфіскація маєтків шляхтичів, заборона купівлі землі, значні розміри оподаткування господарств – лиш частина методів, які застосовувалися з метою зменшення польського землеволодіння у краї.

Ключові слова: *шляхта, російське самодержавство, майнові права, маєток, Рівненський повіт, Волинська губернія.*

Отображен процесс наступления русского самодержавия на имущественные права шляхты Ровенского уезда Волынской губернии в 60-х годах XIX в. – начале XX в. Конфискация имений шляхтичей, запрещение купли земли,

существенные размеры налогообложения хозяйств – только часть методов, которые использовались с целью уменьшения польского землевладения в крае.

Ключевые слова: *шляхта, русское самодержавие, имущественные права, имение, Ровенский уезд, Волынская губерния.*

The article highlights the Russian autocracy attack process on Rivne district Volyn province nobility property rights in 60 s of the XIX century - the early twentieth century. The nobles estates confiscation, land sale prohibition, large size farms' taxation is only part of the methods used to reduce the Polish estates in this district.

Key words: *the nobility, the Russian autocracy, property rights, estate, Rivne district, Volyn province.*

Відповідно до 10-ї ревізії 1858 р. на Правобережжі проживало 4923 поміщики польської національності чоловічої статі, з них у Київській губернії – 1353, Подільській – 1355, Волинській – 2185. Їм належало 1262602 селян-чоловіків, у тому числі у Київській губернії – 452644, Подільській – 435261, Волинській – 374701 осіб. Переважання польського поміщицького землеволодіння на Правобережжі також засвідчують дані генерал-губернатора М. Анненкова, відповідно до яких полякам-поміщикам належало 9/10 поземельної власності краю [267, с. 200; 276, с.11; 284, с. 31].

Відтак російське самодержавство усвідомлювало, що заходи, які вживалися після повстання 1830-1831 рр., спрямовані на зменшення землеволодіння, а відтак впливу поляків у регіоні, не давали відчутних результатів. Приводом до нової хвилі зазіхань на права шляхетства став виступ 1863 р.

Зважаючи на те, що досі шляхта була об'єктом вивчення лише під кутом зору дослідження польських повстань, змін у політичному та економічному житті Російської імперії, актуальним є проведення розвідок про її правове становище, зокрема і щодо майнових прав. Оскільки польське землеволодіння у Рівненському повіті Волинської губернії було чи не найбільшим, то предметом нашої публікації буде шляхта саме цього регіону.

Відтак метою дослідження є з'ясування процесу наступу російського самодержавства на майнові права шляхти Рівненського повіту Волинської губернії у 60-х роках XIX ст. – на початку XX ст.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання наступних завдань: з'ясувати заходи, що використовувалися урядом Російської імперії з метою зменшення польського землеволодіння; охарактеризувати майнове становище шляхти Рівненського повіту Волинської губернії у 60-х роках XIX ст. – на початку XX ст.

Наукова розробка теми публікації є недостатньою. Найбільш повно правове становище шляхти, її місце у суспільному житті південно-західних губерній Російської імперії відображено у працях Д. Бовуа [8], І. Кривошеї [11], В. Павлюка [12].

Виступ польської спільноти 1863 р. спричинив активізацію роботи механізму соціальної декласації дворянства польського походження (шляхетства). Спочатку наказом від 4 липня 1863 р. було припинено розгляд справ про дворянство осіб колишньої польської шляхти до «усмирення мятежа». Згодом, 23 вересня 1864 р. Олександр II підписав наказ № 54419, який повинен був пришвидшити процес розгляду справ шляхтичів, які довели своє дворянське походження; фактично розпочався новий етап ревізії дворянства [11, с. 142].

Події 1863 р. впевнили самодержавство у нагальності проведення русифікації землеволодіння, наслідком якого повинно було бути не лише кількісне збільшення російського землеволодіння, але і якісні зрушення щодо благонадійності помісного дворянства. Це було пов'язано з тим, що земельна власність була основою впливу поляків на політичне, громадське, економічне і культурне життя маєтків як всієї Волині, так і Рівненського повіту, зокрема.

Першим кроком у сфері стосунків між польськими землевласниками та російським царизмом був наказ від 15 березня 1863 р. про секвестр і конфіскацію рухомого та нерухомого майна осіб, які підозрювалися в участі у повстанні. Тоді ж було затверджено «Положення про пільги, переваги і грошові позики, що

надаються у разі купівлі казенних приватних маєтків у західних губерніях» (поляків та євреїв не допускали) [10, с. 27-28; 11, с. 147].

16 березня 1863 р. видано наказ про «Правила для накладення секвестру на маєтки осіб, які причетні до заворушень, що виникли у прикордонних з Царством Польським губерніях, і для завідування та розпорядження ними». Відповідно до цього документу все рухоме і нерухоме майно та капітали у кредитних установах, що належали особам, які підозрювалися у виступі, підлягали секвеструванню. Секвестровані маєтки передавалися на баланс місцевої палати державного майна, а будинки в містах – органам міського управління [11, с. 139].

5 березня 1864 р. прийнято положення про усунення з польських землеволодінь навіть орендарів, економів і управителів, незалежно від того, поляки вони чи євреї. Проте росіян відштовхувала віддаленість місцевості і брак агрономічних знань – це не бралось до уваги урядом. Тому довелось видати «Наказ про звільнення, привілеї і фінансові позики, визнані при купівлі державних чи приватних маєтностей у західних губерніях». Було надане право неоподаткованого гуральництва, оголошені позики з строком виплати протягом 37 років та негайне погашення ймовірних боргів, що обтяжують маєтки. Було очевидно, що уряду для здійснення задумів бракувало коштів [8, с. 26-27].

Наказом від 23 червня 1865 р. росіянам дозволялася купівля державних маєтків на Україні. Але на заваді продажу були поганий їх стан, мала купівельна спроможність росіян. 10 грудня 1865 р. опублікований наказ «Про заборону купувати нові землі особам польської національності», який до 1905 р. був основним бар'єром до збільшення земельних володінь поляків, бо передбачав, що всі підупалі маєтки потраплятимуть до рук росіян [8, с. 30-32].

Наказом від 19 січня 1866 р. встановлювалася можливість особам російського або непольського походження (чиновникам військових чинів служби), які служили або мали намір постійно проживати у західних губерніях, купувати маєток без проведення торгів, якщо він був вільний від боргів [11, с. 149].

Так, протягом квітня 1863 р. – травня 1873 р. у Південно-Західному краї було конфісковано власність 144 осіб, які були причетні до повстання; конкретна кількість конфіскованих маєтків невідома. У Київській губернії конфісковано власність 50, Подільській – 16, Волинській – 78 осіб [11, с. 139-140]. Натомість, уже наказами від 11 травня 1873 р. та 3 лютого 1874 р. передбачалася заборона конфісковувати маєтки. 31 березня 1895 р. Комітет міністрів прийняв постанову про відміну обов'язкового продажу маєтків або їх частин, які належали особам, причетним до польського повстання [11, с. 148].

Уряд відмовився від конфіскації як засобу збагачення російського дворянства; він переконався, що значно ефективнішим буде продаж внаслідок економічного примусу [8, с. 45].

Як відомо, наприкінці XIX ст. заборгованість землевласників-дворян, зокрема за закладними, була поширеним явищем. Становище польських землевласників виглядало ще гірше. Ось чому можна вважати, що серед 2127911 десятин, закладених в південно-західних губерніях дворянами станом на 1874 р., частка польського землеволодіння була, напевно значною. Найбільшою була заборгованість на Поділлі (43 % земель шляхти), на Київщині (39 %), Волині (23 %) [8, с. 47].

Шляхтичі продавали земельні володіння, побоюючись втратити їх безкоштовно. Чарторийські у 1860 р. продали удільному відомству Клевань з усіма маєтками, до яких належали: Голишів, Дерев'яне, Старожуків, Білов, Новосілки, Диків, Грабів, Янкевичі, Любаш, Пісків, Сморгів, Бичаль, села: Звизджа, Рудня, Корчин, Жильза, Костопіль, Підлужне, Корчів (Вулька Янковицька), Перемінка, Суска, Оржів, Адамківський фільварок [6, арк. 50].

У 1868 р. Ворцелі продали Степанський маєток, який купили купець А. Бліох і промисловець В. Рау [9, с. 575].

Поруч з Станіславом Любомирським співвласником майна в Рівному був Йозеф Марцелінович Любомирський, син Марцеліна Йозефовича і Ядвіги Максиміліанівни (з Яблуновських), які були власниками Дубна, але через борги в 1871 р. змушені були продати місто разом з передмістями Сурмичі і Забрама та

кількома селами.

Фінансові справи Й. Любомирського були не надто гарні. В Рівненській дворянській опіці велася справа за позовом купця Береля Аврамовича Вейнбергера до князя на суму 30876 руб. 25 коп. згідно договору і зустрічного позову Й. Любомирського до Б. Вейнбергера на суму 6 тис. руб. Окружний суд постановив на користь Б. Вейнбергера стягнути з князя 29.822 руб. 80 к. і 1061 руб. 69 к. за ведення справи. В свою чергу позов шляхтича залишився без позитивного вирішення [3, арк. 95-98].

Заборгованість мав і граф Станіслав-Гавриїл-Геронима Станіславович Ворцель (помер 17.10.1886 р.). До Рівненської дворянської опіки 27 жовтня 1886 р. було подано звернення Брунона Людвиковича Бржеського довіреної особи Антона Миколайовича Жука. Відповідно до виконавчого листа мирового судді 3 дільниці Заславо-Острозького округу від 2 жовтня 1886 р. його ввірителю А. Жуку належало від С. Ворцеля 15500,00 руб. [1].

Значною була заборгованість не лише Станіслава Ворцеля, але і його матері графині Соломеї Ворцель, справами якої він займався за довіреністю, виданою 28 лютого 1881 р. [1, арк. 134-135].

Цивільним відділом Луцького окружного суду було визнано заборгованість Соломеї Ворцель у сумі 900 руб. за векселем виданим 23 вересня 1885 р. І. Крудишу, і ним переуступленого позивачу дворянину Єфиму Івановичу Гетьманенку і прийнято 25 лютого 1886 р. рішення про стягнення з відповідачки 900 руб. боргу з відсотками, нарахованими з 9 січня 1886 р. (дата подання позову) до дня задоволення позовних вимог, а також 82 руб. 11 к. судових витрат і за ведення справи [1, арк. 156-157].

Ті ж сторони були і в наступній судовій справі, згідно до матеріалів якої графиня позичила відповідно до позикового листа від 28 листопада 1884 р. терміном до 28 лютого 1885 р. 2000 руб. у Івана Крудиша, який 25 вересня 1885 р. переуступив свої права Є. Гетьманському. Відповідно до рішення суду у цій справі Соломея Ворцель повинна була сплатити 2000 руб. з відсотками, нарахованими з 28 лютого 1885 р. до дня виконання рішення суду та 185 руб. 99 к.

судових витрат. Загалом графиня заборгувала Є. Гетьманському 2169 руб. 34 к., про стягнення яких він і подав позов до суду [1, арк. 158-161].

Графиня мала борги не лише перед фізичними особами. 3 березня 1882 р. Сохранна казна повідомила землевласницю, що відповідно до позики від 24 червня 1870 р. на суму 5057 руб. під заставу маєтку у Рівненському повіті Волинської губернії необхідно сплатити 1% всього капіталу (крім прострочки) 275 руб. [1, арк. 164].

В опікунському правлінні М. Ворцеля з 26 вересня 1884 р. перебувало майно, яке залишилося після смерті дворянки Марії Злотницької (уродженої Ворцель) [1, арк. 196-196 зв., 203].

При з'ясуванні економічного становища великих землевласників необхідно зазначити, що вони широко користувалися кредитами. У кредитних установах було закладено 614 маєтків, проте станом до 1 січня 1880 р. у зв'язку з несплатою відсотків по позиках із публічних торгів продано лише 11 маєтків. Тобто, співвідношення проданих маєтків до загальної кількості складало 1: 55,8 [5, арк. 26-26 зв.].

Кредитуванням поміщиків скористалася графиня С. Ворцель, проте заборгованість не була погашена, відтак Волинське губернське правління слухало доповідь Санкт-Петербурзької сохранный казни від 3 березня 1880 р. № 2668 про те, що згідно позики графині Ворцель, здійсненій під нерухоме майно, що перебувало у Рівненському повіті і складалося з залишених за наділом селян в с. Злазне землі 1052 дес. 1770 саж. – 24 червня 1870 р. на суму 5057 руб. – рахується в недоїмці 235 руб. [2, арк. 1-1 зв.].

На русифікацію землеволодіння була спрямована і селянська реформа, проведена відповідно Маніфесту від 19 лютого 1861 р. [7].

Через повстання 1863 р. відбулися зміни у порядку проведення селянської реформи. Протягом 1863-1864 рр. адміністрація прийняла низку рішень, зокрема: 1) про припинення будь-яких зобов'язань селян перед поміщиками і про зарахування перших до розряду селян-власників (наказ від 30 липня 1863 р.); 2)

про зниження викупу на 20 %; 3) відповідно до правил від 8 жовтня 1863 р. і закону від 8 серпня 1864 р. викупу підлягав селянський наділ у межах 1847 р.; 4) зниження викупних виплат на 15 % у тих місцевостях, у яких вони були обтяжливі [10, с. 142-143; 11, с. 157-158].

8 жовтня 1863 р. були затверджені «Правила про порядок перетворення у маєтках Київської, Волинської і Подільської губерній уставних грамот у викупні акти». Перетворення статутних грамот у викупні акти покладалося на мирових суддів [11, с. 158].

Станом на 1884 р. відповідно до всіх 3575 викупних договорів і основних викупних актів відбулося розверстання 926 маєтків на території всієї Волинської губернії, з окрема, у Рівненському повіті – 71. Загалом селянам надавалося на викуп 2441823 дес. землі [4, арк. 28-28 зв.].

Держава намагалася зменшити польське землеволодіння через податкову політику. У січні 1864 р. прийнято рішення про спеціальний податок у розмірі 10 % від річного прибутку землеволодіння. Його мета – довести якомога більше маєтків до занепаду, щоб їх легше було придбати росіянам. У 1868 р. податок був зменшений до 5 % річного прибутку.

Микола II схвалив 1 січня 1896 р. нове зниження спеціального податку, накладеного на поляків. Від нині його мали сплачувати і росіяни, а одержані кошти призначалися на потреби дворянських інституцій: шкіл, канцелярій, зібрань. Розміри податку коливалися в залежності від потреб від 2 до 3 % прибутку з земель і лісів [8, с. 71].

Незважаючи на всі заходи держави, спрямовані на зменшення польського землеволодіння, воно все ж залишалося достатньо великим. У 1890 р. Рівненський повіт залишався першим за кількістю належної полякам землі завдяки лиш кільком родинам магнатів, зокрема Плятерів, Радзивіллів, Стецьких, Урбанських, Янковських, Рибчинських, Понінських, Малинських, Зеленських, Любомирських. Маєтки цих землевласників здебільшого були розташовані в лісовій смузі, й нерідко перевищували 10 тис. десятин. Загалом же у Рівненському повіті було 82 польських маєтки, що займали 265 632 тис. десятин землі з 1 280 832 дес.

польського землеволодіння [8, с. 61]. З 968 приватних маєтків Рівненського повіту 81 перебував у власності осіб польського походження (станом на 1897 р.), в кількісному відношенні це незначна кількість, проте вони були великими за кількістю належної їм землі.

Станом на початок XX ст. польське землеволодіння в Україні зазнало значних втрат, але до 1914 р. утримувалося приблизно на рівні 1898 р. [8, с. 73].

У 1913 р. серед шляхтичів Рівненського повіту, які володіли ділянками понад 50 дес. були: графи Ігнатій, Антон і Віктор де Броель-Плятери (29624 дес.), граф Микола Мечиславович Єзерський (6728 дес.), дворяни Казимир Мечиславович Заленський (4041 $\frac{1}{2}$ дес.), Генріх Людвикович Кашовський (4300 дес.), Емануїл Михайлович Малинський (49038 дес.), Вікентій Вікентійович Прушинський (730 дес.), Ілля-Лешек Броніславович Понінський-Валевський (5000 дес.), Вітольд Людвикович Стецький (2600 дес.), Олександр Людвикович Стецький (6200 дес.), князь Януш Фердинандович Радзивілл (3326 дес.), князь Станіслав Казимирович Любомирський (13459 дес.), княгиня Марія Адольфівна Любомирська (482 десятини) [13, с. 215-227].

Відтак, в результаті проведеного огляду можна зробити висновок про те, що проблема наступу російського самодержавства на майнові права шляхти Рівненського повіту Волинської губернії повно не досліджена. З'ясування соціального становища цього прошарку населення, розміру його землеволодіння здійснювалося через вивчення політичної та економічної історії краю. Натомість, вичерпна характеристика заходів урядових кіл щодо послаблення матеріального становища шляхти, оцінка успішності цієї політики поки недостатня.

Починаючи з перших років приєднання Волині до Російської імперії самодержавство мріяло витіснити звідси поляків, які володіли майже всіма землями та мали в підпорядкуванні мільйони селян. Це бажання і породило наступ російського уряду на матеріальні права шляхетських родин.

Приводом до наступу на права польських землевласників стали повстання 1830-1831 рр. та 1863 р. Ревізія шляхетських титулів, конфіскація маєтків польської аристократії на користь держави та накладення високих податків – це

лиш частина заходів, що використовувались для зменшення панівної ролі шляхтичів в суспільстві. Головна мета утисків – зміна співвідношення польського і російського землеволодіння. Проте на початку ХХ ст. ще залишалися шляхетські родини, які не втратили свою могутність, а навпаки набули суспільної ваги і економічних статків через успішну господарську діяльність.

Перспективи подальших досліджень полягають насамперед у комплексному, всебічному та об'єктивному дослідженні шляхти Волинської губернії, з'ясуванні еволюції її соціального становища та місця у суспільному житті протягом кінця ХVІІІ ст. – початку ХХ ст.

Література та джерела

1. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 13. Дело о взятии под опеку имени чиншевого села Злазно умершего графа Ворцеля Станислава Станиславовича (17.11.1886-30.05.1905 гг.). – 290 арк.
2. ДАРО. – Ф. 7. РДО. – Оп. 1. – Спр. 14. Дело о подтверждении опекунскому управлению имени графини Ворцель Соломеи в случае неуплаты долга (03.04.1880-03.02.1884 гг.). – 186 арк.
3. ДАРО. – Ф. 7. РДО. – Оп. 1. – Спр. 57. Дело об установлении опеки над имуществом умершего князя Любомирского Иосифа Марцельевича (10.01.1912-19.05.1915 гг.). – 144 арк.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ у м. Києві). – Ф. 442. – Оп. 522. – Спр. 236. Осмотр Волынской губернии за 1884 год (1884 г.). – 89 арк.
5. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 533. – Спр. 158. Дело по представлению Волынского губернатора с копией всеподданейшего отчета о положении вверенной ему губернии за 1879 год (06.08.1880 г.). – 123 арк.
6. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 623. – Спр. 100. Дело о всеподданейшем донесении Волынского губернатора за 1891 год (08.03.1893 г.). – 101 арк.
7. О Всемиловейшемъ дарованіи крепостнымъ людямъ правъ состоянія свободныхъ сельскихъ обывателей, и объ устройствѣ ихъ быта: Манифестъ, 19 февраля 1861 г. № 56650 // Полное собраніе законовъ Россійской имперіи. Собраніе второе. Т. XXXVI. Отдѣленіе первое. 1861. Отъ № 36490-37190. – СПб.: Въ Типографіи II Отдѣлення Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1863. – С. 128-134.
8. Бовуа Д. Битва за землю. 1863-1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах / Даніель Бовуа. – К., 1998. – 336 с.
9. Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область. – К., 1973. – 654 с.
10. Картавцев Е. Обрусеніе землевладѣнія въ Юго-Западномъ краѣ / Картавцев Е. – К.: Въ университетской типографіи, 1877. – 152 с.
11. Кривошея І.І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці ХVІІІ – початку ХХ ст. (за матеріалами Київської губернії). Дис. кандидата істор. наук : 07.00.01 / Кривошея Ігор Іванович. – Умань, 2005. – 169 с.
12. Павлюк В.В. Магнатерія Волині в соціально-економічному житті Правобережжя у ХІХ ст. / Віктор Володимирович Павлюк. – Острог, 2000. – 183 с.

13. Списокъ землевладельцевъ и арендаторовъ Волынской губернии во владѣніи коихъ находится не менѣе 50 десятинъ земли. – Житомиръ: Волынская губернская типография, 1913. – 270 с.

Наталія Отрох

Українські народні мотиви у фабричному виробництві: порцеляна, фаянс, скло (кінець XVIII – XIX ст.).

Розглядається зміна технології виготовлення фарфору, фаянсу та скла в Україні в кінці XVIII – на початку XIX ст. у зв'язку з переходом на фабричне виробництво. Зроблено аналіз продукції фабрик порцеляни, фаянсу та скла, які зберігали народні традиції, відходили від європейських шаблонів, використовуючи народні мотиви в оздобленні своїх виробів.

Ключові слова: фабрика, порцеляна, фаянс, скло, народне мистецтво, друкарський штамп.

Рассматривается изменение технологии изготовления фарфора, фаянса и стекла в Украине в конце XVIII - начале XIX в. в связи с переходом на фабричное производство. Сделан анализ продукции фабрик фарфора, фаянса и стекла, которые сохраняли народные традиции, отходили от европейских шаблонов, используя народные мотивы в отделке своих изделий.

Ключевые слова: фабрика, фарфор, фаянс, стекло, народное искусство, печатный штамп.

We consider the change in manufacturing technology of porcelain, earthenware and glass in Ukraine in the late eighteenth - early nineteenth century. in connection with the transition to factory production. The analysis of production factories porcelain, earthenware and glass, which kept the folk tradition away from European patterns, using folk motifs in the decoration of their products.

Keywords: factory, porcelain, pottery, glass, folk art, printed stamp.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Російській імперії розпочинається становлення промислових підприємств нового типу, зорієнтованих на засвоєння досвіду розвинених європейських країн. Дрібні кустарні майстерні-робітні розорюються і поступово зникають, на зміну ним приходять фабрики. На землях етнічних українців цей етап припадає на 1780 – 1800 рр. і, у першу чергу,

пов'язаний з активізацією фабрикантів на Галичині та Волині. Проте після участі деяких з них у кампанії Наполеона і пропольського повстання 1830 – 1832 рр. ці власники негативно сприймалися російським урядом і у 1830 – 1850-х роках виходили з кризи.

У цьому дослідженні зроблена спроба простежити, як вплинули особливості фабричного виробництва на використання та збереження народних традицій і символіки у виготовленні порцеляни, фаянсу та гутного скла. Загальновідомо, що фабрична організація праці передбачає виробництво продукції не за окремими замовленнями, а за шаблонами. Більшість підприємств керамічної та скляної промисловості на українських землях орієнтувались саме на європейські шаблони, що досить негативно вплинуло на збереження самобутніх українських традицій оздоблення посуду, які ще побутували у кераміці. З часом друкарський штамп замінює розпис. Майстри вже не мали змоги проявити свої творчі здібності. Нижче подано короткий огляд продукції тих підприємств фарфоро-фаянсової та скляної промисловості, які у своїй роботі намагались використовувати народні мотиви, відходячи від наслідування європейських шаблонів.

Виробництво фарфору в Україні вперше було організовано наприкінці XVIII ст. на фарфоро-фаянсовому заводі в містечку Корці на Волині у 1784 р. Фабрикою керували досвідчені брати Франциск та Михайло Мезери. Спочатку підприємство випускало фаянс, а з 1790 р. і фарфор [4, с. 5]. У своїй роботі завод використовував європейські традиції, шаблони та форми. Хоча оздоблення корецького фарфору періоду 1815 – 1831 рр. має відмінний характер. Застосовувався поліхромний квітковий розпис. Як правило, для нього використовуються квіти місцевої флори, зокрема блакитні волошки.

Активно працював Волокитинський завод, відомий під назвою «Завод Міклашевського» – за прізвищем власника. Підприємство було засноване в 1839 р. у с. Волокитиному Чернігівської губернії як садибне виробництво і проіснувало трохи більше 20 років [2, с. 90].

Збереглося багато пам'яток волокитинської фарфорової продукції (потужна колекція знаходиться в Сумському художньому музеї ім. Н. Онацького). Асортимент порцелянових виробів Волокитинського заводу був набагато ширший, ніж на інших українських підприємствах. Тут випускали скульптуру, а також предмети оздоблення інтер'єру (розкішні люстри й рами для картин), архітектурні деталі (декоративні наріжники), облицювальні плити для камінів та навіть іконостаси. Більшість зразків волокитинського посуду, виготовленого з розрахунку на заможного покупця, є невмілим наслідуванням поширеного ще в середині XVIII ст. стилю рококо.

На Волокитинській мануфактурі працювали не наймані робітники, а навчені кріпосні селяни або дворові люди. Вивчати досвід роботи цього підприємства в 1849 р. приїздив директор Києво-Межигірської фабрики І. Рейнольд, який про побачене писав: «Розпис фарфору... ведеться кріпаками, і не можна не позаздрити, що за такий короткий час вони зуміли оволодіти мистецтвом розпису фарфору так, що виконують дуже гарні роботи» [8, с. 5].

Скульптури Волокитинського заводу здебільшого також не відзначалися самобутнім характером. Поодинокими є вироби з сюжетами місцевого забарвлення. Наприклад, статуетки дівчат у національному українському вбранні та козаків. Але й зображення селян мало присмак екзотики, використовувались не звичні яскраві кольори, ставилася мета показати «цікаві місцеві типи».

Традиції українського народного мистецтва позначилися на формах частини виробів Києво-Межигірської фабрики, яка почала працювати у 1801 р., а також на розпису білого фаянсу – так званого каймового посуду. До цієї групи належали столові сервізи і різні набори тарілок з нанесеним на них друком та ручним розписом рослинним та геометричним орнаментом. Колір друку чорний, коричневий та синій. Елементами рослинного орнаменту здебільшого були виноградний лист, лоза, хміль, горішник, ожина та інші рослини, які займали береги полумисків, а дно їх прикрашали пейзаж або фігурна композиція. Одна з таких тарілок присвячена Вітчизняній війні 1812 р. [10, арк. 54].

На деяких сервізах знаходимо зображення донських козаків. Відомий гравер Д. Степанов – автор низки композицій пейзажного характеру: пам'ятника князю Володимиру, Золотих воріт у Києві, видів Києва, Межигір'я та інших місць. У 50—60-х роках створено великі декоративні тарілки з портретами Т. Шевченка, М.Костомарова, Є. Баратинського, П. Куліша та Д. Гарібальді, виконаними контррельєфом [2, с. 93]. Фабрика випускала також статуетки.

Аналізуючи характерні риси межигірського фаянсу, можна впевнено визначити два стильових напрямки – класицистичний і народний.

Друкування малюнків зі всіх російських фарфорових і фаянсових заводів вперше стали використовувати саме тут. Друкування вживалося замість малювання і живопису, воно полегшувало роботу майстрів, бо різні малюнки і ландшафти, вигравійовані одного разу на мідь, успішно друкувалися на фаянсовому посуді. Таким чином можна було економити на оплаті художникам, уніфікувати вироби. З іншого боку, фаянс втрачав свою винятковість. З часом на заводі починають надавати перевагу копіям з європейських гравюр. Директор заводу Бородин у своєму листі в 1823 р. писав «...з людей, здатних відпрацювати речі чисто й зі смаком тут тільки один гравер, а інші суть селяни, у них пензель погано ходить у руках. Друкарські ж вироби обов'язково вийдуть хороші» [3, с. 3]. Виняток становили лампадки та великодні яйця, які, з дозволу начальства, на свій смак і розсуд розписували майстри-початківці.

Писанки з фаянсової маси збереглись у досить значній кількості (близько 60 непошкоджених екземплярів) тільки в колекції Державного музею українського народного та декоративного мистецтва в Києві (далі ДМУНДМ). Порівняно з «натуральними писанками», вони дуже стримані за кольором, з нетиповими орнаментальними мотивами і сюжетними зображеннями. Визначальна риса значної групи фабричних писанок – декорування сюжетними мотивами християнської тематики: «Розп'яття», «Воскресіння», «Всевидяче Око», «Хрест страстей Господніх» тощо. Ці сюжетні композиції відрізняються витонченістю виконання. Їх виконували в техніці «друку», інколи з наступним доопрацюванням від руки [6, с. 587].

На Києво-Межигірській фабриці виготовляли також фаянсові ікони. Їх розписом займалися не іконописці, а самі фаянсисти, які намагалися відтворити відомі їм сюжети. Ці непрофесійні роботи сповнені оригінальністю, їм властива схильність до епатажності, прослідковується внутрішня логіка випуску фаянсових ікон. Такий розпис, безперечно, є суперечливим напрямком в еволюції українського іконопису. При роботі над іконами майстри виявили чималу творчу волю, свідомо намагалися наслідувати ряд традиційних для іконопису засобів, спираючись на самобутність мистецтва фабричного фаянсу.

У 1840-х рр. на фабриці освоїли нові види кольорових мас і полив. Межигірські вироби цього часу відрізняються великою різноманітністю кольорів: блакитний, зелений, темно – і світло-коричневий, оранжево-охристий, жовтий. У розписах з'являються мотиви українських та російських пейзажів, а також народні типажі. На середнього покупця були розраховані тарілки з дрібним друкованим орнаментом у вигляді завитків і янголят у картушах, а також тарілки з геометричним орнаментом блакитного кольору і дрібним квітковим візерунком, що покриває весь виріб.

Виробництво фаянсу на Україні в другій половині XIX ст. зосереджувалося на заводах волинської групи — в Городниці, Барашах, Житомирі, Білотині, Кам'яному Броді, Горошках та ін. [9, арк. 2]. Продукція цих підприємств мала суто побутовий характер — столові сервізи, чайники, тарілки, туалетні коробки, маснички, хлібниці та фруктові вази — і йшла переважно для реалізації в селах. Декорували її друком та ручним розписом. Здебільшого це були квіткові мотиви, виконані вільним рухом пензля, що надавало їм легкості, властивої народним розписам.

Спершу вироби Барашівського заводу мали грубий сіруватий черепок. Лише наприкінці 80-х років якість фарфору помітно зросла. До фігурного посуду можна віднести молочники, вази для квітів і фруктів, свічники, маснички та ін. Основним видом оздоблення був поліхромний квітковий розпис, близький до народного декоративного [2, с. 91].

Конкурентом заводу в Барашах стала фаянсова фабрика в Кам'яному Броді, збудована близько 1887 року. На новому підприємстві почав працювати молодий живописець Борох Бері — пристрасний любитель народного мистецтва Волині, який перейшов з Городницького заводу. Спочатку асортимент кам'янобрідського посуду обмежувався мисками, полумисками і тарілками, розписаними широкими декоративними квітковими малюнками, виконаними пензлем підполив'яними фарбами. На денцях плоского посуду майстер Б. Бері та його учні малювали півнів і пташок на гілках. Успіх цього живопису на ринку зумовив утвердження тут народного асортименту посуду на багато років [1, с. 352].

Другою творчою гранню таланту майстра Бері стали скульптурні статуетки серії «Народні типи», серед яких були зображення українських та польських селян, угорців, циган, чехів, греків і румунів. Він ретельно вимальовував їхній національний одяг. Серед них були мисливці й рибалки, торговці, вишивальниці й жниці. Ці статуетки частково були наслідуванням кращих городницьких, волокитинських та гарднеровських скульптур.

Коростенську фарфорову фабрику було збудовано в 1910 році. На цій фабриці з перших днів виробництва творчо використовували культурне надбання інших волинських заводів. Тарілки, полумиски, миски, кухлики оздоблювали розписом, основним мотивом якого лишалися польові квіти, але характер цього розпису став ближчим до прийомів народного малювання. Великі квіти, виконані в живій вільній манері, радують очі яскравою життєрадісною палітрою фарб. Найчастіше букети квітів подано в сполученні з одно- або двоколірними смужками на вінцях тарілок та полумисків. Цей оздоблювальний прийом дуже поширений в українській народній кераміці. Форми, запозичені на підприємствах Росії, Польщі та країн Західної Європи, місцеві майстри-робітники так переосмислювали, переробляли, що вони вже мало скидалися на привізні, а ставали власною творчістю місцевих майстрів.

Старовинним осередком гончарського промислу був Потелич. Фаянсовий завод тут мав досить широкий асортимент виробів: вази, миски, тарілки, салатники та різні дрібні предмети домашнього побуту. Художнє оформлення цих

виробів було близьке до народного мистецтва, насамперед до поширеного в народному малюванні поліхромного квіtkового розпису. Інколи вироби заводу, зокрема тарілки і таці, оздоблювали розписом, і ажуром. Вони відзначалися чистотою обробки ажурного плетіння. Процес оздоблювання виробів на Потелицькому заводі в другій половині XIX ст. був частково механізований, зокрема тут застосовували штамп [1, с. 354].

Значно більший інтерес становлять вироби Глинського заводу, у формах і оздобленні яких позначився значний вплив народного мистецтва. Наприклад, миски Глинського заводу дуже схожі за формою на миски, що їх робили гончарі. Їх прикрашали смугою рослинного орнаменту, виконаного синьою й коричневою фарбами, така манера виконання близька до народного малювання, зокрема до прийомів розпису народної кераміки.

Центром фаянсового виробництва на західних землях України в XIX ст. була Любича Королівська (тепер на території Польщі). Там існував досить великий завод, який випускав переважно господарський посуд: миски, тарілки,ринки-триніжки, салатниці, таці, тарілки для тортів, різної форми дзбанки тощо. У виробках заводу в Любичі також дуже яскраво позначився вплив народного мистецтва. Це можна простежити як у формах, так і в розписі та його колориті. Щодо форм, то тут зустрічаються переважно великі сферичні миски на вареники, менші миски з загином по ободу, в яких подавали страви, округлі або у вигляді дерев'яних коновок дзбанки. У розписі переважали смужки, вінки, букети з польових квітів, виконані в живих яскравих кольорах. Найпоширенішим прийомом декорування виробів заводу в Любичі було сполучення нанесеної штампом орнаментальної смуги, виконаної темно-синьою фарбою, з квітковим розписом. Таке поєднання спостерігаємо в більшості мисок і тарілок, причому орнаментальна смуга становить немов облямування для квіtkового розпису. Здебільшого орнаментом оздоблювали або самі вінця, або вінця та верхню частину предмета, залишаючи для квіtkового розпису дно посуду.

Дещо окремо за характером своєї продукції стоїть фаянсовий завод О. Левицького у Пацикові, заснований у 1912 році. Завод випускав дешевий

побутовий посуд, який не становить інтересу з мистецького погляду. Проте новим явищем в історії фаянсового виробництва західних земель України були скульптурні статуетки заводу, що здобули собі досить широку популярність серед населення.

До таких творів належить статуетка роботи А. Попеля «Селянин з поросям», що відтворює одну з сцен ярмаркового життя. З творів пацківського заводу, присвячених місцевій тематиці, слід згадати й скульптурну групу «Сестри». Вона зображує двох молодих селянських дівчат у гуцульському вбранні, які горнуть одна до одної, сповнені ніжних сестринських почуттів. Невідомий автор цієї статуетки добре вивчив особливості народного одягу Гуцульщини і правильно передав його деталі [1, с. 356].

Розквіт художнього скла на Україні припадає на XVIII ст., що був викликаний великим попитом на скляну продукцію. Протягом другої половини XIX ст. під тиском конкуренції ринкової промисловості відбувався процес поступового згасання гутного виробництва скла як явища соціально-економічного та мистецького. На початку XX ст. майже все скло випускалося склоробними заводами, їх продукцію становили вироби, позбавлені художніх якостей — тарне та віконне скло, господарський посуд.

Гутна справа, хоча і була певною мірою відокремлена від суміжних видів художніх ремесел, виходячи із специфіки процесу виготовлення, але, існуючи в добу панування стилю бароко, не могла не втілити його риси, зокрема у формотворення, а найбільше в орнаментику. На українському ґрунті типові барокові риси скляного посуду Західної Європи і Росії зазнали суттєвої трансформації (в поєднанні з народною стилістикою, традиційністю та певною консервативністю місцевих естетичних вподобань), що сприяв виникненню досить своєрідного, самобутнього скла.

Типовою бароковою формою скляного посуду в Україні була пляшка-штоф, збережені в музейних збірках України. Штофи використовували в панському, козацькому, селянському побуті.

Форма штофів виявилася зручною щодо оздоблення. Вона обумовлювала художнє оформлення за композиційним принципом, наближеним до декорування хат та скринь. Кожна грань виробу трактувалася самостійно. Одна з широких площин була головною. Вузькі грані прикрашались окремими елементами основної композиції. Орнаментація штофів ґрунтувалася на архітектонічності форми та орієнтувалася на центричну побудову композиції, притаманну багатьом видам народного мистецтва. Штофи оздоблювали емалевим або олійним розписом, а також декорували техніками, що набули якісно нового значення в часи бароко — гравірування та гранування. Показово, що в оздобленні українського скла ці техніки практично ніколи не поєднуються в одному виробі.

Штофи з олійним розписом були популярними у XVIII ст. завдяки невисокій вартості. Але техніка розпису скляного посуду не сприяла збереженню, тому і виробів зберігалось відносно мало. Головним мотивом орнаментації була велика квітка. Кожну малювали окремо і трактували площинно. Вони заповнювали усю поверхню штофа, плавно переходячи одна в одну. Вільне заповнення розписом усіх площин виробу наближалось до килимового принципу трактування композиції. Олійному розпису на склі властивий яскравий і насичений колорит.

В композиційних схемах декорування штофів домінував складний за формою рослинний орнамент. Головним елементом виступала квітуча гілка. В окремій групі виробів орнаментацію трактували схематично-умовно. Водночас, в іншій простежується більша натуралістичність декоративних форм, що тяжіє до стримано-графічної манери. Ще в одній декорування таке бурхливо-динамічне, що гілка з надмірно великою квіткою стає гнучкою. Збільшення розміру квітки органічно узгоджувалось з прихильністю барокового мистецтва до пишних, великих форм. Неспокійно-імпульсивний ритм подібних композицій, хоча б на рівні емоційного впливу, наближав їх до загального стилю епохи бароко [7, с. 38].

При розмаїтті манер декорування простежується єдина спільна композиційна структура — тобто підкреслювалось потрібне розчленування по вертикалі. Це дає підстави припустити, що коріння зображення квітучої гілки

йдуть від поняття «древа життя», що засноване на тріаді існування світу, землі, людини. Відповідні зображення є однією з головних тем в оздобленні хатнього начиння – посуду, керамічних виробів, меблів, рушників тощо.

Серед штофів, розписаних емаллями, зустрічається зображення журавля як символу справедливості й довголіття.

Велику групу українського скляного посуду XVIII ст. складає фігурний для зберігання рідини. За типологією форми це одна з найбільш декоративних груп. В Україні скляний фігурний посуд мав вигляд баранів, кабанів, коней, качок, але досить поширеними та улюбленими були пляшки-ведмеді. Майстри надавали великого значення реалістичному зображенню тварин, одним з засобів якого було, зокрема, кольорові співвідношення матеріалу. Формування посудини ґрунтувалося на уважному спостереганні природи і знанні поведок тварин. Складуви створювали гротескні образи тварин і птахів, співзвучні їх відображенню в українському фольклорі, і вони сприймаються як характерні персонажі прислів'їв, народних казок і переказів.

Вони були популярними серед різних верств тодішнього суспільства. Стародавній вислів «бороти ведмедя», означав наливати з пляшки у формі ведмедя.

Ведмедик обов'язково стоїть на трьох опорах, двома лапами тримаючи голову. Природа культу ведмедя має досить сталі форми як на Сході, так і Заході, де він є одним з головних героїв тваринного епосу. Існує багато свідчень, що вказують на архаїчність міфопоетичних уявлень про ведмедя та пов'язаних з ним культом [5; с. 94]

Наприкінці XIX та на початку XX ст. під впливом нових течій в мистецтві, особливо модерну, у фарфоровому, фаянсовому та скляному посуді з'являються надумані, підкреслено не традиційні та манірні малюнки. Однак ці впливи не були глибокими. Багаті народні традиції українського декоративного мистецтва та високі естетичні смаки народних майстрів підказували інший шлях розвитку українського художнього фабричного посуду.

Література

1. Історія українського мистецтва: у 6 т. – Т. 4. – Кн. 2: Мистецтво другої половини XIX – XX ст. / за ред. В.І.Касіяна. – К., 1970. – 427 с.
2. Нариси з історії українського декоративного прикладного мистецтва / за ред. Г.М. Жолтовського, Ю.П. Лашук. – Львів, 1968. – 191 с.
3. Онацький Н. Межигірський фаянс. – Суми, 1931. – 8 с.
4. Онацький Н. Українська порцеляна. – Суми, 1931. – 10 с.
5. Петрякова Ф. Українське гутне скло. – К., 1975. – 160 с.
6. Петрякова Ф. Художній фаянс кінця XVIII – початку XX ст. // зб. наук. пр. на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. – С. 587 – 606.
7. Рожанківський В. Українське художнє скло. – К., 1959. – 152 с.
8. Федевич Л. Порцеляна Волокитинської мануфактури Андрія Міклашевського [Каталог колекції Сумського художнього музею]. – Суми, 2006. – 32 с.
9. ЦДІАКУ. Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 401.
10. ЦДІАКУ. Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 57.

Давиденко Юрій, Черненко Віктор

Діяльність польського товариства «Освята» на території Східної України в період 1906 – 1910 рр.

В данній статті розглядається діяльність польської організації, «Освята» на теренах східної Східної України. Її роль в суспільно-політичному житті та об'єднанні польської громади на території Східної України. На підставі використання архівних матеріалів, преси та наративів охарактеризовано діяльність польських організацій, визначено їх спрямованість, соціальний склад та програми.

Ключові слова: поляки в Україні, організації, громадське життя, польська громада.

В данной статье рассматривается деятельность польской организации, «Освята» на территории Восточной Украины. Ее роль в общественно-политической жизни и объединении польского общества на территории Восточной Украины. На основании использования архивных материалов, прессы и нарративов охарактеризована деятельность польских организаций, определены их направленность, социальный состав и программы.

Ключевые слова: поляки в Украине, организации, общественная жизнь, польская община.

This article discusses the activities of the Polish organization, «Sanctify» in the territory of Eastern Ukraine. Her role in the socio-political life and unification of the Polish

society in Eastern Ukraine. On the basis of archival materials, media and narrative describes the activities of Polish organizations are defined by their orientation, social structure and programs.

Key words: *Poles in Ukraine, organization, social life, the Polish community.*

Важливе місце в історії Східної України займають представники польської нації. В науковій літературі неодноразово підкреслювалась роль цієї етнічної групи в економічному, суспільно-політичному та культурному житті краю.

Участь поляків у громадському житті України наприкінці XIX – початку XX ст. є об'єктом дослідження колишньої радянської, вітчизняної та зарубіжної історичної науки. Висвітлення даної проблеми на територіях Західної України є ґрунтовним та вичерпним, однак вплив польської меншини на суспільно-політичне життя Східної України в науковому колі досліджень багатьох авторів розглядається фрагментарно.

Метою даної статті є висвітити та проаналізувати діяльність польських організацій і товариств, на прикладі організації «Освята», розглянути соціальний склад, форми та зміст її роботи на територіях Східної України

Історію наукового дослідження даної проблематики можна умовно поділити на чотири хронологічні періоди. Перший його період стосується розпаду Російської й Австро-Угорської імперій, відновлення незалежності України та Польщі до 1920-х рр. Радянська влада з кон'юнктурних та ідеологічних мотивів упродовж 1920-х р. під гаслом політики «коренізації» («українізації») заохочувала проведення історичних та етнологічних досліджень, у тому числі й національних меншин на «марксистській основі». Зразком досліджень була книга Т. Домбаля — чільного діяча польського комуністичного руху в СРСР «Поляки Радянського Союзу: Історико-описовий нарис», який він видав під псевдонімом професора Владзімежа Генгборського [1]. Заслужують уваги праці М. Ковалевського [10], Л. Зеленецького [11] видані в Польщі. До середини 1930-х років діяльність науково-етнографічних установ, що займалися історією та етнографією національних меншин, у тому числі й поляків, була згорнута. Другий період

охоплює середину 1930 – першу половину 1950 рр., коли було знищено історико-етнографічну науку, остаточно заборонено дослідження етнонаціональних груп. Поляки, німці та деякі інші етнічні групи були віднесені до «шкідницьких націй» і зазнали репресій, депортацій, політичних переслідувань, а разом з ними й науковці, котрі займалися цією проблематикою. Фактично цей період не позначено приростом нових знань щодо польської людності на землях України, якщо не брати до уваги низку протестних публікацій у Польщі та деяких праць, у тому числі й польських прорадянськи налаштованих істориків повоєнних років, які зосереджувалися здебільшого, на висвітленні ролі поляків у революційному русі. Друга половина 1950 — перша половина 1980 рр. розглядається як третій період історіографії польської меншини в Україні в межах якого в часи хрущовської «відлиги» було піддано критиці деякі негативні наслідки культу особи Сталіна, започатковано реабілітацію частини жертв репресій, у тому числі й поляків. Проблематика національних меншин, насущні питання їхньої життєдіяльності і далі залишалися під забороною. Навіть у працях, присвячених радянсько-польським відносинам і співробітництву, поляки України не згадувалися. У тогочасних публікаціях українських і польських авторів активно насаджувалося вульгарне трактування марксистської теорії національної політики, що завдало великої шкоди як теоретичним засадам, так і практиці міжетнічних відносин [2, 5]. Четвертий період історіографії припадає на 1990-ті рр.. XX – початок XXI ст. Винятково благотворний вплив на утвердження нового етнополітологічного мислення справили демократичні перетворення в суспільстві, методологічний плюралізм, «реабілітація» етнології, виокремлення політології, етнодержавознавства та інституалізація етнополітології, створення Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України та інші чинники, зокрема, міжнародне співробітництво українських суспільствознавців. Серед доробку новітньої історіографії вагомими є праці В. Палієнко, що до розміщення поляків на території України [9], А. Кондрацький, І. Лісевич, О. Білобровець та Н. Щербак висвітлили низку аспектів політичного, соціально-економічного та культурного життя поляків і політики російського уряду щодо них у цей період [6].

Важливе значення для розуміння долі поляків України у радянську добу мали узагальнюючі праці з історії України та Польщі авторів Л. Зашкільняка та М. Кучерепи «Історія Польщі. Від найдавніших часів до сучасності»; В.Литвина «Тисяча років сусідства і взаємодії» [3].

Характеристику соціально-політичного життя польської меншини у східних регіонах України розкривають архівні матеріали. Головні відомості про діяльність польських організацій збереглися у звітах Київського охоронного відділення, звітах жандармських округів міста Києва, Київського губернатора. Широкий спектр проаналізованих матеріалів дає змогу говорити про польську меншину у східних регіонах України як закриту, організовану групу з визначеними моральними, національними принципами.

Однією зі сторін життя польського населення було його прагнення зберегти національну ідентичність, заради чого, незважаючи на утиски і переслідування, поляки об'єднувались у різноманітні організації та товариства. Заселення Східних областей України із самого початку приєднання до Російської імперії відбувалось під чітким наглядом російського уряду. Для налагодження торгівельних, економічних відносин запрошувались іноземці. Поляки з'явилися на цих територіях ще в кінці XVIII ст., і це були, в основному, дворяни. Заселення відбувалось в різних напрямках, наприклад у першій половині XIX ст. вихідцями з Польщі були засновані села Киселівка, Цареводар, Верхні Торгаї, Миколаївка, Михайлівка на Херсонщині [7, с. 54]. Більшість польського населення оселялось у містах або великих поселеннях, шукаючи вигідні умови для заробітку на підставі того, що голови родин переселенців «володіли ремеслом», тому були зацікавлені в замовленнях більшості клієнтів [4, с. 49].

Київ на початку XXст. відігравав координуючу роль у діяльності польських організацій міст східної України. На західній Україні таким центром являвся Львів.

Поляки Київської губернії у своїй більшості за даними губернаторства сповідували католицьку віру. З загальної кількості жителів губернії на початку XX ст. українці складали 60%, росіяни 13%, поляки 3%, на меншини чехів, євреїв та

інших припадало до 24%. У суспільному житті провідну роль відігравали українські та польські громади, так як в їх руках були зосереджені засоби агітаційно-пропагандистської роботи [12].

До 60-х р. XIX ст. про національний рух у Київській губернії як вагомий фактор соціального життя польської меншини питання стояти не може. Але починаючи з 60-х р. стан справ докорінно змінився. Польський визвольний рух що розпочався і мав на меті відновити Польську державу вилився у повстання 1863 – 1864 рр., яке охопило й Правобережжя, де діяло близько 20 повстанських загонів. Але масової підтримки з боку українців повстання не дістало. Прагнення польської шляхти відновити незалежність Польщі у кордонах 1772 р., не визнаючи права українського народу на самовизначення, відштовхнуло від неї українську інтелігенцію. До травня 1864 р. повстання було розгромлене [3]. Наслідком польських повстань у регіонах було введення політики репресій з боку царського уряду що до польського населення. Велика частина земель була відібрана у землевласників, службовців понижували у посадах [8, с. 94]. Частина польського населення внаслідок переселення опинилась на територіях східної України. Більшість польських землевласників Києва приймали в повстанні пряму або опосередковану участь. Зазнавши поразки вони не відійшли у тінь, а з ще більшим супротивом до великоросів продовжили свою діяльність направивши її на пошук нових шляхів при використанні яких з найменшим ризиком можливо було досягти успіху. З цього часу центр тяжіння переходить на культурно-просвітницьку діяльність серед усіх станів польського населення, щоб воно не русифікувалось природнім шляхом [12, с. 589].

Польські кола інтелігенції розуміли, що польська меншість занадто мало чисельна, щоб була здатна лише за допомогою культурної роботи, без союзників, впливати на суспільно-політичне становище в Київській губернії. Союзними у своїх намагання зберегти національну ідентичність ставали для них українофільські течії діяльність яких також активно проявлялась через низку товариств та організацій. Великого значення у співпраці двох течій мали представники українофільства М. Драгоманов та М. Грушевський [12].

Як зазначається у звіті київського губернатора від 1910 р. «Поляки як більш культурний та освічений народ на шляху досягнення своїх політичних цілей відновлення Польського Королівства зуміли поневолити собі українофілів під виглядом союзу, із метою впливу на малоросійський народ», «Суперечностей між поляками та українцями майже немає але вони однаково щиро ненавидять українців» [12, с. 593].

До моменту маніфесту 17-го жовтня 1905 р. поляки та українці виявилися вже зорганізовані в особі передової інтелігенції з готовим планом дій направлених не на революційні випадки, хоча й підтримуючи їх, а на формування культурної підготовки мас польського населення на майбутнє.

Для досягнення розглянутих вище завдань польською меншістю створювалась низка товариств та організацій, кожна з яких своєю метою ставила досягнення спільних для польського народу цілей. Для усної та письмової агітації серед польського населення були створені клуб «Огніво», та для просвітницької діяльності товариство «Освята» [12, 17].

Останньому в наслідок революційних подій російської революції урядом була дозволена офіційна діяльність з липня 1906 р. в Києві. Про що свідчить затвердження статуту, та дозвіл Київського губернатора на діяльність в рамках російського законодавства. З цього моменту починають діяти філії товариства в губернії та за її межами [12, с. 594]. Товариства «Освята» діяли також в Умані, Білій Церкві, Чернігові, Житомирі, Херсоні, Одесі... про що містяться свідчення з звітів поданих до Київського губернатора, та зібраних даних таємним відділом київського охоронного відділення [12, 13, 18, 28, 29].

Аналіз статуту товариства розкриває низку проблем, що ставили перед собою засновники освітнього товариства та засоби їх вирішення, а саме: метою своєї роботи визначено підвищення культурно – правового рівня польської людності та поширення серед мас освіти на рідній мові, розвиваючи свою діяльність у Києві та Київській губернії. За для досягнення своїх цілей організація ставила на меті створення бібліотек, музеїв, читальних залів у приміщеннях товариства, книжкових магазинів. Дозволялося організовувати публічні лекції, загальноосвітні курси,

спектаклі, літературні та музичні вечори, концерти вистави і т.д. Велася робота на заснування стипендій, утворення шкіл, притулків для дітей та дорослих. Створювалося бюро праці та інші благодійні та просвітницькі осередки. Організовувалися конкурси та нагороди за кращі літературні та наукові роботи[12, с. 580].

Товариство згідно зі статутом існувало на кошти із внесків членів товариства, пожертвувань, прибутків від власних видань, від благодійних вечорів, виставок театральних вистав організованих товариством для потреб суспільства.

Що стосується соціального складу товариства, то в нього могли бути включені всі повнолітні особи жіночої і чоловічої статі, що знали польську мову, а отже в більшості випадків це представники польської етнічної групи. Соціальний склад товариства був різноманітний, включаючи інтелігенцію, заможних торговців, що складали керівний склад товариства. Велику частину учасників складало студентство, що входило до товариства на засадах співробітництва [20].

Члени товариства поділялися на почесних, дійсних та членів співробітників. Перші складали головний керівний орган – загальні збори. Дійсні члени повинні були сплатити на користь товариства членський внесок в 5 рублів. Члени співробітники не зобов'язувалися платити внески, однак користувалися всіма правами на рівні з дійсними. Товариству дозволялося купувати і утримувати на законних умовах для своїх потреб рухоме та нерухоме майно.

Умови статуту були підписані в липні 1906 р. керівним складом загальних зборів В. Куликовським, В. Матерницьким, П. Барташевичем, М. Моргульцем, М. Буковинським та інші [12, с. 588, 20].

В рамках політики царського уряду направленої на руйнування національної ідентичності діяльність організації була поставлена під пильний контроль з боку місцевої жандармерії, Київського охоронного відділення, що звітувалися губернатору .

Будь яка діяльність з боку товариства потребувала чіткого регламенту та оформлення прохання до київського губернатора, останній дивлячись на характер прохання та звітів охоронних органів вирішував чи суперечить поставлене прохання

політиці уряду, та чи не направлене воно на підривну національну діяльність. З огляду на це, та на поставлені цілі польської меншини, організатори просто маскували реальні зібрання та форми роботи під проведення культурних вечорів, вистав та інші.

Статутом товариство визначалося як доволі закрита група, про що свідчать неодноразові звіти київського жандармського округу «Цілі товариства замасковані під легальним уставом тому встановити їх ширину та глибину проблематично, вони створили умови при яких можливою ставала їх антиурядова діяльність в легальних рамках» [12, с. 600].

З огляду на широку і масштабну програму поставлену перед товариством лише за 1907 р. можна нарахувати більше 30 прохань на ім'я генерал губернатора, що до проведення культурно масових зібрань, вечорів, концертів [12, 13, 18, 22, 34, 35, 36]. У своїй діяльності «Освята» заручалася співробітництвом з іншими польськими організаціями, які в більшій мірі мали однакові цілі. Дуже часто співробітництво зводилось до надання устаткування, виділення приміщень, проведення конспіративних зібрань з питань координації діяльності, успіхів і досягнень в помешканнях членів організацій, грошових переказах та інші [12, 17, 34, 36]. В першу чергу робота велася з «Огнівом» при якому фактично і діяло товариство «Освята», штаб квартири якого знаходилися в одному приміщенні [17, с. 7]. Якщо останнє проводило культурно-просвітницьку діяльність, то перше займалося згуртуванням польської меншини на політичних та ідейних засадах, проводячи під прикриттям легальних вистав, вечорів заполітизовані виступи, агітації, показуючи патріотичні вистави що висвітлювали всі утиски польського народу. Також активна співпраця здійснювалась з організаціями «Полонія», «Сокіл» «Корпорація» та іншими легальними та нелегальними організаціями, що діяли в Київській губернії [12].

Серед них наприклад найчастіше зустрічаються прохання на згоду що до проведення в Києві спектаклів, голова товариства Ф. Поправський неодноразово звертався про дозвіл поставити в Білій Церкві спектаклі на релігійну тематику під час різдвяних свят, на польській мові, однак не завжди його отримував [13, 16].

Кожне прохання про проведення вистави чи то літературного вечора, потребувало надання повної його програми, яка детально розглядалась керівними органами на предмет антиурядової підпільної діяльності. Вистави передивлявся спеціально назначений уповноважений на предмет політичної коректності. Про що згодом надавався звіт губернатору. Однак часто у звітах охоронних органів вказувалось, що члени клубу вдавалися до зміни поставлених діалогів, що презентувалися під час показу за присутністю урядового керівника. Член товариства Антон Маркерть звертався з клопотанням про дозвіл йому організувати у м. Києві у залі польського гімнастичного товариства 18 лютого 1907 р. аматорський спектакль на польській мові з танцями [14]. Часто проводилися науково популярні бесіди. Маріан Пеньковський член Київського товариства «Освята» подавав клопотання про дозвіл йому в залах польського клубу «Огніво», польського гімнастичного товариства та в приміщенні бібліотеки В. Олецької провести бесіди на польській мові в галузі медицини та особистої гігієни з метою допомоги населенню у боротьбі з різними захворюваннями [36].

Активну співпрацю товариство вело з Київськими польськими виданнями, зокрема голова польської газети «Дзенник Киевский» доктор И. Бартошевич член польської організації «Огніво» надавав допомогу в поширенні статей, оголошень, що друкувалися у газеті, та виданням друкованих збірок статуту товариства, агітаційних листів і т.д. [31].

Окремим напрямом у діяльності товариства був напрямок на відкриття освітніх закладів, зокрема шкіл. За час існування організації мали місце неодноразові спроби отримання дозволу на відкриття шкіл у Київській губернії [22, 23, 32]. Такі ж прохання подавалися на відкриття шкіл в Умані, Білій Церкві у 1907 – 1908 рр. [12]. Зі звітів Київського охоронного відділення про характер та направленість освітньої діяльності шляхом відкриття учбових закладів, потрібно зазначити що товариство цікавило відкриття шкіл в містах з найбільшими польськими громадами, та в сільській місцевості. Голова Київського охоронного відділення зазначає, що «товариство звичайно не зупиняється тільки містами, але й поширює свою діяльність селами, де дозвіл на відкриття даних шкіл може бути особливо

шкідливим, в силу того, що план викладання через відому автономність даних шкіл ну буде підлягати ніякому керівництву з боку охоронних органів. Контингент викладачів бачиться більш ніж сумнівний а в тенденціях викладання беззаперечно вводиться тенденціональний погляд керівників товариства» [12, с. 601].

З огляду на доступну інформацію зазначимо, що діяльність товариства була спрямована на формування національно революційних ідей не лише в колах польського населення. Це підтверджує листування між начальниками Київського, Подільського, Полтавського, та Чернігівського губернського жандармського управління про діяльність польського товариства «Освята» у регіоні «Базою своєї діяльності товариство обрало всю Київську губернію з населенням практично усюди в переважній більшості не польським, а руським і православним, де польське населення сконцентроване в деяких містах і де термін «поляк» являється не стільки терміном етнографічним скільки політичним» [27, 29, с. 170]. Тож ще однією проблемою для уряду було побоювання що до діяльності товариства направленої на поширення шляхом просвітницької, агітаційної діяльності, національно визвольних ідей серед українського народу та ін.

З самого початку діяльності товариства Київське губернське жандармське управління проводило активну діяльність по виявленню нелегальної роботи у структурах товариства «Освята» та інших польських просвітницьких товариств і організацій. Протягом 1906 – 1910 рр. ряд членів організації піддавалися репресіям, арештам та виселенню [12, 21, 23, 24, 25, 27, 30].

Майже на кожного члена товариства у губернському жандармському управлінні була заведена справа в підозрі на революційну діяльність. У 1908 р. по справі у революційній діяльності було звинувачено активного члена «Освяти» у Києві В. Лукашевича [25]. З цього року охоронне відділення м. Києва разом з жандармським управлінням проводить активну діяльність по викриттю шкідницької революційної діяльності товариства «Освята». Проводяться численні обшуки у штаб-квартирі, в помешканнях членів товариства. За донесенням у 1909 р. члена польської організації «Освята» Г. Белевського було заарештовано за нелегальну організацію зборів учасників та читання рефератів і промов у себе на квартирі [26].

У 1910 р. Було відкрито справу про затримання у Києві членів «Освяти» І. Бартошевича, А. Лукашевича та І. Ольницького за нелегальні зібрання [30]. Незабаром заарештовано І. Бартошевича директора польської газети «Дзенник Киевский», який у себе на квартирі проводив нелегальне зібрання, а також членів зібрання, що належали до польських організацій «Сокіл», «Полонія», «Освята» [31].

В наслідок постійних обшуків було вилучено велику кількість революційної і нелегальної літератури, брошури та агітаційні листи національно визвольного характеру, особисті щоденники на основі яких у січні 1910р. Губернатору Київської губернії було подано звіт Київського охоронного відділення про нелегальну революційну роботу товариства «Освята» [28, 33].

Таким чином, діяльність організації відповідала прагненням зберегти національну ідентичність, та в більшій мірі вела діяльність на згуртування польського населення та укоріненню в розумі польської меншини ненависті до царського уряду, про що свідчать конфісковані документи. Характер останніх говорить, що маскуючись офіційно просвітницькою діяльністю, на організованих зустрічах проводились досить заполітизовані виступи та доповіді стосовно існуючого стану польської меншості. Все це суперечило програмі царського уряду, що забороняла шкідницьку діяльність меншин на території Російської Імперії. Указом від 10 лютого 1910 р. діяльність товариства було заборонено [12, с. 604].

Однак потрібно зазначити, що фактичної ліквідації товариства не відбулося. Постановою товариство було ліквідовано, але на практиці філіали «Освяти» продовжили діяти у лавах організації «Огніво» що була з нею взаємопов'язана, використовуючи назву та приміщення останньої.

Література та джерела

1. Генгборский В. Поляки Советского Союза: их происхождение, участие в Октябрьской революции и социалистическом строительстве. Историко описательный очерк. — М., 1929.
2. Горовський Ф. Я. Розквіт і зближення націй у період комуністичного будівництва в СРСР / Ф. Я. Горовський. — К., 1973. — 100с.
3. Зашкільняк Л. О., Кучерепа М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до сучасності. — Львів, 2002; Литвин В. М. Тисяча років сусідства і взаємодії. — К., 2002.

4. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. – К., 2007. – 508 с.
5. Куліченко М. І., Маланчук В. Ю. В.І. Ленін і розв'язання національного питання в Україні. К., 1971. – 320 с.
6. Кондрацький А. А. Поляки на Україні в X-XIX ст. // УІЖ. — 1991. — №12; Лісевич І. Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864-1917 рр.) // УІЖ. — 1997. — №2; Білобровець О. М. Діяльність польських політичних партій на Правобережній Україні на початку XX ст. // Наук. зап. Терноп. нац. пед. Ун-ту. Історія. — 2005. — Вип. 1.; Щербак Н. О. Національне питання у Правобережній Україні (кінець XVIII — початок XX століття). — К., 2005.
7. Ніколаєнко О. О. «Органічна праця» на українських землях Російської імперії в 30-90-х рр. XIX ст. Дис. канд. іст. наук. - Харків, 2006. - С. 153.
8. Очерки революционных связей народов России и Польши 1815-1917. - М., 1971. - С. 214.
9. Палієнко В. І. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX–XX ст. – К., 1998. – 77 с.
10. Zieleniewski L. Polacy w YSRR // Polacy Zagranicą. — 1930. — №3; Його ж. Polacy w ZSRR według danych statystyki sowieckiej // Narodowosrciowe Sprawy. — 1931. — №6. — S. 663-683
11. Kowalewski M. Sowiecka polityka narodowosrciowa w roku 1937 // Sprawa Narodowosrciowe — 1937. — 4/5. — S. 506-509; його ж. Polityka narodowosrciowa na Ukrainie Sowietckiej. — Warszawa. — 1938.
12. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 274, оп.1, спр. 2982. с.580-611.
13. ЦДІАУК. - Ф. 442, Оп. 857, Спр. 2, Ст.215-216.
14. ЦДІАУК. - Ф. 442, Оп. 857, Спр. 2, Ст. 217.
15. ЦДІАУК. - Ф. 442, Оп. 857, Спр. 2188, Ст. 56.
16. ЦДІАУК. - Ф. 442, Оп. 857, Спр. 3477, Ст.123-124.
17. ЦДІАУК. - Ф. 442, Оп. 855, Спр. 316, Ст. 1-24.
18. ЦДІАУК. - Ф. 442, Оп. 636, Спр. 605, Ст. 1-5.
19. ЦДІАУК. - Ф. 442, Оп. 636, Спр. 677, Ст. 1-26.
20. ЦДІАУК. - Ф. 275, Оп. 1, Спр. 1727, Ст. 8-18.
21. ЦДІАУК. - Ф. 1335, Оп. 1 секр. ч., Спр. 2132, Ст. 1-2.
22. ЦДІАУК. - Ф. 442, Оп. 858, Спр. 118, Ст. 1-5.
23. ЦДІАУК. – Ф. 301, Оп. 1, Спр. 1237, Ст. 192-193
24. ЦДІАУК. - Ф. 442, Оп. 661, Спр. 273, Ст. 458.
25. ЦДІАУК. - Ф. 274, Оп. 1, Спр. 3229 Ч. 3, Ст. 809.
26. ЦДІАУК. - Ф. 275, Оп. 1, Спр. 1959, Ст. 92.
27. ЦДІАУК. – Ф. 275, Оп. 1, Спр. 1934, Ст. 1-17.
28. ЦДІАУК. - Ф. 274, Оп. 1, Спр. 2634, Ст. 59.
29. ЦДІАУК. - Ф. 276, Оп. 1, Спр. 410, Ст. 170.
30. ЦДІАУК. - Ф. 442, Оп. 862, Спр. 316, Ст. 1-26.
31. ЦДІАУК. - Ф. 275, Оп. 2, Спр. 95, 96, Ст. 1-199.
32. ЦДІАУК. - Ф. 442, Оп. 1, Спр. 364, Ст. 1-12
33. ЦДІАУК. - Ф. 274, Оп. 1, Спр. 2793, Ст. 90.
34. ЦДІАУК. - Ф. 442, Оп. 857, Спр. 2228, Ст. 1-9.
35. ЦДІАУК. - Ф. 442, Оп. 857, Спр. 2348, Ст. 44.
36. ЦДІАУК. - Ф. 442, Оп. 857, Спр. 3112, Ст. 19.

«Розказали кобзарі нам про війни і чвари...»

**Фольклор як джерело соціальної пам'яті українського народу
про Другу світову війну.**

У статті, на прикладі різних фольклорних жанрів, досліджені події воєнного лихоліття через особистий досвід звичайної людини. Доведено, що доба Другої світової війни, завдяки фольклорній традиції, стала загальною етнічною пам'яттю, тобто, історією українського народу.

Ключові слова: фольклор, пісня, гумор, війна, частівка, коломийка, український народ.

В статье, на примере различных фольклорных жанров, исследованы события военного лихолетья через личный опыт обычного человека. Доказано, что время Второй мировой войны, благодаря фольклорной традиции, стало общей этнической памятью, т.е. историей украинского народа.

Ключевые слова: фольклор, песня, юмор, война, частушка, Коломыя, украинский народ.

The article, based on different folk genres, explored the events of war through personal experience the average person. It is shown that the period of World War II, thanks to the folk tradition, has become a common ethnic memory, ie, the history of the Ukrainian people.

Keywords: folklore, song, humor, war, rhyme, kolomyiky Ukrainian people.

У житті кожного народу, існують події національного та глобального масштабу, які «одночасно видозмінили життя кожного... Вони уявлялися усім жителям країни... опорними точками у часі...» [22, с. 17]. Саме до таких подій відноситься Друга світова війна, яка для усіх українців, незалежно від того, під якими прапорами та гаслами вони воювали, стала Вітчизняною війною, тому що мова йшла спочатку про захист рідної землі, а потім про її звільнення від нацистських зайд.

Будь-яка влада намагається проводити інвентаризацію та ревізію історичної спадщини для того, щоб пристосувати її під сучасні політичні реалії та маніпулювати колективною свідомістю суспільства. Втім існує фольклорна меморіальна парадигма, яка не підвладна ніяким владним цензорам та фальсифікаціям. Вона неоднорідна і ототожнюється з різними соціальними верствами населення, регіонами тощо. Усередині кожної спільноти склалася оригінальна колективна пам'ять. Висновок французького соціолога М. Хальбвакса про те, що «історія єдина (одна), а колективних пам'ятей – декілька» [23, с. 21], якнайкраще ілюструється колективною історичною пам'яттю українського суспільства, у якому існує «множинна пам'ять... та різні інтерпретації» минулої війни [13, с. 22].

Вивчення фольклорної спадщини українського народу є здебільшого прерогативою філологів та етнографів [3], хоча час від часу до джерел народної мудрості звертаються й історики [11], особливо у ті періоди сучасності, коли в суспільстві починає складатися штучна парадигма історичної пам'яті, відбувається «ерзац» понять і подій, а деякі з них взагалі оточуються «бар'єром німоти». Але «істина якнайвища цінність, висловлена за допомогою близьких їй поняттєвих еквівалентів... є для стандартного історика плодом правдогенного методу» [4, с. 250].

Важливим правдивим джерелом формування у суспільній свідомості образу війни є фольклор воєнних часів. Він, вкупі з іншими меморіальними наративами, є підґрунтям для реконструкції українського та радянського хронотопу як місця спільної білатеральної пам'яті народів Радянського Союзу про Вітчизняну війну 1941 – 1945 рр.

Авторка ставить на меті проаналізувати, як у різних фольклорних жанрах відбилися усі значущі події воєнного лихоліття через особистий досвід звичайної людини, яка потрапила в екстремальну ситуацію не з власної волі.

Фольклор є невід'ємною частиною етнічної культури. Колективна пам'ять народу фіксує усі історичні перипетії в різних жанрах народної творчості і тому «...проклятие забвенья...» їм не загрожує [16, с. 149].

Серед фольклорних жанрів пріоритетним для українців була й лишається народна пісня. Вона є справжнім історичним літописом, який відрізняється від фахових писаних праць або офіційних джерел тим, що не підвладний політичній кон'юктурі, державній цензурі тощо. На особливе становище народної пісні в житті української спільноти указував у свій час М. Гоголь, присвятив цьому феномену окрему статтю «О малороссийских песнях». Він робить висновок про те, що «песня для Малороссии — все; и поэзия, и история, и отцовская могила». Але відразу ж застерігає: «историк не должен искать в них показания дня и числа битвы или точного объяснения места, верной реляции; в этом отношении немногие песни помогут ему. Но когда он захочет узнать верный быт, стихии характера, все изгибы и оттенки чувств, волнений, страданий, веселий воображаемого народа, когда захочет выпытать дух минувшего века, общий характер всего целого и порознь каждого частного, тогда он будет удовлетворен вполне: история народа разоблачится перед ним в ясном величии [т. 6, с. 113].

У вірші «До Основ'яненка» Т. Шевченко висловлює впевненість про те, що «наша пісня не вмере, не загине...» [28, с. 51]. Думки класиків української культури є дороговказом та методологічним підмурком для вивчення пісенного літопису.

Історичні пісні українського народу, присвячені Другій світовій війні, не однозначні за змістом, а подекуди навіть прямо протилежні та викликають амбівалентні почуття різних верств населення. У них яскраво відбилася дихотомія свідомості населення на прорадянську та пронімецьку. Так, у партизанській пісні йдеться:

Гей, ви, хлопці-партизани,
Ставайте до бою –
Закликає рідний Сталін
Захищати волю...

Наш люд партія з'єднала
На геройські справи,
Здобули ми перемогу –
Знову вільні стали [7].

А на Західній Україні звучали пісні іншого змісту:

Годі нам, браття, в неволі томиться
І за Москву свою кров проливає,
Час вже настав Богу помолиться
І Україну-неньку визволять...

Приспів:

Прощайте, гори, гори, і долина, долина
У бій іде дивизія «Галичина» [8].

Когнітивний дисонанс минулої війни не об'єднує, а роз'єднує сучасне українське суспільство, так як у ньому відсутня «коннективна структура спільного знання..., яке спирається, по-перше, на підпорядкованість загальним правилам та цінностям, по-друге, – на спільно обжите минуле...» те, що зв'язує індивідуумів та сприяє спільноті перейти у нову якість: від Я до Ми [2, с. 16], від конфронтації до діалогу. Це можливо здійснити виключно в контексті об'єктивного комплексного Знання – Пам'яті.

Відмінною особливістю українського фольклору є його яскраво виражений сатиричний та гумористичний характер. Навіть трагічні події, перемелені у жорновах народного гумору, сприймалися не так страшно, а з певною часткою оптимізму. Найбільш мобільним жанром народної творчості були частівки та коломийки, які миттєво відгукувалися на усі актуальні події війни. Вони були своєрідною соціальною усною публіцистикою широкого тематичного діапазону і виражали велику гаму людських почуттів. Увесь спектр воєнних подій – від віроломного нападу Німеччини до переможного травня 1945 року – відбився в цих найкоротших жанрах. У частівці:

Ты, Германия, Германия,
Страна неверная.

Заключила с нами договор
Напала первая [24, с. 202]

народ ще стриманий у своїх оцінках перших часів війни, хоча громадський осуд вже присутній. Але пізніше автори та співаки не перебирали висловів:

Распроклятая Германия
И Гитлер – сатана!

Раньше я гуляла с Ванечкой
Теперь хожу одна [25, с. 165].

У війну було багато частівок-пастишів, у яких мелодія, ритм та словесний ряд часто-густо були запозичені з часів громадянської війни та пристосовані до реалій Вітчизняної війни:

Мой миленок – партизан,
А я – партизаночка

На разведку ходим вместе -
Боевая парочка!

Або

Фриц на бочке сидит,

Скоро бочка взлетит

Бочка с порохом!

Вместе с врагом!
[26, с. 173, 186].

Для порівняння:

Я на бочке сижу,
Под бочкою качка.

Мой муж — большевик,
А я — гайдачка! [12, с. 402].

Персеверацію образу яблука та бажану проскопію бачимо у наступній частівці:

Эх, яблучко,
Да оловянное!

Над фашистами кресты
Да деревянные! [27, с. 186].

Велику цінність для нащадків, які вивчають воєнну минувшину, мають частівки тих страждальців, яких примусово відправили на роботу до Німеччини. Здебільшого це були підлітки, юність яких була загублена війною та непосильною працею. Вони страждали морально та фізично і плекали надію повернутися на Батьківщину. Остарбайтер Маруся Овсичук з села Цициловка на Поліссі передала рідним листа, в якому була частівка. У ній зашифрована уся гама почуттів дівчини, що опинилася на чужині.

З неба зіронька упала
Та й розбилася на льоду;
Я в Германію попала
В сорок другому году.
Білая косиночка в морі полоскалася,
Бідная дівчиночка, що сюди попалася!
Шию, шию на машину,
Машина не шиє;
Як згадаю Україну, —
То серденько мліє... [5, с. 296].

А нещасні матері, які втратили своїх кровинок, тужили за ними та до строку старіли.

То не вітер з України
Тихенечко дише,

Стара мати на чужину
Дочки письмо пише [1, с. 146].

Сестрою-близнюком частівки є коломийка. При усій їх тотожності, коломийка несе більш національне навантаження та забарвлення. У них відверто говориться, що насправді українців не влаштовує жодна з воюючих сторін, а їхнім ідеалом є незалежна самостійна держава. Ілюстрацією цієї думки є наступні коломийки:

Бьются німці й комуністи
За українське жито.

Українці — добрі люди
Хочуть мир так скласти:

Тікав Сталін без штанів,
А Гітлер без литок.
Хор: Правильно...

Собі взяти Україну,
Вождам — свині пасти.
Хор: Правильно... [9].

Окрему увагу слід звернути на великий масив дитячого фольклору, в якому закарбовані долі та справи малолітніх громадян. У той час, як дорослі із зброєю в руках захищали рідну землю, підлітки робили свій посильний внесок у загальну справу боротьби з ворогом. Вони замінили тих, хто пішов на передову, відкрив трудовий фронт. З пісень, частівок, речитативів стає зрозумілим, які справи були актуальними та першочерговими і як ними переймалися діти. З піснею, де були рядки:

Мы помочь колхозам рады,
Как нам враг не угрожай.

Бьются школьные отряды
За военный урожай [17, л. 106].

міські та сільські школярі працювали на колгоспних ланах країни.

Іншою корисною справою, яка наближала перемогу над ворогом, був збір металевого лому. Дитяча преса охоче друкувала ідеологічні за змістом частівки-заклики:

Чтоб фашизм пошел на слом,
Собирай железный лом!

Танками, снарядами
Уничтожим гада мы! [15].

Або інша, що звучала в унісон з першою:

Чтоб разразился
Над Гитлером гром,

Несем мы для пушек
Металлолом! [29].

У контексті фольклорного фонду воєнних часів розвивалася пареміографія. У ній відбилася уся гама почуттів місцевого населення до ненависного агресора, який під гаслами звільнення від більшовистської тиранії, намагався вирішити власні проблеми за рахунок України і перетворити її на колонію Третього рейху. «Надимаючись, як жаба в калюжі, ворог силкується закувати в фашистські кайдани Дніпро» [19, с. 370].

Коли після корінного перелому у війні, почалася кампанія по збору коштів на будівництво воєнної техніки, колгоспник Ф. Дикун з Харківщини, який вклав на будівництво літака 100 тис. крб. (за курсом того часу) із власних заощаджень, експромтом сказав на мітингу прислів'я-рімейк, яке стало крилатим: «З миру по нитці, Гітлеру — мотузка!» [20, с. 121].

Здатність українського народу до будь-яких випробувань, його вміння вижити у найтрагічніших умовах та при цьому ще й жартувати, виявилася під час нацистської окупації. Не дивлячись на жахливість ситуації, населення не тільки не вірило в її довготривалість, а ще й погрожувало Гітлеру:

Эй, ты, Гитлер, твердый лоб!
Закажи себе ты гроб.

Если гроба не закажешь,
То живым ты в землю ляжешь!

[18, л. 72].

Знаючи здатність українців відгукуватися на жарт та круте слівце, організований антинацистський опір використовував це в агітаційно-пропагандистській роботі з населенням і звертався до нього саме у такій формі. Наприклад, криворізька підпільна група «Дзержинець» у формі частівки закликала мешканців міста чинити опір окупантам:

Дорогі криворожани!
Беріть в руки зброю,

Бийте гадів, не давайте
В тилу їм спокою! [14, с. 72].

Над окупованою територією України радянські льотчики розкидували листівки дотепного змісту: (мова та орфографія оригіналу збережені): «Захотіли ганси-фріци української пшениці. І прийшли вони до нас, два арійця, фріц і ганс. Геббельс їм – промову ловку, Гітлер виписав путівку. Ось прийшли на Україну, двері б'ють, жеруть, скотину ріжуть, смажуть, аж гуде все, що в руки попаде. З дітвори штанці здирають, на ходу курей стріляють. Ганс задушить порося, фріц – підсмажує гуся... ». Ця доволі велика листівка закінчується вірою у світле майбутнє України у колі інших народів-переможців. «Ось те времечко настало, фріців з гансами не стало. На кістках смердючих фріців шелестять лани пшениці. За Країну Рад щасливу били німців в хвіст і в гриву» [10].

Загальній переможній ейфорії, яка охопила усіх мешканців України, якнайкраще відповідала частівка, у якій віддзеркалився тернистий шлях переможців:

Фашист на Волгу шел нахрапом,
А потом за Одер драпал.
Но на Шпрее, на канале
Мы каналью доконали.

Гитлеровцы — ах и ох!
Поднимают хенде хох.
Прошла капутиляция
Пришла капитуляция!»

[21, с 38].

Таким чином, історія українського народу доби Другої світової війни, завдяки фольклорній традиції, стала етнічною пам'яттю, яка невіддільна політичній корекції та ревізії. Вона є неоцінним джерелом вивчення минулої війни та соціалізації нащадків.

Література та джерела

1. Андриянов В.И. Архипелаг OST. Судьба рабов «Третьего рейха» в их свидетельствах, письмах и документах / Виктор Андриянов. – М., 2005. – 222 с.
2. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Пер. с нем. М. М. Сокольской / Ян Ассман. – М., 2004. – 368 с.
3. Булашев Г.О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Георгій Булашев. – К., 1993. – 414 с.; Культура і побут населення України / В.І.Наулко (керівник), Л.Ф.Артюх, В.Ф. Горленко та ін. – К., 1993. – 288 с.; Фролова К.П. Ярина. Навч. посібник з народознавства / Клавдія Фролова. – Дніпропетровськ, 1993. – 228 с. та ін.
4. Вжосек В. Історія. – Культура. – Метафора. Постановня неklasичної історіографії; Про історичне мислення: Монографія / Войцех Вжосек; пер. з поль. В.Сагана, В.Склокіна, С.Серякова; наук. ред. А.Киридон, С.Троян, В.Склокін. – К., 2012. – 296 с. – (Серія «Ідеї та Історії»; Вип. 7.
5. Войцехович В.О. Фронт на Поліссі: Партизанські зшитки / В.О.Войцехович. – К., 1975.
6. Гоголь Н.В. Собрание сочинений в семи томах / Под общей ред. .И.Машинского, Н.Л.Степанова, М.Б. Храпченко / Н.В.Гоголь. – М., 1967. Т. 6. Статьи.
7. [Електронний ресурс]: www.proridne.com.
8. [Електронний ресурс]: <http://oun-upa.org.ua/archive/>
9. [Електронний ресурс]: <http://poetyka.uazone.net/upa/>
10. З особистого архіву автора.
11. Ленская В.В. «На войне одной минутки не прожить без прибаутки...» Фольклор как история народной памяти о войне / В.В. Ленская. Фольклор і сучасна культура: матерьялы III Міжнар. навук.-практ. конф., 21 – 22 крас. 2011. Ч. 1 редкал.: І. С. Роуда [і інш.] – Мінск, 2011. – 231 с. С. 75 – 77;
12. Ленская В.В. Украинская Народная Республика и постимперские режимы России: от диалога к конфронтации / В.В. Ленская // Гражданская война в России (1917 – 1922 гг.): взгляд сквозь десятилетия. Сб. матер.науч. конф. / сост. и отв. ред. Г.М. Ипполитов, О.А. Тарабрина. – Самара, 2009, С. 395 – 405. – 549 с.
13. Нора П. Проблематика мест памяти / Франция-пам'ять / П.Нора, М.Озуф, Ж. Де Пюимеж, М. Винок. – Спб, 1999. С.17-50
14. Пам'ять поколінь: історія і сучасність / Зб. матер. міжрегіон. студент. наук. конф., присвяч. 60-річчю визв. м. Кривого Рогу від німецько-фашист. окупантів. 21 лютого 2004 р. – Кривий Ріг, 2004. – 178 с.
15. Пионерская правда. – 1941. 26 июля.
16. Пушкин А.С. Собрание сочинений в шести томах / А.С.Пушкин. – М., 1969. Т. 1.
17. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РГАСПІ). Ф.1. Оп.7. Спр.62.
18. РГАСПІ. Ф.1. Оп.7. Спр.49.
19. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Док. и матер. В трёх томах. – К., 1985. – Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.).
20. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... Т. 3. Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны (1944-1945 гг.).
21. Солодарь Ц. Капитуляция. Из записок военного корреспондента / Цезарь Солодарь. – М., 1985.

22. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // «Неприкосновенный запас», 2005, № 2-3 (40-41).
23. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память...
24. Частушки / Сост., авт. предисл. и коммент. Л.А.Афанасьева. – М., 1987. – 494 с.
25. Частушки / Сост., вступит. ст., подгот. текстов и коммент. Ф.М.Селиванова. – М., 1990. – 656 с.
26. Частушки / Сост., вступит. ст., подгот. текстов и коммент. Ф.М.Селиванова...
27. Частушки / Сост., вступит. ст., подгот. текстов и коммент. Ф.М.Селиванова...
28. Шевченко Т.Г. Кобзар. Вступ. ст. акад. М. Рильського / Тарас Шевченко. – К., 1961. – 608 с.
29. Юний лєнінец. – 1943. – 21 сєнября.

Тєтяна Арзуманова

Збереження етнорелігійної ідентичності росіянами – старообрядцями Україні (на прикладі старовірів поморської згоди м. Харкова).

У статті досліджується історія етнорелігійної культури росіян – старообрядців в Україні, трансформація їх релігійних поглядів, традиційна культура старовірів.

Ключові слова: *росіяни – старообрядці, старовіри, релігійна община, культура, православ'я.*

В статье исследуется история этнорелигиозной культуры россиян – старообрядцев в Украине, трансформация их религиозных взглядов, традиционная культура староверов.

Ключевые слова: *русские – старообрядцы, староверы, религиозная община, культура, православие.*

The article examines the history of Russian culture etnorelihiynoyi - Old Believers in Ukraine, the transformation of their religious beliefs, traditional culture conservatives.

Keywords: *Russians – the Old Believers, Old Believers, a religious community, culture, Orthodoxy.*

В рамках провідного напрямку сучасної історіографії – регіональних досліджень, актуальним є вивчення історії та сучасного розвитку народів, які вплинули на формування етнічних регіонів в Україні. Слобожанщина є унікальним поліетнічним регіоном, історія колонізації та розвитку якого тісно пов'язана з культурами росіян та українців. Особливість історії колонізації даного

краю росіянами характеризується тим, що значна їх частина протягом XVII – XVIII ст. знаходила притулок на слобідських землях, втікаючи від релігійних переслідувань старообрядців в Росії.

Метою даної статі авторка визначила дослідження умов збереження етнорелігійної культури росіян – старообрядців, взявши за приклад общину харківських старовірів поморської згоди.

Дослідження історії релігійних общин в історіографії здійснюється шляхом вивчення питань взаємодії общин та державної влади, етнологи зосереджують увагу на вивченні традицій, побуту, костюму та інших деталей представників певних релігійних громад. Поза увагою науковців залишаються проблеми аналізу релігійного повсякдення членів старообрядницьких общин. Релігійна повсякденність складається із сукупності досвіду, уявлень, соціальної поведінки, які стосуються та віддзеркалюють релігійні погляди як релігійної общини, так і окремих її членів. До релігійної повсякденності можна віднести і прояви колективної та індивідуальної форми релігійності.

Саме вивчення історії та сучасного етапу розвитку релігійного повсякдення старообрядців – безпоповців поморської згоди є важливим фактором дослідження соціальної історії Слобожанщини, який не знайшов відображення в роботах науковців. Традиційно дослідники історії розвитку росіян – старообрядців зосереджували увагу на аналізі XIX ст., коли старообрядці піддавалися значним переслідуванням з боку влади Російської імперії, розглядалися як сектанти [1, с. 15 – 18; 3, с. 77 – 88; 2, с. 45 – 48].

Старообрядці були представлені в Зміївському, Чугуївському, Купянському та інших повітах Харківської губернії та в Харкові. На протязі століть і до нашого часу старовіри залишалися закритими релігійними общинами, які ревно зберігали традиції «чистого» православ'я, старообрядницьку культуру, обряди, ментальність.

Саме закритість від суспільства, консерватизм дозволяли старовірам зберігати власну етнорелігійну ідентичність в умовах переслідувань з боку російського царату, радянської влади. Проте в сучасній Україні, в умовах вільного

розвитку свободи совісті старовіри стали заявляти про загрозу втрати власної релігії через відмову багатьох старовірів від віри батьків. Криза, яку переживають старообрядці, загрожує втраті їх унікальної етнічної та релігійної самобутності. Вона пов'язана з трансформаційними процесами в культурі даної общини під впливом міської культури, глобалізаційних процесів та інших зовнішніх та внутрішніх чинників, що поступово відштовхують старовірів від їх релігійної громади.

На нашу думку, яку розділяють і багато членів харківської общини старовірів – безпопівців поморської згоди, провідним фактором відмови сучасних старообрядців від власної релігії і перехід до традиційного православ'я пов'язаний з дуже суворими заборонами та обмеженнями, які притаманні даній релігійній субкультурі.

Суворе виховання та ціла низка обов'язкових до виконання правил та заборон, що регламентують життя старовірів, є фактором робить життя старообрядців досить проблематичним в оточенні представників православ'я та інших релігій.

Релігійні погляди обумовлюють і певні правила поведінки та зовнішнього вигляду старообрядців. Старовіри практично не вживають спиртного (лише червоне вино під час релігійних свят): «Мы пьем, но не упиваемся!». Суворо заборонено тютюнопаління. Як зазначають старовіри, паління цигарок – це більший гріх, ніж вживання алкоголю. Людина, яка палить, за правилами не може навіть заходити до дому старообрядця. Якщо до оселі зайшов курець, господар дому має запросити наставника і освятити дім.

Суворі обмеження в середовищі старообрядців щодо посуду. Старообрядці не можуть їсти з посуду, з якого їли іновірці. Таким чином, старообрядці фактично не можуть відвідувати заклади громадського харчування, вживати їжу в гостях у іновірців, тощо.

Через ці обмеження частина старовірів заявляла у інтерв'ю, що їх дім закритий для представників інших віросповідань (вони не хочуть, щоб інші розпитували їх про ікони, церковні книжки, які займають почесне місце в

інтер'єрі). Деякі батьки забороняють своїм дітям приводити у дім їхніх друзів, обмежують відвідування дітьми осель їх однокласників, друзів.

Проте більша частина заявляла, що вдома вони мають посуд для старовірів і посуд для іновірців. Ці люди більш відкриті для спілкування з представниками інших релігійних поглядів, мають теплі стосунки з колегами, друзями – не старовірами. Як зазначила одна з прихожанок, після спілкування з іновірцями треба лише додатково помолитися і обмити посуд, з якого вони вживали їжу, свяченою водою. А коли ходиш у гості – на дні народження, весілля, вечірки треба просто відмовитися від їжі. «Якщо тебе поважають, то будуть поважати твої релігійні погляди, а якщо ні – навіщо спілкуватися з такими людьми?».

І хоча майже всі старообрядці в інтерв'ю заявляли, що сучасне українське суспільство дуже толерантно ставиться до всіх традицій старовірів, що вони не відчують утисків, насмішок, наприклад, у порівнянні з радянськими часами, певний дискомфорт все ж таки у членів даної релігійної громади спостерігається. Майже в кожному інтерв'ю можна було простежити думку, що старовірам дуже важко в сучасному світі, і що, якби була можливість звести контакти із оточуючим світом до мінімуму, це б посприяло збереженню релігійних традицій та зменшило кількість відступників від старої віри.

Певні заборони стосуються і зовнішнього вигляду старообрядців. Так, наприклад, всі чоловіки мають носити бороди. Гоління бороди сприймається як девіантна поведінка. Проте більшість молодих членів общини все ж-таки довгі бороди не відпускають. Як правило, перестають підрізати бороди чоловіки, які вийшли на пенсію.

Так само як чоловіки не мають права голити бороди, жінки не мають права стригти волосся. З самого дитинства дівчинці не можна обрізати волосся, а необхідно його заплітати у косу. Заміжня жінка має носити волосся, зібране у дві коси.

Обов'язковим для жінки є носити хустку, приховуючи волосся від очей сторонніх. Жінки не мають права носити штани, довжина спідниці має бути нижче колін. Не можна носити сукні або кофти з коротким рукавом. Чоловіки

повинні носити сорочку, яка не заправляється у брюки, але підперезана паском. Але ці правила нині виконують, як правило, лише особи похилого віку.

Абсолютно неприпустимим є використання косметики, фарбування нігтів, носіння прикрас. Жінки і чоловіки можуть носити лише обручку та натільний хрест. Дуже негативним є ставлення до татуювання, яке називають клеймом нечистої сили.

В шлюбі старообрядці суворо дотримуються правила, що Ісус Христос – головний над чоловіком, а чоловік – головний над дружиною та дітьми. Домінування чоловіка навіть віддзеркалюється і в інтимній стороні шлюбу. Наприклад, інтимні стосунки у старообрядців заборонені на протязі всіх чотирьох постів, а також в ніч з вівторка на середу, з четверга на п'ятницю, з суботи на неділю. Проте поширена думка, що жінка не має права відмовляти чоловіку, якщо він буде наполягати на інтимній близькості. Як зазначали прихожанки, якщо чоловік буде розгніваний на жінку (саме через її відмову), то молитви (ні жінки, ні чоловіка) не будуть почуті Богом. «Жінка має все витерпіти, така її доля – коритися і терпіти», – дуже поширена думка жінок – прихожанок.

Жінка має задовольняти чоловіка, а потім спокутувати цей гріх додатковими молитвами. У випадку, коли саме жінка виступить ініціатором близькості у заборонені дні, її гріх буде набагато страшнішим і спокутувати їй доведеться його дуже довго.

Релігійні погляди забороняють прихожанам використовувати засоби контрацепції, переривання вагітності ж відноситься до найстрашнішого гріху. Проте, як зазначив наставник, під час сповіді прихожани зізнаються, що така практика поширена в сучасних сім'ях старообрядців. Традиційні багатодітні сім'ї старовірів залишилися в історії. В наш час в родинях по одній – дві дитини.

Поступово втрачається сучасною общиною старообрядців і традиція відвідування молитвеного будинку. Як зазначив наставник Олександр Іванович: «Дети наши не все в церковь ходят. Многие маловерами стали».

Служби у Харкові проходять щосуботи (вечірня), щонеділі та на великі церковні свята. На службу збирається до 20 прихожан, на свята – до 100.

Тривалість служби складає 5-7 годин, вечірня служба – 2 години. В Харкові у молитвиному будинку служба починається о 8 годині ранку. (Традиційно служби у старовірів – безпопівців починалися опівночі і тривали до самого ранку. Наприклад, у общині села Борового (Харківський район) служба триває з третьої до десятої години ранку).

Протягом служби прихожани стоять, сідають лише на час читання певних частин священного письма. У службі задіяні майже всі присутні: по черзі читають різні молитви, уривки священних книг. Цілий ряд молитов читається вголос, деякі молитви – співаючи.

Довготривалість служби є фактором, що певним чином відштовхує молодь від відвідування молитвиного будинку. Деякі старовіри починають ходити до православних церков, пояснюючи це тим, що Бог один, і немає різниці де молитися.

Вчинки таких людей старообрядці пояснюють їх бажанням спростити собі життя. Як зазначала одна з респондентом: «У православній церкві все дуже просто. Служба триває менше двох годин. Молитви можна не знати напам'ять. Можна прочитати з книжки, або стояти і просто мовчати, поставивши свічку до ікони. В церкву пускають навіть жінок у штанах. Все дуже просто і легко. А у нас дуже складно – вистояти треба понад 8 годин. Спина болить, але ми вже звикли. Важко стояти, коли ти не знаєш, що відбувається, а коли ти пам'ятаєш всі молитви – то служба дуже цікава і час її пролітає дуже швидко».

Відмова від старообрядництва молоді, трансформація релігійних поглядів в середовищі старовірів можна пояснити цілою низкою факторів, проте, на наш погляд, найвпливовішим є вплив глобалізаційних процесів, вплив сучасної культури на світогляд старовірів.

Збереження традиційної національної та релігійної культури є важливим фактором для всіх етносів в сучасному світі. Культура старообрядництва – це унікальний феномен в розвитку російської традиційної культури як на теренах Росії, так і за кордоном. Старообрядці в Україні, і зокрема в Харкові, в сучасних умовах переживають серйозну кризу, пов'язану з зменшенням кількості членів

общини, релігійні традиції зберігаються, в більшості, лише серед представниць пенсійного віку.

Втрата традиційної культури (особливо серед молоді) пояснюється високим рівнем обмежень та заборон, що дуже відрізняє повсякдення життя старовірів від повсякдення представників інших релігій. Заборони щодо одягу, посуду, спілкування з іновірцями, відвідування театрів, кінотеатрів, суворі пости, певні обмеження в інтимному житті, на наш погляд, видаються дуже складними сучасним старообрядцям. Всі ті можливості і свободи, які мають іновірці, поступово ведуть до відмови в середовищі старообрядців від традиційного способу життя.

На думку респондентів, протягом століть старовірам вдавалося зберігати власну віру і традиції через те, що вони жили общинами ізольовано по своїх селах, або замкненими общинами у містах. Під впливом урбанізаційних процесів ХХ століття, більшість старовірів із російських старообрядницьких сіл навколо Харкова іммігрувала до міста, де під впливом міської культури і почалася руйнація власної етнічної та релігійної самобутності.

Одним із факторів скорочення старообрядницької общини можна вважати поширення на початку ХХІ століття тези про те, що Бог один, а шляхи до нього у кожного свої. Саме цей аргумент приводять ті старовіри, що поступово почали відвідувати «ніконіанські» православні церкви.

Таким чином, в сучасній Україні старообрядці переживають значну кризу, пов'язану з певною трансформацією релігійних поглядів членів общини, що може загрожувати поступовою втратою цієї унікальної культури в середовищі етнічних росіян.

Література

1. Потоцкий В. Очерки истории старообрядничества Харьковской губернии / В. П. Потоцкий // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2008. – Вып. 5. – С. 77 – 88.
2. Обиченко А. Взаимодействие старообрядцев и государственной власти Российской империи (на основе материалов Змиевского уезда Харьковской губернии середины XIX в. / А. А. Обиченко // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2010. – Вып. 7. – С. 45 – 48.

3. Еремеев П. Старообрядческие толки и согласия на Харьковщине в 1825–1855 гг.: численность и локализация (по материалам Канцелярии Харьковского губернатора) / П. В. Еремеев // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2011. – Вып. 8. – С. 15 – 18.

Ігор Коляда

Олександр Маєвський

Національні образи в українському плакаті світової війни.

Стаття присвячена дослідженням українських радянських пропагандистських плакатів, що були розповсюджені на території України з 1941 по 1945 рр. Проаналізовані основні сюжети, тенденції розвитку, мотиви, що використовувались в плакатній пропаганді та ступінь дієвості цієї агітаційної продукції на українське населення.

Ключові слова: політичний плакат, пропаганда, агітація, національні образи, агітвікно.

Статья посвящена исследованиям украинских советских пропагандистских плакатов, которые были распространены на территории Украины с 1941 по 1945 гг. Проанализированы основные сюжеты, тенденции развития, мотивы, которые использовались в плакатной пропаганде и степень действенности этой агитационной продукции на украинское население.

Ключевые слова: политический плакат, пропаганда, агитация, национальные образы, агитокно.

The article is devoted to research of Ukrainian Soviet propaganda posters that were spread in Ukraine in 1941-1945. Main topics and subjects, purposes of development, motifs that were used in posters` propaganda and its degree of efficiency are analyzed in the research.

Key words: political poster, propaganda, agitation, national images, ahitvikno.

Перша та Друга світові війни стали не тільки наймасштабнішими в історії людства збройними конфліктами, а й безпрецедентним ідеологічним протистоянням двох систем: соціалістичної та капіталістичної. Поряд із новими видами озброєння активно використовувалися різноманітні форми впливу на масову свідомість: публічні форми суспільної активності (мітинги, демонстрації,

маніфестації), масмедійні засоби (радіотрансляції, кінострічки, пресу, та ін.), ідеологічні засоби (плакати, агітки та ін.) [8, с.4].

Особливе місце в історії збройного протистояння Німеччини та СРСР в період Другої світової війни займає політичний плакат [5, с.169].

Дане питання не знайшло належного висвітлення у вітчизняній історіографії. Окремі його аспекти висвітлені у роботах М. Михайлюк [3], Д. Титаренка [5], І. Цинковської [6], Д. Шалигіної [7], в монографіях З. Лашкул [2] та Л. Владича [1] присвячених радянському плакату. Необхідність комплексного аналізу проблеми обумовлює актуальність даного дослідження даної теми.

У Радянському Союзі велику увагу приділяли політичному плакату, як універсальному засобу ідеологічної агітації та пропаганди. Про це свідчать постанови ЦК ВКП(б) «О плакатной литературе» (1931 р.) та «О перестройке литературно-художественных организаций» (1931 р.) [2, с.3].

У роки Другої світової війни плакат відіграв важливу роль у повсякденному житті людей. Плакати розміщували на стінах будівель і на афішних тумбах, їх кріпили до бортів грузовиків і броні танків, розклеювали в бліндажах і землянках. Дослідник Лашкул З.В. зазначає, що плакат, безперервно діючи як агітатор, мобілізуючи маси на захист Батьківщини, вселяючи впевненість у перемогу, висміюючи противника, активно займав лідируючі позиції серед інших засобів пропаганди. [2, с.14]

Важливе місце в історії радянської плакатної пропаганди займає український радянський плакат – що є мистецтвом самобутнім, наділеним рисами неповторної національної своєрідності.

У перші дні війни у Києві при Раді радянських художників України була створена бригада у складі художників-плакатистів: В. Литвиненка, В. Костецького, В. Овчинникова, К. Агніт-Следзевського, І. Литинського, Р. Мельничука, М. Балясного, І. Лося, І. Кружкова, С. Кручакова і поетів В. Сосюри, Л. Первомайського. Бригада працювала як над плакатами для видавництва «Мистецтво», так і над агітвікнами, які випускала редакція газети «Комуніст». До створення агітвікон також було залучено скульпторів Є. Фрідмана, І. Макогона,

графіка П. Куценко та ін. Тексти до них писав поет К. Герасименко. І вже 24 червня 1941 року друком вийшли перші плакати-блискавки. До евакуації художників з Києва (6 липня 1941 року) бригадою було випущено 20 плакатів, 17 залишилось в ескізах. [2, с.7]

Поряд з київськими майстрами плакату, з перших днів війни надзвичайно активну діяльність розгорнули художники Харкова. 23 червня 1941 р. за ініціативи харківського обласного правління Союзу радянських художників і Союзу радянських письменників України, та рішення Харківського обкому КП(б)У, був організований спеціальний агітаційний штаб, який очолив плакатист і скульптор А. Страхов. До роботи штабу були залучені митці: А. Хвостенко-Хвостов, А. Довгаль, В. Касіян, І. Дайц, А. Петрицький, Д. Шавикін, М. Дерегус, Л. Каплан, С. Бєсєдін, В. Меллер. [4, с.8]

Особливе місце у роботі харківських плакатистів посідає випуск агітвікон, яким займалось харківське кооперативне товариство «Облхудожник». Художнім редактором був графік Л. Каплан, літературним – поетеса Н. Забіла. Активну участь у створенні агітвікон брали художники В. Аверін. Г. Беркович, Г. Бондаренко, В. Мироненко, Н. Міщенко, С. Уманський (Самум), Н. Гноєвой, М. Хазановський, Н. Карповський, М. Щеглов, В. Нерубенко, І. Шульга, літератори

Ю. Корецький, А. Полторацький, В. Сосюра, Ю. Смолич, А. Введенський, Д. Каневський, Г. Литвак, В. Владко та інші. До вересня 1941 року (евакуації Харкова) вийшло 14 номерів агітвікон [2, с.8].

У Луганську випуск сатиричних антифашистських вікон був організований при редакції газети «Комсомольське плем'я», в якій працювали художники А. Фільберт, Ф. Костенко, В. Козодоев. [9, с.21]

Активну участь в агітаційно-масовій художній роботі взяли участь і художники Одеси. Одеськими художниками М. Муцельмахером і А. Широковим при Одеському обласному правлінні Союзу радянських художників України була створена бригада, в якій працювали художники Н. Павлюк, Н. Зайцев, Г. Широков. Випуск вікон сатири був організований і при редакції одеської газети

«Чорноморська комуна» в якій працювали художники М. Андрієць, С. Зальцер. Ряд плакатів і карикатур виконав С. Думенко. [2, с.9]

Розвиваючись у тісному зв'язку з плакатами інших республік, український плакат зберіг свою унікальність, неповторну, своєрідну палітру літературно-фольклорних героїчних символів і образів рідної землі та незламного історичного духу. Так, українські художники плакатисти неодноразово зверталися до героїчного минулого України, про що свідчить харківське агітвікно роботи А. Щеглова «Козак Мамай», та київське агітвікно І. Кружкова «Вперед, хоробрі нащадки Богдана!». Засіб сюжетного зіставлення активно застосовувався й у плакатах, ідейно-образний зміст яких побудований на введенні в зображальну структуру історичних та фольклорних паралелей. Такі плакати, як «Били, б'єм і будем бити!» (1941) київської бригади художників, «Били й б'ємо!» (1943) П. Саркісяна, воскрешаючи в пам'яті героїчні події минулого, виховували в людях патріотизм, почуття національної гордості.[6, с.125]

На оригінальність вирішення теми визволення столиці України, як зазначає Юхимець Г.М, вирізняється плакат К. Агніта-Следзевського «Під славним містом під Києвом» (1943). Сюжетною основою твору стала сповнена героїчного звучання й водночас гумористичного забарвлення сцена. Біля дзвіниці Софійського собору — Ілля Муромець, одягнений у кольчугу та шолом з червоною зіркою, доозброєний автоматом й гранатою, спокійно розпалює люльку, поставивши ногу на «фашистську гадину», яку він проткнув мечем і придавив до землі своєю важкою палицею. А внизу, під зображенням цієї красномовної сцени, стилізованим кириличним шрифтом написані слова: «Та годі тобі свистати по-звірячому, Та годі тобі сльозити отців-матерів, Та годі тобі вдовити жон молодих, Та годі тобі сиротити малих діточок!»[6, с.125]

У грізний час війни з новою силою залунали пристрасні рядки поезії Тараса Шевченка і Лесі Українки. Гнівні слова «Заповіту» Т. Шевченка стали підтекстовкою відомого плаката І. Кружкова та С. Отроценка «І вражою злою кров'ю волю окропіте» (1942). А в наступній роботі І. Кружков використав рядки з твору Лесі Українки «Мрії» для плакату «Убий, не здамся!» (1942). Таку ж

підтекстовку до однойменного плакату, використав художник С. Нодельман у 1943 році. Виразність названих плакатів обумовлена життєвістю образних характеристик, глибокою правдою в зображенні народного подвигу. Величезну роль відіграють підтекстовки, які надають ясності й конкретності ідейно-образному змісту творів.[4, с.28]

До образів видатних українських письменників та поетів Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, Михайла Коцюбинського звертається у своїх плакатах народний художник СРСР В. Касіян. Як полум'яний заклик до боротьби з ненависним ворогом сприймається серія з восьми плакатів, в центрі яких образ Тараса Шевченка: «Гнів Шевченка — зброя перемоги» (1942-1943), у якій митець досягає надзвичайної виразності й ідейно-художньої цільності. У центрі композиції кожного плакату крупним планом дається портретне зображення великого Кобзаря, який немов звертається до народу із пристрасним поетичним словом. Суворою правдою в зображенні звірств фашизму на окупованих українських землях вражають плакати цієї серії «Гади! Гади! Чи напилися ви, чи ні людської крові?», «Мені однаково, чи буду я жити в Україні, чи ні.», «Такого ще не творилося у нас на Вкраїні, та й ніколи не створиться!». У них В. Касіян нещадно викриває жорстокість та антилюдську сутність гітлеризму. Публіцистична виразність названих плакатів досягається вмінням художника зосередити увагу глядача на нечуваній в історії людства трагедії, що приніс із собою фашизм, а в образі Кобзаря, зображеного на передньому плані, втілити почуття гіркоти й лютої ненависті до ворогів, почуття, близькі й зрозумілі кожному українцеві. Нестерпною тугою за розтерзаною й страждаючою Батьківщиною пронизаний плакат «...Здається — кращого немає нічого в світі, як Дніпро та наша славіна країна».[6, с.126]

Серія «Гнів Шевченка — зброя перемоги «логічно завершується плакатом» І вражою злою кров'ю волю окропіте», в якому В. Касіян розкриває тему переможного наступу Червоної Армії. У правій частині плакату художник крупним планом дає зображення Тараса Шевченка, який немов би веде в бій солдатів. Погоджуємося з аналізом Владича Л., що сміливе зіставлення

різномасштабних зображень, динамічна діагональна композиція, загострена експресія в постатях бійців, емоційна насиченість центрального образу надають творові особливої виразності. [1, с.124]

Помітним явищем в історії українського радянського плакатного мистецтва періоду Другої світової війни став плакат В. Касіяна «На бій, слов'яни!», відзначений першою премією конкурсу плакату в Самарканді та премією на Московській виставці оборонного плаката, проведені влітку 1943 року. Як зазначає І. Юхновський композиція плаката «На бій, слов'яни!» продумана бездоганно в усіх деталях. На передньому плані на всю площину аркуша зображена постать гуцула-партизана, який високо підняв над головою червоний прапор. Водночас він рішуче замахнувся гранатою на ненависного ворога. За ним кинулися в стрімку атаку його бойові товариші. Художник вдало розмістив виразний текст, написаний чітким, ритмічно активним шрифтом, максимально використав графічні й тональні можливості коричневого олівця та акварелі. Образ партизана емоційно насичений, глибоко психологічний, і разом з тим це образ широкого узагальнення, який уособлює в собі патріотизм та безмежну любов до Вітчизни. [8, с.126]

За роки Великої Вітчизняної війни спостерігається тенденція зближення плакатного жанру з такими видами мистецтва, як станковий живопис і графіка. Геройко-романтичного пафосу сповнений плакат Р. Мельничука «Навіки сонячно зійшов» (1944). У центрі, в сяйві сонячних променів художник зобразив українську жінку із гвинтівкою і червоним прапором. Її велична постать уособлює в собі образ-символ України, звільненої від німецько-фашистських загарбників. Жінка, немов монумент, стоїть на високому пагорбі, а за нею — безкраї простори української землі і вершники, які женуть фашистську нечисть. Погоджуємося із твердженням А. Юферової, що плакат виконано у широкій живописній манері соковитими фарбами, що зближує його зі станковою картиною. Зображення органічно доповнюють поетичні рядки М. Терещенка: «Навіки сонячно зійшов для України день свободи. На звільнених просторах знов шумлять поля, гудуть

заводи. Минув страшний отруйний чад. Возз'єднана і неподільна, Під стягом переможних рад Навіки Україна вільна!» [9, с.62]

У воєнний час з'являються твори, в яких, не порушуючи основних принципів композиційної будови, притаманної мистецтву плаката, художники активно вводять такі засоби, як конкретизація і деталізація в зображенні сцен, психологізм в розробці образів, тональне моделювання форми тощо. До таких можна віднести плакат В. Литвиненка «Охорона материнства і дитинства по-німецькому» (1944), у який художник переніс свій малюнок з обкладинки журналу «Перець» 1943 року. Підтекстовкою до плакату служать гнівні рядки поезії В. Сосюри: «Мені і діткам штик до серця, ллється, ллється кров червона, по-німецькому це зветься: материнства охорона».[6, с.126]

Як зазначає І. Цинковська, у 1943 році, з початком наступу радянських військ, драматична напруженість в плакаті поступається місцем пафосу, співзвучному переможному етапу Великої Вітчизняної війни. Провідною темою українського плаката в цей час стає тема визволення українських земель від фашистських загарбників. А разом з новою темою головним стає образ воїна-переможця, воїна-визволителя. Великою популярністю користувалися присвячені визволенню столиці України плакати В. Касіяна «Київ наш», М. Попенка «Здрастуй, рідний Київ!», П. Супоніна «Київ наш» та інші. [6, с.126]

За оцінкою М. Склярської, радістю Перемоги, особливого емоційного піднесення сповнені твори В. Касіяна «Україна вільна. Слава Червоній Армії!» (1944), В. Мироненка «Хай живе і вічно процвітає Радянська возз'єднана земля, визволена Червоною Армією!» (1945), М. Сліпченка «Переможцям слава!» (1945), «У переможний радісний день» (1945), «З перемогою» (1945), В. Литвиненка «Переможцю слава» (1945) та багато інших.[4, с.21]

Одним з кращих плакатів такого тематичного спрямування, як стверджує Цинковська І. є твір В. Литвиненка «Україна вільна!» (1944), сповнений героїко-патріотичного звучання. Кожна деталь в цьому плакаті несе в собі певний символічний зміст, що разом із підкресленою динамічністю композиції, монументальною виразністю твору в цілому надає плакату величезної

агітаційної сили. Відчуття близької перемоги, заклик до справедливої помсти втілені в плакатах В. Литвиненка «Піднімаються в небо пілоти» (1945) та І. Літинського «За плач дітей, за дим руїн, за кров братерську — на Берлін!» (1945). У цих творах пристрасне, образне слово поетів Максима Рильського та Олекси Новицького значною мірою визначило ідейно-образний зміст і характер їх емоційного звучання. [6, с.129]

Від початку Великої Вітчизняної війни активно розвивається і сатиричний плакат. Прекрасними майстрами плакатної сатири показали себе художники К. Агніт-Следзевський, В. Гливенко, О. Козюренко, В. Литвиненко. Створені ними сатиричні плакати вирізняються поміж інших гостротою, публіцистичністю й нищівним сарказмом, чим, як наголошує М. Склярська стверджували впевненість українського народу в розгромі фашизму, оскільки викривали нікчемність і приреченість антилюдської доктрини гітлеризму. В образно-художній та композиційній будові таких плакатів часто-густо позначався вплив вікон РОСТА та лубка – як жанру образотворчого мистецтва. Плакати В. Литвиненка та Р. Мельничука «На тобі!.. українського хліба, української сталі, та землі!», Ю. Киянченка «Земля наша родюча, та колюча» й багато інших красномовно попереджають, що чекає загарбників на українській землі. [4, с.126]

Великого розповсюдження набули й агітвікна, що стали своєрідним творчим відродженням традицій мистецтва «вікон РОСТА» часів громадянської війни. Спираючись на художній та технічний досвід майстрів, українські митці за характеристикою І. Цинковської, розширили сюжетний та емоційно-образний діапазон «вікон». Конкретнішою стає їх образна мова, і хоча художники, як і раніше, активно використовують різні алегорії, «але традиційні атрибути, що символізують певні поняття, тут уже не казково абстрактні, як гідри, дракони «вікон», а взяті з реального життя».[6, с.128]

У роки війни над створенням агітвікон працювало широке коло українських художників, серед них В. Аверін, Г. Бондаренко, Л. Каплан, І. Кружков, В. Мироненко, Р. Мельничук, С. Уманський (Самум), Г. Пустовійт, а також письменники Ю. Корецький, Д. Каневський, Г. Литвак, В. Сосюра, Ю. Смолич.

Свої роботи художники часто підписували текстами з творів М. Асєєва, Д. Бедного, С. Маршака, С. Васильєва, іноді — своїми віршами.[6, с.129]

Як зазначає І. Цинковська великою популярністю у військових частинах користувалися виконані в руслі традицій «вікон» сатири РОСТА агітвікна О. Довгаля «Летняя стальная выюга выметает немцев с юга» (1943), «Когда это бывает?» (1944), В. Литвиненка «Волго-дунайська рапсодія» (1944), К. Агніта-Следзевського «Про легковажну птицю» (1944), ідейно-образний зміст яких розкривається поступово, у процесі послідовного розглядання окремих малюнків, підписаних сатиричними віршами. Активним використанням засобів, притаманних газетній та журнальній політичній карикатурі, відзначаються агітвікна й плакати К. Агніта-Следзевського «Догрався», «Обмолот у три ціпи» (обидва — 1944), В. Литвиненка «Що день новий мені готує?», «Гітлер капут» (обидва — 1944), О. Козюренка і В. Гливенка «І там, і тут» (1945), «Свиня під дубом віковим» (1944), О. Козюренка «Два чоботи — пара» (1945) та багато інших. Усі вони сповнені в'їдливого гумору, що досягається сміливим введенням у зображення метафори, символіки, вмінням дотепно, у необхідному змістовному руслі, обіграти народні прислів'я. Так, у плакаті «Догрався» К. Агніт зобразив «біснуватого фюрера», який грає на гітарі, обірвані струни якої перетворюються в написи прізвищ «Муссоліні» та «Антонеску» — знищених поплічників Гітлера. Нищівну карикатуру супроводжують сатиричні рядки поета Д. Білоуса: «Єфрейтор гадав блискавично. Весь світ повалити до ніг. Він грав тоді легко і звично. І марші й пісні про «бліц-кріг». Надходить остання година — У Гітлера інші пісні; «Остання нинішня днина». Бринить на останній струні». А в плакаті «Обмолот у три ціпи» зображено обіраного Гітлера, якого від душі «пригощають» трьома ціпами, кожний з яких позначений своїм написом: СРСР, Англія, США. Такі плакати віддзеркалюють оптимістичні настрої переломного періоду Другої світової війни. [6, с.131]

По закінченні бойових дій на території України перед українськими радянськими митцями було поставлено завдання звернутися до теми мирної праці й відбудови народного господарства. Так у відповідності до завдань з'являються

плакати Є. Світличного «Дамо фронтові і країні більше хліба!» (1944), П. Супоніна «Відбудуємо рідне місто, зруйноване підлими фашистами!» (1944), Г. Томенка і В. Мироненка «Зібрати урожай вчасно і без втрат наявними збиральними засобами!» (1944), «Відбудуймо господарчі будівлі колгоспу!» (1944) та газети-плакати П. Акулиничча «Быстрее восстановим угольно-металлургический Донбасс!» (1944), О. Міщенко «Домна Азовстали восстановлена!» (1944), В. Коновалова «Мы восстановим тебя, наш родной Донбасс!» (1944), Г. Томенка «Добрива — на поля!» (1945), та багато інших. За характером композиції, підкреслює А. Юферова, жанровістю в розробці сюжетів окремі з названих творів нагадують станкові картини. При певних позитивних моментах використання плакатистами засобів живопису не можна не бачити, що механічне їх введення в плакатний твір інколи призводило до порушення притаманної йому специфічної мови, дещо знижувало його художній рівень. [9, с.126] Прикладом творчого використання в плакаті засобів з арсеналу станкової графіки є твір М. Дерегуса «Оживутъ степи, озера. Т. Г. Шевченко» (1944), який відрізняється з поміж інших як зазначила І. Цинковська. цільністю багатопланової композиції. Кожна деталь в плакаті сповнена глибокого символічного змісту. Уже димлять трубами відбудовані заводи, працюють на полях потужні трактори, на свіжій борозні валяється вивернутий плугом череп у фашистській касці, і у весняних хмарах, неначе видіння, з'являється образ Тараса Шевченка, який промовляє свої пророчі слова, що стали назвою плаката. Емоційна графічна манера, вміння точно розставити акценти допомагають художнику виразно відтворити пафос мирного життя, напружений трудовий ритм українського народу.[6, с.135]

Таким чином, український радянський політичний плакат періоду Другої світової війни зайняв чільне місце в історії радянської плакатної пропаганди. Завдяки зверненню до національних образів, героїчного минулого, фольклорного та художнього надбання, етнічної семантики, плакат знайшов відгук серед широких верств населення і став потужним важелем ідеологічного впливу радянської пропаганди на масову суспільну свідомість. А плакатна продукція

стала ще й одним з дійових інструментів мобілізації сил народу для зміцнення обороноздатності й економічного потенціалу держави, стимулювання воїнської звитяги, підтримання стійкості у випробуваннях, що випали на долю окупованої України.

Література та джерела

1. Владич Л. В. Майстри плаката / – К., 1989
2. Лашкул З.В. Украинский Советский плакат в годы Великой Отечественной войны (1941-1945) – К., 1962
3. Михайлюк М. В. Нацистська пропаганда в окупованому Києві. // Український історичний журнал. – 2006.– №1. – С. 131-144.
4. Склярская М.А. Украинский Советский плакат – К., 1971
5. Титаренко Д. М. Звіти батальйону пропаганди У як джерело з питання про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К., 2005. – С165-171.
6. Цинковська І.І. Український плакат періоду Великої Вітчизняної війни у фондах НБУВ // XI Всеукраїнська наукова конференція «Велика Вітчизняна війна: маловідомі сторінки і історії, імена, події»: Збірник доповідей і повідомлень. Т. 2. – Київ-Хмельницький, 2004. – С. 265-274.
7. Шалигіна Дар'я. Плакатна пропаганда в Україні в період Другої світової війни [електронний ресурс] <http://www-history.univer.kharkov.ua/book/ShalyginaD.pdf/>
8. Юхновський І. Р. Світові війни мовою плаката – К., 2009
9. Юферова А. А. Великая Отечественная война в произведениях советских художников / Юферова А. А. - М., 1985.

Андрій Зюбровський

Встановлення часових параметрів традиційного українського хлібопечення.

Дана стаття присвячена дослідженню часових параметрів, відведених для випікання хліба. Проаналізовано фактори, як ритуального, так і реалістичного характеру, що регламентують вказані темпоральні відрізки. Автор доходить висновку, що ті з вказаних факторів, що носять реалістичний характер, ґрунтуються на традиційних народних знаннях про навколишнє середовище. Ритуальні ж регламентатори часових параметрів традиційного хлібопечення ґрунтуються на різних культах (культі предків, культі християнських святих) та світоглядних уявленнях українців.

Ключові слова: українське хлібопечення, час, традиції, народна свідомість.

Даная стаття посвящається дослідженню часових параметрів, відведених для випікання хліба. Проаналізовані фактори, як ритуального, так і реалістичного характеру, які регламентують вказані темпоральні відрізки. Автор робить висновок про те, що з вказаних факторів, які несуть реалістичний характер, базуються на традиційних народних знаннях про середовище проживання. Ритуальні ж регламентатори часових параметрів традиційного хлібопечення, ґрунтуються на різноманітних культах (культі предків, культі християнських святих) і традиційному світогляді українців.

Ключові слова: українське хлібопечення, час, традиції, народне свідомість.

The paper deals with the exploring of terms of bread backing process. Both ritual and realistic factors, which regulate pointed terms, are analyzed here. The author makes a conclusion that realistic factors are based on the traditional folk knowledge about the nature. That one of the pointed factors which have ritual character, founded on the different cults (the cult of ancestors, the cults of different Christian saints) and on the traditional Ukrainian world outlook.

Keywords: Ukrainian bread, time, tradition and popular consciousness.

Час становить одну з основних категорій традиційної картини світу й поєднує міфологічне (циклічне) та історичне (лінійне) сприйняття часу. Перше ґрунтується на циклічності природного часу – рік року, фаз місяця, дня і ночі, друге – на лінійності людського життя, яке має початок і кінець [35, с. 448].

Час, як і простір, наділяли семантикою, сакралізували і включали до системи цінностей, головними координатами якої є життя і смерть (він належить до атрибутів «цього», земного світу, на «тамтому» світі часу нема) [28, с. 117].

Час у народній свідомості не мав рівноцінних якостей. Він міг бути «чистим», «добрим», «веселим», і «нечистим», «небезпечним», «злим», «сумним». Наслідки діяльності людини у певні його проміжки були більш ефективні, в інші – загалом шкідливі. Це стосується і часових рамок, відведених для випікання хліба, які регламентувалися низкою заборон та приписів, що виникли на основі попередньо описаних уявлень.

Незважаючи на те, що науковці неодноразово звертались до теми слов'янських (зокрема, українських) світоглядних уявлень про час та їх впливу на

традиційну культуру [13, с. 389-405; 28, с. 117; 35, с. 448], питання регламентації часових параметрів процесу випікання хліба українців до останнього часу залишалось поза увагою вчених.

Детальнішого дослідження, на нашу думку, заслуговує територія Західного й Південно-західного історико-етнографічного регіону, який включає низку історико-етнографічних районів і підрайонів: Волинь, Поділля, Опілля, Покуття, Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, Закарпаття, Буковина [19, с. 185], – оскільки принаймні половина з них залишається поза сферою зацікавлень вчених-етнологів. Для порівняння і доповнення нами використано матеріал і з інших регіонів України та сусідніх слов'янських держав (Польщі, Росії).

Стосовно тривалих періодів, непридатних для хлібопечення, в українців Волині, наприклад, вважалось, що хліб, випечений під час цвітіння жита, обов'язково не вдасться [46, с. 203; 51, с. 190]. Рокоссовська С. пов'язує цвітіння жита зі святом русалок, котрі мстяться за виконання господарських робіт у цей час [51, с. 190] (можливо, даний період був присвячений поминанням душ предків – звідси заборона на господарські роботи і помста русалок, за порушення). Про невдале випікання хліба у такий період повідомляють інформатори і на поч. ХХІ ст.: «Як жито квітує, пшениця квітує, тоді хліб може не вдаватися, підрепується. І от він пару днів побув, і робиться всередині таке, як резина. То обично ото в той період, як квітує жито і пшениця» [1, арк. 56].

Очевидно, невдале випікання хліба пов'язане із якимось біохімічними процесами, що протікають у зерні або борошні в період його цвітіння. Стосовно ж «помсти русалок», очевидно, таким чином народна традиція пояснювала незрозумілий феномен; можливо, це мало також на меті застерегти від марнування продукту (борошна). Причиною невдачі при випіканні борошна в цей період є також низька якість зерна, яке на той момент вже довгий час зберігалось. Низку часових заборон на випікання хліба пояснювали з позиції імітативної магії і вмотивованої опори на «народну етимологію» (пекти хліб – пекти, палити об сонце, печія [31, с. 21]; або пектись – мучитись, потрапляти в біду [1, арк. 14]).

Традиційно заборонялось випікання хліба у неділю [22, с. 189-190; 25, с. 8; 1, арк. 16-17; 2, арк. 62-63]. Мотивації такого припису різноманітні: може бути нещастя [22, с. 189]; можуть бути ураження рук (може «загорітися», очевидно алегоричне запалення, палець) [49, с. 464]; гріх [25, с. 8; 2, арк. 15, 62-63]; «Бог в полі хліб запече (спалить, тобто – А.З.)» [31, с. 21].

Зазначимо, що неділя – день тижня, протиставленій решті днів як свято будням; сакральний час, присвячений Богу [34, с. 444]. Заборона на будь-які господарські роботи була повсюдною, вона вступала в силу ще в суботу звечора, а закінчувалась у понеділок, зі сходом сонця [34, с. 444]. Неділя персоніфікувалася, то у вигляді діда, то у вигляді жінки [22, с. 189-190].

Гріхом не вважалась лише вимушена робота [34, с. 445]. На Полтавщині та Бойківщині дозволялось навіть випікання хліба; вимушеним воно вважалось, коли вся випічка споживалась у той же день [22, с. 189-190; 2, арк. 15]. Схожі приписи побутували на Волині: «Якщо так трапляється, що конче треба спекти хліб в неділю або свято, не можна його виробляти водою і пекти великих бохунців, лише на стільниці борошном маленькі округлі коржики в кілька «цалей» висотою, «паляниці» не сильно рум'яняться і після випікання вони біляві від борошна» [50, с. 155].

При недотриманні приписів Неділя могла покарати винуватців. При чому не обов'язково одразу ж (екзекуція могла відтермінуватись у часі до 7 років, що, однак, не зменшувало її розмірів) [32, с. 107]. Загалом оцінка неділі у народній свідомості позитивна, що відобразилось, наприклад, в уявленнях про щасливу долю народжених в цей день дітей [24, с. 98] або програмування їх майбутнього роду занять (дитина, народжена в неділю, неодмінно мала стати священиком [42, с. 93]).

Із вищеописаними приписами генетично пов'язані табу на випікання хліба або у всі без винятку святкові дні («бо сонце повипалює поле» [31, с. 21], «свято – кажуть, що не можна нічого робити» [3, арк. 43]), або у окремі з них («дванадцять свят є на рік. Но то в такі великі свята не пекли» [1, арк. 19]). На Поліссі, наприклад, такі заборони локалізуються навколо Благовіщення, щоб не

«попекти» все на полі чи не «запекти» дощу [31, с. 21]. Зазначимо, що у Польщі було заборонено випікати хліб у Велику (Страсну) П'ятницю, щоб не викликати посухи; відвернути останню могла лише пікна діжа порушниці припису, вкинута у воду [31, с. 22], або ворота цього двору, де пекли хліб, з якими вчиняли ідентично [48, с. 37].

Іноді зустрічаються і зворотні приписи. Так, на Волинському Поліссі вважалось, що на свято Петра і Павла слід спекти хліб з нового урожаю (іноді – на день св. Іллі: «На Іллі» [20, с. 142, 160]), на Волині – на Спаса [1, арк. 82].

На Шумщині (Волинь) було заборонене випікання хліба у понеділок [1, арк. 31-32]. Українці Бесарабії мотивували табу на цю дію у даний день тим, що, у разі порушення настанов, у домі з'являться таргани [31, с. 22]. Зауважимо, що цей день тижня отримує в народних віруваннях неоднозначну оцінку. В українців (як і у всіх східних та західних слов'ян) це найнещасливіший, важкий день, коли намагались не починати будь-які господарські роботи [12, с. 136; 36, с. 170]. А саме: сіяти та садити (бо понеділок на Покутті, наприклад, вважався «пустим» днем [44, с. 154]); вибиратись в дорогу, вступати до нової служби (поляки) [55, с. 90], розпочинати жнива [43, с. 94], закладати житло [4, арк. 37; 5, арк. 6]. Понеділок відносять до т.зв. «феральних» днів [29, с. 63; 43, с. 94].

На Гуцульщині в понеділок заборонялось їсти скоромне [33, с. 263]; постили (зادля довгого збереження тіла після смерті) і на Волині [1, арк. 102]. Понеділок у народній свідомості персоніфікувався. Так, на Слобожанщині вважалось, що Понеділок – старий дід, який вказує дорогу душам «на тому світі» [32, с. 105]. Таке трактування дозволило М. Сумцову прив'язувати Понеділок до образу Харона (провідника душ померлих людей у грецькій міфології) [32, с. 105]. На нашу думку, більшу роль тут відіграє символіка початковості, за принципом «перший – провідний». Ексклюзивність понеділка, як першого дня тижня, підтверджується також уявленнями про те, що світ створений саме в понеділок: «в понеділок світ засновувався» [1, арк. 31-32], «світ починався в понеділок» [5, арк. 16].

Очевидно, саме поняттями, сформованими на основі семантичних опозицій «перший-останній» та «початок-кінець» [7, с. 372] пояснюється заборона випікання хліба, оскільки будь-яка невдача чи невідповідність у процесі, що започатковується у період, що носить символіку первинності, могла б передатись/поширитись на весь «ланцюг» подальших дій. Генетично з цими уявленнями пов'язані повір'я про «полазника» – першу особу, яка зайде в понеділок (свято) в дім. Наприклад, прихід чоловіка вважався доброю прикметою [36, с. 171]. Ексклюзивність понеділка також підтверджується і уявленнями про те, що дитина, народжена в понеділок буде красивою [42, с. 93], як і все перше [17, с. 415-416] (перше=ексклюзивне=виключне=добре).

Заборонялось також випікання хліба у середу, «бо то пісні дні такі» [3, арк. 35], «в середу розпинали Ісуса Христа» [1, арк. 19]. В Українських Карпатах в середу заборонялось їсти скоромне [33, с. 263]. В народній уяві Середа персоніфікується з різючою схожістю на П'ятницю: «таємна дівчина, яка доглядає, щоб жінки, особливо дівчата, не робили по середах, не мили собі голови, не чесали волосся; лінивих та недбалих вона карає, а що її шанують, тим допомагає у хазяйстві» [32, с. 105]. Зазначимо, що, наприклад, у поляків маркувалась негативно лише перша середа місяця – тоді не можна вперше сіяти [52, с. 8].

Зазначимо, що В. Скуратівський відносить середу до так званих «легких днів» (сприятливих), «жіночих» [30, с. 170]; так само вважають і українці Волині, розпочинаючи в такі дні зведення жител [4, арк. 11, 37]. На Середу перенесені численні персоніфікаційні та ритуально-обмежувальні ознаки п'ятниці (П'ятниці), хоча, очевидно, первісно цей день присвячувався вшануванню якогось іншого «персонажу» (культ предків, пошанування християнських святих - ?). За це Середа носить ознаки «ображеної», звідси, очевидно витікає повір'я, що дитина, народжена в середу, неодмінно буде сварливою [42, с. 93], а також приказка: «Надувся, як Середа на П'ятницю». Заборона випікання хліба у цей день або перенесена із п'ятниці, або виникла, зважаючи на «неспокійні»

характеристики цього дня, як антитезу до «спокійного» випікання хліба (вимога ритуальної тиші).

Неприйнятним вважалось в українців випікання хліба у п'ятницю [14, с. 33; 15, с. 778; 41, с. 147-148; 2, арк. 3, 34, 46-47, 71; 3, арк. 3, 15]. Аналогічно і, наприклад, у поляків [53, с. 658]. Мотиви побутування заборони можна виділити у кілька груп: 1. християнсько-апокрифічні. Частина з них пов'язана із тим, що в п'ятницю розпинали Ісуса Христа [1, арк. 6; 2, арк. 71], його «припікали» [1, арк. 14] (народна етимологія пектись=мучитись; заборона як антидія), «бо ховали плащаницю» [1, арк. 112], «по-Божому казали, що в п'ятницю не можна пекти хліба» [3, арк. 4], «бог не дозволяв, казав так-о: «Печи собі, чоловіче в понеділок, в вівторок, середа, четвер, субота, неділя. А в п'ятницю не можна робити. Один той день вшановуй» [2, арк. 13]; 2. пов'язані з культом Божої матері: «То була п'ятниця, то та як для Матері Божої йшло той день» [2, арк. 13]; 3. пов'язані із апокрифічним «Сказанням про 12 п'ятниць» [9, с. 21; 39, с. 217]; 4. пов'язані із християнським культом Параскеви-П'ятниці [6, с. 744-747; 14, с. 34; 16, с. 186-187; 23, с. 375-382; 32, с. 105-107; 41, с. 147-148; 1, арк. 17-18]; 5. пов'язані з певними магічними діями та народною етимологією: «В п'ятницю не пекли хліба нігди. Кажуть, бо в п'ятницю замовляють кров, як в кого... То кажуть: «Хто в п'ятницю хліб пече, хай з того кров тече!» (Волинь) [1, арк. 68]. Буковинські гуцули вважали, що хліб, спечений у п'ятницю вбирає у себе кров; споживаючи його можна осліпнути [18, с. 91]. На Катеринославщині не пекли хліба у цей день, щоб «дітей не пекти» [31, с. 22], так само як і на Волині [1, арк. 14]. Очевидно, основою був вже згадуваний логічний ряд: пектись-палитись-мучитись.

У народній традиції ставлення до п'ятниці різне. З одного боку, вона відноситься до так званих «феральних», «пісних», «тяжких» днів, у які були заборонені не тільки суто жіночі роботи (прядіння, чесання волосся, зоління білизни тощо [11, с. 123; 12, с. 136; 14, с. 33-34; 21, с. 495; 32, с. 105; 41, с. 147-148; 43, с. 94; 44, с. 154; 45, с. 66]), а й виключно чоловічі (розкидання гною, посів зернових тощо [32, с. 105; 40, с. 89; 11, с. 123; 43, с. 94; 44, с. 154; 52, с. 7, 8; 55, с.

90;] або й нейтральні за статевою ознакою (наприклад, розпочинати навчання [27, с. 157]).

Крім того, п'ятниця вважалася сумним днем, під час якого слід було постити [33, с. 263] та стриманості у поведінці (на Галичині уявляли, що тому, хто танцюватиме у п'ятницю всохнуть ноги [54, s. 125]); у поляків навіть чхання в п'ятницю вважалося провісником смутку [47, s. 51]; на Городоччині (Опілля) сміх у п'ятницю провіщає «плач» (сум) у неділю (із записів автора); дитина, народжена в п'ятницю буде нещаслива [24, с. 170].

З другого боку п'ятниця подекуди вважалася днем «жіночим», а тому «легким» [30, с. 170]. Цей час вважався добрим періодом для початку певних господарських робіт: зведення житла [4, арк. 11, 37], початку жнив [30, с. 170], початок посіву зернових («щоби пшениця добре родила, слід її сіяти в середу або в п'ятницю» [26, с. 42]). Також, за уявленнями бойків, дитина, народжена в п'ятницю буде щедра [14, с. 34].

Щоб прояснити такі суперечливі характеристики стосовно якості п'ятниці, як дня тижня, звернемося до персоніфікованих образів П'ятниці і Параскеви П'ятниці. На нашу думку, побутувало, як мінімум, два різних персонажі, об'єднані потім у образі святої. Це видно із описів П'ятниці, якою її собі уявляли бойки: «п'ятниця на гусячих ногах, цици такі, же аж си виверла на плечі» [14, с. 34]. Очевидно, що такі описи далекі від уявлень про християнську святу-великомученицю. Ближчими до релігійного походження є ті варіанти, де П'ятниця уявлялась у образі старої жінки, у скромному одязі, поколеної веретенами та попеченої гарячим хлібом (страждає від неповаги жіноцтва, яке її не шанує) [41, с. 147]. Зважаючи на притаманну християнській культурі «жертвність» (П'ятниця, як і Ісус страждає через людей) походження другого варіанту уявлень про п'ятницю зрозуміле (крім того, в оповіданнях про св. П'ятницю жінки за непослух і не пошанування останньої не несуть тяжких покарань).

Стосовно ж першого варіанту, то походження його є явно дохристиянським, зважаючи також на наступні аспекти: 1) локус перебування

П'ятниці. За уявленнями українців Канівщини вона перебувала у «хлібі, що росте» (тобто у посіві зернових), звідки і звертається до людей, попереджаючи їх про лихоліття [6, с. 747]; у полі – за Херсонськими повір'ями [41, с. 147-148]; на якійсь «осіянській горі (?)» («осіянські гори» згадуються і в замовляннях при укусі змії, в іншому варіанті – гора Сіон [38, с. 151, 154]) – на Бойківщині [14, с. 34]. Таке місцеперебування персоніфікованої П'ятниці зближує її, на нашу думку, із русалками, що перебували в ідентичних локусах [8, с. 497; 10, с. 356]. З цими демонологічними персонажами П'ятницю також пов'язують гіпертрофовані первинні жіночі статеві ознаки – груди [8, с. 496; 14, с. 34]; 2) не зовсім притаманні християнству методи покарання за непослух, серед яких було: каліцтво («покорчить пальці на руках» [39, с. 217]), хвороби (головний біль через те, що П'ятниця «насилає костриці у голову» [23, с. 376]), смерть (через «здирання шкіри» [39, с. 217]).

Сілецький Р. та Толстая С. пов'язують заборони робіт у п'ятницю з ремінісценціями культу давніх дохристиянських богів, або конкретніше богині Мокош, а також зближення її з персоніфікованою Долею [29, с. 63; 37, с. 383]. На нашу думку, П'ятниця також є ремінісценцією культу предків (русалки, з якими вона, очевидно, генетично пов'язана, жились паром від страв (Сумщина) [8, с. 498], як і душі померлих – паром від хліба – на Полтавщині [22, с. 192-193]). Отже, в основі уявлень про п'ятницю (П'ятницю) кілька стрижнів (культ предків, дохристиянські релігійні вірування, культ християнської св. Параскеви-П'ятниці), які тісно переплелись і призвели до витворення таких іноді взаємовиключаючих уявлень про цей день тижня.

Стосовно заборони на випікання хліба, то вона очевидно, має наступні причини: припис стосовно неможливості випікання хліба в п'ятницю міг виникнути як християнська антитеза до протилежного припису – випікати хліб у п'ятницю для пошанування якогось дохристиянського міфологічного персонажу; логічним є також припустити, що заборона випікання хліба має в своїй основі жертвоприношення, очевидно духам предків. Заборона виникла, на нашу думку, в момент появи кислого хліба. Жертвування мало в своїй основі обов'язкову

трансформацію жертви (спалення, з'їдання) для її успішного прийняття. Прісний хліб випікали і одразу ж споживали, як правило, увесь. Кислий же хліб, що володів значно більшою поживністю, не могли спожити за один раз. Тому виникла з одного боку, заборона випікання хліба в цей день, а з другого, виник припис, стосовно обов'язкового споживання всієї випічки, приготованої у п'ятницю [2, арк. 15] – як небажання порушувати регламентоване жертвоприношення.

Підсумовуючи викладений матеріал, можемо стверджувати, що в минулому вибір часових меж хлібопечення займав помітне місце у обрядодіях, що супроводжували процес випікання хліба і ґрунтувався на уявленнях про придатний («щасливий») чи непридатний («нещасливий») час, тобто про його ритуальну нерівноцінність.

Основною метою заборон та приписів, що регламентували встановлення часових рамок хлібопечення, було виготовлення хліба, придатного до споживання як з реальної, так і з ритуальної точки зору, шляхом обмеження чи нівелювання можливого негативного впливу, що міг би виникати як наслідок випікання хліба у невідповідні проміжки часу.

Визначення періодів, непридатних для випікання хліба з реалістичної точки зору, базувалось на основі традиційних народних емпіричних знань, накопичених шляхом тривалого спостереження за природою (наприклад, заборона випікання хліба у період цвітіння злакових ґрунтувалась на основі народних знань про біохімічні процеси у зерні, що відбувались у цей період).

Ритуальна регламентація часових параметрів хлібопечення мала, очевидно, в своїй основі наступні комплекси світоглядних уявлень українців: 1. культ предків. Узгодження та нормативізація хлібопечення із днями пошанування покійних предків; 2. культу язичницьких дохристиянських богів (Мокош, наприклад); 3. християнська релігійна догматика (заборона випікання хліба у релігійні свята, неділю, культу християнських святих); 4. світоглядні уявлення, сформовані на основі семантичної опозиції «початок-кінець», за якими непридатними для хлібопечення вважались часові відтинки, що носили характер

первинності, початковості чи ексклюзивності (понеділок, наприклад), через острах поширення невідповідності при випіканні хліба на подальші часові періоди.

Література та джерела

1. Архів Інститут народознавства НАН України. – Ф. 1, Оп. 2, Спр.: Польові етнографічні матеріали до теми «Хліб в традиційній культурі українців» зафіксовані Зюбровським Андрієм Вікторовичем 2 - 5 червня 2010 р. у Шумському р-ні Тернопільської обл. – 133 арк.
2. Архів ІН НАН України. – Ф. 1, Оп. 2, Спр.: Польові етнографічні матеріали до теми «Хліб в традиційній культурі українців» зафіксовані Зюбровським Андрієм Вікторовичем 27 - 29 червня 2010 р. у Турківському р-ні Львівської обл. – 73 арк.
3. Архів ІН НАН України. – Ф. 1, Оп. 2, Спр.: Польові етнографічні матеріали до теми «Хліб в традиційній культурі українців» зафіксовані Зюбровським Андрієм Вікторовичем 7 - 19 липня 2010 р. у Горохівському р-ні Волинської обл. – 118 арк.
4. Архів Львівського національного університету ім. І. Франка. – Ф. 119, Оп. 17, Спр. 155-Е, 105 арк.
5. Архів ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 119, Оп. 17, Спр.: Польові етнографічні матеріали до теми "Будівельна обрядовість українців" зафіксовані Зюбровським Андрієм Вікторовичем 12 - 18 липня 2007 р. у Славутському р-ні Хмельницької обл. – 74 арк.
6. Бакай Н. Городничій и св. Пятница // Киевская Старина. – Київ, 1885. – № 12. – С. 744-747.
7. Валенцова М. М., Узнева Е. С. Начало – Конец // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н.И. Толстого – М., 2004. – Т. 3.: К (Круг) – П (Перепелка) – С. 372-376.
8. Виноградова Л.Н. Русалка // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н.И. Толстого.– М., 2009. – Т. 4.: П (Переправа через воду) – С (Сито) – С. 495-501.
9. Виноградовъ Н. Заговоры, обереги, спайательныя молитвы и проч. – Спб., 1907. – 99 с.
10. Галайчук В. Демонологічні уявлення населення Середнього Полісся про русалок // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2008. – Вип. 43. – С. 320-381.
11. Герасимовъ М.К. Некоторые обычаи и верования крестьянъ Череповскаго уезда, Новгородской губерніи // Этнографическое обозрение. – Москва, 1895. – № 4. – С. 122-125.
12. Герасимовъ М.К. Обычаи, обряды и поверья въ Череповецкомъ уезда // Этнографическое обозрение. – Москва, 1900. – № 3. – С. 133-137.
13. Гунчик І. Часова парадигма українського okazіонально-обрядового фольклору // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2010. – Т. ССLIX: Праці секції етнографії і фольклористики. – С. 389-405.
14. Зубрицький М. Народній календар (звичаї і повірки) // Материяли до українсько-руської етнології. – Львів: З друкарні Наукового товариства ім. Шевченка, 1900. – Т.ІІІ. – С. 33-60.
15. Зюбровський А. Традиційна основа випікання хліба на Рівненщині (за матеріалами польових досліджень Гошанського та острозького р-нів Рівненської обл. у липні 2009 р.) // Народознавчі Зошити. – Львів, 2010. - № 5-6. – С. 776-783.
16. Изъ народныхъ разсказовъ о велетняхъ и пятница // Киевская Старина. – Київ, 1885. – № 9. – С. 186-187.
17. Кабакова Г.И. Ребенок первый, ребенок последний // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н.И. Толстого.– М., 2009. – Т. 4.: П (Переправа через воду) – С (Сито) - С. 415-416.

18. *Кайндль Р.Ф.* Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази: Пер. з нім. (за вид. 1894 р.) З. Ф. Пенюк; післямова О. М. Масана. – Чернівці, 2000. – 208 с., іл.
19. *Кирчів Р.* Етнографічне районування України // Мала енциклопедія українського народознавства / за редакцією чл.-кор. НАН України, д-ра. іст. наук, проф. С. Павлюка. –Л., 2007. – С. 184-186.
20. *Кондратович О.П.* Народний календар Волинського Полісся від свята до свята. – Луцьк, 2009. – 200 с.
21. *Лебедева А.А.* Народные знания славян // Этнография восточных славян: Очерки традиционной культуры / Главный редактор акад. Бромлей Ю.В. – Москва, 1987. – С. 483-498.
22. *Милорадович В.П.* Життє-бытє лубенского крестьянина / Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. Нариси А.П. Пономарьова, Т.В. Косміної, О.О. Боряк; Вст. ст. А.П. Пономарьова; Іл. В.І. Гордієнка. – К., 1991. – С. 170-341.
23. *Милорадович В.П.* Малорусские народные поверья и рассказы о пятнице / Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. Нариси А.П. Пономарьова, Т.В. Косміної, О.О. Боряк; Вст. ст. А.П. Пономарьова; Іл. В.І. Гордієнка. – К., 1991. – С. 375-382.
24. *Онищук А.* З народнього життя Гуцулів // Матеріали до української етнології. – Львів: З друкарні Наукового товариства ім. Шевченка, 1912. – Т. XV. – С. 90-158.
25. *Онищук А.* Народний календар у Зелениці, Надвірнянського повіту (на Гуцульщині) // Матеріали до української етнології. – Львів: З друкарні Наукового товариства ім. Шевченка, 1912. – Т. XV. – С. 1-61.
26. *П.И.* Кое-что изъ народныхъ примет, касающихся погоды и урожая (материалы для характеристики мировоззрения и быта крестьянъ Купянского уезда) // Этнографическое обозрение. – Москва, 1897. – № 2. – С. 22-81.
27. *Пословицы, поговорки, крылаттыя слова, примѣты и повѣрья, собранныя въ слободѣ Сагунахъ, Острогожскаго уѣзда Воронежской губ.* // Живая старина. Періодическое издание отдѣленія Императорскаго русскаго географическаго общества. – Спб., 1905. – Вып. 1-2. – С. 141-180.
28. *Сілецький Р.* Традиційна будівельна обрядовість українців. – Львів, 2011. – 428 с.
29. *Сілецький Р.* Хато моя тесовая... // Берегиня. – К., 1995. - № 1-2. – С. 61-64.
30. *Скуратівський В.* Покуть. – К., 1992. – 236 с.
31. *Страхов А.Б.* Культ хлеба у восточных славян. Опыт этнолингвистического исследования. – Мюнхен, 1991. – 246 с.
32. *Сумцов М.Ф.* Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; слово до читача, примітки та післямова Володимира Фрадкіна. – Х., 2002. – 282 с.
33. *Сявавко Є.І.* Традиційні народні знання // Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження / Відп. ред. Гошко Ю.Г. – К., 1987. – С. 260-272.
34. *Толстая С.М.* Воскресенье // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н.И. Толстого.– М., 1995. – Т. 1. – А (Август) – Г (Гусь) – С. 444-445.
35. *Толстая С.М.* Время // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н.И. Толстого.– М., 1995. – Т. 1. – А (Август) – Г (Гусь) – С. 448-452.
36. *Толстая С.М.* Понедельник // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н.И. Толстого.– М., 2009. – Т. 4.: П (Переправа через воду) – С (Сито) – С. 170-173.
37. *Толстая С.М.* Пятница // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н.И. Толстого – М.: «Международные отношения», 2009. – Т.4: П (Переправа через воду) – С (Сито) – С. 382-385.
38. *Українські замовляння* / Упоряд. М.Н. Москаленко; Авт. Передм. М.О. Новикова. – К., 1993. – 309 с.

39. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским географическим обществом Юго-Западного отдела, собранные Чубинским П. П. – Санкт-Петербург, 1872. – Т.1. – 468 с.
40. Шевченко Л. Звичаї, пов'язані з закладами будівлі // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1926 – Вип. 1 і 2. – С. 87-95.
41. Ястребовъ В.Н. Изъ народныхъ устъ. (Холера. – Св. Пятница. – Блудъ. – Упири. – Иродъ.) // Этнографическое обозрение. – Москва, 1895. – № 2. – С. 146-150.
42. Fischer A. Rusini. Zarys etnografji Rusi. – Lwów – Warszawa – Kraków: Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1928. – 192 S.
43. Kolberg O. Kujawy. Część I. / Kolberg O. Dzieła wszystkie – Wrocław-Poznań, 1962. – Т. 3. – 347 s.
44. Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny. – Kraków: Nakładem autora w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1888. – Т. 3. – 239 s.
45. Kolberg O. Sanockie-Krośnieńskie. Część III / Kolberg O. Dzieła wszystkie – Wrocław-Poznań, 1968. – Т.51. – 487 s.
46. Kopernicki I. Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materyjałów zebranych przez P. Zofiją Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków, 1887. – Т.11. – S. 130-228.
47. Kosiński Wład. Niektóre zabobony i przesady ludu polskiego z okolic Makowa i Andrychowa // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków, 1891. – Т.15. – S. 46-52.
48. Kubiak I., Kubiak K. Chleb w tradycji ludowej. – Warszawa, 1981. – 231 S.
49. Piątkowska I. Astronomja, kosmogonja, meteorologja // Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny. – Warszawa, 1900. – Т.14. – Z.4. – S. 464-468.
50. Rokossowska Z. Chleb. Jego znaczenie w przesadach, lecznictwie i codziennym życiu, zebrane na Wołyniu, we wsi Jurkowszczyźnie pow. Zwiąhelskim // Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny. – Warszawa, 1899. – Т. 13. – Z. 1. – S. 153-158.
51. Rokossowska Z. O świecie roślinnym, wyobrażenia, wierzenia i podania ludu ruskiego na Wołyniu, we wsi Jurkowszczyźnie pow. Zwiąhelskim // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków, 1889. – Т.13. – S. 163-199.
52. Siarkowski Wład. Materyjały do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc. Cz. II. // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków, 1879. – Т.3. – S. 3-61.
53. Toeppen M. Wierzenia mazurskie. (Przekład Eugenji Piltczówny) // Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny. – Warszawa, 1892. – Т. 6. – Z. 3. – S. 641- 662 .
54. Udziela S. Lud polski w powiecie Ropczyckim w Galicyi. Cz. I. // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków, 1890. – Т.14. – S. 1-136.
55. Udziela S. Materyjały etnograficzne zebrane z miasta Ropczyc i okolic // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków, 1886. – Т.10. – S. 75-156.

Дмитро Коваль

Внесок Ф.Прокоповича у духовну культуру України (перша половина XVIII ст.).

Розглядається діяльність відомого українського вченого Ф. Прокоповича та його внесок у розвиток культури України в першій половині XVIIIст.

Ключові слова: Києво-Могилянська академія, культура, поетика, трагікомедія, риторика, богослов'я.

Рассматривается деятельность известного украинского ученого Ф. Прокоповича и его вклад в развитие культуры Украины в первой половине XVIII в.

Ключевые слова: Киево-Могилянская академия, культура, поэтика, трагикомедия, риторика, богословие.

The article analyzes the state of spiritual culture of Ukraine in the early XVIIIst.; activity of the famous Ukrainian scientist F. Prokopovych, its impact on cultural development of Ukraine in the first half XVIIIst.

Keywords: Kiev-Mohyla Academy, culture, poetics, tragicomedy, rhetoric, theology.

Рівень духовної культури будь-якого народу визначається насамперед станом освіти та поширенням наукових знань у суспільстві. Розвиток їх в Україні у першій половині XVIII ст. – яскраве свідчення духовного прогресу українського народу.

Важливим центром освіти і науки була Києво-Могилянська колегія, яка у 1659 р. за Гадяцькою угодою, ратифікованою сеймом Речі Посполитої, отримала юридичні права вищої школи і титул «Академії». Російський цар Петро I 26 вересня 1701 р. грамотою офіційно визнав також статус навчального закладу. Академія створила струнку систему організації навчання, що за своїм змістом наближалася до навчального процесу тодішніх університетів країн Центральної Європи. Курс навчання тривав 12 років. Навчалися переважно діти української шляхти, духовенства, заможних міщан і козаків. Час від часу до неї потрапляли діти селян та міської бідноти. Багато українських письменників та вчених, які здобули освіту і виховувались в Київській академії, були запрошені до Росії і там працювали на ниві духовної культури. Серед них відомі діячі української культури і науки: Симеон Полоцький (1629-1680 рр.) – вихователь дітей царської сім'ї і засновник, спільно з Є. Славинецьким, у Москві Слов'яно-греко-латинської академії; Данило Туптало (1651-1709 рр.) – визначний проповідник, з 1702 р. ростовський митрополит; Стефан Яворський (1658-1722 рр.) – вихованець і

викладач Києво-Могилянської академії, який у 1700 р. став митрополитом та блюстителем патріаршого престолу; Феофан Прокопович (1681-1736 рр.) – викладач Києво-Могилянської академії, з 1710 р. її ректор, з переїздом до Москви – помічник Петра I в його реформаторській діяльності, віце-президент Священного Синоду [1, с.121].

Метою даної статті є аналіз науково-педагогічної і літературної діяльності Ф. Прокоповича у першій половині XVIII ст. та його внеску у розвиток духовної культури українського народу.

Вивченням внеску Києво-Могилянської академії та її ректора Ф. Прокоповича у розвиток культури українського та інших слов'янських народів у XVIII ст. почали займатися ще дореволюційні вітчизняні вчені, такі як: В. Аскоченський [1], Д. Бантиш-Каменський [2], М. Булгаков [3], С. Голубєв [6], В. Перетц [14,15], М. Тихонравов [22], Д. Вишневський [5], П. Знаменський [7], В. Резанов [18, 19], М. Петров [16]. Наукові розробки цих дослідників, за великим рахунком, лише описують історію Київської академії та деякі визначні літературні твори її викладачів. Вагомий внесок у вивчення проблеми зробили радянські та сучасні вчені, а саме: В. Нічик [10], Н. Кочеткова [8], В. Маслюк [11], В. Смирнов, Е. Вінтер [4], Д. Антонович [23], І. Огієнко [14], З. Хижняк [26], В. Микитась [11].

У XVII ст., з інтенсивним розвитком знань, епоху Відродження поступово почало змінювати Просвітництво. Розпочався повільний відхід від схоластики й догматизму в науці. Відбувалася популяризація знань, освіти серед широких верств суспільства; критичний перегляд Біблії; інтерес до внутрішнього життя людини; введення національних мов у науку замість традиційної латини тощо. Становлення Просвітництва як виразника нового способу мислення відбувалося повільно, у протиріччях із конфесіоналізмом та шляхом проникнення в християнську церкву [4, с. 46].

В Україні така зміна підходів до науки відбулася, на відмінну від Європи, дещо пізніше. Щоб повернути науковий і культурний розвиток країни у європейське русло, потрібні були творчі особистості, незаангажовані ідеями минулого і вільно мислячі. Багато зробили для поширення освіти в Україні, Росії

та інших слов'янських країнах шляхом заснування колегій та шкіл вихованці Києво-Могилянської академії, вчені, релігійні діячі, які займали високі церковні та урядові посади, зокрема: Гавриїл Бужинський, Гедеон Вишневський, Рафаїл Заборовський, Георгій Кониський, Сильвестр Косов, Гавриїл Кременецький, Теофілакт Кролик, Сильвестр Кулябка, Теофілакт Лопатинський, Симеон Полоцький, Феофан Прокопович, Єпифаній Славинецький, Симон Тодорський, Данило Туптало, Стефан Яворський, Варлаам Ясинський й сотні інших.

Серед них на особливу увагу заслуговує постать Ф. Прокоповича, одного із найвидатніших людей в українській та російській культурі XVIII ст., діяльність якого, на нашу думку, не достатньо відображена в українській історіографії.

Життя та діяльність Ф. Прокоповича науковці умовно поділяють на два періоди – київський та петербурзький. У даній статті ми розглянемо лише київський період у контексті науково-педагогічної та літературної діяльності вченого.

У 1705 р. Ф. Прокопович, повернувшись з навчання в кращих університетах Європи, почав викладати курс поетики у Києво-Могилянській академії і написав працю «Про поетичне мистецтво». Вона складалася з трьох книг: 1. Виклад загальних правил, що сприяють вихованню поета, 2. Про епічну і драматичну поезію, 3. Про буколічну, сатиричну, елегійну, ліричну та епіграматичну поезію. Цей курс лекцій, що був написаний у чіткій лаконічній формі з опорою на першоджерела, здійснив вагомий вплив на теоретиків українських, російських та інших слов'янських поезій XVIII ст. Він і досі не втратив свого інтересу та актуальності як першочерговий матеріал для усвідомлення літературно-естетичних поглядів Ф. Прокоповича й загалом поезії тієї доби.

Вчений у своїх лекціях здебільшого опирався на стародавні літературні твори античних авторів. Зокрема, в епічній поезії він рекомендує студентам твори Вергілія, Гомера і Тасса, в ліриці – Горація, Овідія і Каттула, в драмі – Сенеку, в комедії – Плавта і Теренція [6, с. 98]. Але найбільш глибокий вплив на розвиток літературної творчості у навчальних закладах України зробили власні твори вченого, включені в академічні рукописні збірки.

У 1705 р. Ф. Прокопович написав трагікомедію «Володимир». На той час твір виявився новаторським майже в усіх аспектах: за формою твору, в якій комічний елемент не виділявся, а пронизував собою всю п'єсу, втілюючись в постатях жреців – противників християнства, виборі сюжету з української історії замість абстрактних алегоричних роздумів у розмовній формі. Але найважливіша новизна полягала у пристрасному ставленні до важливих питань сучасності, що проглядалося майже в кожній сцені. Загальна ідея твору – ідея боротьби нового порядку зі старим, прогресу – із застоєм, при чому прогресивною силою, на стороні якої була вся симпатія автора, було державне правління, світська влада, а силою, що стримувала розвиток – духовенство. У цій трагікомедії вища свідомість – християнська, зустрічається з нижчою – язичницькою, яка представлена у п'єсі в комічному вигляді. Таким чином у цьому творі чітко виділяється дві сторони дійства – комічна і висока [22, с. 57].

Вченого до написання цього драматичного твору, власне кажучи, зобов'язувала посада викладача поетики, оскільки викладачі Києво-Могилянської академії, для вивчення студентами їх навчальних дисциплін у тім числі під час шкільних літніх рекреацій повинні були писати твори. Таким чином поряд з визначним зразком літератури назріли і революційні зміни у правилах театрального дійства. Драматичні твори до Ф. Прокоповича не мали твердо установлених форм, вони були здебільшого на дві дії; не було визначено число дійових осіб і правила їх виходу та відходу зі сцени, порядку та розвитку драматичної дії. Все це упорядкування драматичної форми в українському театрі провів Ф. Прокопович, базуючись головним чином на взірцях античної літератури. У Києво-Могилянській академії часто з'являлися трагікомедії, що складалися з п'яти дій: саме так вимагали правила запроваджені вченим. Наслідуючи творчість митця, суспільні і політичні інтереси України займали провідне місце в київській драмі [22, с. 82]. Трагікомедія «Володимир» мала великий вплив на творчість вітчизняних драматургів того часу і є неоціненним вкладом у духовну культуру українського народу.

У 1706 р. Ф. Прокопович був призначений на посаду викладача риторики і для забезпечення студентів навчальною літературою написав підручник під назвою «Про риторичне мистецтво». Ця робота вченого була написана латинською мовою і складалася з десяти книг: 1. Загальні настанови; 2. Про винахід аргументів і ампліфікації; 3. Про розташування; 4. Про прикраси; 5. Про збудження почуттів; 6. Про спосіб написання історії і про листи; 7. Про судовий і нарадчий рід красномовства; 8. Про епідектичний або похвальний рід красномовства; 9. Про церковне красномовство; 10. Про виголошування і пам'ять [6, с. 281].

Ф. Прокопович у процесі написання цієї праці широко опрацював трактати Ціцерона, «Риторичні настанови» Квінтіліана, «Про мистецтво поезії» Горація. Крім цих джерел він використав ідеї і роздуми діалогів Платона, «Прогімнасмат» Гермогена та творів Светонія. У вченні про історію мислителів звертається до матеріалів праць Лукіана «Про написання історії» і «Римської старовини» Діонісія Галікарнаського.

У запропонованих Ф. Прокоповичем риторичних правилах проявляється прагнення до самостійних роздумів, незалежності від шкільних авторитетів, критичного аналізу проблем, якими він завжди відрізнявся від багатьох своїх колег.

4 липня 1706 р. до Києва прибув Петро І. для заснування Печерської фортеці. Наступного дня Ф. Прокопович виступив з проповіддю, що привернула увагу московського царя. Як стверджував В. Асоченський, у промові не було сухих і відсторонених відступів, шкільних аргументацій, нудних і довгих періодів: це – струнка, натхненна і блискуча промова проповідника, що залишив далеко позаду схоластичну риторику [1, с. 76].

У 1709 р. Ф. Прокоповичу запропонували викладати в академії курс богослов'я, який змістовно вивчали студенти на двох останніх роках навчання. Вчений першим в Києво-Могилянській академії відокремив догматичне богослов'я від морального, спеціалізувавши перше й друге і визначивши їх завдання; він вперше ввів новий метод академічного богослов'я, - метод науково-

історичний, напрацьований протестантськими вченими, що ґрунтувався на комплексному вивченні Святого Письма та історії церкви; Ф. Прокопович був першим, хто почав викладати й тлумачити певні релігійні погляди в академії, як наукоподібні.

Вчений-теолог прагнув скласти повноцінну систему богослов'я. Протягом 1712 – 1716 рр. він встиг написати сім трактатів: 1. Вступ до богослів'я; 2. Вчення про Бога; 3. Про святу Трійцю; 4. Про походження Святого Духа; 5. Про творіння і промисли; 6. Про неушкоджену людину; 7. Про виправдання. При складанні своїх богословських уроків він користувався працями відомих протестантських богословів І. Квенштедта і І. Гергардта. [6, 18 с.].

Трактати, з яких складався богословський курс вченого чітко структуровані, тісно пов'язані один з одним і об'єднані в загальну струнку систему викладання теології. В цьому відразу вбачається відмінність від попередніх курсів цього предмета, що склалися переважно за зразком теологічних курсів Фоми Аквіната[20, с.135]. Ф. Прокопович – постійний критик католицької науки, відводив у своїй богословській системі вагоме місце аналітичним роздумам і полеміці з головними представниками схоластичного богослов'я.

Нововведення, що здійснював Ф. Прокопович у викладанні богослов'я, виявилися не своєчасними з погляду готовності прийняти такі зміни тогочасною освітою і наукою Києво-Могилянської академії. Вчений значно випередив свій час, адже свідомість більшості професорів академії не сприймала змін і не бажала засвоювати здобутки європейської науки [1, 342с.].

Думка про те, що освіта є основою історичного розвитку й суспільного добробуту, проходить через усі твори цього видатного українського мислителя. Сфера освіти, на його думку, повинна охоплювати всю духовну культуру суспільства; він відносить сюди філософію, літературу та історію, а також моральність, державно-правові науки й установи.

Ф. Прокопович науковою діяльністю і літературною творчістю активно сприяв вивченню і популяризації прогресивного літературного і теоретичного європейського досвіду, всіляко стримував негативний колоніальний вплив на

культуро-творчі процеси в Україні католицької церкви і польської літератури, дав поштовх для подальшого розвитку наукової думки в Києво-Могилянській академії та інших навчальних закладах.

Література

1. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академией / В.Аскоченский. – К., 1856. – 566 с.
2. Бантыш-Каменский Д. История Малой России / Д.Бантыш-Каменский. – М., 1842. – 318с.
3. Булгаков М. История Киевской академии / М.Булгаков. – СПб., 1843. – 226 с.
4. Винтер Э. Феофан Прокопович и начало русского Просвещения / Э. Винтер // Роль и значение литературы XVIII века. – М. – Л., 1966, С. 43 – 46.
5. Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII века / Д. Вишневский – К., 1903. – 370 с.
6. Голубев С.Т. Киевская академия в конце XVII и начале XVIII веков / С. Голубев – К., 1901. – 101 с.
7. Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года / П. Знаменский. – М., 1881. – 806 с.
8. Кочеткова Н. Ораторская проза Феофана Прокоповича и пути формирования литературы классицизма / Н. Кочеткова // XVIII век. – СПб., — Л., 1974. — С. 50 – 80.
9. Лужный Р. Поэтика Феофана Прокоповича и теория поэзии в Киево – Могилянської академії / Р.Лужный // Роль и значение литературы XVIII века. – М. – Л., 1966, С. 47 – 52.
10. Маслюк В. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні / В. Маслюк. – К., 1983. – 234 с.
11. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Микитась – 1994.
12. Морозов П. Феофан Прокопович как писатель / П. Морозов. – СПб., 1880. – 402 с.
13. Ничик В. Феофан Прокопович / В. Ничик. – М., 1977. – 192 с.
14. Огієнко І. Українська Церква / І. Огієнко – К., 1993.
15. Пекарский П. Наука и литература при Петре Великом / П. Пекарский – СПб., 1862. – 578 с.
16. Перетц В. Очерки по истории поэтического стиля в России / В.Перетц. – СПб., 1905. – 62 с.
17. Перетц В. Памятники русской драмы эпохи Петра Великого / В. Перетц. – СПб., 1903. – 570 с.
18. Петров Н. О словесных науках и литературных занятиях в киевской академии от начала ее до преобразования в 1819 году / Н.Петров // Труды киевской духовной академии. – К., 1866.
19. Петтич С. Русская историография XVIII в., Ч.1. / С. Петтич. – Л., 1961. – 648 с.
20. Резанов В. К истории русской драмы / В. Резанов. – Нежин, 1910. – 464 с.
21. Резанов В. «Мудрость предвечная», киевская школьная драма 1703 г. / В. Резанов. – Киев, 1912. – 90 с.
22. Смирнов В. Феофан Прокопович / В. Смирнов. — М., 1994. — 221 с.
23. Соболевский А. Западное влияние на литературу Московской Руси XV – XVII веков / А. Соболевский. – СПб., 1899. – 158 с.
24. Тихонравов Н. Трагидокомедия Феофана Прокоповича «Владимир» / Н. Тихонравов // Журнал Народного Просвещения. – СПб., 1879. – С. 52 – 96.
25. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. Ульяновська. – К., 1993. — 592 с.
26. Хижняк З. Історія Києво-Могилянської академії / З. Хижняк – К., 2003. – 184 с.
27. Чистович И. Феофан Прокопович и его время / И. Чистович. – СПб., 1868. – 752 с.

«Зговір» у сиситемі весільної обрядовості Слобожанщини: динаміка змін та локальні особливості (кінець XIX – 60-ті рр. XX століття).

На основі польових матеріалів визначено локальні особливості «зговору» як початкового етапу обрядовості старостів у структурі весілля Слобідської України, проаналізовано динаміку змін його ритуально-магічних складових протягом кінця XIX – 60-х рр. XX століття.

Ключові поняття: обрядовість старостів, «зговір», весільні чини, «староста», «сват», весільні атрибути, «сватання».

На основе полевых материалов определены локальные особенности «сговора» как начального этапа обрядности старост в структуре свадьбы Слободской Украины, проанализировано динамику изменений его ритуально-магических составляющих в течении конца XIX – 60-х гг. XX столетия.

Ключевые слова: обрядность старост, «сговор», свадебные чины, «староста», «сват», свадебные атрибуты, «сватанье».

On the basis of the field materials the local features of «agreement» as the initial stage of rite of heads in the structure of wedding of Suburb Ukraine are certain, the dynamics of changes of his ritually-magic constituents during the end of XIX - 60th XX of century is analysed.

Keywords: rite of heads, «agreement», wedding ranks, «head», «matchmaker», wedding attributes, asking in marriage.

Проблема вивчення особливостей весільного обряду Слобожанщини різних історичних періодів з плином часу не втратила своєї актуальності. Серед етнографічних джерел другої половини XIX ст., в яких міститься опис специфіки слобожанського весілля, увагу привертають праці В. Іванова [3], П. Чубинського [43], М. Сумцова [42]. Спеціально чи опосередковано проблемою дослідження цікавились О. Кравець [5], Н. Здоровега [4], В. Борисенко [1]. На сучасному етапі розвитку етнорегіоналістики даній тематиці присвятили свої роботи І. Щербіна [45], М. Гайворонська [2] тощо. Проте аналіз фольклорно-

етнографічних праць свідчить про недостатній рівень вивчення трансформацій традиційних структурних компонентів місцевого весільного ритуалу, що спричинено відсутністю необхідної кількості фактологічних даних.

Завдяки залученню польових матеріалів автора (ПМА), зібраних у селах Донецької, Луганської, Сумської, та Харківської областей, які хронологічно охоплюють 30-80 рр. XX ст., у статті зроблено спробу визначити локальні особливості «згівору» як початкового етапу обрядовості старостів у структурі весілля Слобідської України, проаналізувати динаміку змін його ритуально-магічних складових протягом кінця XIX-60-х рр. XX ст.

До структурної канви обрядовості старостів кінця XIX ст. належали «згівір», «рушнікі», «оглядини», «св'атання» і «вар'єники». Жодна з цих ритуальних фаз не мала постійних хронотопних ознак (тобто час і місце проведення). Більш-менш сталою характеристикою для періоду традиційного висватування (як і для весілля загалом) до початку XX ст. залишалася лише пора року – осінь. У цей час селяни завершували всі польові роботи й, обмолотивши хліб, запасалися грошима на весільні витрати. Обряди «сватання» переважно припадали на початок осені, а весілля грали після Покрови Пресвятої Богородиці. З цього приводу на Слобожанщині побутовало прислів'я: «Як жнива, так дівка крива, як Покрова, так дівка здорова» [34].

Польові записи 30-80-х рр. вказують, що значна кількість весіль припадала також на січень – лютий: «Оце М'ясниці називаються. Як уже піст пройшов, і тоді оце починаються свадьби» [23]; «...після Різдва положено ж, бо Меланки пройдут. На Меланки ж сватаються. Як старий новий год збудеться, тоді от свадьби грають» [33]. А «...хто вже опаздував, то грали на Масляну, но считалось, шо нехорошо» [36].

Доля закоханих наприкінці XIX ст. могла стовідсотково залежати від рішення батьків («А супроті отца с матір'ю не могі слова молвіті») [37], хоча й не виключенням були власні симпатії молоді. Не випадково до 30-х рр. XX ст. на всій території Лівобережної України побутовали звичаї спільної ночівлі хлопців та дівчат під час зимових вечорниць та право нареченого залишатися на ніч у

дівчини після сватання. Уперше про це згадується в етнографічній розвідці К. Калиновського. Подаючи опис весілля на Слобожанщині в другій половині XVIII ст., автор зазначає, що після сватання хлопець «...имеет дозволение препроводять с невестой не только день, но и ночи в уединении, с обязательством, что он ничего противного целомудрию не предпримет, что и выполняется» [6, с. 2]. Тривалому знайомству молоді сприяли також різноманітні форми розваг: «вулиці», «досвітки», «вечорниці», «музики», «кутки», «колодки», «село», «вигін», «стависько», «поляна» тощо. Ці локальні назви походили, здебільшого, від місця та часу проведення розваг [44, с. 117].

Важливу роль при виборі пари відігравав матеріальний стан сім'ї, думка сусідів (якщо батьки зовсім не знали дівчини) та особисті якості обранці (працьовитість, риси характеру тощо). Хлопці вибирали собі наречених в основному з місцевих дівчат. Мало хто відправлявся на пошуки в сусідню слободу, оскільки це не завжди знаходило схвалення рідних та представників старшого покоління. У селі Боромля Тростянецького району Сумської області у 40-60-х рр. XX ст. батьки вибирали собі зятів і невісток під час «віводки» (з часом назву змінили на «стометрівку»). Зранку вони приходили на базар, ставали по два боки, і сільська молодь, співаючи, парами або по троє проходила цим живим коридором. Матері оцінювали існуючі кандидатури і радили своїй дитині пару [25, с. 2].

Історична обумовленість обмеженого вибору шлюбного партнера продовжувала тяжіти над селом до кінця XIX ст. З часом вплив батьків на вибір пари поступово зменшувався: «...дуже давно було таке, що сказали «Йди!» – то йди за багатого чи за старого. А уже в ці роки (я родилась при радянській владі), уже цього не було. Ішла по своїй волі. Хочу – піду, не хочу – не піду» [32, с. 3].

Традиційно першим компонентом обрядовості старостів був «згівір» – початкова церемонія весільного договору, у процесі якої попередньо з'ясовувалися наміри батьків дівчини. Даний етап є локально побутуючим переважно на українсько-російському та українсько-білоруському пограниччі кінця XIX ст. [1, с. 21-22]. Зокрема цей факт підтверджують етнографічні студії

по весіллю Слобожанщини. У межах Старобільського повіту Харківської губернії виконавцями даної місії були переважно двоє чоловіків з числа рідні або сусідів – «старостів». На території Сумського повіту посланцем виступав батько, а в Харківському – до обряду залучалася мати хлопця. Посольство жінок, на думку дослідників українського весілля, є ремінісценцією звичаїв матріархального ладу [4, с. 64].

Структуруючи весільний обряд як послідовну систему актів, можна помітити чіткий сценарій появи весільних чинів під час ритуалу. Так, у договірній частині бере участь лише чин «старостів» (в окремих повітах Харківської губернії зустрічається найменування «сватів») – поважних осіб похилого віку, від яких залежало, чи засватають молоду: «Обыкновенно сватаются, если понравятся сваты, а не молодые друг другу» [3, с. 103]. Недаремно за твердженням Н. Здорогеги «старости были особливою категорією верховних правителів-жерців у стародавній Русі» [4, с. 65].

У слобожанській традиції початкова складова обрядовості старостів, крім основного («зговір»), мала також локальне визначення – «змовини» [3, с. 123]. Подекуди ця обрядодія зафіксована в ідіоматичних висловах: «перемінати хліб» [43, с. 680] та «віговорити молоду» [3, с. 533]. Їхнє побутування зумовлено тим, що обов'язковими атрибутами «старостів» були паляниця і горілка. На знак згоди подумати над пропозицією, батьки дівчини або приймали хліб, або обмінювали його на свій, або влаштовували «віговор» – частування послів.

Структура «зговору» була такою. Коли парубкові виповнювалося вісімнадцять років, батько починав замислюватися над його майбутнім. Перш ніж закликати «старостів», він ішов до священника просити благословення, після чого обирав двох поважних чоловіків і частував їх горілкою [3, с. 740]. «Старости» брали паляницю і після заходу сонця вирушали до батьків обраної дівчини. Підійшовши до хати, вони стукали у хвіртку і казали: «Добрий вечір, добрий вечір, пустіть погрітись» [3, с. 85]. Якщо батьки дівчини на той момент уже спали, «старостам» доводилося повторювати звертання кілька разів, поки господарі оселі не прокинуться. Самої дівчини вдома могло і не бути – вона була або на

вечорницях, або в сусідки за роботою. Обов'язковим атрибутом «старостів» були палиці, які символізували їхню посольську місію. При вході до хати посланці хрестилися і казали: «Здорові були, з понеділком [рідше «...з серединою»], будьте здорові!» [3, с. 86]. Очевидно, найбільш вдалим для «зговору» днями вважали понеділок і середу. Хлібину старости віддавали батькові або матері, ті клали її на стіл і запрошували гостей сідати. Розмова починалася із загальних тем, поступово набуваючи потрібного змісту. Словесні формули послів були в основному побудовані на алегоріях: на півдні Харківської губернії функціонували варіанти про «купців» і «товар», а на півночі – переважно про «мисливців» і «лисицю». Описи весілля 40-70х рр. ХХ ст. містять згадки про формулізовані метафоричні тексти, в яких фігурували такі персонажі як «куниця» [8; 15; 16; 17; 18; 20; 21; 25; 32], «телиця» [14; 26], «лисиця» [27; 38], «козочка» [35], «голуб» та «голубка» [10]. Наприклад: «Ми – мисливці довго шлялися, ходили, блукали, поки на слід напали. А слід веде з вигона до двору, а з двору в хату, в якій ви передержуєте куницю, красну дівицю» [8].

Після алегоричної промови «старости» казали, за якого парубка хочуть сватати дівчину, і, якщо батьки погоджувалися подумати, то залишали хліб і призначали день наступної зустрічі. Якщо ж вони були проти, то мати одразу казала: «Ідіть, добрі люди, тай не приходьте, бо все равно діла не буде, дочки я не отдам» [3, с. 86]. Остаточне рішення батьки дівчини спеціально відтерміновували на невизначений час, тому «старостам» доводилося приходити від 2 до 15 разів. Під час їхніх візитів з'ясовували обсяг «підмóжного» [3, с. 11] (гроші, хліб, горілка), яке батько хлопця обіцяв сплатити за наречену. У різних слободах такий своєрідний викуп мав ще й інші назви: «підсто́жне» [3, с. 103] або «по́мощь» [3, с. 578]. Отримавши врешті-решт згоду від батьків дівчини, «свати» домовлялися, коли приходити на «рушники».

На початку ХХ ст. звичай попереднього розвідування про згоду на сватання поступово починає втрачати свою обрядову функцію і перетворюється на форму ввічливого попередження про прихід сватів, яке здійснювали батько, мати або сам хлопець. Динаміка змін пов'язана, по-перше, з весільними чинами. Надзвичайно

важливу роль в обрядовості старостів загалом, та під час «зговору» зокрема, відігравали батьки молодят, які залучалися до багатьох його ритуальних складових. Однак, у післявоєнні роки на слобожанському весіллі рідних батьків молодим заміняли вже «батьки посаджені» (частіше «посажені»), що було зумовлено масштабними людськими втратами в роки Другої світової війни і значною кількістю молодят-сиріт. У центральній частині регіону подекуди побутувало визначення «названі батьки» [25; 37]. Функції батька на «свадбї» міг виконувати хрещений батько, рідний дядько, старший брат або інший близький родич і навіть сусід. За матір могла бути відповідно хрещена, тітка, старша сестра чи інша жінка з числа знайомих та близьких. Хрещені батьки загалом відігравали важливу роль у весільному обряді і займали одне з найповажніших місць в ієрархії його виконавців.

Щодо питання змін у системі назв весільних чинів, то поняття «староста» у 30-80-х роках ХХ ст. продовжувало зберігатися в пам'яті народу, проте у повсякденному житті воно стало менш домінуючим, ніж термін «сват». «Староста» («сват») був головним виконавцем ритуалів, а його помічника в деяких селах Харківщини називали «підстаростою» [37; 39; 40]. Наявність «підчинів» була досить характерною рисою для весільного обряду кінця ХІХ ст. У місцевому ж обряді ХХ ст. збереглися лише деякі з них: «свашка» – «підсвашка» [25], «дружко́» – «піддружий» [19]. Серед змінних характеристик обрядовості виділяється також кількість «сватів». Наприкінці ХІХ ст. батько обирав 2-3-х осіб, які йшли сватати дівчину за його сина. Пізніше їхнє число змінювалося (три, п'ять, сім, дванадцять тощо), однак, за народними прикметами, на більшості території Слобожанщини бажаною була непарна кількість старост, «щоб молода була до пари» [31].

Під впливом історичних реалій змінився також склад традиційних атрибутів «старостів». Окрім хліба, ідучи на «сватання», посланці брали з собою пиріжки, мед, сир, ковбасу, а до спиртних напоїв додалося вино. У селі Боромля Тростянецького району Сумської області в 70-х рр. ХХ ст. з'явився звичай нести з

собою «надіманий корж» – хлібець замішаний на горілці та гостинець (цукерки, шампанське, фрукти тощо) [25].

Останні згадки про побутування «згóвору» як самостійного складника обрядовості старостів зустрічаються наприкінці 1950-х рр. З часом змінилося і його термінологічне вираження. Так, подекуди на Луганщині зафіксована така форма, як «до́говір» [9; 11; 12; 13], на Харківщині – «за́пити» [41], «ро́звідник» [29; 30], на Сумщині – «домо́вини» [22; 24; 25]. Спільним для Донецької та Харківської областей було визначення «ро́звідки» [7; 35]. Отже, наведений перелік свідчить про підпорядкування локальних назв або принципу синонімії («згóвір», «до́говір», «ві́говір», «домо́вини»), або ключовій, подекуди символічній, меті проведення обрядових акцій («ро́звідник», «ро́звідки», «перемінати хліб»). Починаючи з 60-х рр. XX ст., «згóвір» припиняє своє самостійне функціонування, однак його окремі структурні одиниці продовжують реалізовуватися у складі «сва́тання», тобто відбувається процес укрупнення ритуалу.

Отже, у зв'язку з історичними умовами та соціально-економічним розвитком Слобожанщини, протягом 30-80-х рр. XX ст. ритуально-магічні складові «згóвору» у межах окресленого ареалу поступово змінювалася. На основі аналізу польових матеріалів були виявлені трансформації: а) в обрядовій структурі; б) у формі побутування окремих рівноцінних за призначенням обрядодій; в) у складі персонажів; г) у часі та місці проведення окремих акцій. Порівняно більшу динаміку демонструє термінологія весільних звичаїв та атрибутів. Простежується також певна локально-територіальна закономірність, дослідження якої надалі дозволить уточнити схему регіональної специфіки весільного обряду Слобідської України.

Література та джерела

1. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні (Історико-етнографічне дослідження) / В. К. Борисенко ; АН УРСР, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського; відп. ред. М. М. Паз як. – К., 1988. – 192 с.

2. Гайворонська М. В. Традиції весільної звичаєвості та обрядовості слобожан в XVII–XIX ст. / М. В. Гайворонська // «Історія та географія» : зб. наук. пр. / Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2002. – Вип. 12. – С. 31–38.
3. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / под ред. В. В. Иванова. – Х., 1898. – Том I. – 1012 с.
4. Здоровега Н. І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні / Н. І. Здоровега ; Академія Наук УРСР, Державний музей етнографії та художнього промислу. – К., 1974. – 154 с.
5. Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Історико-етнографічний нарис / О. М. Кравець. – К., 1966. – 197 с.
6. Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и в Слободской Украинской губернии, також и в Великороссийских слободах, населенных малороссиянами употребляемых. Сочиненное Григорием Калиновским, армейских пехотных полков, состоящих в украинской дивизии, прапорщиком. В Санктпетербурге. Печатано при Артиллерийском и Инженерном Шляхетном Корпусе у содержателя типографии Х.Ф. Клена. 1776 года / Григорий Калиновский. – Х. : Тип. Губернского Правления, 1889. – 10 с.
7. ПМА 1. – Село Пришиб, Слов'янський район, Донецька область: Симонова Галина Андріївна, 1949 р.н. Записала С. Маховська.
8. ПМА 2. – Село Танюшівка, Новопокровський район, Луганська область: Полунін Дмитро Федорович, 1930 р.н. Записала С. Маховська.
9. ПМА 3. – Село Курячівка, Марківський район, Луганська область: Білокобильська Анна Ігнатіївна, 1917 р.н. Записала С. Маховська.
10. ПМА 4. – Село Калмиківка, Міловський район, Луганська область: Гребенюк Надія Дмитрівна, 1942 р.н. Записала С. Маховська.
11. ПМА 5. – Село Калмиківка, Міловський район, Луганська область: Кононенко Ольга Олександрівна, 1923 р.н. Записала С. Маховська.
12. ПМА 6. – Село Литвинівка, Біловодський район, Луганська область: Боева Ксенія Андріївна, 1928 р.н. Записала С. Маховська.
13. ПМА 7. – Село Колядівка, Новоайдарський район, Луганська область: Голод Юхим Іванович, 1918 р.н. Записала С. Маховська.
14. ПМА 8. – Село Титарівка, Старобільський район, Луганська область: Юрченко Катерина Харитонівна, 1923 р.н. Записала С. Маховська.
15. ПМА 9. – Сміт Містки, Сватівський район, Луганська область: Бура Олександра Василівна, 1924 р.н. Записала С. Маховська.
16. ПМА 10. – Село Могриця, Сумський район, Сумська область: Дегтяренко Віра Миколаївна, 1951 р.н. Записала С. Маховська.
17. ПМА 11. – Село Вільшана, Недригайлівський район, Сумська область: Заїка Наталія Олександрівна, 1935 р.н. Записала С. Маховська.
18. ПМА 12. – Село Ворожба, Лебединський район, Сумська область: Любець Полина Пилипівна, 1922 р.н. Записала С. Маховська.
19. ПМА 13. – Село Ворожба, Лебединський район, Сумська область: Демченко Анна Яківна, 1930 р.н. Записала С. Маховська.
20. ПМА 14. – Село Миропілля, Краснопільський район, Сумська область: Заболотна Наталя Андріївна, 1925 р.н. Записала С. Маховська.
21. ПМА 15. – Село Рибальське, Охтирський район, Сумська область: Капуста Олександра Миколаївна, 1931 р.н. Записала С. Маховська.
22. ПМА 16. – Село Рибальське, Охтирський район, Сумська область: Гречка Маруся Гаврилівна, 1926 р.н. Записала С. Маховська.
23. ПМА 17. – Село Річки, Білопільський район, Сумська область: Івані Павло Арсентійович, 1929 р.н. Записала С. Маховська.
24. ПМА 18. – Село Річки, Білопільський район, Сумська область: Турчина Марія Василівна, 1951 р.н. Записала С. Маховська.

25. ПМА 19. – Село Боромля, Тростянецький район, Сумська область: Солоха Галина Іллівна, 1948 р.н. Записала С. Маховська.
26. ПМА 20. – Село Нижня Сироватка, Сумський район, Сумська область: Кондратенко Марія Миколаївна, 1937 р.н. Записала С. Маховська.
27. ПМА 21. – Село Грушуваха, Барвінківський район, Харківська область: Рой Зінаїда Михайлівна, 1950 р.н. Записала С. Маховська.
28. ПМА 22. – Село Комарівка, Ізюмський район, Харківська область: Ярова Галина Микитівна, 1938 р.н. Записала С. Маховська.
29. ПМА 23. – Село Піски-Радківські, Борівський район, Харківська область: Дубовик Антоніна Прокопівна, 1930 р.н. Записала С. Маховська.
30. ПМА 24. – Село Колісниківка, Куп'янський район, Харківська область: Самолова Ірина Павлівна, 1943 р.н. Записала С. Маховська.
31. ПМА 25. – Село Тавільжанка, Дворічанський район, Харківська область: Артеменко Галина Петрівна, 1945 р.н. Записала С. Маховська.
32. ПМА 26. – Село Левківка, Зміївський район, Харківська область: Доброскок Ганна Василівна, 1924 р.н. Записала С. Маховська.
33. ПМА 27. – Село Сінне, Богодухівський район, Харківська область: Ольховська Наталія Павлівна, 1928 р.н. Записала С. Маховська.
34. ПМА 28. – Село Сінне, Богодухівський район, Харківська область: Ярошенко Віра Назарівна, 1929 (28) р.н. Записала С. Маховська.
35. ПМА 29. – Село Циркуни, Харківський район, Харківська область: Сорока Олександра Степанівна, 1952 р.н. Записала С. Маховська.
36. ПМА 30. – Село Циркуни, Харківський район, Харківська область: Семененко Галина Семенівна, 1939 р.н. Записала С. Маховська.
37. ПМА 31. – Село Таранівка, Зміївський район, Харківська область: Журавель Клавдія Василівна, 1925 р.н. Записала С. Маховська.
38. ПМА 32. – Село Юрченкове, Вовчанський район, Харківська область: Корнієнко Валентина Іванівна, 1939 р.н. Записала С. Маховська.
39. ПМА 33. – Село Гетьманівка, Шевченківський район, Харківська область: Рижова Ганна Петрівна, 1938 р.н. Записала С. Маховська.
40. ПМА 34. – Село Гетьманівка, Шевченківський район, Харківська область: Миргородська Галина Іллівна, 1936 р.н. Записала С. Маховська.
41. ПМА 35. – Село Катеринівка, Лозівський район, Харківська область: Максимів Надія Никифорівна, 1940 р.н. Записала С. Маховська.
42. Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов: [підготовка тексту й мовна редакція Л. Ушкалова; слово до читача, примітки та післямова В. Фрадкіна]. – Х., 2002. – 282 с.
43. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д.чл. П.П. Чубинским. – Т. IV : Обряды: родини, крестини, свадьба, похорони. – С.Петербург : №3. Типография В. Киршбаума, в д. Министер. Фин., на Дворц. площ., 1877. – С. 52 – 637.
44. Хасанова О. І. Передвесільні дівочі розваги в селах Слобідської України к.19 – поч. 20 ст. / О. І. Хасанова // Тринадцяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції «Сучасний музейний заклад: проблеми вивчення, збереження та популяризації національної історико-культурної спадщини. – Х., 2007. – С. 117–119.
45. Щербіна І. В. Українське весілля як етнокультурний феномен (на матеріалі слобожанської обрядово-пісенної традиції) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознав. : спец. 17.00.01 «Театральне мистецтво» / І. В. Щербіна. – Х., 2001. – 20 с.

Їжа у весняних звичаях та обрядах українців історико-етнографічної Волині.

Висвітлено традиції харчування волинян у системі весняного циклу народного календаря.

Ключові слова: культура, народні свята та обряди, їжа

Освещены традиции питания украинцев Волини в системе весеннего цикла народного календаря.

Ключевые слова: культура, народные праздники и обряды, еда

Deals with the tradition of food in the system Volyniany spring cycle of the national calendar.

Keywords: culture, festivals and rituals, food

Їжа – необхідний засіб життєзабезпечення людини є одним з важливих компонентів традиційної культури етносу. Особливо цікавим є дослідження традицій харчування у системі народного календаря. Зважаючи на нечисленність студій у царині календарної обрядовості волинян [25, 31, 32, 40] загалом, напевно закономірно, що зазначений аспект практично залишився поза увагою народознавців. Відповідно значний масив етнографічного матеріалу досі невідомий українській етнологічній науці.

Предметом нашої уваги є як буденні страви, які готувались протягом весняного циклу календарного року, так і святкові страви, приурочені до певних дат річного кола. Особливості виготовлення, вживання і ритуального застосовування календарно-обрядових страв на теренах Волині значною мірою відображають етнографічну специфіку цього району.

Неодмінним атрибутом святкування Масниці в українців, в тому числі волинян, є вареники із сиром [41, с. 53]. «Почекайте, вареники, прийде на вас Масниця!» – говорить українська народна приказка [27, с. 408]. На теренах

історико-етнографічної Волині обов'язковою стравою на останній день Масниці – Пущення (Запусти) були варені яйця, якими заговлялися на піст. При цьому промовляли: «Дай, Боже, дождаця цим яйцем і розговіця» [13, арк. 47]. На Західній Волині зафіксована навіть традиція в останній день Масниці – неділю напередодні посту качати їх по долівці в хаті: «На Пущення найбільше варили яйця і качалися тими яйцями по підлозі чи по долівці. Сюда-туда качались [...] Яйця качали і їли ті яйця» [4, арк. 40]. В народній уяві такі дії мали сприяти тому, щоб швидко минув піст: «Як яйце скоро котиться, то чи скоро перейде піст. На Пущення завжди яйця варили чогось. Варені яйця котили, чи скоро піст перекотиться, перейде» [6, арк. 91]. У Бродівському р-ні Львівської обл. з такою ж метою качали навіть спеціально випечену прісну паляницю: «Пекли паляницю і качали без хату. Значить, як хутко паляниця перекачалася – то хутко перейде піст» [6, арк. 2]. З огляду на вищесказане, цілком слушною видається думка сучасного російського етнолінгвіста Тат'яни Агапкіної, про те, що вся обрядовість першого тижня Великого посту є певною мірою продовженням Масниці [14, арк. 91].

Їжа є одним з найважливіших компонентів у ритуальному просторі Великого посту. Це засвідчує чимало звичаїв та обрядів, що стосуються цієї сфери. Саме постування полягає передусім в обмеженні харчування. У перший день Великого посту заборонялося вживати гарячі страви [19, с. 111], а в два останніх – деякі селяни (переважно жінки старшого віку) нічого не їли зовсім. Крім того, у піст волиняни намагалися не їсти після заходу сонця – для того «щоб не хотілося їсти» [7, арк. 31]. Характерно, що аналогічна вимога в деяких місцевостях Волині (Шепетівський р-н Хмельницької обл.) відноситься до Великодня [12, арк. 79], а недотримання її в народній уяві передбачає наступне покарання: «будуть зуби боліти» [11, арк. 45].

Протягом Великого посту готували певні традиційні страви, що міцно увійшли в народний побут. Однією з таких була кваша. На думку багатьох дослідників традиція приготування кваші передувала виникненню хліба [43, с. 41; 38, с. 163]. Для її виготовлення волинянки використовували найчастіше частину

житнього і частину гречаного, інколи і пшеничного борошна, з якого робили закваску. Інколи квашу робили на основі розчини для хліба, яка забезпечувала бродіння. Процес приготування страви був доволі тривалим: спершу борошно запарювали кип'ятком, ставили в тепле місце для вкисання і лише потім варили.

Крім того, приготування кваші супроводжувалося певними обрядодіями. У різних місцевостях історико-етнографічної Волині вдалося зафіксувати згадки про те, що квашу під час скисання треба було накривати чоловічим спіднім одягом – «гацями»: «А накривали – тоже скажіть, що то мало бути, для чого то? Колись хлопці, казали, ходили в гацях. Тепер труси мають. А колись мали з грубого полотна пошиті такі довгі білі штани – називали гаці. А наверху були сподні чи райтки. То то мали ті гаці, були під низом. [...] То тре було ними накрити обов'язково» [6, арк. 70]. Таку дію виконували нібито для того, щоб кваша добре вдалася [3, арк. 15]. Цікаво, що аналогічне уявлення існувало і в подолян [17, с. 288]. Запарюючи борошно для кваші, ще приказували: «Наша кваша мед-вино» [5, арк. 21]. На думку волинських селян, це також покращувало її смакові якості. Цікаво, що на теренах Холмщини, замішуючи квашу, навіть співали спеціальні приспівки – щоб вона добре вдалася [20, с. 216].

Традиційним частуванням у період Великого посту був кисіль, який, поряд з квашею, також вважається однією з найдавніших за походженням страв українців, слов'ян загалом, що засвідчує його рецептура і технологія приготування. Волиняни цю страву найчастіше називали «джуром» або «журом». Така ж назва зустрічається на теренах Полісся [16, с. 159] та Поділля [17, с. 288]. У селах Західної Волині (Іваничівський р-н Волинської обл., Сокальський р-н Львівської обл.) побутує також назва «кисіль». На переконання відомої дослідниці народного харчування Лідії Артюх, давнішим за походженням є термін «кисіль», який з XIX ст. почали вживати на позначення страви з варених фруктів та ягід, заварених борошном [18, с. 125]. Джур готували із вівса, який перетирали і запарювали, як і квашу, окропом [7, арк. 19]. Для ферментації страви додавали «розчину» або «закваску» – шматок тіста, який залишали при випіканні хліба.

Популярною на теренах історико-етнографічної Волині в період Великого посту була також страва, яку готували із розтертого підсмаженого насіння конопель: «гурда» [7, арк. 19], «колоток» [3, арк. 27], «пісне молоко» [4, арк. 37], «бичаче молоко» [4, арк. 74; 6, арк. 40]. Дві останні назви, очевидно, пов'язані з тим, що на вигляд зазначена страва нагадувала молоко. Ці назви викликають зацікавлення також тому, що є прикладом міфологічного сприйняття постової їжі, як особливої, іншої порівняно з їжею повсякденною, звичайною.

Особливі обмеження у харчуванні стосувалися першого й останнього тижня Великого посту. Першого тижня не варили навіть згаданих киселю і кваші, вважаючи їх зайвими ласощами [18, арк. 137]. Цікаво, що подольани у цьому випадку вірили: дотримання зазначеної заборони убезпечить домашню худобу від біди [44, с. 23].

Приготуванням особливого обрядового печива з пшеничного борошна у формі хрестів відзначений день Середохрестя або Середопістя – середа на четвертому тижні Великого посту, яка ділить його на дві рівні половини. На початку минулого століття зафіксовано навіть його освячення в церкві на Великдень [13, арк. 49]. За словами респондентів, як правило, випікали три хрести [3, арк. 53], спорадично – «скільки в хаті душ» [3, арк. 42]. За повідомленням Павла Чубинського – на Середохрестя пекли хрести з маком та мазали їх медом [45, с. 12]. Можливо це пов'язано з тим, що в минулому саме в цей день було заведено сіяти мак [41, с. 96].

Під час обстеження теренів етнографічної Волині зафіксовано відомості також про функціональне призначення середохресного печива, яке зберігали протягом певного періоду. Найчастіше одного хреста клали в муку чи зерно: «Хрести пекли і клали у діжку, де хліб колись пекли, клали в муку, щоб все було, щоб була мука, щоб було з чого пекти. І в пшеницю ложили. Це щоб був добрий урожай, щоб було в достатку всього» [1, арк. 80]. Хрести брали з собою під час засіву поля [3, арк. 26]. На початку ХХ ст., за звичаєм, цими хрестами годували волів перед оранкою [35, арк. 109], а у сусідньому Поліссі одного хреста під час оранки закопували в землю [29, с. 11]. Хрести також давали корові тоді, коли вона

отелювалася [3, арк. 11, 22], або тоді, коли виганяли її вперше на пашу [1, арк. 67]. У поліщуків носили хрести коровам, щоб молоко давали [24, с. 298]. Мотивацію такого «годування» худоби сучасні автохтони Волині пояснити не могли, позаяк і сама традиція випікання хрестів збереглася лише у пам'яті жінок старшого покоління, причому лише в окремих місцевостях. Ще Василь Кравченко, описуючи звичай випікання хрестів, відзначав, що молоді господині не дотримуються його через те, що «піп забороняє пекти хрести» [13, арк. 49]. З огляду на застосування хрестів, можна зробити висновок про те, що цей хлібний виріб мав забезпечити хороший урожай та здоров'я домашньої худоби.

Окремої уваги заслуговує традиція випікання обрядового печива і в день Сорока святих мучеників, що припадає на 22 березня. В минулому до цього весняного свята в північно-західних районах Волині випікали печиво у формі пташок: «А на Сорок святих тоже пекли колись сорок тих, ну та як пташку робили. Таких пташок пекли» [7, арк. 3]. Часто їх називали «жайворонками» і роздавали малим дітям [28, с. 66]. Павло Чубинський зазначив, що «діти ходять з цими жайворонками, співають веснянки» [45, с. 9]. Проте в більшості сіл історико-етнографічної Волині за традицією готували 40 булочок-пампушок, які просто подавали до столу. На переконання волинян, цього дня треба зварити сорок вареників або спекти сорок пирогів. Начиняють їх найчастіше капустою, вишнями, пшоняною кашею, маком. Про обрядовий аспект цього печива на Волині відомостей немає, проте на думку деяких сучасних дослідників його визначена кількість до дня Сорока св. мучеників спричинена збереженими дохристиянськими уявленнями про свято, як перехідний період від зими до весни, тобто від одного якісного стану природи до іншого, що за аналогією з родильними, поховально-поминальними обрядами триває сорок днів [26, с. 528].

Спорадично на теренах Волині до дня Благовіщення випікали ще один вид обрядового печива, що також стосується орнітологічної тематики – «буськову лапу»: «така лапа і так ножем виріжати і таку лапу зробиють» [3, арк. 19] у формі п'ятипалої лапи птаха. Традиція «буськових лап» була поширена в Україні передусім на Західному Поліссі та Підляшші, а також на суміжних територіях

Білорусі та Польщі [42, с. 133–134; 26, с. 521]. В межах історико-етнографічної Волині традиція виготовлення «буськової лапи» дотепер зафіксована в північній частині Гощанського р-ну Рівненської обл. [3, арк. 13, 19, 22] та Славутського р-ну Хмельницької обл., а також південній частині Корецького р-ну Рівненської обл. [39, с. 125], тобто в суміжному з Поліссям ареалі. Таким чином, терени історико-етнографічної Волині виявляються периферією щодо зазначеного звичаю.

Очевидно, що приуроченість згаданого печива до свята Благовіщення не випадкова. Дослідники, які торкалися цього питання, по-різному трактують семантику зазначеного печива. Зокрема, вищезгадана Т. Агапкіна пов'язує його виготовлення з повір'ям (загальновідомим, до речі, серед волинян [1, арк. 27, 32; 7, арк. 30, 49]) про те, що лелека до Благовіщення має знести перше яйце [15, с. 238], Людмила Герус – з появою птахів [26, с. 524]. Натомість О. Страхов дотримується думки, що «буськова лапа» символізує акт запліднення землі [42, с. 141]. Сучасна дослідниця Ірина Несен називає його першим (весняним) торканням птахом землі ногами. Аргументом для цього твердження є те, що за матеріалами з Східної Волині приліт лелек співпадав у часі з першою оранкою [39, с. 123–124]. Запропонована версія видається найбільш виправданою. На користь саме такого пояснення символічного значення «буськової лапи» виступає традиція випікання благовіщенського печива також у вигляді сільськогосподарських знарядь – плуга, боронів, збережена на Підляшші [20, с. 219] та Поліссі. Цікаво, що на теренах Західного Полісся таке печиво готували подекуди в перший день Великого посту [42, с. 135], а на Середньому Поліссі – в Середохресну середу [37, с. 207].

Випікання «буськових лап» викликає зацікавлення також з того погляду, що приготування будь-яких інших страв в день Благовіщення суворо заборонялося [4, арк. 41; 6, арк. 55]. Поліщуки дотримувалися заборони розпалювати в печі, готувати їжу чи пекти хліб з метою уникнення засухи [21, с. 215].

Окремої уваги заслуговує дослідження традиційних страв Великодня, насамперед обрядового печива – паски, якому надавали великої ваги. Нині паскою

найчастіше називають солодке здобне печиво. Водночас у деяких місцевостях, де відомі інші види великоднього печива, паска – це несолодкий білий хліб з борошна високого гатунку, який пекли до Великодня, а власне солодку паску називають там бабкою. Серед інших видів великоднього печива, які побутують в обмежених локальних ареалах слід виокремити такі: мазурки, трійця.

Мазурками волиняни називають невеликі булочки закрученої форми, які випікали інколи з того тіста, що й паску, а частіше – із здобнішого, додаючи більшу кількість цукру, масла, яєць. Їх також освячували на Великдень в церкві. Традиція виготовлення мазурків відома і поліщукам.

Ще один вид великоднього печива, побутування якого зафіксоване на обмеженій території (Іваничівський р-н Волинської обл. [7, арк. 28, 34], східна частина Сокальського р-ну і західна частина Радехівського р-ну Львівської обл. [5, арк. 19, 22]) це так звана трійця (тройця, тройнічок). Назва цього печива вказує на особливість його пластичного вирішення. Трійцю випікають у формі трьох з'єднаних до купи кульок. Зазначимо, що рецептура його приготування не відрізняється від традиційної паски. Нині це печиво випікають поряд з паскою, проте в минулому трійця була тут єдиним великоднім обрядовим хлібом. Споживання трійці відбувалося поступово – кожного дня з'їдали одну частину. Окрайці великодньої трійці давали корові [5, арк. 20, 23].

Вже на початку ХХ ст. волиняни випікали не одну, а декілька пасок. Приступаючи до приготування паски, господині спеціально вмивались, одягались у святкове вбрання. У цей час у хаті панувала особлива атмосфера – «треба, щоб тихенько було, добренько. Не сваритись, не кричати, не гніватись» [1, арк. 85]. В окремих випадках також запалювали страсну свічку. Це робили для того, аби великоднє печиво добре вдалося. Всадивши паски у піч, волиняни хрестять їх – «святять помелом, щоб вони не порозрепувалися» [3, арк. 56]. Також для того, щоб паски були жовтими та гарними, кидали в піч гілочку свяченої минулорічної верби [1, арк. 50]. На Бойківщині три вербові гілочки навіть клали в саму паску [2, арк. 39]. У переважній більшості волинських сіл і нині поширена заборона впускати кого-небудь до хати тоді, як печеться паска: «Як паска печеться – я

нікого не впускаю до хати. Всунула в піч, зачинила двері – тобі сюди ходу нема» [1, арк. 16]. Цю заборону пояснювали найчастіше тим, що «будуть стукать дверями да паска сяде, да не буде рости» [3, арк. 34].

З паскою пов'язане у волинян гадання про майбутню долю членів сім'ї: «Завбачали по пасці геть навіть і життя людини. От я чую, що померла людина, да й каже там: «О, як я паску пекла, то я бачила що воно було не так»» (Славутчина) [1, арк. 85]; «Як не вдасться паска, то щось буде зле» [3, арк. 16]; (Гощанщина); «Як западе паска, то кажуть, щось недобре – може хто вмерти в роду чи шо» (Острозький район Рівненської обл.) [3, арк. 38].

Не менш важливим атрибутом великодніх свят українців є яйце, яке здавна вважається символом початку світостворення, зародком життя [30, с. 287–288]. У кожному волинському селі традиційно у великодню суботу фарбують крашанки. Традиція розписувати писанки нині збереглася лише в окремих селах галицької частини історико-етнографічної Волині. Розписуванням та фарбуванням яєць, як і всюди в Україні [33, с. 172], займались жінки та дівчата. Найчастіше робили крашанки червоного кольору, використовуючи для цього лущиння цибулі. Процес виготовлення крашанок і особливо писанок позначений виконанням певних обрядодій. Зокрема, вірили, що коли пишуть писанки, тоді діти повинні сидати, щоб квочки сиділи на яйцях [9, арк. 155]. Цікаво, якщо в родині хтось помер – яйця не фарбували [3, арк. 16]. Спеціально до Великодня на Волині заколювали поросся, яке запікали в печі, а потім святити в церкві. Згодом замість цілого поросяти частіше запікали свиняче стегно в тісті.

Важливе місце займає їжа у ритуалах пов'язаних з початком польових робіт, зокрема першою оранкою та сівбою. Зокрема, господар, у той день, коли починав сіяти – на засівки, влаштовував вечерю, на яку запрошував родичів та сусідів для того «щоб Господь уродив» [8, арк. 37]. Те саме повторювалося і в той день, коли сівба закінчувалася – на обсівки. У північно-західній частині етнографічної Волині в середині XIX ст. за традицією – коли починали сіяти і закінчували сівбу варили пироги, аби колосся було таким великим як ці пироги [46, с. 111].

На теренах етнографічної Волині також були відомі загальноукраїнські звичаї брати в поле хліб або частину освяченої паски. Звертає на себе увагу ще один звичай, що локально побутував на початку ХХ ст. у Східній Волині: «Коли весною сіють коноплі, тоді смажать тому, хто сів коноплі смаженю, шуб коноплі були жовті як жовток і м'які як яйце» [9, арк. 154]. Відомо, що у слов'янській традиції загалом яйце є символом відродження і родючості [23, с. 498].

Цікаво, що приготування смажених яєць зустрічається також у звичаєвості дня св. Юрія, коли відбувалися обходи полів і качання по озимині для того, щоб забезпечити добрий урожай: «Юрія. На цей день улаштовуються процесії на поля гуртови і парні розкладають на полях огні і смажать яєчню, п'ють горілку, а коли понапиваюся тоді і вибірають місце качатися» [10, арк. 10]. Проте частіше господарі ідучи з сім'ями на своє поле на Юрія брали залишені від Великодня крашанки, або ж спеціально пофарбовані до цього дня [1, арк. 72]. Крім цього, на поле могли приносити залишену паску, кістки від свяченої свинини. Після завершення обіду рештки усіх цих страв закопували на посівах [1, арк. 31, 44]. Такі ж дії виконували і на Поділлі [36, с. 375]. Вони мали, як правило, апотропеїчне значення і повинні були захистити посіви від граду та негоди.

Розглянуті етнографічні факти свідчать: традиції харчування відігравали дуже важливу роль у весняних звичаях та обрядах. Їжа є невід'ємною складовою більшості календарних свят. Це засвідчує значна кількість календарно-обрядових страв, відомих серед волинян. Їх приготування та споживання чітко регламентувалось і супроводжувалось виконанням певних ритуалів. Чимало з описаних страв виконують символічні функції у багатьох обрядових діях.

Література та джерела

1. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – Архів ЛНУ імені Івана Франка). – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр. 187-Е, 120 арк.
2. Там же – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр. 254-Е - Арк 90 .
3. Там же. – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр. 297-Е. – Арк.58
4. Там же. – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр. 345-Е. – Арк.78
5. Тами же. – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр. 375-Е. – Арк.38
6. Там же. – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр. 376-Е. – Арк.98
7. Там же. – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр. 377-Е. – Арк.50

8. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – АНФ ІМФЕ НАН України). – Ф. 1–5. – Спр. 403, 137 арк.
9. АНФ ІМФЕ НАН України. – Ф. 1–7. – Спр. 716, 172 арк.
10. Там же. – Ф. 1–7. – Спр. 721. – Арк.147
11. Там же. – Ф. 1–7. – Спр. 722. – Арк.110
12. Там же. – Ф. 1 (дод.). – Спр. 310. – Арк.342
13. Там же. – Ф. 15–3. – Спр. 257. – Арк.186
14. Агапкина Т. А. Великий Пост / Т. А. Агапкина // Славянские древности. Этнолингвистический словарь : в 5-ти т. / под общей ред. Н. И. Толстого. – Москва, 1995. – Т. 1 : А–Г. – С. 302–306.
15. Агапкина Т. А. Етнографические связи календарных песен. Встреча весны в обрядах и фольклоре восточных славян / Т. А. Агапкина. – М., 2000. – 336 с. (Традиционная духовная культура славян. Совр. Исслед.).
16. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2-х т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк, 2000. – Т. 1 : А – Н. – XXIV+354 с.
17. Артюх Л. Ф. Їжа та харчування / Л. Ф. Артюх // Поділля : історико-етнографічне дослідження. – К., 1994. – С. 282–313.
18. Артюх Л. Народне харчування, їжа, кухонне начиння / Лідія Артюх // Українці: історико-етнографічна монографія у двох книгах. – Опішне, 1999. – Кн. 2. – С. 121–138.
19. Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія (Історико-етнографічне дослідження) / Л. Ф. Артюх. – К., 1977. – 153 с.
20. Борисенко В. Повсякденна їжа і ритуальні страви / Валентина Борисенко // Холмщина і Підляшшя : історико-етнографічне дослідження. – К., 1997. – С. 215–222.
21. Васянович О. Метеорологічні знання та вірування українців-поліщуків, пов'язані з днем Благовіщення / Олександр Васянович // Західне Полісся : історія та культура. – Вип. 2 : Матеріали краєзнавчої конференції, присвяченої 60-літтюутворення Зарічненського району та 20-літтю аварії на Чорнобильській АЕС. – Рівне : видавець Зень О. М., 2006. – С. 211–216.
22. Виноградова Л. Н. «Деда» / Л. Н. Виноградова // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Москва, 2002. – С. 130–132.
23. Виноградова Л. Н. Яйцо / Л. Н. Виноградова // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Москва, 2002. – С. 498–499.
24. Возняк М. Народний календар із Овруччини 50 рр. ХІХ ст. в записі Михайла Пйотровського / Михайло Возняк // Древляни : збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. – Львів, 1996. – Вип. 1. – С. 291–336.
25. Галайчук В. Різдвяно-водохресні свята в околицях Кременця / Володимир Галайчук // Вісник Львівського університету : Серія історична. – 2009. – Вип. 44. – С. 215–240.
26. Герус Л. Типи, форми, функції обрядового печива до дня сорока св. Мучеників, Благовіщення на Поліссі (у контексті слов'янської традиції) / Людмила Герус // Народознавчі зошити. – 2006. – № 3–4. – С. 521–528.
27. Грінченко Б. Словарь української мови: В 4 т. / Борис Грінченко. – Репринт. вид. за 1907-1909 рр. – К., 1996. – Т. 2 : (З – Н). – 574 + V с.
28. Давидюк М. Традиційне харчування волинян / Микола Давидюк // Народна творчість та етнографія. – 2006. – № 2. – С. 61–70.
29. Дмитрів З. Ритуальний хліб у весняних звичаях та обрядах населення Рівненського Полісся / Зіновій Дмитрів // Народознавчі Зошити. – 1997. – № 1. – С. 9–13.
30. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: історико-релігійна монографія / Митрополит Іларіон. – Київ, 1991. – 424 с.
31. Климець Ю. Великдень на Волині / Юрій Климець // Дзвін. – 1995. – № 4. – С. 136–138.

32. *Конопка В.* Аграрні мотиви в календарній обрядовості українців східної частини Волині (за матеріалами експедиції 2007 р.) / Володимир Конопка // Народознавчі Зошити. – 2007. – № 5–7. – С. 540–544.
33. *Кордуба М.* Писанки на галицькій Волині / Мирон Кордуба // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1899. – Т. I. – С. 169–207.
34. *Кравченко В.* З побуту й обрядів північно-західної України / В. З. Кравченко // Збірник / Волинський науково-дослідний музей. – Житомир, 1928. – Т. 1. – С. 67–114.
35. *Кравченко В.* Звичаї в селі Забрідді та по де-яких інших недалекох від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали / Василь Кравченко. – Житомир, 1920. – 160 с.
36. *Курочкін О. В.* Обрядовість (Календарні свята і обряди) / О. В. Курочкін // Поділля : Історико-етнографічне дослідження. – К., 1994. – С. 358–385.
37. *Кутельмах К.* Аграрні мотиви в календарній обрядовості поліщуків / Корнелій Кутельмах // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. – Вип. 2 : Овруччина, 1995. – С. 191–210.
38. *Листова Н. М.* Пища в обрядах и обычаях / Н. М. Листова // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. – Москва, 1983. – С. 161–173.
39. *Несен І.* Лелека в народних уявленнях Правобережного Полісся / Ірина Несен // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 121–127.
40. *Пархоменко Т. П.* Календарні звичаї та обряди Рівненщини : Матеріали польових досліджень / Т. П. Пархоменко. – Рівне, 2008. – 199 с.
41. *Соколова В. К.* Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов XIX – начало XX вв. / В. К. Соколова. – Москва, 1979. – 289 с.
42. *Страхов А. Б.* Культ хлеба у восточных славян. Опыт этнолингвистического исследования / Александр Борисович Страхов. – München : Verlag Otto Sagner, 1991. – 245 S.
43. *Сумцов Н. Ф.* Культурные переживания / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1889. – Т. XXIV. – Кн. 7 (июль). – С. 26–46.
44. *Творун С. О.* Українські обрядові хліби: на матеріалах Поділля / С. О. Творун. – Вінниця, 2006. – 96 с.
45. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ обществомъ. Юго-западный отдел. Матеріали и изслѣдованія, собранныя П. П. Чубинскимъ. – Санкт-Петербургъ, 1872. – Т. III : Народный дневникъ. – 486 с.
46. *Ясинский А.* Статистическое описание села Ярославичъ Дубенскаго уѣзда / А. Ясинский // Волынскія губернскія вѣдомости. Часть неофіціальная. – 1859. – № 52. – С. 111–112.

Василь Коцан

Традиційний жіночий безрукавний одяг гуцулів Закарпаття середини XIX – першої половини XX ст.

У даному дослідженні на основі польового матеріалу, наявної літератури, фондів зібрань етнографічних, історико-культурних та краєзнавчих музеїв області та України автором проведено комплексний аналіз традиційного жіночого безрукавного одягу гуцулів Закарпаття. Окремо розглядаються деталі крою та особливості оздоблення вишивкою, аплікаціями та мідними бляшками

жіночих кептарів чотирьох етнографічних груп гуцулів Закарпаття. Для полегшення візуального сприйняття тексту подаються фотоілюстрації.

Ключові слова: *гуцули, ясінянські гуцули, богданські гуцули, рахівські гуцули, великобичківські гуцули, кептар, хутро, крій, вишивка, вовняні нитки, аплікація, сап'ян, мідні бляшки, орнаментальні мотиви.*

В данном исследовании на основе полевого материала, имеющейся литературы, фондовых собраний этнографических, историко-культурных и краеведческих музеев области и Украине автором проведен комплексный анализ традиционной женской безрукавной одежды гуцулов Закарпатья. Отдельно рассматриваются детали кроя и особенности отделки вышивкой, аппликациями и медными бляшками женских безрукавки четырех этнографических групп гуцулов Закарпатья. Для облегчения визуального восприятия текста подаются фотоиллюстрации.

Ключевые слова: *гуцулы, Ясинянское гуцулы, Богданского гуцулы, раховские гуцулы, Великобичковской гуцулы, безрукавка, мех, крой, вышивка, шерстяные нити, аппликация, саф'ян, медные бляшки, орнаментальные мотивы.*

In this study based on field data, the available literature, the extensive collections of ethnographic, historical, cultural and museum field and Ukraine, the author conducted a comprehensive analysis of the traditional women's sleeveless garment Hutsuls Transcarpathia. Separately considered details of cutting and trimming features embroidery, appliqués and copper plaques women keptar four ethnographic groups Hutsuls Transcarpathia. To facilitate the visual perception of the text submitted photo illustrations.

Keywords: *hutsuls Yasinya Hutsuls, Bohdan Hutsuls, Rakhiv hutsuls Velykyi hutsuls keptar, fur, cutting, embroidery, woolen yarn, applique, sap'yan, brass plaques, ornamental motifs.*

Традиційний народний одяг карпатських гуцулів протягом століть характеризувався типологічною єдністю форм і лише протягом другої половини XIX – початку XX ст. склались його окремі локальні особливості. Саме в ці часи сформувались особливості народного одягу гуцулів Рахівщини. Його етнографічні особливості передовсім проявились в якості і колориті тканин, в оздобленні вишивкою, аплікаціями і бляшками та в загальному колориті одягових комплексів. Вони засвідчували господарсько-культурну, побутову і духовну єдність гуцулів Закарпаття. Але при цьому самі гуцули Рахівщини поділяли себе

на ясінянських, богданських, рахівських та великобичківських. Такий самоподіл ясінянські гуцули пов'язували з тим, що їх пращури прийшли з околиць Косова і Яремчі, богданські – з с. Верховини (Жаб'є), рахівські – з Галичини і долинянських сіл Закарпаття, великобичківських – не вважали справжніми гуцулами, а такими, що «погуцулились» [39, с. 30-32].

Із усього комплексу народного одягу українців Закарпаття середини XIX – першої половини XX ст. різноманітністю форми і прикрас виділяється жіноче безрукавне вбрання. У його крої, оздобленні, колориті збереглися як елементи, що були характерними для вбрання попередніх століть, так і різноманітні нововведення. Безрукавки були тією складовою частиною жіночого строю, що завжди гармонійно поєднувались з іншими компонентами вбрання. Їх одягали поверх сорочки, прикриваючи груди та спину. У різних районах краю побутували різні назви жіночого безрукавного одягу: «кептарі», «кожушки», «камізельки», «лайбики», «плічки», «бунди», «реклики», «рехлики», «сведери», «світери», «кофти», «брюшлаки», «вести».

Характерним плечовим одягом гуцулок Рахівщини був кептар – безрукавка на хутрі, оздоблена вишивкою або аплікацією. Захищаючи від холоду спину та груди і залишаючи при цьому вільними руки, кептар, став незмінною складовою одягу гуцулів [24, с. 554; 37, с. 149].

У формі та способах крою, оздобленні кептарів яскраво проявляються локальні особливості. На Закарпатській Гуцульщині були відомі такі назви хутряної безрукавки – «киптар», «кептар», «киптарь», «кожушок», «кожух», «вішитий кожух», «п'єктар», «п'єхтар», «цифрований п'єктар», «цифрованик». Такий кожухок кроїли із двох овечих шкір з короткою вовною. Гуцули віддавали перевагу овчинним шкіркам з білою вовною. Чорна та бура використовувалась рідше, в основному для пошиття простих кожухів з рукавами («на кождей динь»).

У XVIII ст. кожушки шили прямого крою, без прикрас. Вони мали тільки зовнішні шви. При пошитті використовували чорні нитки, які добре виділялись на білому фоні, підкреслюючи крій. На початку XX ст. шви почали укріплювати,

пришиваючи чорну смушку, тканину або металеві «капслі» [28, с. 105; 31, с. 52; 35, с. 59; 38, с.69].

Кептарі кінця XIX – першої половини XX ст. шили із трьох шматків овечої шкіри хутром всередину. Дві з них формували передні пілки кожушка, а одна – спинку. До верхньої частини стану пришивали вузький, завширшки 2-4 см, комір-стійку. На передніх полах робили дві прорізні кишені. Крій, оздоблення жіночих та чоловічих кептарів є характерним для усіх етнографічних груп гуцулів Закарпаття. Відрізнялися вони лише за розмірами: жіночі довжиною в межах 45-48, були см на п'ять-вісім сантиметрів коротші за чоловічі, що сягали у довжину 50-55 см. [4; 5; 13]

Поряд із вищенаведеними загальними особливостями в крої та оздобленні кептарів гуцулів Рахівщини проявлялись певні місцеві особливості.

У XIX ст. у долині р. Чорної Тиси селах Чорна Тиса, Ясіня, Лазещина, Кевелів, Кvasи, Сітний, Тростянець, Білин, тощо були поширені кептарі, орнаментовані різнокольоровими аплікаціями із сап'яну, вишивкою та мідними або срібними каплями «пістонами». Із сап'яну вирізали різної форми шматки і пришивали їх над талією. На сап'ян нашивали різні за величиною і випуклістю «пістони», які утворювали орнамент. Наприкінці XIX – початку XX ст. кептарі почали оздоблювати вишивкою, яка вдало гармоніювала з шкіряною аплікацією. Етноідентифікуючою ознакою в оздобленні ясінянських кептарів була вузька, 3-5 см завширшки, смушка лисячого хутра («лиси», «лиська») з світлих та темних смужок. «Лиською» оздоблювали контури коміра та верхньої частини передніх пілок вздовж розрізу. Про подібний елемент оздоблення кептарів співається у народній пісні:

Чи ти, любий, з Лазещини,
Чи ти, любку, з Тиси,
Та купи мі кожушину,
Аби мала лиси [35, с. 59].

Контури передніх пілок, рукавних пройм, низ кептаря оздоблювали шкіряними зубцями із коричневого сап'яну. Кожен зубець декорували круглою

металевою капслею «пістоном». Коричневі, рідше жовті та зелені шматки шкіри розкроювали на вузькі, 0,5 см по смужечки – «ремінці». Спеціальними долотцями «прямим» та «угольником», робили три ряди невеликих прорізів «швів», в які шляхом переплетення вставляли «ремінці» темно- та світло-коричневого кольорів. Таке шкіряне переплетення ясінянських кептарів називали «насилуванням». Біля нього пришивали вузький, 1,5-2 см завширшки шматок сап'яну «силку» на зубчики, декорований двома-трьома рядами «пістонів». Далі різнокольоровими нитками вишивали один рядок хрестиків так званий «хрестиковий шов» та два-три ряди зубчиків «мотилів». На одному кептарику їх могло бути 300-400. На передніх пілках, обабіч лисячого хутра, робили два ряди «насилування», які обрамляли – «снурками» масивними швами із вовняних ниток. Вишиваючи «снурки» комбінували червоні, бордові, фіолетові, сині, зелені, оранжеві, жовті нитки. Тому їх часто називали «перебираними снурками». Завершенням орнаментальної композиції виступали зубці («закрутки», «крученики»), контури яких оздоблювали «мотилями», а внутрішню площину ламаними лініями («кривулями»), «пістонами», викладеними у формі квітки («ромашками»), або гудзиками. «Закрутки» вирізали за допомогою спеціальної дерев'яної або картонної заготовки «мінти» та долотця із загостреними трикутним лезом. Нижче рядів з «насилування» та «кручеників» нашивали «посередник» – прямокутний, шматок темно-коричневої шкірки, розмірами 5x10 см, 7x9 см, 6x11 см, який оздоблювали «пістонами» та вишивкою. На сап'яні, яким облямовували «посередник», часто вибивали рік виготовлення кептаря або ініціали його власника.

Додаток А, Б. Кептар жіночий з с. Лазещина Рахівського району.

Нижню частину передніх пілок та спинки за допомогою аплікації, вишивки та «пістонів» декорували квітковими композиціями «жапками», «павами» та кільцями з вусиками («вусами»), поширеними в селах Ясіня, Чорна Тиса, Лазіщина, Стебний, багатокутними зірками («зірницями») типовими у селах Кевелів, Кваси, Тростянець, Білин). Допоміжними елементами оздоблення виступали мотиви «ріжок», квітки («тюліпана»), різні форми пересікання прямого

та скісного хрестів, кілець («очок»), обрамлених дрібними трикутниками («мотилями»). По всій декорованій частині кептаря нашивали – «гитиці» маленькі гудзики з різнокольорових вовняних ниток. Передню частину кептаря та спинку прикрашали китицями («гитицями», «поводами», «дармопасами») із різнокольорових шовкових червоних, жовтих, синіх, зелених ниток (див. додаток 1,2) [14; 16; 17; 21; 22; 30, с.77; 33, с. 5; 43, с. 163].

Серед ясінянських гуцулів побутовали й кептарі традиційного крою, але без лисячого хутра, яке замінювалось заячим. Подібні кептарі мали китиці лише на передніх полах. Такі кептарі вишивкою не оздоблювали [15].

Кептарі сіл долини р. Білої Тиси, зокрема, сіл Розтоки, Видричка, Богдан, Бребоя, Луги, Говерла, Тищора, за кроєм схожі до ясінянських, але дещо відрізнялись за оздобленням. Замість кольорових аплікацій з металевими «пістонами» їх декорували суконною смужкою вишневого, бордового або малинового кольору. Комір та передні пілки прикрашали не лисячим хутром, а чорною сукняною тканиною, каракулем або смушком. Основним декоративним оздобленням тут завжди виступала «силянка», «дрібушка» якою прикрашали всі шви, краї та бічні боки кептаря. «Силянка» – це п'ять-шість просиляних вузьких по 0,5 см зелених та червоних шкіряних ремінців «стрічок», «прутиків» та три масивні шви з чорних, червоних, бордових, рідше голубих та темно-зелених ниток «снурки». У 30-40-х рр. XX ст. у богданських гуцулів були поширені кептарі, які замість «силянки» оздоблювали вузькою 2-3 см завширшки поздовжньою смугою із різнокольорового бісеру («пацьорок»). Орнаментальна композиція мала рослинний або геометризвано рослинний характер. Основними орнаментальними мотивами були квітки («косиці») або ромби з вусиками [7]. За «силянкою» пришивали смугу «на зубки», яку оздоблювали вишитими зеленими та червоними квітками різнокольоровими гудзиками «гитицями» з ниток та вусиками. На богданських кептарях «посередник» робили із прямокутного за розмірами 4x8 см, 5x8 см або 7x10 см шматка сукняного полотна бордового чи темно-коричневого кольору. Поверх нього вишивали масивні шви «снурки» та дрібні геометричні фігури. Завдяки їх поєднанню та комбінуванню

різнокольорових ниток утворювались різноманітні орнаментальні композиції – скісний хрест [6], послідовне чергування квіток («косиць»), прямих ліній, ламаних ліній («кривуль») та вусиків [9], ромб [8], сім «снурків» та два ряди дрібних трикутників («мотилів») [10]. На відміну від ясінянських, на богданських кептарях орнаментальна композиція «посередника» та кишень відрізнялися. Кишені оздоблювали двома-чотирма подвійними рядами «мотилів», двома «снурками», хрестиковими рядками та чотирма різнокольоровими «гитицями». На кутах передніх пілок та розрізах на місці з'єднання передніх пілок із спинкою бордовими, червоними, зеленими нитками вишивали «косиці» (див. додаток 3,4) [12; 19; 20].

Додаток В, Г. Кептар жіночий з с. Богдан Рахівського району.

Кептарі рахівських гуцулів поширені у селах Рахів, Вільховатий, Костилівка, Круглий, Ділове, Хмелів, Косівська Поляна, Росішка, мали прямий крій з невеликими бічними прорізами. Комір та верхню частину передніх пілок, вздовж розрізу, оздоблювали вузькою у 2-3 см чорною каракулевою смужкою. Поверх неї пришивали біло-бордову «силянку», чотири-пять пар різнокольорових «гитиць» або «дармопаси» – великі китиці. «Силянкою» оздоблювали контури всіх деталей крою кептаря. Далі вишивали два ряди «мотилів», а поміж ними – «снурок», потім «кривулю» – потрійну ламану лінію та три ряди «мотилів». Обабіч каракулевих смужок робили традиційне для гуцульських кептарів «насилювання», яке поєднували із різнокольоровими «снурками» та «зубками». «Зубки» на рахівських кептарях обрамляли «мотилями». На нижніх кутах передніх пілок та бічних розрізах за допомогою аплікації із бордового сукна та вишивки наносили квіти – «косиці». У нижній частині спинки вишивали «вуси» – кільця з вусиками, а у верхній частині «очка» – кільця, обрамлені «мотилями». Вишивку виконували різнокольоровими гарасовими нитками що називалися «берліньом американським». За колоритом оздоблення рахівських кептарів можемо виділити два їх види. У першому переважали темно-вишнєві кольори із вкрапленнями червоного, жовтого, синього [3; 23], а в другому – жовті, червоні, бордові із

незначним вкрапленням зеленого, голубого та чорного кольорів (див. додаток 5,6) [1; 2; 18; 40, с. 19].

Додаток Д, Е. Кептар жіночий з с. Косівська Поляна Рахівського району.

У другій половині XIX – на початку XX ст. великобичківські гуцулки одягали безрукавки «кожухи», які шили з двох овечих шкір. У Великому Бичкові був кушнір, до якого приносили шкірки для пошиття кожухів. При пошитті безрукавки спочатку викроювали спинку, а потім передні поли довжиною 52-55 см. Після цього усі поли зшивали бавовняними нитками. Ширина кожуха у плечах дорівнювала 35-40 см, а по низу – 50-55 см. Глибина рукавних пройм становили – 20-25 см. Жіночі кожухи оздоблювали чорним ягнячим хутром, шкіряними аплікаціями червоного та зеленого кольорів. Шкіру для аплікацій вирізали у вигляді смужки із хвилястими краями. На гребнях «хвиль», через одну, нашивали багатопелюсткові квітки. Подібною аплікацією оздоблювали контури спинки та бічні шви. У верхній частині спинки нашивали маленьку гілку дерева із сап'яну, а у нижній частині – більше деревце із двома вишитими відхиленими гілочками. Такий спосіб оздоблення великобичківських «кожушків» поширився під впливом сусідніх румунських сіл (див. додаток 7,8).

Додаток Є, Ж. Кептар жіночий з с. Луг Рахівського району.

У селах Закарпатської Гуцульщини побутували і мало оздоблені кептарі («киптарі», «піхтаринки»). Комір, круглий виріз горловини, поли, подол, кишені оздоблювали лише чорним ягнячим смушком, поверх нього нашивали пучки різнокольорових ниток («пупки»). Застібувались такі кептарі на два шкіряні гудзики – «гомби», оздоблені різнокольоровими китичками – «пупками», «бойтками». Бічні та наплічні шви декорували бордовими або чорними фабричними смужками. Такі кептарі давніші за багато оздоблені аплікацією, вишивкою, капелями і смушком. Очевидно, що багато оздоблені кептарі на були поширення протягом другої половини XIX – початку XX ст. Але пишно оздоблені кептарі не витіснили повністю прості кептарики, які й в середині XX ст. носили бідніші гуцулки [11; 42, с. 14].

Отже, в кожному локальному осередку гуцулів Закарпаття побутували свої традиції в оздобленні жіночих хутряних безрукавок. Вони базувались не лише на художньому смакові місцевих жителів, але й на вмінні майстрів певним чином поєднати виріб з іншими компонентами одягу. При цьому бралися до уваги крій, форми, колорит всього комплексу вбрання.

Додатки

Додаток А, Б. Кептар жіночий з с. Лазещина Рахівського району. ФЗМНАП О: 110/97 (вид спереду та ззаду).

Додаток В, Г. Кептар жіночий з с. Богдан Рахівського району. ФЗМНАП О: 2667/1018 (вид спереду та ззаду).

Додаток Д, Е. Кептар жіночий з с. Косівська Поляна Рахівського району. ФЗМНАП О: 11521/31 (вид спереду та ззаду).

Додаток Є, Ж. Кептар жіночий з с. Луг Рахівського району. ФЗМНАП О: 12194/114 (вид спереду та ззаду).

Література та джерела

1. Етнографічний музей при Косівсько-Полянській ЗОШ I-III ступенів (далі ЕМК-ПЗОШ) – Кептар жіночий ЕМК-ПЗОШ – Інв. № не присвоєно.
2. Кептар жіночий ЕМК-ПЗОШ – Інв. № не присвоєно.
3. Етнографічний музей при Костилівській ЗОШ I-III ступенів (далі ЕМКЗОШ) – Кептар жіночий ЕМКЗОШ – Інв. № не присвоєно
4. Фонди Закарпатського музею народної архітектури та побуту, інвентарний номер (далі ФЗМНАП О:) – ФЗМНАП О: 45/3347.
5. ФЗМНАП О: 110/97.
6. ФЗМНАП О: 2633/989.
7. ФЗМНАП О: 2640/996.
8. ФЗМНАП О: 2667/1018.
9. ФЗМНАП О: 2687/1030.
10. ФЗМНАП О: 2703/1046.
11. ФЗМНАП О: 2954/1163.
12. ФЗМНАП О: 3394/1428.
13. ФЗМНАП О: 4231/1846.
14. ФЗМНАП О: 4232/1847.
15. ФЗМНАП О: 5959/2726.
16. ФЗМНАП О: 8416/3466.
17. ФЗМНАП О: 8418/3468.
18. ФЗМНАП О: 11521/31.
19. ФЗМНАП О: 14114/382.
20. ФЗМНАП О: 14544/427.
21. Фонди Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (далі ФМЕХП Е:) – ФМЕХП Е: 79229/8230.
22. ФМЕХП Е: 79230/8231.
23. Фонди Музею прикладного мистецтва Закарпаття при Мукачівському державному університеті (далі ФМПМЗ МДУ:) – ФМПМЗ МДУ: 40.
24. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис / О. Воропай. – К., 1993. – 590 с.
25. Грибанич І. Народний одяг гуцулів Закарпаття з другої половини XIX – 50-х рр. XX ст. / І. Грибанич // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Вип. 2. – Ужгород, 1995. – С. 101-121.

26. Грибанич І. Народний одяг сіл Великого Бичкова, Луга, Верхнього Водяного, Водиці, Стримби, Ріки / І. Грибанич // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Вип. 8. – Ужгород, 2007. – С. 241-245.
27. Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1987. – 471 с.
28. Домашний промысел и народный одяг / Наш родный край. – Рочник XIV. – число 6. – Тячево, 1936. – С. 104-105.
29. Карпинець І. І. Кептарі Українських Карпат / І. І. Карпинець // Культура та побут населення українських Карпат : матеріали республіканської наукової конференції. Тези доповідей і повідомлень. – Ужгород, 1972. – С. 52-53.
30. Карпинець И. И. Кептари украинского населения Карпат / И.И. Карпинец // Карпатский сборник. – М., 1976. – С. 75-78.
31. Матейко К.І. Локальні особливості одягу гуцулів кінця ХІХ – початку ХХ ст. / К.І. Матейко // Культура і побут населення Закарпаття : Матеріали республіканської наукової конференції, присвяченої 50-річчю утворення СРСР. Тези доповідей та повідомлень. – Ужгород, 1972. – С. 45-46.
32. Матейко К.И. Локальные особенности одежды гуцулов конца ХІХ – начала ХХ вв. / К.И. Матейко // Карпатский сборник. – М., 1976. – С. 57-66.
33. Пасулька И. Чимь занимаются люди в Ясиню и на гуцульской Верховини / И. Пасулька // Наш родный край. – 1923. – Рочник І. – число 6. – С. 4-6.
34. Пилип Р.І. Локальні особливості одягової вишивки Закарпатської Гуцульщини / Р.І. Пилип // Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту. – Ужгород, 2005. – Вип.1. – С. 97-104.
35. Полянская Е.В. Народная одежда гуцулов Раховского района / Е.В. Полянская // Карпатский сборник. – М., 1972. – С. 57-65.
36. Полянська О.В. Особливості одягу населення Закарпаття / О.В. Полянська // Народна творчість та етнографія. – 1976. – № 3. – С. 23-29.
37. Румынско-русский словарь. – М., 1954. – 432 с.
38. Соломченко О.Г. Гуцульські художні вироби із шкіри / О.Г. Соломченко // Народна творчість та етнографія. – 1966. – №2. – С. 66-70.
39. Тиводар М.П. Етнографічне районування українців Закарпаття (за матеріалами традиційної культури другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.) / М.П. Тиводар // Carpatica - Карпатика. – Випуск 6: Етнічні та історичні традиції населення Українських Карпат кінця ХVІІІ – ХХ ст. – Ужгород, 1999, - Вип. 6. - С. 4-64.
40. Ткачук А. Рахово / А. Ткачук // Наш родный край. – Рочник VІІІ. – число 1. – Тячево, 1929. – С. 19-20.
41. Тумова М. Народная одежда на Подкарпатской Руси / М. Тумова // Подкарпатская Русь. – 1924. – Роч. І. – ч. 4. – С. 102-110.
42. Хоткевич Г. Гуцули і Гуцульщина / Г. Хоткевич. Нью-Йорк: «Свобода», 1920. – 32 с.
43. Чіх-Книш Б. Локальні художні особливості гуцульських кептарів / Б. Чіх-Книш // Вісник Прикарпатського університету. Серія. Мистецтвознавство. – Івано-Франківськ, 2003. – Вип. 5. – С. 162–169.

**Етап вивідування у структурі традиційного весілля історико-етнографічної Волині: номінації, форми, атрибути
(друга половина XIX – початок XX ст.).**

Здійснено аналіз номінацій, форм та атрибутів весільного етапу вивідування на теренах етнографічної Волині.

Ключові слова: *весілля, сватання, вивідування, форми, атрибути, парубок, дівчина.*

Осуществлено анализ номинаций, форм и атрибутов свадебного этапа выведывания на территории этнографической Волыни.

Ключевые слова: *свадьба, сватовство, выведывание, формы, атрибуты, парень, де вушка.*

The analysis of the nominations, forms and attributes wedding stage spying on the territory of ethnographic Volyn.

Key words: *Wedding, marriage, spying, shapes, attributes, boy, girl.*

У всіх слов'янських народів, в тому числі й в українців, першою зустрічню представників родин майбутніх молодят вважалося вивідування. Ініціатором такого контакту виступав наречений та його родина, які хотіли довідатись про наміри батьків молодої щодо ймовірного шлюбу [11, с. 21]. Попередньо засилаючи до дівчини когось із своїх родичів (найчастіше – тітку, сестру, часом матір [16, с. 63]) в якості медіатора, парубок тим самим убезпечував себе від несподіваної і неприємної відмови під час сватання. З цієї точки зору вивідування було свого роду санкцією на засватування хлопцем дівчини. Примітно, що у сербів Метохії функція вивідування покладалася на дядька молодого по материнській лінії [12, с. 100], що, на наш погляд, можна розглядати як прояв авункулату [25, с. 603].

Найдавніші відомості про етап вивідування на теренах Волині зустрічаємо вже у матеріалах, зафіксованих як українськими, так і польськими народознавцями в другій половині XIX століття. Одним з перших звернув на нього увагу польський краєзнавець Тадеуш Стецький, означивши його «змовинами» [34, с. 65], що відбувалися наступним чином: хлопець посилав до хати своєї обраниці старшу, досвідчену жінку; у випадку позитивного результату вивідин, жінка чимдуж поспішала до парубка, щоб повідомити йому щасливу новину. Прощаючись з батьками дівчини, і відповідаючи на їх запрошення, вона відказувала: «Та прийду, прийду незабаром помагати коровай місити...» [34, с. 66]. Аналогічна назва була виявлена нами на території Шумського району Тернопільської області (центральна частина Волині): «На змовини ходили, оприділили на коли сватання, та й сватали» [1, с. 7], «то [коли] хтось з роду [йде] – то то змовини, а сватання – то як два мужчини прийде» [1, с. 15], «[...] посилали чоловіка на змовини. Пішов, розпитався там, і сказали, коли можна прийти на сватання» [1, с. 67]. Що цікаво, інший відомий польський вчений О Кольберг в описі весілля з теренів етнографічної Волині, прилеглих до Холмщини (Лівобережного Побужжя) подає назву «змовини» в якості найменування етапу, що за змістом і складом учасників нагадує заручини: молодий брав з собою старосту, старостину, дружбу, старшого свата, хорунжого, музик і йшов до хати молодої, що чекала на нього зі своїми гостями [31, с. 35]. Натомість, український дослідник П. Чубинський в матеріалах з північних районів центральної Волині наводить локальну назву «змовини» на означення сватання, а попередній етап подає як «розвідки», функцію вивідування в яких, як і за даними Т. Стецького, виконувала старша жінка: в перемовинах з батьками дівчини вона послуговувалася тією ж алегоричною промовою (про загублену теличку і т.п. – *В. Н.*), яку зазвичай використовували свати. В той же час, на теренах центральної частини Волині етап вивідування спорадично називався «договорами» [2, с. 14].

Втім, деякі іноземні народознавці, фіксуючи в своїх записах присутність етапу вивідування в структурі весільного обряду Волині, не наводили його локальної назви, а лише застосовували відповідник з рідної для них мови. До

прикладу, польська дослідниця В. Малиновська, описуючи етап вивідування в с. Кудинівці Золочівського повіту (зараз – с. Кудинівці Зборівського району Тернопільської області), що на Волинсько-Опільському пограниччі, називає його «zwiady» [32, с. 244]. В перекладі з польської мови, «zwiady» – дії, спрямовані на отримання попередньої інформації перед початком якоїсь справи [30, с. 1395]. Інакше кажучи, дана дефініція відображає суть етапу вивідування, тобто з'ясування намірів родини молодого щодо можливого весілля. Крім того, згаданий етап побутовував фактично на всій території Польщі, де був відомий під назвою «zwiady» на Краківщині, Сandomirщині і в Мазовії [28, с. 31]. До слова, роль «вивідувача» на Золочівщині виконував той самий поважний господар, який згодом йшов з молодим сватати дівчину [32, с. 244].

Наявний масив джерел дає змогу виокремити три основні форми, яких зазвичай набував етап вивідування на теренах Волині в другій половині XIX – на початку XX століття:

1. Попередня домовленість про весілля між родинами хлопця і дівчини, що здійснювалася за посередництва третьої особи (представника роду, сусіда тощо). За даними польського краєзнавця Броніслава Сокальського у селах Сокальщини (галицька частина Волині) вивідування було окремим етапом, що передувало «зальотам», тобто сватанню [33, с. 94]. За його словами, коли парубок вирішував одружитись на обраній дівчині, то перш ніж свататись посилав до неї когось із родичів, чоловіка або жінку, з метою з'ясування її намірів [33, с. 94]. Також на Сокальщині функцію вивідування міг виконувати й зовсім чужий чоловік, якого згодом на весіллі називали дружбою. Цікаво, що цей чоловік, розмовляючи з батьками дівчини, не мав права перейти за сволок її хати – в іншому випадку молодиця була б змушена відмовитися від весілля з даним парубком [14, с. 129]. Як стверджує білоруський дослідник А. Байбурін, поперечне розташування сволока зумовило те, що йому приписують роль символічної межі між «внутрішньою» («передньою») і «зовнішньою» («задньою») частинами хати [9, с. 145]. Гість (тобто чужий, в тому числі й етимологічно), зайшовши до хати, не повинен був переходити за сволок без запрошення господарів. Як бачимо, в такій

ролі опиняється посланець від молодого, оскільки майбутнє весілля на момент початку вивідування ще не було доконаним фактом. Вважалося, що у випадку порушення цієї заборони в домі молодого не буде ладу. Подекуди в західній частині Волині зустрічаємо спеціальні найменування «вивідувачів», як наприклад в с. Нестаничі Радехівського району, де посланця від родини молодого називали «райбідою» [8, с. 145], оскільки він «рає [старається – В. Н.], аби женилися. Втрясає: ти, дівчино, йди за него, бо то добрий. А «біда» – бо то не завжди виходило добре...» [4, с. 106]. На цих же теренах «райбіду» могла спорадично засилати й сторона молодії, але судячи зі свідчення інформатора, подібний варіант вважався дещо непристойним: «Переважно від хлопця йшов той посланець. Було так, що від дівчини, але то вже секрет, бо то було не гонорово. Як якийсь такий плохий хлопець, а дівчина ще трохи хитріша, хоче туди потрапити, то каже: «О, там від Парані, чи від Ганнусі до того Йося там ходили вже договорюваться» [4, с. 106]. Як уже зазначалося, в ролі медіатора між родами хлопця і дівчини могла виступати й жінка: «Йде жінка і питається, чи можна прийти в зальоти. А як молода не хоче, то й крутить, знаєте... Але вже таке: як прийшла та жінка, то її вже вкрутять, ту молоду, щоб вже вона пішла [заміж]» [7, с. 34], «Прямо так посилає жінку. Питається, чи вона [молода] согласна йти. Вона з молодією, з тею дівчиною, поговорить» [7, с. 47].

2. Вивідування, яке здійснювали батьки парубка. Звичаєве право українців, зокрема й волинян, засвідчувало, що кожна людина належить до певного роду і користується правами певної соціальної категорії. Соціальні ж зв'язки зберігають природний, органічний характер, а відтак, будь-який вибір, особливо шлюбний, так само враховує інтереси роду, родини, норми честі. Тому, очевидно, що одним із найважливіших пріоритетів етапу вивідування було рішення батьків хлопця і дівчини. Непогора молодих в даному питанні могла вилитися не лише у відмову батьківського благословення на шлюб, а й у позбавлення частки майна, віна, посагу, передусім – землі, як запоруки добробуту будь-якої сільської родини. Вважалося, що батьки «більше прожили на світі, більше людей бачили і краще їх знають» [26, с. 38], а тому просто не могли обрати для своїх дітей недостойних

наречених. Пріоритет батьківського вибору підтверджують численні свідчення інформаторів з різних районів Волині: «Колись так, з родини якої ти: в мене є син, а в тебе дочка. То [йдуть] питають, з якої родини, чи не п'яниця» [1, с. 30], «батьки собі раніше зв'язуються» [1, с. 44], «так було, що та молода хотіла, чи не хотіла, а тато з мамою сказав, що він пристойний, що ми віддаєм - і підеш» [1, с. 72], «От тепер: хлопець з дівчиною знакомий і тоді вже вони женяться. А колись було іначе – як батьки хочуть» [7, с. 127], «Є таке, що примушували батьки виходити замож. Вона не хоче його, а батьки заставляли» [3, с. 2], «Бере сина фурую везе, батько. Ну, і вже на приметі якусь вони дівчину знають. Приїжджає і каже: «Ой, доню, що ж робити?! Кінь на дорозі, і треба сміття, щоб підкормити того коня». А вона пішла, віддала кучу сміття. Поїхали далі. Поїхали далі ще там туди шукать. Знов те саме каже. З неї хазяйки не буде; як вона позмітала стільки сміття в хаті, то яка з неї буде господиня?! То тепер то не так, а колись треба, щоб в дворі була хазяйка. Їдуть далі. Ну, далі знов таке саме. Їдуть вже до третьої. Заїжджають, заходять. А вона каже: «Ой, не знаю, - я вам нічого не поможу» – «Ну та як?» – «У мене сміття нема». А він каже: «Ну хоч жменьку» – «Ну, я подивлюся». Ходила-ходила, стрясала: «В мене нема, не обіжайтеся. Рятуйте чим хочете свого коня, - в мене нема. Ну, він тоді каже до свого сина: «Ото буде жінка, ото буде хазяйка, ото буде чистоплотна жінка. Оту треба взяти». Ну, як батьки сказали, так було» [1, с. 72].

3. Вивідування, яке особисто здійснював парубок. Нерідко на теренах Волині молодий і сам, без відома батьків, міг обирати собі наречену. Причому часом цей вибір ґрунтувався не стільки на почуттях до певної дівчини, скільки на розмірі приданого, яке за нею давали, зокрема – земельного наділу: «Як має дівка багато землі, то кавалер приходе до неї в свати, а та, що не має землі, та бідна, то ту так скоро не сватають» [3, с. 50], «брали багатших, щоб земля була» [5, с. 21], «то так вибирають: хай буде сліпа [дівчина] на єдно око, аби тільки поле було» [6, с. 33]. Проте, траплялися й виняткові ситуації, як наприклад в одному із сіл центральної частини Волині: «Мій батько, як брав матір, то сім років батьки не розрішали йому брати, бо бідна була, а хтіли багату. А він не хтів, хтів таку, яку він любить.

Сім років не міг взяти, ходив. Але добре, що він все-таки взяв, що він хотів. Хотіли колись з полем. То батько сказав, що «поле полем, а чорт перед очима буде, - я не хочу». Та й взяв таку, яку він хотів» [6, с. 59]. Втім, фактор наявності значних земельних угідь, як критерій вибору нареченої, був цілком нівельований радянською владою внаслідок політики розкуркулення і колективізації в 30-40 – х рр. XX ст. – спочатку на східній частині етнографічної Волині, а згодом і на західній та центральній, які протягом 1921 – 1945 рр. входили до складу Польщі [19, с. 147]. Цікавий різновид вивідування за безпосередньої участі парубка був зафіксований дослідницею І. Несен в одному із сіл Славутщини (центральна частина Волині): хлопець приносив сумку з хлібом і вішав на кілок у сінях хати своєї обраниці. Через кілька днів навідувався знову. У випадку, коли торба лишалася на своєму місці, це слугувало йому знаком негативного ставлення батьків дівчини [22, с. 31].

Як уже згадувалося, в другій половині XIX – на початку XX ст. етап вивідування був невід'ємним елементом передвесільного циклу не лише на Волині, а й майже повсюдно на Україні. Зокрема, на Поліссі, що межує з Волинню на півночі, зустрічаємо значно більше локальних назв етапу вивідування. Серед них, на Західному Поліссі – «пирипитки» [17, с. 185], в Центральному Поліссі – «попіти» [24, с. 40], «попітки» [23, с. 92], «умовини» [21, с. 298], «нагляди» [22, с. 30], «запіти» [22, с. 30], «закази» [22, с. 30], на лівобережному Поліссі – «допитки» [20, с. 71], на білоруському Поліссі – «допити» [18, с. 15], «допитини» [18, с. 15]. Так само, як і на Волині, на Поліссі вивідування нерідко було прерогативою жінок. До прикладу, на Берестейщині (Західне Полісся) «пирипитки» відбувалися серед тижня (середа, четвер), а в ролі вивідувачів зазвичай виступали тітки парубка [17, с. 185]. За свідченнями І. Несен [22, с. 30] та С. Двораковського [29, с. 281], в Центральному Поліссі попередню домовленість з батьками молодої укладали переважно мати і хрещена, хоча іноді, як і на Волині, траплялися випадки вивідування чоловіками (батько, хрещений) [22, с. 30].

Важливого значення вивідуванню, як можливості уникнення ганьби під час сватання, надавали й на теренах Опілля та Поділля, суміжних з Волинню на півдні. Так, в одному з найдавніших описів подільського весілля, що був здійснений етнографом і громадським діячем І. Галькою [10, с. 122] етап вивідування розглядається як перший офіційний контакт сторони молодого з родом молодії. За словами автора, парубок, маючи на меті з'ясувати наміри дівчини та її родини щодо шлюбу, засилав до неї якогось чоловіка [15, с. 7]. Якщо ж подібний візит виявлявся негативним для хлопця, сільська молодь, щоб виставити його на посміховисько, споруджувала наступного дня біля корчми величного солом'яного макогона [15, с. 8], що за їхнім задумом мало б підкреслити те, що цей парубок «облизав макогона», тобто отримав відмову. На Правобережному Середньому Подніпров'ї, що прилягає до Волині на сході, вивідування часом структурно поділялося на дві частини: спочатку до родини молодії навідувався посланець (сват, або сваха) від роду молодого, а згодом, у випадку позитивної реакції на даний візит, відбувалася зустріч між батьками молодих в корчмі, під час якої узгоджувалося питання приданого, а також призначався день, коли молодий мав прийти зі сватами по рушники [13, с. 52]. Цікаво, що посередниками при такій зустрічі батьків найчастіше виступали вищезгадані сват, або сваха [13, с. 52].

Головним атрибутом етапу вивідування на теренах України слід вважати хліб, який батьки молодії приймали від представників родини молодого на знак укладення попередньої домовленості про майбутнє весілля [21, с. 298]. Якщо таку домовленість між родинами з тих чи інших причин розривали, то хліб повертали родині парубка. Подекуди на Правобережному Середньому Подніпров'ї на знак досягнення згоди між сторонами під час вивідування хліб обов'язково споживали [27, с. 176]. На Волині, присутність хліба в якості атрибуту етапу вивідування зафіксовано лише спорадично.

Як бачимо, етап вивідування на Волині мав характер формальної попередньої угоди про майбутнє весілля, тобто був лише першим кроком на шляху до визнання шлюбного союзу сільською громадою. В іншому випадку,

можна було б піддати сумніву доцільність інших етапів передвесільної ритуальної частини – сватання, оглядин, і, насамперед, заручин.

Таким чином, здійснене нами дослідження зумовлює наступні висновки:

1. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. етап вивідування був невід’ємною складовою передвесільного циклу на теренах історико-етнографічної Волині.
2. Наявні польові етнографічні матеріали та опубліковані джерела вказують на існування трьох форм даного етапу на теренах Волині, відмінність між якими полягала у персонах виконавців вивідування. У першому і найпоширенішому випадку це був представник роду, або спеціально запрошена стороння особа, у другому – батьки парубка, у третьому – сам парубок.
3. Хліб, як основний атрибут етапу вивідування в Україні загалом, на досліджуваних теренах виявляється спорадично.
4. З ослабленням на початку ХХ ст. впливу батьків на вибір шлюбних партнерів для своїх дітей, вивідування, втрачаючи функціональний підтекст, зазнає змін у структурному відношенні – об’єднується зі сватанням, або зникає як окремий етап взагалі.

Література та джерела

1. Архів Інституту народознавства НАН України (Далі: Архів ІН НАНУ). – Ф. 1. – Оп. 2. – Польові етнографічні матеріали до теми «Весільна обрядовість», зафіксовані аспірантом Німцем Віктором Ришардовичем 1 – 6 червня 2010 р. у Шумському районі Тернопільської області. – 80 арк.
2. Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Польові етнографічні матеріали до теми «Весільна обрядовість», зафіксовані аспірантом Німцем Віктором Ришардовичем 26 – 30 серпня 2010 р. у Здолбунівському районі Рівненської області. – 86 арк.
3. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (Далі: Архів ЛНУ). – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр. 159-Е. – 86 арк.
4. Архів ЛНУ. – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр. 178-Е. – 122 арк.
5. Архів ЛНУ. – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр. 220-Е. – 75 арк.
6. Архів ЛНУ. – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр. 300-Е. – 121 арк.
7. Архів ЛНУ. – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр. 344-Е. – 215 арк.
8. Архів Радехівського районного історико-краєзнавчого музею. – Краєзнавчий архів Івана Діка. – Оп. 5. – Спр. 12. – 152 арк.
9. Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / Альберт Кашфуллович Байбурин. – Л., 1983. – 188 с.
10. Білоус В. Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях у третій чверті ХІХ ст. / Віра Білоус. – Львів, 2000. – 187 с.

11. Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні / Валентина Кирилівна Борисенко. – К., 1988. – 192 с.
12. Брак у народів Центральної і Юго-Восточної Європи. – М.: Наука, 1988. – 238 с.
13. Брижко М. Весілля в містечку Дубовій, Уманського повіту / Маркил Брижко // Матеріали до української етнології. – Львів, 1919. – Т. 19-20. – С. 51 – 74.
14. Весілля на Сокальщині. Текст і музику записав І. Чабан. 1922-1927 // Весілля. [Збірник]. У 2-х кн. – К., 1970. – Кн. 2. – С. 125 – 182.
15. Галька І. Народні звичаї і обряди з околиць над Збручем / Ігнатій Галька. – Львів, 1860. – 144 с.
16. Здоровега Н. І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні / Неоніла Іванівна Здоровега. – К., 1974. – 159 с.
17. Климчук Ф. Традиційне весілля села Симоновичі / Федір Климчук // Вісник Львівського університету: Серія філологічна. – Львів, 199. – Вип. 27. – С. 185 – 274.
18. Крачковський Ю. Ф. Быт западно-русского селянина / Юлиан Фомич Крачковский. – М., 1874. – 212 с.
19. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) / Станіслав Кульчицький. – Київ, 1999. – 335 с.
20. Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту / Пелагея Литвинова-Бартош // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – Т. 3. – С. 70 – 173.
21. Несен І. І. Весільний обряд: традиційна структура / Ірина Іванівна Несен // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів: ІН НАН України, 2003. – Вип. 3: У межириччі Ужа і Тетерева. 1996. – С. 297 – 322.
22. Несен І. І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми / Ірина Іванівна Несен. – К., 2005. – 280 с.
23. Несен І. І. Околична шляхта Центрального Полісся: особливості весільного ритуалу / Ірина Іванівна Несен // Народна творчість та етнографія. – К., 2004. – №6. – С. 91 – 97.
24. Несен І. І. До питання типології весільного обряду північної Рівненщини / Ірина Іванівна Несен // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. Матеріали комплексних наукових експедицій Рівненського фольклорно-етнографічного товариства. – Рівне, 2011. – Вип. I. – С. 39 – 49.
25. Тиводар М. Етнологія: Навч. посіб. / Михайло Тиводар. – Львів, 2004. – 624 с.
26. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – СПб., 1872. – Т. 6. – 408 с.
27. Щербань С. Весілля у селі Краснопілка на Уманщині / Світлана Щербань / Українська родина: Родинний і громадський побут / Упоряд. Лідія Орел. – К., 2000. – С. 176 – 201.
28. Biegeleisen H. Wesele / Henryk Biegeleisen. - Lwów, 1928. – 512 s.
29. Dworakowski St. Obrzędy weselne w Niemowiczach / Stanisław Dworakowski // Rocznik Wołyński. – Równe, 1939. – Т. 8. – S. 280 – 305.
30. Inny słownik języka polskiego. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2000 – 1467 s.
31. Kolberg O. Wołyń: Obrzędy, melodye, pieśni z brulionów pośmiertnych przy współudziale St. Fishera i F. Szopskiego wyd. J. Tretiak / Oskar Kolberg. - Kraków, 1907. – 450 s.
32. Malinowska W. Obrzędy weselne ludu ruskiego we wsi Kudynowcach, powiecie Złoczowskim / Wanda Malinowska // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków, 1883. – Т. 7. – S. 244 – 264.
33. Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, historycznym i ekonomicznym / Bronisław Sokalski. – Lwów, 1899. – 491 s.
34. Stecki T. Wołyn pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym / Tadeusz Stecki. – Lwów, 1864. – Т. I. – 388 s.

Традиційний одяг жінок українського та білоруського Полісся.

Охарактеризовано традиційний одяг жінок українського та білоруського Полісся.

Ключові слова: українське Полісся, традиційний, жіночий одяг, білоруське Полісся.

Дана характеристика традиционной одежды женщин украинского и белорусского Полесья.

Ключевые слова: украинское Полесье, традиционный, женская одежда, белорусское Полесье.

The characteristic of the traditional clothing of women of Ukrainian and Belarusian Polesie.

Keywords: Ukrainian Polesie, traditional, women's clothing, Belarusian Polesie.

Традиційний одяг українців є одним з найбагатших видів народного мистецтва. В різних місцевостях він має свої особливості, пов'язані з природними умовами, господарством, звичаями, а також культурними взаєминами із сусідніми народами. Вищезазначені чинники обумовили схожість одягу Полісся з одягом білорусів.

Для більш чіткого окреслення територіальних меж дослідження слід конкретизувати межі українського та білоруського Полісся. Українське Полісся охоплює територію сучасних Волинської, Рівненської, Житомирської і північні райони Київської, Чернігівської та Сумської областей України. По приналежності костюма ці терени поділяються на Правобережне Полісся і Лівобережне Полісся. Білоруське Полісся, до якого входять південна частина Брестської області та південна частина Гомельської області, по приналежності костюма поділяються на Західне і Східне Полісся.

Традиційний одяг при певних різновидах окремих елементів костюму в різних районах визначається способами поєднання цих елементів, утворюючи таким чином

специфічний етно-локальний комплекс народного вбрання. Особливістю традиційного народного костюма є його комплексність.

Локальні відмінності комплексів традиційного народного одягу Полісся обумовлюються як географічним розповсюдженням, так й історичними причинами. Полісся здавна було одним з найбільш відсталих субрегіонів, в економічному відношенні. Ліси й болота, бідні неродючі ґрунти, відірваність від великих промислових і культурних центрів, важкий соціальний гніт зумовили ізолюваність цього краю. Цілим рядом історичних та соціально-економічних причин зумовлено той факт, що здавна тут селилися і українці, і білоруси, які самі себе називали «поліщуками», або «тутейшими». На Поліссі формувався комплекс одягу, що відбивав давню культурно-побутову спільність цих народів. Так само на території Полісся здавна проживало чимало поляків. Ще шляхетська Польща активно переселяла поляків на українські і білоруські етнічні землі. Тож безсумнівним є й взаємовпливи у одязі як поляків, так і білорусів з українцями [5, с. 188].

Дана стаття покликана проаналізувати поліський традиційний костюм кінця XIX – початку XX століття, сформований в окремий етно-локальний комплекс. Співставлення та аналіз артефактів другої половина XIX – початку XX ст. дозволяє виділити кілька пограничних комплексів жіночого вбрання, які склалися з таких основних компонентів: натільної сорочки, спідниці, запаски (фартуха), безрукавки, а також верхнього одягу в залежності від сезону (кожух чи свита). Невід'ємною частиною костюма були взуття, головний убір та прикраси.

Правобережне Полісся України, як і Західне Полісся Білорусі, найдовше зберегло стародавні традиції в одязі. Для цих регіонів характерні уставкові жіночі сорочки, виготовлені з трьох частин домотканого полотна, додільні, з прямими уставками, пришитими по поробку, з викладеним коміром. Носили ще й сорочки з широкими вишиваними манішками, які застібалися збоку. Рукава при зап'ясті в одних місцевостях мали широкі манжети, а в інших закінчувались вишитою оборкою («зонтиком», «бриликом»). Закінчення рукавів «бриликом» зустрічається у селах Астромічи, Яромічи, Варатинічи Кобринського району Білорусі. (Див. дод. А.)

Лівобережне українське Полісся мало свою історико-етнографічну специфіку. Тут також носили уставкові жіночі сорочки з викладеним коміром, але уставки пришивалися по пітканню. Пазухи сорочки, як і рукава, мали тканий смугастий орнамент червоного кольору, рідше – синього. В північних районах Українського Полісся, а так само і на Східному білоруському Поліссі, сорочки оздоблювали тканим і вишитим орнаментом. [6, с. 303]

Окрім крою, локальну своєрідність сорочкам додавала їх орнаментация. Матеріал, мотиви, колористика, техніка виконання, розташування орнаменту сорочки нерозривно пов'язані з іншими елементами одягу і костюма в цілому, його функціональним призначенням. Орнаментация сорочок Полісся виконувалась технікою ткацтва та вишивки. Декоративно-технічні засоби оздоблення регіонів Волинського Полісся України і Західного Полісся Білорусі дуже різноманітні: заволікання (заволікування, затягання), хрестик, ткані узорі (перетик), настилування, ажурне вирізування, тощо (Див. дод. А.). Узорі Волинського Полісся здебільшого не були складними, з частим використанням мотивів ромбів, восьмикутних зірок та косих хрестів. Ці мотиви також характерні для оздоблення сорочок Західного Полісся Білорусі, зокрема Кобринського строю. У південній частині Волині частіше застосовували новіші рослинні узорі, виконані хрестиком. На цих вишивках переважав червоний колір, який часто поєднувався з чорним, а вже пізніше – з синім [4, с. 221].

Орнаментальні композиції розміщували на уставці, повздовж рукавів та на манжетах, зрідка це були окремі, довільно розкидані елементи, або горизонтальні і вертикальні ряди. Характерною ознакою узорів було те, що вишивка на рукавах, манжетах та комірі була різною щодо техніки виконання і орнаментальних мотивів. Ця риса притаманна сорочкам усього Полісся – як українського, так і білоруського.

На сорочках найбільше орнаментальне навантаження мала уставка, а на рукавах часто повторювалися ті чи інші уставкові мотиви. Вишивки пазух на жіночих сорочках здебільшого виконані хрестиком. [2]

Основним поясним одягом традиційного жіночого костюма українців і білорусів була спідниця. Тільки на південному сході білоруського Полісся

(Каліновицький район) і на півночі українського Лівобережного Полісся (Чорнобильський район) зустрічаються більш давні види поясного одягу – «плахти» і «поньови». Спідниця (андорак, літник, саян, бурка) виготовлялася із домотканих зшитих полотнищ вовняного, напів-вовняного, полотняного матеріалу, пізніше – із фабричних тканин.

Андараки – це спідниці із вовняної чи напів-вовняної матерії, частіше червоного кольору, які шилися із 3-4 пілок з закладеними по спині складками. По низу обшивалися широкою смугою тканого малюнка. Андарак ом могла називатися спідниця зі смугастої тканини.

Бурка була характерна для регіонів Західного Полісся Білорусі, зокрема Малоритському і Кобринському районам (Див. дод. Б.). Старовинним способом оздоблення цього полотна були ткані узори. Основою ткацької орнаментики був червоний колір, у поєднанні з білим і вкрапленнями невібіленого льону. Орнаменти цих тканин геометричні, як того і вимагала сама техніка ткання. Специфіка виконання полягає у тканому орнаменті по всій висоті спідниці. Поділ бурки оздоблювався вовняними нитками у вигляді кольорових смуг переважно сірого, червоного, зеленого кольорів. Іноді бурки зустрічалися на території Рівненської області (с. Зарічне Гощанського району) і в північних районах Волині (Правобережне Полісся) [4, с. 225].

Спідницю-літник шили із 3-4 поздовжньо розмішених пілок з грубої домашньої вовняної чи полотняної тканини у горизонтальну або вертикальну смужку яскравих кольорів: червоного, чорного, жовтого, білого, синього, але все ж таки переважав червоний колір. Літник використовували переважно як святковий одяг.

Спідницю – саяни, виготовляли з лляних домотканих тканин, їх характерною особливістю був картатий малюнок червоного і чорного кольорів (Див. дод. В).

До спідниць і плахт жінки одягали фартух. Для України й Білорусі характерні фартухи з зав'язками на поясі. Матеріалом для їх виготовлення служили домоткане полотно, вовна, ткане килимовою технікою в прості ритмізовані смужки, або різними геометричними узорами чи стилізованими рослинними орнаментами. В залежності від ширини домотканого полотна шилися з одного або двох полотнищ-пілок, у талії

призборювались у дрібні збори або складки на вузькому пояску-обшивці з того ж самого матеріалу, майже завжди вони оздоблювались вишивкою або тканим орнаментом, розміщеним горизонтально.

На початку ХХ ст. основою для фартухів стала фабрична тканина переважно білого кольору, по якій вишивалися рослинні орнаменти у поздовжні смуги як хрестиком, так і гладдю, а також стилізовані птахи та букети квітів, посередині вставлялось фабричне широке мереживо.

Нагрудним одягом на Поліссі були безрукавки – шнуровиці, гарзети – приталені, або з дещо заниженою талією, виготовлені з фабричних вовняних одноколірних або квітчастих тканин. Зустрічалися види безрукавок, у яких до лінії талії доточувалась баска з двома боковими розрізами (Див. дод. Г), або низ безрукавки оформлювався фестонами (Див. дод. Д).[4,с. 236]

Безрукавки застібалися спереду на гаплички, стягувалися тасьмою, а пізніше вже застібалися на гудзики. Вони відзначалися великою різноманітністю оформлення – вишивка в'юном геометричних форм, аплікації, настрочували кольорові стрічки, як повздовж, так і навскісно, по пілочках, закладання і настрочування стрічок в дрібні складочки, використання паєток, а також перламутрових гудзиків для декорування.

До верхнього одягу належали кожухи та свити з доморобного сукна, що на українській території мали назву свита, світа, чемерка, а білоруській сермяга, зіпун, світа тощо. Поряд з традиційним довгополим вбрання тут побутували короткі сукняні «летнікі». Для українських та білоруських свит характерний білий чи сірий колір та розширені за рахунок вставних клинів («вусів») поли.

Особливою оригінальністю відзначалися головні убори, які свідчили про вік, майновий та сімейний стан жінки. Була також помітна різноманітність в способі носіння головних уборів, зокрема, у дівчат різноманітні вінки: плетений, обручик, на каркасі, вінок-шапочка, пов'язки-скіндочки. На території усього Полісся стрічки зустрічаються лише у весільних вінках.

Одним з найдавніших жіночих головних уборів у поліщуків були рушникоподібні намітки – серпанок – суцільно біла (Див. дод. Е), убрус, з тканими

узорами на кінцях (Див. дод. Є) та «акалястыя платы» (вишиті з трьох боків старовинною технікою «натяг». [3, с. 202-205]

Останні з перелічених характерні переважно для Малоритського району Брестської області. Вони пов'язувались, щоб орнамент був розташований навкруг голови і обрамляв обличчя з усіх боків (Див. дод. Ж).

Крім наміток старші жінки також носили ткані хустки прямокутної форми з доморобного полотна у червоні, сині, жовті смуги, вовняні тернові квітчаті хустки з торочками—салісовки. На Лівобережному Поліссі України і у Східному Поліссі Білорусі також зустрічаються білі вишиті хустки. Також на Поліссі жінки одягали і очіпки, які виготовлялися з ситцю, або вив'язувалися з ниток.

Складалися вони з двох частин – причельника із зубцями, або без зубців, і вершка. Ззаду до причельника пришивалися два шнурочки, або дві стрічки для зав'язування (Див. дод. З). На волосся, сховане під кичку, накладали очіпок. Поверх очіпка одягали велику хустку, згорнуту втрое, але так, щоб з-під неї був видний очіпок. [1]

Найпоширенішими різновидами взуття поліщуків були постолі – лозові, липові, прямого плетіння, які носили як взимку, так і влітку. Більш заможні верстви населення мали чоботи .

Комплекс традиційного одягу доповнювався нагрудними прикрасами: намистом з бурштину і пацьорками зі скла, але не більше ніж у три-чотири низки. Характерними нагрудними прикрасами на Східному Поліссі Білорусі були зйомні коміри до жіночих сорочок – ковнір-брижі, або брижі-надіванці. Комір-бриж – це зібраний у ряси біля горловини шматок полотна, іноді два, усе поле якого було вишите рослинним орнаментом з пришитим стоячим коміром, який застібався на гудзик. Краї коміра обв'язувались мереживом, плетеним гачком або вишивалися. Також на Східному Поліссі зустрічаються шийні прикраси, плетені з бісеру – плетінка. [7, с. 425]

Типовим силуетом для поліського одягу України і Білорусі була легко приталена лінія плечових частин та розширена донизу лінія поясного одягу. У літньому костюмі переважав білий колір. Для орнаменту вишивок і узорно-тканих

матеріалів характерні горизонтальні смуги та співставлення червоного і невеликої кількості чорного, або синього кольорів (на сорочках, спідницях, хустках). Ткані узорі виступали у вертикальних або горизонтальних смугах в клітинку тощо. Домінуючим був червоний колір на білому тлі, з додаванням чорних, жовтих або синіх вкраплень. У зв'язку з цим комплекс поліського одягу відзначався однорідністю колориту.

Отже, на основі порівняльних характеристик поліського традиційного костюму можна зробити висновок про типові риси й особливості сорочки, різновидів поясного, нагрудного та верхнього одягу, взуття, головних уборів та прикрас населення українського та білоруського Полісся. Поширення територіально поліського костюму збігається з розміщенням етнографічної групи – поліщуки, яка мешкає на Поліссі, по обидва боки білорусько-українського кордону.

Додатки

Додаток А.

Додаток Б

Додаток В

Додаток Г, Д.

Додаток Е,Є.

Додаток Ж.

Додаток З.

Література

1. Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція і орнаментация // Матеріали до етнології та антропології. Львів, 1929. Т. 21 – 22, ч. 1.
2. Етнографія України: Навч. посібн./ За ред. Проф. С. А. Макарчука. – Вид. 2-е, перероб. і доп. – Л., 2004. – 520с.
3. Маслова Г. Народний одяг росіян,українців, білорусів в ХІХ - поч. ХХ ст. – «Східно-слов'янський етнографічний збірник». – М., 1956. – 320 с.
4. Матейко К. Головні убори українських селян до початку ХХ ст..- К., 1973, 250 с.
5. Матейко К. Український народний одяг. Етнографічний словник. – К., 1996.
6. Матейко К. Український народний одяг. К., 1977. – 224 с.
7. Ніколаєва Т.Український костюм. Надія на ренесанс.- К., 2005.
8. Раманюк Михась «Беларускае народнае адзенне» – Мінськ, 1981. – 473 с.
9. Стамеров К.Нариси з історії костюмів. – К., 1978. – 442 с.
10. Стельмашук Г. Г. Традиційні головні убори українців. К., 1993. – 240 с.

Викливання дощу у волинян.

У статті описані народні уявлення населення Волині про засуху і способи її припинення.

Ключові слова: Волинь, засуха, дощ, вдова.

В статье описаны народные представления жителей Волыни о засухе. И способах ее прекращения.

Ключевые слова: Волынь, засуха, дождь, вдова.

The article described people's idea of Volyn population of drought and how to end it.

Key words: Volyn, drought, rain, witch.

Одним з найбільш згубних для господарства негараздів була засуха, для припинення якої селяни вдавалися до певних дій, що були покликані викликати дощ.

Метою цієї статті є проведення типологічної характеристики дій, які проводились з метою припинення засухи, з'ясування їх мотивів, а також визначення сучасного стану використання підвіскої обрядової практики.

Під час польових етнографічних експедицій 2007-2008 р., нам вдалося зафіксувати цікаві відомості про обряди викликання дощу у волинян. Залежно від місця і характеру їх проведення, а також об'єктів спрямування, ці дії можна об'єднати в кілька великих комплексів: ритуальні дії біля джерела води, які відбуваються без участі церкви та супроводжуються поливанням, обливанням водою, зануренням у воду людей чи різноманітних предметів, оранням річки та обходами полів; ритуальні обходи села, полів, джерел, колодязів, що супроводжуються молитвами про дощ; способи викликання дощу, пов'язані з вбивством земноводних тварин.

Зауважимо, що для позитивного результату, як правило, поєднували обрядодії з різних комплексів. Таке поєднання мало підсилити ефект обряду.

Обряди першої групи відзначалися великою різноманітністю, залежно від географічних умов певної місцевості (присутності певного джерела води: колодязя, “криниці”, річки, ставу). Наведемо декілька з них, зафіксованих нами під час експедицій у Кременецькому районі Тернопільської та Славутському районі Хмельницької області.

«Як засуха, то в нас ходили криниці прочищали. То дванадцять вдов збираються і йдуть до криниці..., бо там під горою є криниця, де колись воду святили. До тої криниці йдуть, беруть городники і там копають, прокопують джерела. Тоді беруть обливаються тею водою. Кроплять себе і тоді йде дощ» [1, с. 34]; «Вдови мали розкопувати криниці, такі що в них воду не беруть, тільки на свячення» [1, с. 38]; «Як була засуха, то ходили вдови і криниці чистили. То збиралось їх п'ять, шість. Добре було, як їх було дванадцять, і йшли під гору; там така криничка є і розчищали ту криничку, щоб ішов дощ» [1, с. 37].

«Як була засуха, то в криниці лляли свячену воду, щоб дощ пішов. Колись ходили з процесіями отуди на річку. Там такий камінець був, і мужики підносили той камінець, ворушили, і зразу дощ ішов. А вдови мали кидати на той камінець мак, і то дев'ять вдовів мали мак сіяти. І вдови сіють мак і просять Бога, щоб дав дощу» [1, с. 45];

«Шоробили як була крепка засуха? Брали..., вдовиці горали (орали. – П. Б.). Не було зараз цього става, (ставка, нині в селі є великий ставок, який створили перегородивши річку – П. Б.), а була річка, і вона висохла. Брали вдовиці плуга і горали» [2, с. 4]; «Річку горали. Люди єдне запрягалось, друге тягнуло. Горали, щоб дощ пішов. Ото таке робили, як була суша, (як. – П. Б.) висохла річка і води в річці не було» [2, с. 11].

«Так кажуть: як засуха, то беруть дев'ять жінок, вдів. То вони беруть з дев'яти колодязів воду да й десь йдуть – чи до заходу сонця, чи на схід, та й обливаються. Звідсиво й дощ» [2, с. 25]; «Як засуха, брали дев'ять вдовиць, беруть святять мак, цей видюк, і сиплють у криницю. [В одну чи в декілька криниць? – П. Б.]. В три криниці сиплять потрошку маку, бо то треба вдовиць, що чоловіки повмирали чи з війни не прийшли. То беруть дев'ять вдовиць і сиплють в три криниць» [2, с. 29].

«[Що робили, як була засуха? – П. Б.] – Шо, збирали вдов, (і в жнива ж не розрішається колядувати, бо це є Петрівка), а тоді збирали дев'ять вдів, які щоб заколядували» [2, с. 22]; «Збирали вдовів, і ті вдови йшли, обходили по полях там, дай колядували» [2, с. 24].

Аналізуючи вищенаведені цитати, виділимо такі моменти, які, на нашу думку, потребують докладнішого висвітлення: обов'язкова присутність джерела води (став, “криниця”, річка); жінки-вдови як обов'язкові виконавиці обрядових дій; значення дій, спрямованих на вивільнення води (сипання маку, оранка річки, піднімання камінця).

Момент перший. Як засвідчують усі подані вище відомості (за винятком згадки про колядування вдів), описані дії відбувалися біля певного джерела води. З одного боку, це може бути відгомін давнього язичницького культу джерел, основою якого була віра в те, що існують духи води. Тому, проводячи певні обряди біля такого джерела, можна було тим самим вмилоствити його і виблагати дощ. З іншого боку, здійснення обрядів викликання дощу біля джерел земної води може трактуватись, як віра у зв'язок двох типів вод – земних і небесних. У такому випадку, впливаючи на воду земну (криницю, ставок, річку), можна викликати воду небесну (дощ) [15, с. 107]. З вірою у взаємозв'язаність джерел води можна пояснити ті випадки, що стосуються розчищення забутих джерел (“криниць”). Зокрема, якщо уявити всю воду (і земну і небесну) як єдину систему, то віддалені від поверхні землі водянні стихії будуть пов'язані між собою як взаємно сполучені посудини. Закупорювання нижніх резервуарів, згідно з давніми уявленнями, блокує верхні. Цим пояснюється необхідність прочищення закинутих джерел під час засухи [18, с. 93], що здійснюється для відновлення функціонування системи.

Момент другий – вдови як обов'язкові виконавиці обрядових дій. Спершу доцільно розглянути ритуальний статус вдови. З одного боку, вдова не може брати участі в певних обрядах (бути хрещеною матір'ю, брати участь у випіканні короваю і т. п.), з іншого – відсутність статевого життя зближає вдів із жінками, які вже втратили можливість народжувати дітей та з незайманими дівчатами

[8, с. 297]. Тобто вдова стає ритуально чистою з того погляду, що вона не веде статевого життя (а це одна з умов, скажімо, для того, щоб стати повитухою і виконувати чи не найважливіші обряди в житті людини). На нашу думку, саме ритуальна чистота є основним фактором використання вдів у описаних обрядах. Доказом обов'язкової участі «чистих осіб» у обряді викликання дощу, може бути й той факт, що в інших етнографічних районах України, а також у Болгарії, з цією метою замість вдів могли використовувати маленьких дітей або дівчат[9, с. 248; 12, с. 86]. В Болгарії такий звичай називали “пеперудою” чи “додолою”. Суттю звичаю було те, що під час засухи маленьку дівчинку, як правило сироту, вели по селу та обливали водою[11, с. 138]. Сказане, також, підтверджують матеріали З. Гудченко, яка досліджуючи звичай ткання одноденних (обиденних рушників)² зафіксувала, що ткати такі рушники могли лише ті жінки, які вважалися чесними, тобто «вона з своїм чоловіком жила, а вже як чоловік помер то ні з ким вже ніякого діла не мала» [7, с. 94].

Додатковим стимулом використання вдів у обрядах викликання дощу є й те, що вдова вважається нещасною жінкою, як пояснювали респонденти, чому вдови беруть участь у обряді викликання дощу: «Йшли вдови бо вони найбільшніші» [1, с. 45]; «Йшли вдови бо вони самі праведніші, бо Господь за сироти і за вдови вступається» [1, с. 38]; «Йшли вдови бо вони більше такі нещасні жінки, бо ніхто на них уваги не звертає і ніхто їм нічого не помагає» [1, с. 37]. Саме через нещасливу долю Господь, за словами інформаторів, є більш жалісливим до вдови, ніж до простої людини. Отже вона має більше шансів випросити дощ. Сказане засвідчує і зміст народної приказки «Хто вдову мина, то щастя нема» [19, с. 236].

Момент третій – значення дій, спрямованих на вивільнення води (обливання, сипання маку, лиття води).

² Одноденні (обиденні) рушники – рушники повний процес виготовлення яких, від прядіння до готовності, відбувався протягом одного дня. Ці рушники, за народними віруваннями, мали чарівну силу та могли оборонити село від великого лиха: посухи, ворожої навали, пошесті, хвороби. Звичай ткати такі рушники був поширений на Поліссі.

Всі дії, які є складовими описаних вище обрядів, мали на меті викликати дощ. Але які функції вони виконували? Адже випадковість хоча б однієї складової обряду не могла бути, оскільки кожна обрядодія має якусь глибинну основу. В даному випадку нам потрібно з'ясувати: для чого в обрядах викликання дощу застосовували взаємне обливання водою, сипання маку (на камінець чи безпосередньо у джерело), лиття води у криниці? яке значення мала кількість об'єктів, на які спрямовується дія обряду (криниці), та суб'єктів, що виконували його?

З цього приводу можна висловити наступні думки. Сипання маку поряд з литтям води у криниці могло мати подвійне функціональне навантаження. З одного боку, такі заходи можна вважати проявом так званої імітативної магії викликання дощу, що мала на меті викликати бажані опади шляхом примітивного наслідування того явища, яке викликали [14, с. 66]. В нашому випадку наслідування дощу може бути пов'язане із сипанням маку в криницю чи озеро, де мак та вода, що ллється, символізують краплини дощу. Інакше кажучи, існує певний магичний зв'язок між явищами: мак → дощ, вода → дощ. Зокрема, поліщуки вірили : чим більше маку всипати у колодязь, тим рясніший піде дощ [5, с. 60]. З іншого боку, кидання чи сипання сторонніх предметів у колодязь чи «криницю» можна розглядати як акт жертвоприношення, тобто принесення своєрідної жертви джерелу води (або тому, хто знаходиться в цьому джерелі). Адже існують відомості про чітко визначену кількість того, що кидали в криницю (лише жменька маку в кожен криницю). Певна інформація про подібний звичай (кидання окремих предметів чи насінин у джерело води) зустрічається й у літературі. Зокрема, І. Беньковський згадує про дев'ять зерен освяченого на Спаса маку, за допомогою яких припиняли засуху [3, с. 13], а Н. Толстой, досліджуючи обряди викликання дощу на Поліссі, вказав, що, крім маку, могли кидати зерна льону, пшениці, жита, часник, сіль, борщ, квіти, цілі або биті горщики, грошічи спеціально зроблений хрест [18, с. 96], тобто використовуються предмети, якими неможливо зімітувати таке погодні явище як дощ. Тому, в цьому випадку ми можемо говорити саме про жертвоприношення, хоча не виключаємо можливості використання певних

предметів чи води для імітації, або спільної, тобто подвійної функції цих предметів, особливо маку.

Стосовно обливання під час виконання обряду розчищення джерел чи, власне, обливання, то воно, на нашу думку, відіграє магічну функцію, тобто обливання водою ґрунтується на вірі в магічний зв'язок: вода → дощ.

Цікавим фактом у обрядах викликання дощу є обов'язкова вказівка на кількість виконавців обряду та об'єктів, на які спрямовується цей обряд. Особливою повагою, як видно з наведених раніше джерел, в інформаторів користувалися числа: три, дев'ять і дванадцять. Так, має збиратись або дев'ять, або дванадцять вдів, і вони сиплють мак у три криниці, чи беруть воду для обливання з дев'яти колодязів. Чому ж саме така кількість об'єктів та виконавців є найбільш бажаною для позитивного результату? З одного боку, числа три, дев'ять, дванадцять можуть виступати як елементи християнської релігії, перенесені на народну основу, тобто використовуються певні числа, що містяться в біблійних текстах (Свята Трійця, Дванадцять апостолів тощо). Лише ці числа можуть максимально посилити дію певного обряду. Інакше кажучи, в нашому випадку вони можуть виступати як суто християнське нашарування. Проте вони можуть мати й інше значення. Зокрема число три, на думку дослідників, є найбільш значимим елементом числового ряду, оскільки символізує завершеність і повноту певної послідовності, що має початок, середину і кінець [17, с. 489]. Саме тому це число найбільш часто фігурує у різноманітних обрядах. Число дев'ять може виступати як потроєння числа три (тричі по три). Ще одним варіантом пояснення присутності саме такої кількості осіб та об'єктів у обрядах викликання дощу може бути припущення про таке: по-перше, існувало певне, чітко визначене число виконавців обряду (доказом такого існування виступає обов'язкове посилення на певне число); по-друге, з поширенням християнства це певне число могло набути біблійного забарвлення, і дійти до нас у тому вигляді в якому ми його маємо, тобто три, дев'ять, дванадцять.

Окремо треба проаналізувати обряд, пов'язаний з колядуванням вдів. Щоправда, він дещо відрізняється від обрядів першого комплексу, оскільки дії

відбуваються не безпосередньо біля джерела води, а на полях. Проте статус учасників та спосіб проведення цього обряду дозволяє нам зарахувати його до першої групи.

На наш погляд, тут можна виділити кілька оберегових мотивів. Перший з них – це звичай колядувати у випадку засухи, другий – обхід, тобто творення своєрідного замкнутого для нечистої сили простору.

Як було зазначено раніше, колядка, заспівана вдовами в літній час під час засухи, допоможе викликати дощі, в інших випадках колядувати заборонено. Постає питання: чому колядка, заспівана вдовами, має таку силу? Тим паче, що це могла бути звичайна колядка, яка нічим не відрізнялася від тієї яку, як правило, співають у наш час під час Різдвяних свят у церкві [2, с. 22]. Можливо це пов'язане з певним символічним значенням самої пісні, адже віра в силу колядок і щедрівок як засобу проти пошесті і нечистої сили характерна для всієї України. Колядки співались не лише для припинення засухи, а й, скажімо, для вигнання холери чи іншої подібної хвороби [20, с. 545], причому виконавицями також мали бути вдови чи молоді дівчата. На нашу думку, колядку можна трактувати як певну словесну формулу, яка висловлена певними особами (вдовами) в певний час і за певних умов (під час засухи чи пошесті), щоб отримати позитивний результат. Таке трактування зближує колядку із замовлянням [10, с. 171-180].

Інший обереговий мотив, який присутній у цьому способі припинення засухи, це ритуальний обхід полів навколо села. Його можна розглядати як спосіб окреслення магічного кола, через яке не може переступити нечиста сила. На думку Д.Щербаківського, способом творення магічного кола було окреслення навколо об'єкта (чи групи об'єктів), який треба було убезпечити, внаслідок чого утворювалась ніби певна чарівна стіна, яка ізолювала це місце від доступу ворога, робила його невидимим і перешкоджала вступ до нього [20, с. 545]. У даному випадку вдови, обходячи поля навколо села, а, фактично, обходячи всю територію сільської громади, окреслювали подібне коло, що мало на меті вигнати чи зупинити засуху в селі. Зазначимо, що подібні дії, а саме окреслення магічного кола через обхід обійстя, села, полів широко використовувались під час окремих

календарних свят, їх основною метою, на думку дослідників, був захист сільської громади від різноманітних ворожих сил, досягнення благополуччя (передбачення багатих врожаїв, приплоду домашніх тварин, медоносності бджіл, здоров'я всіх членів сім'ї та доброї слави господині) й успішне вирішення сімейних турбот – одруження синів, заміжжя дочок, а також отримання доброї долі під час народження [13, с. 171].

Окрему групу обрядів становили ритуальні обходи села, полів, церкви, джерел, колодязів? що супроводжуються молитвами про дощ. Їх можна охарактеризувати також як дії, що відбуваються за участі церкви, але з ініціативи сільської громади. Такі обряди, є, без сумніву, пізнішими від описаних вище, водночас вони запозичили певні їх елементи.

Так, за словами інформаторів, якщо довго не було дощів то: «Як була засуха, то ходили з церкви, освячували в колодязях воду, батюшка з хрестом ходили, освячували кругом воду по селах, ще ходили до тих фігур що їх колись люди в полях ставили, і їх освячували, і то помагало» [1, с. 6]; «То наперед всього святили воду біля церкви, щоб Бог воду дав, ходили з хресним ходом до Божої гори³, і в поля ходили, святили щоб хліб не пропав» [1, с. 20]; «Як вже була засуха, то попи займалися, робили молебні, службу служили, в дзвони били, щоб Бог послав дощ, йшли до Божої гори і святили поля по дорозі» [1, с. 44]; «Як була засуха, то заказували молебен. Колись ходили з хресним ходом на Божу гору, сипали свячений мак в криниці. Обов'язково збирались вдови і йшли на молебен» [1, с. 11]. На нашу думку, ці обрядодії є яскравим прикладом пристосування офіційного християнського віровчення на народну основу, адже вони також містять відголоси давніх язичницьких культів, що проявляються як в сипанні маку до криниці (в якості жертвоприношення), так і лиття туди води. Інколи в таких процесіях та молебнях обов'язково мали брати участь вдови. Зрештою, тут присутній і обхід, який не обмежувався лише освяченням криниць. Після них йшли і святили навколишні поля, тобто старались охопити територію всієї сільської

³ Божа гора – пагорб поблизу с. Великі Бережці, Кременецького району, Тернопільської області, об'єкт паломництва.

громади, щоб таким чином окреслити магічне коло, яке мало вберегти учасників обряду, а водночас і населення сільської громади від засухи. Зазначимо, що подібні обряди ще досі широко практикуються на досліджуваній нами території. Загалом, масовість проведення таких процесій і сама думка інформаторів про дієвість таких обрядів свідчить, що віра в те, що за допомогою церкви можна вплинути на погоду, є дуже живучою.

Ще одним способом припинення засухи було вбивство земноводних тварин, зокрема таких, як жаби, вужі, гадюки тощо. Автор зафіксував згадку про вбивство жаби, в разі довгої відсутності дощів: «[Що робили як довго не було дощів? – П. Б.]. Да шо робили, возьмуть жабу роздеруть. Да й так роздеруть, да повісять десь на колок.[А де вішали, десь коло води?– П. Б.]. Та не, на кілок, на штир десь, так де небудь» [2, с. 6]. Дослідники пояснюють такі дії відголоском давніх слов'янських вірувань у хтонічних істот⁴, які здатні затримувати дощі і тим самим спричинити засуху. Відповідно, щоб цю засуху припинити, необхідно здійснити вбивство істоти, яка, згідно з народними уявленнями, пов'язана з стихіями небесної та земної вологи. До таких істот, власне, і відносять жаб, вужів та інших земноводних. Такі уявлення співпадають з зафіксованим О. Васяновичем віруванням, згідно з яким жабу не можна вбивати, бо піде дощ.

Отже, в разі довгої відсутності дощів могли застосовувати цілу низку обрядів, найбільш поширеними серед яких були: оранка річки, чищення «забутих» джерел, обливання водою, церковні служби та ритуальні обходи полів з посвятою криниць. Інколи для припинення засухи практикували вбивство жаб. Обов'язковими учасниками більшості обрядодій мали бути жінки-вдови, що, на нашу думку, пов'язано з ритуальним статусом такої жінки. Зазначимо: з усіх перелічених обрядів нині використовують лише ту частину, яка пов'язана з церквою. До них

⁴ Хтонічні істоти (від грец. "Хтонос" - земля) – міфологічні персонажі і тварини, пов'язані одночасно з відтворюючою силою землі (води) та з вбивчою силою підземного світу. У слов'янській традиції до хтонічних істот відносились "гади", перш за все змія (табуїстичне значення цього слова – "земний", повзаючий по землі); в їх число зараховувались і тварини, пов'язані з смертю і потойбічним світом, в тому числі вовк, ворона тощо [4, с. 480].

належать церковні служби «на дощ» та обходи полів з процесіями. Відомості про сучасне застосування іншої групи обрядів автором не фіксовано.

Література та джерела

1. Архів Львівського національного університету ім. І. Франка (далі – Архів ЛНУ ім. І. Франка). – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр. 148-Е. – 46 арк.
2. Архів ЛНУ і. І. Франка. – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр. 217-Е. – 38 арк.
3. Беньковский Ив. Народные обычаи и обряды приуроченные к “Спасу” Ив. Беньковский // Киевская старина. Ежемесячный ист. журналъ. – К., 1895. – Т. L.: Кн. 7. – С. 9-14.
4. В. П. Хтонические существа / П. В. // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. – [изд. 2-е, испр. и доп.]. – М., 2002. – С. 480.
5. Васянович О. Народні метеорологічні знання поліщуків / О. Васянович // Берегиня. – 2005. – № 2. – С. 53-64.
6. Васянович О. Якщо кіт качається в клубок... (метеорологічні знання та вірування жителів Малинщини) / О. Васянович // Берегиня. – 2003. – № 4. – С. 15-22.
7. Гудченко З. Одноденний рушник. (За спогадами переселенців з враженого радіацією Полісся) / З. Гудченко // НТЕ. – 1998. – № 1. – С. 94-98.
8. Гура А. В., Кабакова Г. И. Вдовство / А. В. Гура., Г. И. Кабакова // Славянские древности : Этнолингвистический словарь : в 5 т.; под общ.ред. Н. И. Толстого, Институт славяноведения РАН. – М., 1995. – Т. 1: А – Г. – С. 293-297.
9. Давидюк В. Ф. Народна міфологія Західного Полісся на балто-слов'янському фоні / В. Ф. Давидюк // Минуле і сучасне Волині. Тези доп. та повідом. III-ї Волинської краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1989. – С. 245-248.
10. Колодюк І. Поєднання язичницьких і християнських елементів у поліських замовляннях / І. Колодюк // Західне Полісся: історія та культура. Наук. зб. – Рівне, 2004. – Вип. 1. – С. 171–180.
11. Плотникова А. А. Додола / А. А. Плотникова // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. – [изд. 2-е, испр. и доп.]. – М., 2002. – С. 138-139.
12. Скиба М. Культове вшанування водних джерел на Поділлі /М. Скиба // НТЕ. – 2004. – №. 1-2. – С. 85-91.
13. Соловей Л. М., Курочкин А. В. Обход / Л. М. Соловей., А. В. Курочкин // Восточно-славянский фольклор. Словарь научной и народной терминологии. – Минск, 1993. – С. 170-171.
14. Токарев С. А. Сущность и происхождение магии / С. А. Токарев // Труды института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Новая серия. – М., 1959. – Т. 51: Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. – С. 7-75.
15. Толстая С. М. Засуха / С. М. Толстая // Славянские древности : Этнолингвистический словарь : в 5 т.; под общ. ред. Н. И. Толстого; Институт славяноведения РАН. – М : Международные отношения, 1999. – Т. 2 : Д – К. – С. 106-111.
16. Толстая С. М. Лягушка, уж и другие животные в обрядах вызывания дождя / С. М. Толстая // Славянский и балканский фольклор. Духовная культура Полесья на общеславянском фоне. – М., 1986. – С. 22-26.
17. Толстая С. М. Число / С. М. Толстая // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. – [изд. 2-е, испр. и доп.]. – М., 2002. – С. 488- 489.
18. Толстой Н. И., Толстая С. М. Вызывание дождя в Полесье / Н. И Толстой., С. М. Толстая // Очерки славянского язычества – М., 2003.– С. 89-126.
19. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским географическим обществом Юго-Западного отдела. /

- П. П. Чубинский. – [Материалы и исследования, собранные Чубинским П. П.]. – Санкт-Петербург, 1872. – Т. 1. – Вып. 1. – 224 с.
20. Щербаківський Д. М. Сторінка з української демонології (вірування про холеру) / Д. М. Щербаківський // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія; [упор., прим. та біограф. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Борjak; вст. ст. А. П. Пономарьова]. – К., 1991. – С. 540-554.

Ольга Придибайло

Чеська національна меншина в Україні в 20 – 30-ті роки XX ст.

Аналізується формування та розвиток чеської національної меншини, її структура, суспільно-політичне й культурне життя в Україні в 20–30-х роки XX ст.

Ключові слова: чеська національна меншина, радянська влада, репресії, переселення, депортація, розкуркулення.

Анализируется формирование и развитие чешского национального меньшинства, ее структура, общественно-политическая и культурная жизнь в Украине в 20–30-х годах XX ст.

Ключевые слова: чешское национальное меньшинство, советская власть, репрессии, переселение, депортация, раскулачивание.

The article examines the formation and development of czech national minority, its structure, socio-political and cultural activities in Ukraine in the 20th–30th years of the twentieth century.

Key words: Czech national minority, the Soviet government, repression, displacement, deportation, dispossession.

Сьогодні в демократичній Україні особливої гостроти набуває проблема врегулювання міжнаціональних відносин, залагодження конфліктів на міжетнічному ґрунті. Для цього варто прислухатись до історичного досвіду та виправити і не допустити помилок минулого, наприклад повторення радянських репресій 20 – 30-х років XX ст., які зачепили не лише представників українського народу, а й громадян УРСР абсолютно різних національностей.

Виходячи з актуальності та недостатнього, з точки зору сучасних вимог, рівня наукової розробки досліджуваної проблеми, варто детальніше дослідити

формування та розвиток чеської національної меншини, її організаційну структуру, суспільно-політичне та культурне життя.

При написанні цієї статті були використані праці таких дослідників, як В. Мазур, А. Глинський, І. Заславський, Б. Чирко, Л. Яковлева, С. Пишко, Ю. Луцький, О. Дробал, В. Житник, В. О. Рафальський, а також дані статистичних збірників (переписів населення, демографічних досліджень).

У працях О. Дробала і Ю. Луцького більша увага приділена культурному життю. Кількість населення, та його зміни подаються у статистичних збірниках. Економічне життя та соціальне становище нацменшин, в тому числі і чехів, досліджували В. Мазур і Б. Чирко.

Чеські колонії в Україні існують уже понад 140 років – (перша Лютгарівка (Лютгардт) у Дубенському повіті, заснована в 1863 р., Глинськ у Рівненському повіті – в 1868 р.). Густою сіткою вкрили вони особливо Волинь (Володарський р-н – 103 чехи (0,2%), Дзержинський – 226 (0,7%), Іванківський – Коростишівський – 44 (0,1%), Мархлевський – 44 (0,1%), Новоград-Волинський – 68 (0,1%), Потівський – 164 (0,4%), Пулинський – 1090 (1,7%) Радомиський – 63 (0,1%), Мар'янівський – 81 (0,2%), Черняхівський – 1697 (3,1%), Ярунський – 77 (0,2%), по всіх районах округи – 3759. Житомир – 269 (0,3%), по всій окрузі – 3699 (0,54%) [5; с. 111].

Чехів на Україні куди менше, ніж німців, євреїв чи поляків; за переписом 1911 р. вони були об'єднані в 130 колоній, що нараховували та 65 тис. чеських поселенців [14; с. 61].

Основними заняттями чеського населення були землеробство. Садили переважно, картоплю, сіяли зернові. Особливе місце належало вирощування хмелю. Затративши на один гектар цієї культури близько 2 тис. крб., можна отримувати врожай протягом 20–30 років і чистий прибуток 2–4 тис. крб. щороку. А маючи власну броварню, можна в кілька разів збільшити дохід [11; с. 123].

З перших років переселення емігранти дбали про освіту для молодого покоління. Забезпечення вчителів та шкільного приміщення вважались добре вкладеним капіталом. З Чехії виписувалася література з культури землеробства та

багато белетристичних видань, які zostалися у спадок радянським чеським школам і здебільшого були вилучені з обігу органами політичного нагляду.

Встановлення радянської влади в Україні, як і в інших регіонах колишньої Російської імперії, проходило під гаслами соціальної справедливості та інтернаціоналізму, та при ігноруванні цілком природного потягу пригнічених раніше націй до самовизначення. Генеруючи центристські ідеї, комуністична партія безоглядно поборювала в своєму середовищі, і в суспільстві в цілому, будь-які прояви національної специфіки як ворожі інтернаціональній пролетарській справі [17; с. 4].

Не минула ця політика і українських чехів, так наприклад в центрі Києва, зокрема на Шулявці, за часів царської Росії виник ряд промислових об'єктів, що з приходом радянської влади були експропрійовані. Завод «Гротер і Гриванем» став «Плугатарем», «Фільверт і Дєдина» та «Неєдлий і Унгерман» були об'єднані в підприємство «Червоний плугатар» [6; с. 102].

Перший радянський загальний перепис було проведено в 1920 р., але через бойові дії зовсім не були переписані Волинська губернія (де в основному зосереджувалась чеська національна меншина), Чигиринський, Олександрійський та Черкаський повіти Кременчуцької губернії, і ряд волостей та окремих населених пунктів України [18; с. 34 – 35]. Тому простежити зміну кількості чехів на території тодішньої України (в містах), більш менш об'єктивно, ми можемо з 1923 р., а в сільській місцевості починаючи з всесоюзного перепису 1926 року.

Так за даними всесоюзного міського перепису 15 березня 1923 р. в містах України проживав 13 901 чех [13; с. 108]. Щодо сільського населення то на Волині (де в основному зосереджувалась чеська нацменшина), за даними всесоюзного перепису населення, чехів проживало близько 16 тисяч (3 816 в містах, і 12 257 в селах) [2; с. 8 – 9]. За даними перепису 1926 р. на території України проживало 84, 2 тис. чол., що становило 0,2% від всього населення.

На Волині і Житомирщині чехи населяли 32 населені пункти [12; с. 9]. Взагалі густота колоній не була великою. Попередні підсумки всесоюзного перепису свідчать, що в жодній окрузі не перевищують одного відсотка

населення, тільки в одному з районів Волині відсоток чеського населення сягнув 4% [15; с. 11].

На підставі декретів Радянської влади про національні сільради організували 12 чеських сільрад [12; с. 9]. Зокрема 4 на Житомирщині: у Крошні – 1924 р., в Околку разом з Івановичами та Крошенцем теж 1924 р. У Високому та Горбашах – у лютому 1925 р., у Вільшанці – влітку 1925 р. Інші колонії не мають об'єктивних даних для організації окремих адміністративних одиниць, тобто не мають відповідної кількості населення. За офіційними відомостями, чеське населення Житомирщини було розділено таким чином: Крошня – 800 осіб. Високе – 400, Виногради – 120, Горбаші – 50, Околек – 312, Івановичі – 268, Кручинець – 180, Плехова – 76, Аліновка – 26, Городище – 65, Романів – 220, Чеська Слободка – 220, Соколів – 200, Селянщина – 230, інші поселення – 680. Разом – 3847 людей. До цього числа треба додати і чехів, що жили у самому Житомирі, по містечках – таких, як Соколів, Чуднів, Черняхів, Пулинах, по окремих українських та німецьких селах, як-от Фолівка, Бураківка та багато інших, особливо серед тих, що розкинулись уздовж Житомирського шосе. Нарешті, по заводах та цукроварнях в Коровинцях (біля Вільшанки) працювало багато чехів. Із тими всіма, розкинутими по різних місцевостях чеськими родинами, які не піддаються точному облікові, на Житомирщині на середину 20-х рр. жило понад 4 тис. чехів [19; с. 46 – 47].

Після революції велика кількість чехів-ремісників кинула міста й повернулася в свої села, вимагаючи собі тут землі. Але з 1924 р. вони знову починають повертатися до міст. Земля, що її купили, була здебільшого непридатна до сільського господарства – болотяна, лісова або зовсім виснажена. Але інтенсивні форми хліборобства (трипільну систему чехи не використовували) поволи дали можливість поставити свої господарства на дуже високій рівень. Головну роль у розквіті чеських господарств у період НЕПу відіграв хміль. З 1921 р., а особливо в 1923 – 1924 рр. починається так звана «хмільна гарячка». Фінансово спроможні колонії дозволяють собі за допомогою чеської місії забезпечити себе сільськогосподарськими механізмами [21; с. 143]. Вчитель

Йосиф Новак з села Івановичі малює таку картину подальших подій: «Наші господарі, збагатившись від вигідного продажу хмелю, намагалися перевершити один одного в будівництві гарних домів. Отже, весь капітал був вкладений у цю справу. Але прийшов 1928-й та 1929 роки які скоро провчили їх за це. То незабаром всі одержали «експерт» та великі податки на свої господарства. Громадське життя зосереджується в першу чергу в колгоспі (1930 рік), де більшість становлять чехи, лише п'ятеро німців, українці в кожному селі мають свій колгосп. У центрі – і ядро колгоспу – старі досвідчені кооператори з «дореволюційним стажем» [1; с. 147].

Активну участь брали чехи у сільськогосподарському кооперуванні. У 1925 р. у чехи організували 14 сільськогосподарських кредитних кооперативних товариств, які мали значні кошти і могли забезпечити високий рівень агрокультурних заходів у чеських селян. Зокрема на Волині весною 1927 р. діяло сільськогосподарське товариство, яке обслуговувало 2 чеських села, в яких проживало 445 осіб. Відсоток чехів у кооперативних товариствах інших регіонів був найменшим. Зокрема серед 30 кредитних товариств Шепетівської округи, вони становили у 1926 – 1927 рр., – 0,06%. Взагалі у 1928 рік у кредитних товариствах відсоток чехів становив – 1,2%, скотарсько-молочарських – 2,1%, буряківничих – 0,1%, птахівничих – 1,5%, в об'єднаннях по вирощуванню та збуту технічних рослин (хмелю, льону) – 5,8% [12; 49]. Наприкінці 20-х рр., у хмельових коопераціях частка нацменшин займала 24%, з них чехи 18% [21; с. 178].

Інша доля спіткала чехів Півдня України. Їх, звичайно була менша кількість всього 2 423 (міських 499, сільських 1924) [2; 9 – 11]. Тут не було хмільників. Головний акцент становили зернові культури. Тому, замість розквіту, у 20-х рр. приазовським колоністам довелося виправляти наслідки страшного голоду 1921 – 1922 рр. уряд Чехословаччини відправив у цей регіон кілька потягів з харчуванням. За часів НЕПу Мелітопольський Чехоград був відомий своїм високоякісним беконом, який ішов, як і хміль з Волині, – на експорт [9; с. 125].

На той час культурно-організаційною сферою мало опікуватися Бюро рада національних меншин Народного комісаріату освіти УРСР. Він був створений у червні 1921 р. і працював із вкрай обмеженим апаратом, а відіграючи роль центру для передання та отримання сигналів з місць. Одним з перших, хто заговорив про потрібність організації культурної роботи, видання газети, отримання літератури чеською мовою, був мешканець с. Вишеград Макарівського району Київської губ. Олександр Баскевич. Його лист до газети «Правда» за травень 1925 р. хоча й не був опублікований, проте загострив увагу радянського апарату до цих проблем.

У 1920 – 1921 рр. на Волині видаються чеською мовою газети комуністичного напрямку «Kronika», «Volynska Pravda», «Revoluke». 80% інформації в цих виданнях було присвячено становищу у волинських чеських колоніях [5; с. 111 – 112].

Наприкінці 20 – у 30-х рр. в країні відбулись кардинальні зміни в галузі національної політики. Згорталась українізація й змінювалась державна політика щодо національних меншин. Проводилась реорганізація, а згодом ліквідація національних адміністративно-територіальних одиниць, масового характеру набували депортації представників національних меншин.

В цей час пройшли сумнозвісні судові процеси у «Шахтинській справі», «Промпартії» та ін. По всій країні їм відгукувались свої маленькі процеси над місцевими «контрреволюціонерами». Водночас продовжувалися розкуркулення та насильницька колективізація (економічні репресії під політичними гаслами). Етнічні чехи – громадяни УСРР повною мірою розділили долю українського народу в цю трагічну добу. Були розкуркулені тисячі чехів, вони також зазнавали політичних утисків, якщо на виборах 1925 – 26 рр., як «куркулів» було позбавлено голосу 1,4% чехів, то 192 – 27 рр. 13,8% [12; с. 103].

У жовтні 1930 р. у селищі Чехоград, Кизіярського району, Мелітопольської округи було заарештовано трьох осіб: бухгалтера Зозулю Антона Францевича та двох вчителів (прізвище одного з них було Іона). їх відвезли до Харкова, де у слідчому управлінні ГПУ їм висунули обвинувачення у шпигунстві на користь чеського Генерального штабу. Заарештованим прямо роз'яснили, чого від них

вимагають: «Нам потрібно створити контрреволюційну організацію і ми її створимо – ви будете її керівниками, а інші – виконавцями».

За рішенням «трійки» при Колегії ГПУ УСРР від 25 липня 1931 р. за обвинуваченням у причетності до створення і діяльності на користь чеського Генерального штабу на території УСРР шпигунської та контрреволюційної організації були засуджені до ув'язнення у виправних таборах НКВД на різні терміни 11 осіб [10; с. 156 – 157].

Чеська національна меншина не менше від української постраждала від голодомору 1932 – 1933 рр. З інформаційного листа Дніпропетровської обласної прокуратури та облсуду про роботу на терені сприяння хлібозаготовкам за станом на 20 грудня 1932 р. по Мелітопольському району:

«Слідством встановлено, що низка куркулів пролізла до артїлі «Прукопник» Чехоградської сільради, зайняли там командні висоти і чинили опір виконанню хлібозаготівлі. Куркуль Ваврін проліз до партії, обійняв посаду голови правління, підібрав штат техробітників та правління з куркулів, внаслідок чого ця зграя із початком обмолоту зайнялась шкідницькою роботою по розтринькуванню зерно хліба» [11; с. 139].

По справі притягнуто Вавріна, куркуля, виключеного із лав КП(б)У, голову колгоспу; Кубішта Й.Й., члена правління, бідняка, виключеного з КП(б)У. За спогадами Ярмили Францевни Пршибл – доньки «голови саботажників» Франца Івановича Вавріна, її батько походив із бідної чеської родини, в якій, крім нього, куркулів не було, завгоспа артїлі; Тонішевського Я.І., походження із дворян, комірника; Халупника В.І., куркуля, секретаря правління; Шіллера А.І., середняка, голову ревкомісії; Швигеля К.Ф., середняка, рахівника....» [10; с. 156 – 158]. Свій дім Франц Іванович почав будувати лише у 1928 р., але закінчити будівництво йому не вдалося. З початку 30-х років Ваврін обіймав посаду голови колгоспу «Прукопник». Взимку 1932 р. він вчився на курсах голів колгоспів у Харкові. Згодом його раптово відкликали в Чехоград, де й заарештували.

Заарештованим Вавріну, Сершеню та Тонішевському навіть не дозволяли побачення з рідними. Лише після проголошення їм вироку – розстрілу – до

Вавріна, як виняток, допустили проститися з ним його чотирирічну доньку – наймолодшу із трьох. Адже вона не змогла б розповісти батькові про повну конфіскацію майна родини (одягу, сірників та двох стаканів рису тощо; енкаведисти хотіли взяти навіть якесь іржаве відерце, але, подумавши, залишили його «на господарстві»).

Дітей Вавріна від голодної смерті вивезли до чеського села у Криму. Проте ніхто у сім'ї не хотів вірити, що батька дійсно розстріляли. Лише у 50-ті роки, коли почалась реабілітація жертв репресій, Вавріни отримали документи, що підтверджували смерть Франца Івановича. Проте свідки повідомляли, що він дійсно сховав 6 т. пшениці від хлібозаготівлі. Для того, щоб навесні годувати ними коней, які мали б працювати на посівній. За свідченнями односельців, Франц Іванович, розуміючи небезпеку своїх вчинків, попри все намагався захистити своїх селян від голодної смерті і дотепер залишився героєм в їхніх очах.

Зазначимо, що події, подібні до чехоградських, відбувалися в цей час і в інших місцях УСРР. Так, у Крошні-Чеській під Житомиром від голови сільради вимагали дозволу на проведення тусу у чеха – колгоспника Кржебіжа, до якого українські селяни привезли свій хліб для схову від співробітників НКВД. А коли голова сільради попросив районне керівництво дозволити використати кошти з колгоспного фонду, що призначалися на культурні потреби, на допомогу голодуючим, йому заборонили це, пояснивши що ці гроші можуть витратитися тільки за цільовим призначенням [8; с. 148].

Слід згадати і про факти вилучення державою церковних цінностей. Так, свого часу у Чехограді для задоволення релігійних потреб односельців церковна громада на чолі із старшим братом Франца Вавріна побудувала досить великий костел і капличку [21; с. 178]. З свідчення інформатора ГПУ про приїзд до селища Чехоград католицького єпископа: «Ксьондзи в'їхали до Чехограда під урочисте калатання дзвонів і зупинилися на квартирі у кістера чехоградської церкви Франца Йосифовича Вавріна. Зранку почалося богослужіння, на якому були присутні всі, за винятком членів КНС та радянських службовців. Хрещення

проходило на головній вулиці, де вишикувалися всі, хто бажав пройти конфірмацію. Єпископський прелат Грузинський, ксьондзи з міст Олександрівка (Крим) та колонії Костгейн прочитали проповідь, торкнувшись необхідності віри для селян і особливо – для дітей... На обіді, влаштованому на честь прибулих, ксьондз Шенфілд сказав; «Як у природі буває похмура погода, що потім змінюється на сонячну, так і в нас, у релігійному житті вже 9 років висить туман, що має розвіятись – тоді прийде свобода». Після цих промов кістер Ваврін, який до цього хотів полишити церковну діяльність, обіцяв усім, хто був на зібранні, що залишиться кістером і послужить вірі, доки не зійде сонце». В Чехограді через 3 роки був збудований великий костюл, який одразу ж було закрито, а церковне майно конфісковано [9; с. 132]. Це вже – 1931 р., і сподівань на краще не залишилось. На колоністів, як і на все українське селянство, чекав голодомор.

У наступні роки чехоградська громада втратила й інше своє надбання – кістерів – чоловіків. За католицькими догматами служити відправу міг лише чоловік, що дав обітницю цноти. Проте всіх, хто годився на цю роль, було ув'язнено або страчено. З тих пір і до цього часу (сьогодні вже за традицією) Чехоград є унікальним місцем, де відправу у каплиці служать жінки [7; с. 192].

Значних втрат зазнало у 30-ті роки і чеське населення багатонаціональної Житомирщини, де були поширені так звані «лінійні» арешти, тобто арешти за національною ознакою. Документи свідчать, що для затримання органами НКВД іноді достатньо було визнати себе поляком, німцем, чехом чи ще якимось «нацменом». Відпрацьована система автоматично дозволяла обвинуватити затриману людину в участі в націоналістичній, повстанській, антирадянській, контрреволюційній і т. п. організації. Протоколи затримань і допитів, проте, не дають інформації про будь-які документальні або речові докази злочинної діяльності проти влади чи закону. «Факти», «докази» і «визнання» провини з'являлися у процесі слідства [20; с. 110].

Одним із яскравих прикладів фальсифікації кримінальних справ є «викрита» у 1938 р. 3-м відділом Управління державної безпеки Управління НКВД по Житомирській області так звана чеська військово-повстанська шпигунська

організація, яка нібито існувала на території області. Керівництво діяльністю цієї «організації» приписувалось чеському національному повстанському об'єднанню «Чеське дружство».

Слідством було встановлено, що у 1919 р. полонені чеські офіцери Франц Белік та Едуард Маней заснували спортивну організацію «Сокіл», під прикриттям якої проводили контрреволюційну роботу серед чеського населення на Волині. З 1925 р. керівні посади в «Соколі» займали командир 44-ої стрілецької дивізії Штромбах та вчитель чеської школи Водседалек. В цей час організація почала створювати чеські військово-повстанські дружини, а на окремих підприємствах, в чеських колоніях і національних учбових закладах – «отбочки» – військово-повстанські групи.

Слідством було «викрито» на території області 4 чеські дружини та 12 «отбочок», що діяли у Черняхівському, Андрушівському, Малинському та інших районах [22; с. 56]. У справі проходило 80 громадян, 77 з яких були чеської національності. Найстаршому з них виповнилось 67 років, наймолодшому – 28. Здебільшого це були робітники та колгоспники. Заарештовані утримувались у в'язниці НКВД у Житомирі. 22 вересня 1938 р. «трійка» при Управлінні НКВД по Житомирській області засудила всіх їх до розстрілу. Вирок було виконано 28 вересня того ж року. 30 червня 1958 р. Військовий трибунал Прикарпатського військового округу розглянув цей протест і скасував постанову «трійки» від 22 вересня 1938 р. [22; с. 123].

Отже, чеських переселенців вказаного періоду можна охарактеризувати так: висококультурний землероб, який спрямовує інтелектуальні, кооперативні та матеріальні зусилля на створення такої господарської бази, яка могла б потім значний час не потребувати капіталовкладень та постійного технологічного контролю; схильність до перспективних форм господарювання, активної зміни наявних форм і методів; прихильність до осілості, політичної стабільності; велика турбота про освіту; відсутність ілюзій щодо організації шкіл державою; визначення головного напрямку в цій справі – отримання літератури; з приходом радянської влади, що ігнорувала національні інтереси заради створення великої

міцної пролетарської держави, чеська національна меншина не менше від корінної української нації постраждала від тоталітарних репресій. На рубежі 20 – 30-х років XX ст. особливо розмаху набувають політичні справи, часто сфальсифіковані, переселення та депортації.

Література

1. Братское содружество народов СССР. 1922-1936гг. Сб. док. и материалов.— М., 1964.
2. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т. 11. УРСР. Подлесский предрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность. — М., 1929.
3. Глинский А.Б. Национальные меньшинства на Украине. —Харьков, 1931.
4. Демографічний збірник. За ред. В. Птухи.. — К., 1930.
5. До вивчення нацменшин Волині // Вітчизна. — 1994. — № 3 - 4.
6. Досліди над чеськими колоніями на Україні// Вітчизна. — 1994. — № 3-4.
7. Житник В. К. Чехи України // Відродження мов і культур західних та південних слов'ян в Україні.— К., 1995.
8. Заславський І. В. Волинські Чехи: маловідомі сторінки історії, чеські меншини за кордоном // Вітчизна.— 1998.— №9 - 10.
9. Луцький Ю.В. Чехи на Україні (1917-1933) // Вітчизна. — 1994. — № 3 – 4.
10. Луцький Ю.В. «Чеські справи» (1930-1937рр.) // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ.— 1999., №1/2 (11/12).
11. Луцький Ю., Лутай М. політичні репресії щодо чеського населення Житомирщини (1920-1950ті. рр.). // Хроніка 2000., Вип. 29 - 30.
12. Мазур В. М. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920-1929) Порівняльний аналіз.—Київ-Вінниця, 1999.
13. Населення в містах України (за даними всесоюзного міського перепису 15 березня 1923 року).— Харків, 1926.
14. Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні - К., 1998.
15. Національний склад сільського населення України. Попередні підсумки
16. Всесоюзного перепису населення 1926 р.— Харків, 1927.
17. Національні меншини в Україні в 1920-1931-ті роки: Атлас – К., 1996.
18. Пустоход П.І. Всесоюзний перепис населення 1939 р.— К., АН УРСР. – 1939.
19. Радянське будівництво серед нацменшин. – Харків, 1928.
20. Чеські колонії на Житомирщині // Вітчизна. — 1994. — № 3 - 4.
21. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30-ті роки XX ст.) – К., 1995.
22. Шевчук Ю. Політичні репресії проти чеської інтелігенції на Житомирщині на рубежі 1920–1930-х рр. XX ст. // Український історичний збірник, Вип. 11. – Житомир, 2008.

Принципи забезпечення взаємодії українських і угорських мистецьких традицій у музично-естетичному вихованні школярів.

Розкривається педагогічний потенціал принципів забезпечення взаємодії українських і угорських мистецьких традицій у музично-естетичному вихованні учнів початкових класів загальноосвітніх шкіл з угорською мовою навчання.

Ключові слова: *принципи музично-естетичного виховання, взаємодія українських і угорських мистецьких традицій, полікультурне середовище.*

Раскрывается педагогический потенциал принципов обеспечения взаимодействия украинских и венгерских художественных традиций в музыкально-эстетическом воспитании учащихся начальных классов общеобразовательных школ с венгерским языком обучения.

Ключевые слова: *принципы музыкально-эстетического воспитания, взаимодействие украинских и венгерских художественных традиций, поликультурная среда.*

Disclosed potential pedagogical principles of cooperation between Ukrainian and Hungarian traditions in art music and aesthetic education of elementary school pupils of secondary schools with Hungarian language of instruction.

Keywords: *principles of musical and aesthetic education, the interaction of the Ukrainian and Hungarian art traditions, multicultural environment.*

Музично-естетичне виховання належить до системи обов'язкової виховної роботи сучасної загальноосвітньої школи, яке, згідно з законодавчими актами про освіту в Україні, реалізується на уроках музики і входить у державний компонент змісту загальної середньої освіти. Оптимізація змісту, форм і методів музично-естетичного виховання потребує всебічного врахування його принципів, в яких відображені закономірності самого процесу, що відбувається в полікультурному середовищі.

Вивченню проблем музично-естетичного виховання з використанням мистецьких традицій у школах України з угорською мовою навчання до

останнього часу не приділялось належної уваги. Відомі тільки деякі праці П. Лизанця, О. Мальця, І. Орос з питань загальнокультурного розвитку та освіти угорців України. Історичні аспекти культурного розвитку угорського населення Закарпаття вивчалися Т. Легоцьким, П. Кіралем, Т. Домотор та іншими. Проблема музичного виховання у загальноосвітніх школах з угорською мовою навчання розроблялася у дослідницьких роботах І. Арпи.

Аналіз історичних передумов розвитку музично-естетичного виховання учнів початкових класів угорських шкіл Закарпаття, діючих навчальних програм з «Музики» у школах означеного типу дозволяє констатувати, що виховання школярів на основі національних традицій, ідея якого з'явилась у ХІХ столітті, до теперішнього часу має однобічний моноетнічний характер, адже зміст програм та навчальних посібників розкривають особливості окремо або українського, або угорського музичного мистецтва. Означена стаття присвячується репрезентації педагогічного потенціалу принципів забезпечення взаємодії українських і угорських мистецьких традицій у музично-естетичному вихованні учнів в умовах полікультурного середовища.

Для означеного типу шкіл є характерним поліетнічний склад учнів, класи об'єднують представників різних культур, що зумовлює необхідність пізнання учнями цінностей не лише рідного етносу, а й інших національних спільнот, перш за все української. Тому вважаємо, що опора навчально-виховного процесу на принцип інтеркультурної спрямованості забезпечить долучення молодших школярів до музично-естетичних та морально-етичних норм і цінностей, набутих поколіннями угорського та українського народів.

Початкове засвоєння індивідом суспільних цінностей відбувається шляхом первинної соціалізації у сім'ї – передаються риси національного характеру, життєві норми й культурні цінності, притаманні попередньому поколінню батьків. Згодом, з переходом до шкільного навчання, процес засвоєння суспільних цінностей набуває суттєвих змін – дитина потрапляє у нове середовище, яке складається з представників різних конфесій і культур. Тобто у взаємодію вступають два види досвіду – особистий (учень як носій угорських мистецьких

традицій) та суспільний (він живе в українській державі з характерними для неї мистецькими традиціями), які сприятимуть постійному збагаченню й перетворенню життєвого й художнього досвіду учня. Тому важливим принципом навчально-виховного процесу має стати опора на життєвий та художній досвід школярів, завдяки якому «згладжуватиметься» процес адаптації до сприйняття та засвоєння нового соціального й художнього досвіду.

Основним полем культурної самоідентифікації переважної більшості учнів шкіл з угорською мовою навчання є традиції угорського національного музичного мистецтва, але, водночас, вони є громадянами Української держави, а отже їх музично-естетичне виховання має відбуватись за умови рівноправного засвоєння двох музичних культур – української та угорської, тобто загальної й музичної культури держави, громадянами якої вони є, та загальної й музичної культури рідного етносу. Таким чином, забезпечення єдності громадянського та музичного виховання теж є не менш значимим принципом організації навчального процесу в умовах полікультурного середовища. Адже саме завдяки його реалізації забезпечуватиметься досягнення музичного матеріалу крізь громадянську призму збагачуватиметься словниковий запас рідної (угорської) й державної (української) мови, а також формуватимуться й розширюватимуться музично-естетичні знання молодших школярів, засвоєння та поглиблення яких відбуватиметься в процесі виявлення особливостей мови, інтонації та жанру музики.

Особливості психофізіологічного розвитку молодших школярів, зокрема інтенсивне формування аналітико-синтетичних функцій мислення, дозволяють вважати, що саме художня інтеграція, яка передбачає розкриття внутрішньої спорідненості різноманітних художніх проявів, перекладів і перенесення, перетворення однієї художньої форми в іншу художню модальність – кольору в звук, звуку – у простір, простору – у віршований рядок [5, с. 6], уявляє собою комплекс подразників, а отже є стимулом розвитку аналітико-синтетичних функцій дитячого організму.

Оскільки характерними рисами мистецьких традицій є синкретизм (єдність вербальної, вокальної, інструментальної, танцювальної, театральної-ігрової

художніх форм), варіативність, колективність, функціональність (зв'язок фольклорних текстів з життям, ситуацією виконання), найбільш ефективним засобом музично-естетичного виховання учнів шкіл з угорською мовою навчання обрано українські й угорські мистецькі традиції, адже саме вони зберігають національну сутність народу та є складовою художніх цінностей держави й світу. Звідси походить такий принцип організації навчання, як принцип застосування художньої інтеграції, який сприятиме мобільності та систематизації розрізнених знань учнів. Адже синкретична природа фольклору дозволить поєднувати вербальну, музичну (вокальну та інструментальну), ігрову та інші художні форми мистецьких традицій. Ознайомлюючись з якими аудіовізуально, перед учнями поставатиме картина, що розкривається у текстах (народні уявлення про природу, норми, правила, ідеали). Традиційність розкриватиметься перед школярами як відчуття: характеру інтонацій (поетичних і музичних), символіки (духовної та матеріальної народної культури), органічності рухів у хореографії, прийнятих норм народної драматизації (специфіка поведінки виконавців у драматичній грі). Тому опора на міжпредметну інтеграцію дозволить більш повно реалізувати художньо-педагогічні можливості взаємодії мистецьких традицій, яка допоможе школярам краще ознайомитись з певною спільністю мови мистецтва: асоціативністю, метафоричністю, умовністю, образністю.

Отже, принципи забезпечення взаємодії українських і угорських мистецьких традицій, відображаючи загальні закономірності музично-естетичного виховання молодших школярів, визначають вимоги до змісту, організації та методів означеного процесу, що відбувається у полікультурному середовищі, а саме: врахування особливостей національного складу регіону, і відповідно, особливостей мистецьких традицій народів, що в ньому проживають; опора на функціональну сутність мистецьких традицій, адже вони є засобом спілкування та пізнання, введення до скарбниць духовності і культурних надбань рідного народу й інших етносів; виховання національної свідомості, громадянської позиції; спрямування молодших школярів на вияв інтерферентних зв'язків фольклору та різних видів мистецтва; орієнтація учнів на розмаїття

мистецьких традицій та на сприйняття їх як історично утвореної форми, що передається від покоління до покоління, зберігається у фольклорі певного народу та трансформується у професійне мистецтво.

Таким чином, взаємодія українських та угорських мистецьких традицій сприятиме досягненню художніх цінностей держави й світу, забезпечуватиме системний підхід до музично-естетичного виховання, сприятиме мобільності та систематизації знань учнів. Ефективними принципами забезпечення такої взаємодії в процесі музично-естетичного виховання в умовах полікультурного середовища є: інтеркультурна спрямованість навчально-виховного процесу; опора на життєвий та художній досвід учнів; єдність громадянського та музичного виховання; застосування художньої інтеграції.

Зазначені принципи вимагають комплексного застосування в процесі музично-естетичного виховання, адже функціонують вони в системності, і як керівні положення є рівнозначними. Зміст їх детермінований соціальним замовленням на гармонійний, національний та загальнокультурний розвиток учнів та відповідною музично-педагогічною практикою. Реалізація цих принципів в процесі музично-естетичного виховання сприятиме духовному становленню молодших школярів на основі формування ціннісного відношення до музичного мистецтва угорського та українського народів, засвоєнню музично-теоретичних та музично-естетичних знань, опануванню комунікативними засобами міжкультурної взаємодії – рідною, державною та художньою мовами (музичною, літературною, образотворчого мистецтва тощо).

Література

1. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник// С.У.Гончаренко// К., 1997. – С. 205
2. Гумінська О. Уроки музики в загальноосвітній школі.- Т.,2003
3. Дмітрієва Л., Черноіваненко Н. Методика музичного виховання в школі.-М., 2000
4. Масол Л., Ганнусенко Н., Комаровська О., Ничкало С., Оніщенко О., Рагозіна В. Комплексна програма художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах. / Інформаційний збірник міністерства освіти і науки України. – 2004. - №10. – С. 9-32.
5. Ростовський О.Я. Методика викладання музики у початковій школі / О. Я. Ростовський // Навч. метод. посібник. – Тернопіль, 2000. – [2-е вид., доп.]. – 216 с.
6. Ростовський О. Методика викладання музики в початковій школі.-Т., 2001

Діяльність санітарно-епідемічних служб Києва після визволення від німецьких окупантів (1943-1945 рр.).

Аналізується санітарно-епідемічний стан Києва після визволення від німецьких окупантів.

Ключові слова: *вогнище інфекції, дезінфекція, лікарня, санітарно-епідемічна станція.*

Анализируется санитарно-эпидемическое состояние Киева после освобождения от немецких оккупантов.

Ключевые слова: *очаг инфекции, дезинфекция, больница, санитарно-эпидемическая станция.*

Analyzes the health and epidemic status of Kyiv after liberation from German invaders.

Keywords: *infection, disinfection, hospital, sanitary and epidemiological station.*

Тривалий час дослідженням питання охорони здоров'я населення у післявоєнний період, переважно, займалися науковці медичної галузі. Вченими-істориками ця тема була мало досліджена. Лише в ряді робіт, пов'язаних з повоєнною відбудовою УРСР і ліквідацією наслідків війни та окупації, зустрічаються невеликі за обсягом дані стосовно охорони здоров'я населення Києва, але вони лише слугували доповненням до загальної картини розвитку відбудови господарства.

Вивчення питання відновлення і налагодження роботи мережі санітарно-епідемічних установ столиці, як одного зі структурних підрозділів системи охорони здоров'я, є досить актуальним. Метою даного дослідження стало комплексне вивчення організації роботи санітарно-епідемічних установ Києва у післявоєнний період. Відповідно до поставленої мети було окреслено коло дослідницьких завдань: проаналізувати реальне становище санітарно-гігієнічного та епідемічного стану м. Києва у 1943-1945рр.; висвітлити комплекс заходів

органів охорони здоров'я різних рівнів ,щодо ліквідації медико-санітарних наслідків війни та окупації; оцінити роботу лікувальних , санітарно-протиепідемічних та дезінфекційних установ міста.

Дослідження проблеми охорони здоров'я населення у повоєнний період можна умовно розділити на два етапи : радянська історіографія (до 1991 р.) і сучасна. Над розробкою даної проблеми працювали такі вчені-медики і вчені-історики як Виноградов М.О. [11], Грандо А.А. [12], Кас'яненко А.М. [13], Кононенко І.Ф. [14], Кузьмін М.К. [15] Латиш О.Ю. [18], Маковська Н.В. [16], Мерзеєв А.Н. [17], Перехрест І.В. [19], Чернега П.М. [20]. та ін.

У листопаді 1943р. Київ було звільнено. Місто пережило всі жахіття окупації і після визволення перебувало у майже напівзруйнованому стані. На фронтах ще тривали бої ,а в столиці налагоджували мирне життя, відновлювали міське господарство та соціальну інфраструктуру. Першочергово це стосувалося сфери охорони здоров'я. Тому міські органи влади , керуючись постановами державних органів, доклали максимум зусиль, щодо реалізації невідкладних комплексних заходів щодо ліквідації медико-санітарних наслідків війни і окупації (постанова РНК СРСР та ЦК ВКПб від 21 серпня 1943 року «Про невідкладні заходи по відновленню господарства районів, звільнених від німецької окупації» [5, арк.12]; постанова Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КПбУ від 15 листопада 1943 року №420 «Про першочергові міроприємства по відбудові енергетики, житлового фонду і комунальних підприємств м. Києва»[1, арк. 1]) та ін.

У роки окупації серед населення вразі зросла захворюваність на педікульоз, інфекційні, венеричні, шкірні, грибкові хвороби , значно погіршився епідемічний стан . У зв'язку з руйнуванням водогону , кияни вимушені були користуватись недоброякісною водою. Населення міста майже зовсім було позбавлене можливості проходити санітарну обробку ; переважна більшість садиб були зруйновані, а вціліли були сильно забруднені.[1,арк. 1]. Після визволення Києва ситуація ускладнювалася ще більше, внаслідок некерованої міграції населення. Реевакуйовані, поранені і демобілізовані солдати й офіцери, мешканці

зруйнованих навколишніх сіл, військовополоненні прибували до столиці й мимоволі ставали причиною розповсюдження інфекційних захворювань.

Враховуючи небезпечний епідемічний і санітарно-гігієнічний стан Києва, вже наприкінці 1943 – початку 1944рр за наказами Наркомату охорони здоров'я УРСР, Міськздраввідділу охорони здоров'я було проведено велику роботу щодо запобігання розповсюдження інфекційних захворювань : поновлено діяльність санітарних установ міста, санітарно-епідемічних станцій , інфекційних відділень та лікарень, встановлено нагляд за станом комунальних установ та харчових підприємств.[1,арк. 2].

Згідно з постановою Повноважної Надзвичайної Комісії, яку було організовано відповідно до постанови РНК та ЦК КПб від 15.02.1943 р місцева влада, передбачала у найближчий час забезпечити подачу води у кількості 125.000 куб.м цілодобово; ввести в експлуатацію Караваєвську, Петрівську, Деміївську та Печерську лазні; організувати роботу трьох дезінфекційних станцій, що проводитимуть роботу по ліквідації інфекційних вогнищ; забезпечити подачу електроенергії для лазень, дезінфекційних станцій, Введенської станції каналізації ; на станціях Київ-пасажирський та Дарниця організувати роботу санітарно-контрольних пунктів, санпропускників; виділити 5т гасу та 4 т мила для виготовлення деззасобів для боротьби з висипним тифом і для санобробки людей, які перебували у вогнищах інфекції; негайно провести очистку всіх садиб міста від нечистот, до середини лютого 1944 р. виділити 4 автомашини в розпорядження органів охорони здоров'я і приміщення для додаткового розгортання 500 інфекційних ліжок у місті [1,арк.3-4)].

Але всі вжиті заходи по нормалізації медико-санітарного стану та боротьбі з розповсюдженням інфекційних захворювань були малоефективними, санітарно-епідемічний стан міста залишався незадовільним. Співпраця органів охорони здоров'я, яким підпорядковувались безпосередньо санстанції, з установами Наркоматів комунального господарства, Освіти, Торгівлі, міської промисловості у суцільному хаосі перших післяокупаційних років , не завжди приносила позитивні результати. Рішення, щоі були покладені на голів виконкомів міських

Рад депутатів трудящих щодо забезпечення водою і паливом дезінфекційних станцій і пунктів, лазень і санпропускників майже не виконувались.

У Києві з 10 лазень , на початок 1944 р., працювали лише 2. Вода для дезстанцій весь час подавалася з великими перебоями.[1,арк.19]. Заходи вжиті Наркомгоспом не приносили позитивних результатів. Водозабірні колонки у Києві знаходилися в жахливому стані , проте технічні заходи для охорони від забруднення води у водогонній мережі зовсім не проводилися.[1.арк. 21]

Наркомторгівлі УРСР не виділив закладам. Наркомздоров'я для протиепідемічних потреб жодного комплекту теплого одягу та взуття для медичних працівників , які працювали в місцях інфекційних вогнищ.[1,арк. 21]

І таких прикладів можна було б навести безліч. Зрозуміло, що за таких санітарних умов місто перебувало майже на межі епідемічного колапсу. Стан здоров'я населення надзвичайно погіршувався, лікувальні установи ще не функціонували належним чином, санітарно-епідемічний стан міста перебував на дуже низькому рівні, майже всі комунікаційні системи було зруйновано[13,с. 42], умови проживання киян стали значно гіршими, велика кількість населення просто голодувала. Ці та інші обставини призвели до спалаху захворюваності на туберкульоз , що до війни була зведена майже до поодиноких випадків. Наприклад, тільки туберкульозний диспансер при поліклініці №12 Києва, взяв на облік в 1944 р. – 1024 хворих [9,арк. 2]. Частіше за дорослих на туберкульоз хворіли діти, тому що протягом кількох років їм не робилися щеплення [18, с. 5].

Великою проблемою для міста стало швидке розповсюдження паразитарних тифів та малярії [16, с. 75]. У травні 1944 р., вперше за період війни були зареєстровані випадки поворотного тифу. Захворюваність у місті приймала епідемічний характер, з травня по жовтень було виявлено 96 хворих [1,арк. 97].

Після звільнення від німецької окупації не припинялась захворюваність на черевний (грудень 1943-лютий 1944 р. – зареєстровано – 1019 випадків) та висипний (січень-лютий 1944 р. – 140 випадків) тифи.

Аналіз захворюваності на поворотний та висипний тифи показує, що основний контингент хворих були безпритульні (по Києву у жовтні 1944р. із 60

хворих було 23 безпритульних) [1, арк. 98]. Високий відсоток серед інфікованих складали реєванти, що повертались зі східних областей країни [1, арк. 97].

У 1945 р. в Києві в кілька разів зросла захворюваність на дифтерію, кір, скарлатину [6, арк. 17]. Але безперечним «лідером» у списку захворювань даного періоду були – венеричні хвороби. Найбільш розповсюдженими серед них були сифіліс та гонорея [18, с. 13]. Тому головним у роботі санітарних органів стала боротьба з винищенням вогнищ епідемічних хвороб та приведенням міста у належний епідемічний стан [18, с. 15].

Після визволення Києва значна частина лікувальних установ, були повністю або частково зруйновані й без капітального ремонту не могли відновити свою роботу [3, арк. 56].

У березні 1944 р. в місті діяли: одна міська, дев'ять районних епідемістанцій, одна санітарна лабораторія, три дезінфекційні станції і одна малярійна [1, арк. 17]. Натомість їх робота ускладнювалася тим, що переважна більшість санстанцій і дезстанцій, стикалися з великими труднощами : приміщення станцій зазнали великих пошкоджень під час військових дій, а асигнування на поновлення цих приміщень були недостатніми; численна дезінфекційна апаратура була знищена, або вивезена окупантами; транспортування інфекційних хворих до лікарень та проведення дезінфекції у вогнищах інфекційних захворювань , весь час зривалися у зв'язку з повною відсутністю транспорту в дезінфекційних установах [1, арк. 60].

Поступово відновлювали роботу лікувальні заклади. На травень 1944 р. у Києві функціонувало 8 міських лікарень і 7 клінік медичного та науково-дослідних інститутів, з загальною кількістю ліжок – 1958, тоді як у 1941р. в столиці працювало 25 лікарень і 13 клінік, розгорнуто було 7622 ліжка) [3, арк. 55].

Щодо спеціалізованих лікарень, то вже на початку 1944 р. у місті розгорнули свою роботу 1,2, і 3 інфекційні лікарні, клініки туберкульозного інституту на 250 ліжок, кожно-венерична клініка Обласного інституту венерології на 70 ліжок [3, арк. 55]. Але кількість інфекційних хворих чисельно перевищувала наявність

лікарняних місць. Тому у кожному районі міста при поліклініках і лікарнях додатково відкривалися туберкульозні та венеричні диспансери(вендиспансер було розміщено в приміщенні 12 поліклініки міста) [7, арк. 14].

Матеріально-технічне оснащення лікарень було вкрай поганим. Із всіх лікарень міста тільки дві Жовтнева та дитяча (ОХМАДИТ) були забезпечені електросвітлом, водою, мали телефонний зв'язок і автотранспорт. Всі інші лікарні, в тому числі й інфекційні, подібних «благ» не мали. Медикаментозне постачання було недостатнім , не вистачало перев'язувального матеріалу, сироваток, вакцин, препаратів для лікування сифілісу.[3, арк. 56].

Місто відчувало і брак кадрів. Санітарні кадри за рівнем кваліфікації відставали від довоєнних, штати були недоукомплектовані, катастрофічно не вистачало лікарів та середнього медичного персоналу. Наприклад, у райсанстанції Кагановичського району Києва, кількість заповнених ставок складала [6,арк. 4].

	лікарські	середній медперсонал
1943р.(кін.)	4	3.5
1944р.	8	8
1941р.	15	16

У 1945 р. в інфекційних лікарнях міста були вакантними 5 ставок бактеріологів і 4 інфекціоністів [3, арк. 55].

Та все ж, незважаючи на всі труднощі , великі руйнування, брак кадрів і фінансування санітарні установи міста сумлінно виконували свою роботу: проводили перевірку вцілілих садиб міста для виявлення хворих, проводили санобробку приміщень, що перебували в антисанітарному стані. Проводили щеплення проти черевного тифу, дифтерії, дизентерії і вакцинацію віспи у школах та дитячих садках, забезпечували дезінфекцію інфекційних вогнищ, організовували перевезення хворих до лікарень, для профілактики шлунково-кишкових захворювань, паразитарних тифів та педикульозу, проводили контроль очистки районів міста , відновлювали роботу водогону та каналізації у житлових будинках тощо. Завдяки самовідданій праці медиків, лише за два роки після

окупації місто спромоглося подолати епідемічне напруження значно покращити санітарний стан та умови проживання населення.

Література та джерела

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України(далі ЦДАВОВУ) , ф.Р-2,опис 7,справа №1553
2. ЦДАВОВУ , ф.Р-2,опис 7, справа 1554
3. ЦДАВОВУ , ф.Р-2,опис 7, Справа №1555
4. ЦДАВОВУ , ф.Р-2,опис 7 справа 1561
5. Центральний державний історичний архів міста Києва(далі ЦДІАК) ф. Р-21, опис-1, справа № 1
6. ЦДІАК ф.Р-21, опис-1, справа № 2
7. ЦДІАК, ф.Р-22, опис-1, справа № 4.
8. ЦДІАК, ф. Р-21, опис-1, справа № 7
9. ЦДІАК, ф. Р-22, опис 1, справа №1
10. ЦДІАК ф. Р-22 опис-1, справа №8.
11. Виноградов Н. А. Здравоохранение в годы Великой Отечественной войны.-- М., 1955.
12. Грандо А.А. Развитие гигиены в Украинской ССР. – К. 1975.
13. Касьяненко А.М. Организация санитарно-эпидемического обслуживания населения.— К., 1979
14. Кононенко И.Ф. Здравоохранение Украины на пути к полному возрождению// Врачебное дело – 1945 – №3-4.
15. Кузьмин М.К. Советская медицина в в годы Великой Отечественной войны.—М.,1979.
16. Ларін А.Ф., Маковська Н.В. Боротьба за поліпшення санітарного стану визволених районів УРСР(1943-1945р.р.) // - УІЖ. – 1986. – № 12.
17. Марзеев А.Н. Записки санитарного врача.— К., 1975.
18. Латиш О.Ю. Розвиток системи охорони здоров'я в Україні періоду Великої Вітчизняної війни.--- Донецьк, 2004.
19. Перехрест І.В. Медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація у період відбудови (1943- 1950 р.р.). --- Донецьк, 2007.
20. Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. – К., 1987.

Світлана Буряк

Розвиток історичної освіти у Київському державному педагогічному інституті імені О.М. Горького у повоєнний період (1945 – 1960 рр.).

Аналізується розвиток історичної освіти у Київському державному педагогічному інституті імені О.М.Горького у повоєнний період (1945-1960 рр.) - час, коли країна підіймалася із руїн, нанесених війною.

Ключові слова: історична освіта, факультет, кафедра, післявоєнний період.

Анализируется развитие исторического образования в Киевском государственном педагогическом институте имени А.М.Горького в послевоенный

период (1945-1960 гг.) – время, когда страна поднималась из руин, нанесенных войной.

Ключевые слова: *историческое образование, факультет, кафедра, послевоенный период.*

Analyzes the development of history education at the Kiev state pedagogical institute named after O.M. Gorky in a post-war period 1945-1960 years when the country was taken up from the ruins caused by war.

Key words: *historical education, faculty, department, post-war period.*

Одним із важливих напрямків сучасних досліджень є вивчення та аналіз розвитку освіти в навчальних педагогічних закладах України, серед яких чільне місце посідає Київський державний педагогічний інститут імені О.М.Горького (КДПІ), нині Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. На сьогодні відчувається гостра потреба підсумувати діяльність учених, педагогів, оцінити внесок, який вони зробили у загальну справу розвитку вітчизняної освіти та науки. Особливо це стосується повоєнного десятиліття, коли зі всією очевидністю проявилися суперечності у розвитку радянського суспільства.

Друга світова війна завдала катастрофічних втрат Україні, її народу, економіці, культурі та науці, в тому числі й історичній. Чимало істориків загинули на фронтах війни, в партизанських загонах, у гітлерівських і сталінських концтаборах, були змушені емігрувати за кордон [1, с. 309]. У суворі роки Великої Вітчизняної війни більшість студентів і викладачів КДПІ мужньо боролися з фашистською навалою на фронті й в тилу (вихованець історичного факультету Ф.І. Жарчинський посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу) [4, с. 60]. Страхітливі умови «німецького порядку» покликано задушити все живе на окупованій території, здавалося б, на тривалий час унеможливлювали будь-яку форму суспільного життя, а культурно-освітнього – й поготів. І все ж у напівмертвому, зруйнованому Києві стали з'являтися перші ознаки культурного пожвавлення відразу ж після визволення столиці. Вціліла інтелігенція, молодь робили настійливі спроби заявити про себе, згуртуватися, налагодити роботу в галузі освіти і культури. Після війни до вузу линули розкидані воєнним

лихоліттям студенти, які зазнали багато горя в роки німецько-фашистської окупації. Їх ловили гітлерівські посіпаки, щоб відправити на фашистську каторгу, їх примушували забути про високе покликання людини, всіляко принижуючи їхню людську гідність. Були серед студентів і ті, які працювали в тилу, кували зброю перемоги. Щоб розпочати лекції, належало передовсім підготувати приміщення. Хоч навчальний корпус інституту на бульварі Тараса Шевченка, 22/24 і вцілів, йому було завдано значних пошкоджень. Опалювальну, водопровідну і каналізаційну системи повністю зруйновано, приміщення вкрай забруднено, меблі майже всі знищено. Та студенти з ентузіазмом заходилися очищати приміщення. В 1945 р. навчальний процес колектив інституту уже почав в опалювальному приміщенні. Всі працювали, наполегливо й невтомно. Без порушення розкладу йшли заняття, потім розчищали зруйнований Хрещатик або групами виїздили в ліс на заготівлю для міста дров, працювали на овочевих плантаціях. Нелегко доводилось вчитися студентам тієї пори. Бракувало найнеобхідніших підручників. І все ж ніхто не опускав рук, всі намагалися глибоко оволодівати секретами педагогічної майстерності [5, с. 56].

У період з 1945 – 1953 рр. КДПІ (директори - доцент П.Р. Чамата [6, с. 367], І.Д. Золотоверхий) мав вісім факультетів: історичний, філологічний з двома відділами – української та російської мови і літератури; іноземних мов з трьома відділами – англійської, німецької і французької; фізико-математичний; географічний; біологічний, дефектологічний, педагогічний. Інститут готував учителів з усіх предметів навчального плану середньої школи. 1946 року було відкрито вечірнє відділення. Працювати доводилось у три зміни. Кафедри поживали науковий пошук, активно залучаючи студентів до дослідницької роботи. Значно розширилася мережа наукових студентських гуртків. На кінець 1949 – 1950 навчального року колектив вузу досяг високих показників успішності: на «відмінно» і «добре» склали екзамени 90,2% студентів. Значно зміцнилася дисципліна, зведені до мінімуму невідвідування лекцій [4, с. 36].

Серед факультетів КДПІ почесне місце займає історичний факультет, який був заснований майже 92 роки тому – 15 липня 1920 р.

Загалом, після війни історична освіта і наука переживала досить складні часи. Це був час, коли Комуністична партія та уряд СРСР продовжували відводити історичній науці одну з провідних ролей у зміцненні ідейних засад сталінізму. У 1945-1955 рр. посилювалося нівелювання загального рівня історичної науки, зростає відірваність від світової науки, посилюється таке явище як трафаретність в постановці наукових завдань та способах їх вирішення. Ці труднощі були типовими для всієї країни. В таких умовах доводилось жити і працювати тим людям, які готували педагогічні та наукові кадри в галузі історії.

Тим, хто навчався на історичному факультеті в повоєнні роки, пощастило слухати лекції відомих істориків К.Г.Гуслистого [3, с. 142], А.О.Введенського, В.О.Голобуцького [3, с. 141], Ф.Є.Лося [3, с. 145], М.І.Марченка [3, с. 146], І.Д. Кундюби [3, с. 144], К.І.Стецюк, П.К.Сміяна, З.Є. Єнольського [3, с. 143], І.П.Наулка [3, с. 147] та ін. На 1952 р. кафедру історії народів СРСР – очолював доктор історичних наук, професор Голобуцький В.О; загальної історії –доцент І.Д. Кундюба; методики історії –доцент І.П.Наулко [2, с. 5]. Згодом було створено кафедри історії УРСР, історії стародавнього світу, середніх віків, нової і новітньої історії [5, с. 187].

Теоретичне поглиблення навчальних курсів, продумана організація практичних, семінарських занять, праця студентів у майстернях, екскурсії на виробництво, вдосконалення педагогічної практики, поліпшення системи виховної роботи – все спрямовувалося на підготовку висококваліфікованих фахівців. У формуванні спеціалістів дедалі більшу роль відігравало студентське наукове товариство. У численних гуртках на кафедрах готували і читали доповіді з важливих наукових питань. Написання їх часто живило дослідницьку іскру. На щорічних підсумкових наукових конференціях повідомлялися результати цих досліджень. На конференціях, як правило, працювали десятки секцій, що охоплювали різні напрямки студентських наукових досліджень. Щороку кращі студентські роботи відзначалися різними нагородами Міністерства освіти УРСР та Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР.

Важко переоцінити вміння студента організовувати себе, оволодівати знаннями як у процесі навчання у вузі, так і на перспективу, для майбутньої практичної вчительської діяльності. Тому в інституті неабияку увагу приділяли вдосконаленню форм і методів самостійної роботи студентів, зокрема у плані вироблення раціональних прийомів опрацювання літератури, уміння постійно поповнювати свої знання. Чимало робилося для підготовки студента як майбутнього громадського працівника, який повинен уміти здобути авторитет не лише в дитячій, а й серед дорослої аудиторії. Популярною й авторитетною в інституті була студентська преса. Багатотиражка «За педагогічні кадри», заснована в 1956 р., факультетські стінки ставили і вирішували актуальні питання бурхливого життя, мобілізували на наполегливе навчання, активну участь у громадсько-політичному житті інституту [5, с. 59].

В післявоєнний період історичний факультет підготував близько двох тисяч висококваліфікованих учителів-істориків. Чимало вихованців історичного факультету тих років стали відомими вченими. Серед них доктори історичних наук, професори Ю. В.Бабко, М. Д.Березовчук, В. В.Горак, П. М.Шморгун, Г. М.Шевчук, Є. М.Скляренко, В. Ф.Безпальний, О. Г.Михайлюк. Деканами історичного факультету у повоєнні роки працювали доценти А. А.Вовк, В. П.Шимко-Шмага, Л. П.Тендерес [4, с. 60].

У зв'язку з реорганізацією підготовки учителів у 1956 р. історичний факультет КДПІ імені О.М.Горького було ліквідовано, а студентів і викладачів переведено до Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка. Однак потреба в учительських кадрах зросла, життя вимагало створення нових факультетів у педінституті, зокрема поновлення історичного. У 1969 р. на педагогічному факультеті відкрили історико-педагогічний відділ, який 1970 р. було реорганізовано в окремий історико-педагогічний (згодом історичний) факультет. Тоді ж поновили набір студентів на заочний відділ факультету. Відтоді факультет підготував десятки тисяч педагогів широкого профілю для середньої школи, зокрема вчителів історії, суспільствознавства і права, методистів виховної роботи [5, с. 187].

Отже, історичний факультет КДПІ був одним із осередків підготовки педагогічних та наукових кадрів в галузі історії. На кафедрах факультету проводилися фундаментальні дослідження з різних питань історичної науки. У перші повоєнні роки було створено сприятливу атмосферу для залучення студентської молоді до наукового життя факультету. Велике значення в справі формування системи наукових кадрів відігравали педагоги, які вкладали багато таланту і сил в навчання студентів мистецтву наукового дослідження.

Усупереч негативним моментам післявоєнного періоду, успіхи, яких досягли викладачі, учені історичного факультету КДПІ, які займалися численними й різноманітними за своєю тематикою науковими дослідженнями, були помітним внеском в українську радянську історіографію.

Література

1. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – 496 с.
2. Київський державний педагогічний інститут ім. О.М.Горького – К., 1952. – 15 с.
3. Київський педагогічний інститут ім. О.М.Горького. Бібліограф. зб: Друк. праці співробітників інституту. 1944-1957 рр. Показчик до видань ін-ту 1939-1957 рр. Дисертації, які були захищені в ін-ті. 1948-1957 рр./ Склали О.Д.Балабанов, Н.М.Недоступ. – К., 1958. – 220 с.
4. Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова: Іст. нарис, 1920-2000/ Укладачі: П.В.Дмитренко, О.Л.Макаренко. – К., 2000. – 220 с.: іл.
5. Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова: 1834-2004: Історія. Сьогодення. Перспективи / Авт.: В.П.Андрущенко, Г.І.Волинка, Н.Г.Мозгова та ін. – К., 2005. – 255 с.: іл.
6. Професори Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова: бібліографічний довідник 1944-2009 рр. / Укл.: Г.І.Волинка, О.С.Падалка, Л.Л.Макаренко; за заг. ред. В.П.Андрущенко. – 2-е вид.; доп. і перероб. – К., 2009. – 407 с. – (Серія «Вчені НПУ імені М.П.Драгоманова»; Серія «До 175-річчя НПУ імені М.П.Драгоманова»).

Патріотичні традиції викладання курсу історії Української РСР на історичному факультеті КДПІ імені О.М. Горького (1970-1980 рр.).

Розглядаються обставини та особливості вивчення у навчально-виховному процесі курсу «Історії Української РСР».

Ключові слова: *Історико-педагогічний факультет, кафедра історії СРСР та УРСР, Г.В. Січкарь, «Історія Української РСР».*

Рассматриваются обстоятельства и особенности учебно-воспитательного процесса в курсе «Истории Украинской ССР».

Ключевые слова: *Историко-педагогический факультет, кафедра истории СССР и УССР, Г.В. Сичкар, «История Украинской ССР».*

We consider the circumstances and characteristics of the study in the educational process in the course «History of the Ukrainian SSR.»

Key words: *History and Faculty of Education, Department of History of the USSR and the USSR, GV Sichkar, «History of the Ukrainian SSR.»*

Однією з латентних традицій історико-педагогічної освіти в Національному педагогічному університеті ім. М.П. Драгоманова є глибинний народний патріотизм і непереборне почуття належності до великої, патріотичної, української в своїй основі родини істориків-горьківців. Витоки цих знакових для сьогодення «Істфаку» традицій знаходимо ще на межі 60-70-х рр. ХХ ст., коли після чергової структурної реформи педагогічних вузів Української РСР у Київському державному педагогічному інституті ім. О.М. Горького (КДПУ) було відновлено підготовку вчителів історії.

Одним із нормативних предметів, включених до навчального плану історико-педагогічного факультету, був і курс «Історії Української РСР». Зазначимо, що цей курс викладався на факультеті соціального виховання тодішнього Київського інституту народної освіти ще з 1920-х рр. Саме тут було відкрито історичний сектор, що став основою фахової підготовки вчителів історії. У 1933 р. на

факультеті працювало три навчально-методичні підрозділи: кафедра методики викладання історії, кафедра загальної історії, а також кафедра історії СРСР. Саме викладачі останньої читали курс «Історії СРСР та УРСР», викладання якого в часи сталінського режиму мало свої особливості, пов'язані з культивуванням вульгарно-соціологічних конструкцій вітчизняної історії, вихолощенням українського національного духу, запереченням здобутків наукової школи М. Грушевського як націоналістичної. Подібним завданням була підпорядкована вся навчально-методична робота з студентською молоддю. [1, с. 53-56].

У зв'язку з реорганізацією підготовки вчителів у 1956 р. історичний факультет КДПІ ім. О.М. Горького було ліквідовано, а студентів і викладачів переведено до Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. На той час із стін факультету вийшло близько двох тисяч висококваліфікованих вчителів-істориків.

Проте, життєві необхідності країни показали, що потреба в учительських кадрах лишалася великою [2,с. 39-41]. Упродовж 1960-х рр. в Україні відчутно зросла потреба в кваліфікаційних вчительських кадрах. Це стає однією з причин відновлення в інституті у 1969 р. історико-педагогічного (згодом історичного) факультету. Робота факультету тривала зусиллями викладачів чотирьох кафедр (історії СРСР та УРСР; загальної історії; методики викладання історії, суспільствознавства та права; теорії і методики піонерської та комсомольської роботи). Одним із провідних навчально-наукових підрозділів факультету була кафедра історії СРСР та УРСР [6, с. 181-189]. Станом на 1970 р. у її складі працювали: 1 доктор історичних наук, професор – М.Д. Березовчук, 4 кандидати історичних наук, доценти – І.Ф. Ганжа, Н.М. Кравченко, В.І. Самойленко та Г.В. Січкарь. Саме Григорій Васильович Січкарь упродовж багатьох років викладав на «істфаці» нормативний курс «Історії Української РСР». Один із засновників і перший декан відновленого факультету він у 1970-х – 1980-х рр. своєю науково-дослідною, організаційно-виховною та лідерською роботою активно впливав на життя колективу.

Січкара – людина неординарної, насиченої життєвими подіями біографії. Народився він 28 січня 1923 р. у селі Вишневичі, Радомишльського району, Житомирської області у селянській сім'ї. По закінченні Кондранської середньої школи у 1940 р., вступив до Київського технологічного інституту харчової промисловості, але війна нажаль перервала навчання. У 1943-го по 1945 рр. Г.В. Січкара на фронті. Рядовим 1196-го стрілецького полку 359-ї стрілецької дивізії, він брав участь у визволенні рідної України від фашистських окупантів. Його ратний подвиг держава оцінила Орденами Слави третього ступеня, Червоної зірки і Вітчизняної війни другого ступеня, медалями «За відвагу» та «За перемогу над Німеччиною».

Демобілізований з армії 1945 р. Григорій Васильович вступає на історичний факультет ДПУ ім. О.М. Горького, який успішно закінчив і був зарахований до аспірантури зі спеціальності «Історія України». З 1952 до 1962 рр. він працював на посаді декана історичного факультету Івано-Франківського педінституту. У 1953 р. Г.В. Січкара захищає кандидатську дисертацію. Як досвідчений викладач і вчений, протягом низки років працював на лекторській роботі в ЦК Компартії України.

1965-го року доля знову повертає його до рідного вишу на посаду доцента кафедри історії. У 1970-1976 рр. Григорій Васильович працював деканом історичного факультету КДПІ ім. О.М. Горького, у створенні та реорганізації якого, як ми вже знаємо, він, брав активну участь. Колеги і студентство знали його як висококваліфікованого історика, добру й чуйну людину, яка іноді з гумором, але завжди з повагою ставилася до інших. Його поважали викладачі й любили студенти, а сьогодні пам'ятають всі з ким він працював і кого навчав [3, с. 161-162].

Олександр Сушко, багатолітній декан і нинішній директор, а на той час студент інституту згадує: «...Саме курс Історії УРСР викладав Г.В. Січкара. Найкраще запам'ятався період феодалізму, період визвольної війни доби Б. Хмельницького. Лекція Григорія Васильовича завжди звучала спокійно та гармонійно, складалося відчуття, що викладач сам бував у тому чи іншому періоді

про який розповідає. Він завжди використовував документи, карти, архівні матеріали та спогади. На лекції було відчутним тяжіння Григорія Васильовича до національної ідеї, до українського патріотизму. Його опис Богдана Хмельницького давав нам студентам чіткий і характерний образ українського патріота, героя вітчизняної історії.... У ті непрості часи для української національної історіографії Григорій Васильович був одним із перших українофілів на історичному факультеті. Студенти називали його «батьком української історії», був щирою, доброзичливою і порядною людиною по відношенню до студентів. Стільки пам'ятаю, він завжди був керівником та куратором проблемної групи, мав індивідуальний підхід до кожного... Г.В. Січкач був керівником-професіоналом, займався як організаційно-виховною так і науковою роботою. Із року в рік він керував написанням студентами курсових і дипломних робіт із проблематики історії України періоду Визвольної війни доби Богдана Хмельницького та Руїни. Щодо викладання курсу «Історії Української РСР», то навантаження, що було розподілене на перший семестр і включало 4 год. лекцій та 2 год. семінарських занять щотижня. Загалом студенти були завжди задоволені проведенням ним занять, з охотою працювали у науковому гуртку, яким керував Григорій Васильович.» [7].

З 1980 р. на кафедрі історії СРСР та УРСР почали викладати факультативний предмет, а саме спецсемінар з історії України, який читав доктор історичних наук, професор М.Д. Березовчук. На семінарах розглядали питання культури, звичаїв і побуту українського народу. Завданням курсу було донести до студента цінність українських традицій. Також важливими питаннями були історичні події, факти та персоналії історії України періоду XVI-XVII ст. [8].

Аналізуючи звіти про наукову роботу кафедр історичного факультету у 1970-1980-х рр. раз по раз натрапляємо на наукові публікації підготовлені та видані викладачами кафедри історії СРСР та УРСР. Серед них тези, наукові статті, монографії, розділи в колективних узагальнюючих працях.

Саме в період так званого «застою» викладачі масово зустрічалися з проблемою виправлення перекручень і заповнення прогалин у знаннях студентів,

спричинених такими типовими рисами тогочасної історіографії, як парадність, лакування дійсності, замовчування заборонених тем, подій, фактів і навіть цілих епох, цькування, або в кращому разі ігнорування окремих визначних діячів української історії. Викладачі прагнули донести студентам якомога повнішу й об'єктивнішу, без «плям», й «прикрашання» картину історичного минулого України, намагаючись не пропускати ні страшних, ні трагічних моментів біографії нашого народу [1, с. 56-59].

Архівні документи доносять до нас атмосферу складних часів перебудови. В одному з протоколів засідання кафедри історії СРСР та УРСР, де обговорювали питання про ідейно-виховну роботу в умовах перебудови вищої школи, та її вплив на навчально-виховний процес, читаємо: «Г.В. Січкарь: «Ми на кафедрі вже не один раз піднімали питання про хід перебудови вищої школи. З приводу цього питання були дискусії. Вид перебудови, що вилилася на міжнародну арену, зобов'язує мене сказати, що перед нами конкретні завдання. Потрібно добре переосмислити стиль викладання. Ми прагнемо керуватися лєнінським планом перебудови соціалізму, але ж він не міг передбачати все, є багато наукових явищ, які ми розвиваємо. До того ж застаріли посібники та підручники. Пройде ще принаймні два-три роки поки все це [нові підручники – Г.М.] вийде. Потрібно творчо та з індивідуальним завданням підходити до цих питань. Як ніколи допрацьовувати нову вітчизняну літературу, переглядати тексти лекцій. Вважаю, що лекція була і буде основною формою, вершиною діяльності викладача. Треба до лекції підходити по-іншому, щоб вони не були шаблонні, відбивати пульс життя, активізувати лекцію, залучати до творчості студента. Нам потрібно розбудити студентів, вчити їх осмислювати свої дії. Студенти на даний час байдужі в своїх діях і мисленні, їм потрібно розповідати правду про історію Батьківщини, розбудити в них дух патріотизму та любов до рідних країв [...]» [4].

З наступного 1988-1990-го навчального року на кафедрі історії СРСР та УРСР затвердили новий спеціальний курс з джерелознавства історії СРСР. Його читали кандидати історичних наук, доценти Н.М. Кравченко та Г.В. Стрельський. Основне завдання курсу навчити студентів основам методики виявлення, відбору,

вивчення та застосування історичних джерел, їх використання в навчально-методичній, науковій, виховній і пропагандистській роботі вчителя [2, с. 41-44].

Кафедра історії СРСР та УРСР однією з перших на факультеті почала практикувати проведення семінарських занять на базі експозицій київських музеїв. Традиційними були щорічні походи студентів по місцях бойової слави (за маршрутами Київ – Бородянка – Раска; Київ – Корсунь-Шевченківський тощо). Їх організаторами були й викладачі кафедри [5].

У звітах про наукову роботу кафедри історії СРСР та УСРСР періоду перебудови зустрічаємо головні проблемні аспекти, над котрими працювали викладачі: виправлення перекручень і запобігання пропусків у знаннях студентів; висвітлення питань, що замовчувались, були заборонені, так званих «незручних тем», фактів і подій вітчизняної історії.

Проаналізувавши доступну джерельну базу проблеми патріотичних традицій у навчально-виховному процесі кафедри історії СРСР та УРСР історичного факультету КДПІ ім. О.М. Горького у 70-80 рр. ХХ ст., можна зробити висновок, що незважаючи на пануючу тоді в суспільстві, а відтак і в вищій педагогічній школі, атмосферу тоталітарного тиску, русифікації, боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», викладання курсу «Історії Української РСР» забезпечило збереження глибинного народного патріотизму, засвоєння студентами таких важливих для формування фахового історика-патріота знань із замовчуваного офіційною так званою партійною історіографією минулого нашої Батьківщини. Визначна роль у цьому належала першому декану відновленого у 1969 р. факультету – Григорію Васильовичу Січкарю та іншим викладачам кафедри історії СРСР та УРСР.

Література та джерела

1. Київський державний інститут імені О.М. Горького 1920-1990 рр. І. нарис – К., 1990. – 200 с.
2. Киевский государственный педагогический институт имени А.М. Горького. Ист. – К., 1981. – 120 с.
3. І воїни і педагоги. Слово про Ветеранів: за ред. В.П. Андрущенка. – К., 2006. – 235 с.

4. Протокол № 5 засідання кафедри історії СРСР та УРСР від 4 листопада 1986 р. // Архівний відділ НПУ ім. М.П. Драгоманова. Од. зб. б.н. – Протоколи засідань кафедри історії СРСР та УРСР за 1986-1987 навч. рік – 115 арк.
5. Протокол № 13 засідання кафедри історії СРСР та УРСР від 9 березня 1987 р. // Архівний відділ НПУ ім. М.П. Драгоманова. Од. зб. б.н. – Протоколи засідань кафедри історії СРСР та УРСР за 1986-1987 навч. рік – 115 арк.
6. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова 1920-2004 р. / Під ред.: В.П. Андрущенко, Г.І. Волинка, Н.Г. Мозгова. – К., 2005. – 260 с.
7. Спогади О.О. Сушка [Запис Матвійчук Г.В., 29 березня 2012 р.]
8. Отчет о работе кафедры истории СССР и УССР за 1986-1987 н.г. // Архівний відділ НПУ ім. М.П. Драгоманова. – Од. зб. б.н. – Звіт про роботу кафедри історії СРСР та УРСР історичного факультету КДПІ імені О.М. Горького за 1986-1987 рр. – 42 арк.
9. Протокол № 13 засідання кафедри історії СРСР та УРСР від 9 березня 1987 р. // Архівний відділ НПУ ім. М.П. Драгоманова. – Од. зб. б.н. Протоколи засідань кафедри історії СРСР та УРСР за 1986-1987 навчальний рік. – 115 арк.

Розділ 4.

Етнонаціональні й етнополітичні проблеми минулого і сучасності.

Володимир Скляр

Визначальні ознаки етнічного складу населення сучасної України.

На основі аналізу статистичних матеріалів переписів встановлено визначальні ознаки етнічного складу населення сучасної України.

Ключі слова: *етнос, етнічний склад населення, національні меншини.*

На основе анализа статистических материалов переписей определены характерные признаки этнического состава современной Украины.

Ключевые слова: *этнос, этнический состав населения, национальные меньшины.*

On the basis of analysis of census statistical materials the determinative features of ethnic structure of modern Ukraine population are established.

Keywords: *ethnos, the ethnic composition of population and Minorities*

Важливим завданням сучасної української науки, насамперед етнології, є проведення досліджень етнічної структури населення України. Лише за часів незалежності відновлені повноцінні етнологічні студії, у провідних університетах України створені кафедри етнології, насамперед у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка, Національному педагогічному університеті ім. М. П. Драгоманова, Львівському національному університеті ім. Івана Франка. Етнічна проблематика посіла чільне місце в доробку інститутів гуманітарного профілю НАН України: Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, Інституту народознавства, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи, Інституту української мови, Інституту мовознавства

ім. О. О. Потебні, а також Національного науково-дослідного інституту українознавства і всесвітньої історії та Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. відбулися істотні зміни етнічного складу населення, пов'язані зі здобуттям Україною незалежності, і, які значно відрізнялися від тенденцій радянських часів. Найбільш повні і об'єктивні дані про етнічний склад населення містять матеріали переписів. Порівняльний аналіз статистичних матеріалів переписів 1989 та 2001 рр. [1, 2, 3] дозволив встановити визначальні ознаки змін етнічного складу населення напередодні здобуття та в перше десятиліття незалежності України.

Фундаментальний доробок у дослідження етнічних процесів в Україні належить українським етнологам, мовознавцям, етнодемографам, етносоціологам, етногеографам та етнополітологам. Серед них: В. К. Борисенко [4], М. С. Дністрянський [5], В. Б. Євтух [6], Г. М. Залізняк [7], В. Т. Зінич [8], В. П. Капелюшний [9], В. О. Котигоренко [10], В. С. Крисаченко [11], Л. Т. Масенко [12], В. І. Наулко [13], Ю. А. Огульчанський [14], В. О. Романцов [15], О. Б. Ткаченко [16]. Однак, попри реальні статистичні дані переписів та доробок науковців, етнічний склад населення із важливої наукової проблеми постійно перетворюється на засіб політичних маніпуляцій. Радянська міфологема про зростання «багатонаціональності» (поліетнічності) населення України доповнена останнім часом сумнівним міфом «про 130 етносів». Першою серед українських вчених проти спекуляцій навколо кількості представників окремих етносів в Україні рішуче виступила В. К. Борисенко [17].

Оприлюднення лише кількості етносів (130), вирваної з контексту цифри, як аргументу на підтвердження «поліетнічності» населення України, без урахування чисельності кожного з них, а також терміну перебування, країни походження, типу розселення, рівня ендогамії, є спробою збереження ілюзій радянської доби й немає жодного стосунку до етнічних реалій. Формально виникнення міфу «про 130 етносів» пов'язане з опублікуванням результатів Всеукраїнського перепису населення 2001 року, де був поданий перелік етносів із 132-х найменувань [3].

Однак, і до цього в Україні в 1989 році перепис проводився, як і в цілому в СРСР, з урахуванням 128 етносів. Але в матеріалах перепису 1989 року, опублікованих ЦСУ СРСР у 1991 році, представлені лише 17 найбільших за чисельністю етносів України (понад 30 тис. осіб кожен), статистичні дані стосовно малочисельних етнічних груп не подавалися [1, с. 78]. Тому і виникла «ілюзія», що в незалежній Україні зросла кількість етнічних груп.

Аналіз матеріалів переписів свідчить, що українці складають абсолютну більшість серед усього населення України, і хоча до його складу входять також і представники інших етнічних груп, однак не всіх із них можна віднести до етнічних меншин. Для визначення малочисельних етнічних груп найбільше підходить термін «представники окремих етносів», запропонований В. Б. Свтухом [6, с. 6]. Найважливішими критеріями для визначення етнічної меншини можуть бути насамперед, чисельність, що впливає на можливість відтворення у власному етнічному середовищі, і термін їхнього перебування на території України, тобто рівень укоріненості. Представники окремих етносів – недавні мігранти та біженці до етнічних меншин не належать. Отже, етнічна структура населення України складається з етнічної більшості (українців) й меншинних груп, які об'єднують етнічні меншини (17) та малочисельних представників окремих етносів (114) [18].

Безпосередній вплив на динаміку чисельності населення України протягом 1989 – 2001 рр. мали депопуляційні процеси. Демографічну кризу загострила й масова трудова міграція, що посилилася із другої половини 90-х рр. XX ст. Однак, етнічна структура населення залежить не лише від міграційних та депопуляційних процесів. Вона змінювалася також і під впливом процесів етнічної асиміляції, тобто зміни самоідентифікації представників окремих етносів. На збереження власної ідентичності для меншинних груп позитивно впливає компактний тип розселення, що сприяє збереженню оптимальної вікової та статевій структури і домінуванню моноетнічних (ендогамних) шлюбів. Дисперсний тип розселення призводить до розповсюдження міжетнічних (екзогамних) шлюбів, обмежує перспективи відтворення у власному етнічному середовищі, сприяє асиміляції.

За 1989 – 2001 рр. загальна чисельність населення України зменшилася з 51 452 034 осіб до 48 240 902 осіб, тобто на 6,24% (3 211 132 особи). За цей же час, спостерігався незначний приріст числа українців – на 0,33% (122 640 осіб), з 37 419 053 осіб до 37 541 693 осіб. Скорочення загальної чисельності населення за цей час відбулося винятково за рахунок меншинних груп. Сукупна їхня чисельність зменшилася з 14 032 804 осіб до 10 510 570 осіб, тобто на 25,10% (3 522 234 особи). Протилежні напрями змін чисельності українців та меншинних груп призвели до змін етнічного складу населення України. Частка українців збільшилася з 72,73% у 1989 році до 77,82% у 2001 році, тобто на 5,09%. За цей же час сукупна частка меншинних груп скоротилася з 27,27% до 22,18% [18].

За походженням із 131-го етносу України: 19 – вихідці з Європи: болгари, угорці, румуни, поляки, греки, німці, словаки, чехи, албанці, шведи, а також іспанці, фіни, серби, італійці, французи, голанці, хорвати, австрійці та англійці. Останні дев'ять – поодинокі представники, фактично іноземці. 17 етносів походили з Азії: корейці, араби, в'єтнамці, турки, асирійці, китайці, курди, «народи Індії та Пакистану», «афганці», перси, уйгури, дунгани, халха (монголи), белуджі, японці. Більшість з них іноземці – мігранти останніх двох десятиліть. А також давні вихідці із Азії – євреї та цигани. Чотири із Америки: американці (громадяни США), канадці, кубинці, чилійці, а також ескімоси та алеути.

Усі інші 85 етносів походили з території колишнього СРСР. Зокрема, білоруси та молдовани; чотири із країн Балтії: литовці, латиші, естонці, ліві (етнос-релікт); шість із Закавказзя: вірмени, азербайджанці, грузини, абхазі, грузинські євреї, турки-месхетинці. Останні депортовані із Грузії в 1944 році до Середньої Азії, а звідти з кінця 80-х рр. XX ст. почали переселятися в Україну. Вихідцями із Середньої Азії є сім етносів: узбеки, казахи, таджики, туркмени, киргизи, каракалпаки, середньоазійські (бухарські) євреї.

Для 66 етносів (50% загальної кількості меншинних груп в Україні) історичною батьківщиною є територія Російської Федерації. Зокрема, росіяни, вісім етносів Поволжя та Уралу: татари, чуваші, мордва, удмурти, башкири, марійці, комі, комі-перм'яки, калмики. 23 етноси Північного Кавказу: осетини,

лезгини, чеченці, даргинці, аварці, лакці, табасарани, кумики, удіни, кабардинці, інгуші, ногайці, адигейці, балкарці, черкеси, карачаївці, рутульці, талиші, абазини, агули, цахури, тати, гірські євреї. Інші 35 етносів походили з півночі Європейської Росії, Сибіру та Далекого Сходу: карели, буряти, якути, ненці, хакаси, алтайці, ханти, мансі, тувинці, долгани, чукчі, у тому числі 22 етноси-релікти: ороки, іжорці, нівхи, орочи, вепси, чуванці, саамі, евени, ульчі, коряки, селькупи, негідальці, евенки, нганасани, нанайці, удегейці, кети, шорці, енці, ітельмени, тофалари, юкагири. Етноси-релікти асимільовані за мовою не лише в Україні, але й на власних етнічних землях.

На теренах сучасної України, окрім українців, відбувся етногенез кримських татар, караїмів, кримчаків та частково гагаузів. Чисельність караїмів та кримчаків незначна й складала в 2001 році, відповідно, 1196 та 406 осіб [3]. Отже, абсолютна більшість етносів (128 із 131-го) походили не з України, а з інших країн, насамперед з території Російської Федерації.

За терміном перебування в Україні більшість серед вихідців із території колишнього СРСР складають мігранти радянських часів. Серед етносів, що походили з Азії, переважали мігранти останніх двох десятиліть, що опинилися в Україні як іноземці, до речі, як і поодинокі громадяни країн Європи та Америки. Тобто, переважна більшість із загальної кількості 131-го етносу є мігрантами в першому поколінні, що стали громадянами України, а також іноземці.

За чисельністю представники 131-го етносу поділяються на дві нерівні групи. 17 із них належать до етнічних меншин України: росіяни, білоруси, молдовани, кримські татари, болгари, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки, татари, цигани, азербайджанці, грузини, німці та гагаузи. Чисельність кожної з них відрізнялася. Серед усіх меншин одна (росіяни) є найбільшою – 8 334 141 особа в 2001 році. Чисельність інших істотно менша й становила: від 31 923 гагаузів до 275 763 білорусів [3]. Ще століття тому в кордонах сучасної України перебували три великі за чисельністю меншини: євреї, росіяни та поляки (понад 2 млн. осіб кожна). За підрахунками В. І. Наулка наприкінці XIX ст. в Україні росіяни за чисельністю навіть поступалися євреям, відповідно, 2 401,0

тис. осіб та 2 615,3 тис. осіб [13, с. 48]. Політичні катаклізми ХХ ст., міграції та асиміляційні процеси призвели до перетворення євреїв, поляків, а також німців, із багаточисельних меншин, які мали ареали компактного розміщення в Україні, на малочисельні етнічні групи з переважно дисперсним типом розселення.

Із 17-ти меншин лише для кримських татар і частково для гагаузів територія України є історичною Батьківщиною. Шість меншин походять із країн, які межують з Україною: росіяни, білоруси, молдовани, угорці, румуни, поляки. Чотири з них мали ще в ХХ ст. статус домінантної меншості: угорці – на Закарпатті, румуни – на Буковині та в Придунав'ї, поляки – у Галичині та на Волині, росіяни – на всій території України до 1991 року.

За часом перебування на території України етнічні меншинні групи також істотно різняться. В. С. Крисаченко запропонував розподілити етнічні меншини України на дві частини: історичні та новітні. Критерієм такого поділу був визначений термін їхнього перебування на теренах України – не менше 200 – 250 років [11, с. 193]. Безперечно до традиційних (історичних) меншин належать молдовани, румуни, болгари, угорці, поляки, євреї, греки, цигани, гагаузи. Росіяни, білоруси та вірмени за формальними ознаками належать до традиційних етнічних меншин, однак складаються переважно з мігрантів другої половини ХХ ст. та їхніх нащадків у першому поколінні, тобто, є фактично новітніми меншинами. За переписом населення 2001 року лише 59,55% росіян народилися в Україні. Лише в Криму та в п'яти областях: Донецькій, Запорізькій, Луганській, Одеській та Харківській більшість серед представників цієї меншини складала народжені в Україні. В усіх інших 19-ти областях, а також у Києві серед росіян переважали мігранти. Переважно з мігрантів складаються ще чотири етнічні меншини: білоруси, азербайджанці, грузини та татари [18].

У неоднозначному становищі опинилися представники етнічних груп, депортованих з України за радянських часів, насамперед це стосується кримських татар та німців. Майже 50 років вони перебували не за своєю волею за межами України. Тому переселення дійсно стало поверненням на історичну Батьківщину лише для старшого покоління цих двох меншин. Отже, із 17 етнічних груп лише

дев'ять можна віднести до традиційних етнічних меншин. Інші вісім складаються переважно з мігрантів та їхніх нащадків у першому поколінні.

Усі інші етноси, за незначним винятком (караїми, кримчаки, чехи, словаки, албанці, естонці, шведи), також належать до новітніх представників окремих етносів (мігрантів), які з'явилися в Україні нещодавно – лише в ХХ ст., насамперед у другій його половині. Поява переважної більшості представників цих етносів стала безпосереднім наслідком перебування України в складі СРСР. Виняток складають представники азійських етносів, що опинилися на теренах України за часів незалежності як іноземці.

Не менш важливе значення для оцінки етнічного складу населення має аналіз територіального розміщення етнічних груп в Україні та типу їхнього розселення. За просторовим виміром усі 17 етнічних меншин України є регіональними меншинами. Жодна з них не домінує за чисельністю серед усього населення окремих областей. Росіяни також не мають суцільної етнічної території в Україні. Вони складають абсолютну більшість лише серед міського населення Криму, а також у кількох містах обласного підпорядкування в Донбасі та трьох прикордонних районах: Краснодонському та Станично-Луганському Луганської, Путивльському Сумської області. Переважна більшість росіян зосереджена не в прикордонних районах, а в містах у глибині України, в оточенні українського населення прилеглих сільських округ. Територіальне розміщення росіян в Україні досить нерівномірне. У 2001 році майже 2/3 їхньої загальної чисельності припадало лише на чотири області (Донецьку, Луганську, Одеську й Харківську) та Крим. Розселення росіян в урбаністичному середовищі абсолютної більшості областей належить до дисперсного типу [18].

Ще чотири меншини, крім росіян, мають незначні ареали малокомпактного розселення лише в окремих районах. Так, угорці складають більшість серед населення Берегівського району Закарпатської, болгари – Болградського Одеської, румуни – новоствореного Герцаївського та молдовани – Новоселицького Чернівецької області. Кримські татари, греки, гагаузи не домінують за чисельністю в жодному районі. Кримські татари розселені в районах

АР Крим, греки – в чотирьох південних районах Донеччини, а гагаузи – у Болградському районі Одещини. Більшість кримських татар, угорців, гагаузів, румунів, молдован, болгар зосереджені в селах [18].

Серед решти дев'яти меншин переважає міське населення й відповідно дисперсний тип розселення, в жодному місті обласного підпорядкування чи районі вони не домінували за чисельністю. Основним ареалом розміщення цих меншинних груп в Україні стали південні та східні області, де переважає дисперсне розселення в урбаністичному середовищі.

Українці домінують за чисельністю серед усього населення в усіх 24-х областях, а також у 468-ми із 490 районів, тобто в 95,5% загальної кількості районів України [18]. Суцільна українська етнічна територія охоплює не лише всі центральні та західні області, за винятком двох районів Чернівецької та по одному району Закарпатської та Сумської областей, але й усі південні та східні області України, за винятком чотирьох районів Одеської, двох районів Луганської і 12-ти районів АР Крим. У двох північних районах автономії (Красноперекопському та Роздольненському) українці становили відносну більшість. Однак навіть серед населення цих етнічно-змішаних районів частка українців складала до 40% [18]. Варто погодитися з висновком етногеографа М.С. Дністрянського про те, «що Україна за етнотериторіальною структурою населення належить до типу переважно моноетнічних держав, понад 80 % території яких – це ареал розселення одного етносу..., а розселення етнічних меншин має переважно малокомпактний та дисперсно-змішаний характер» [5, с. 223].

Росіяни залишаються найбільшою за чисельністю етнічною меншиною в Україні. Однак, на відміну від радянських часів, їхня чисельність скоротилася з 11 355 582 осіб у 1989 році до 8 334 141 особи в 2001 році, тобто на 26,61% (3 021 441 особу). Безпосередній вплив на досить стрімке скорочення числа росіян в Україні мали не скільки депопуляційні та міграційні процеси, а насамперед зміни етнічної самоідентифікації частини представників цієї меншини, які походили з екзогамних родин. Лише 56,60% росіян походили з ендогамних родин. У результаті інтенсивного зменшення чисельності росіян, зазнала скорочення і

їхня частка в етнічному складі населення України: з 22,07% у 1989 році до 17,28% у 2001 році, тобто на 4,79%. Частка росіян становила в 1989 році 80,92% сукупної чисельності меншин, а в 2001 році – 79,29%. Незважаючи на це скорочення, чотири із п'яти представників меншинних груп в Україні є росіянами [18].

Загальна чисельність представників інших 130-ти етносів зменшилася з 2 677 222 осіб у 1989 році до 2 176 429 осіб у 2001 році, тобто на 18,71% (500 793 особи). Скоротився також і рівень їхньої частки серед населення України з 5,20% до 4,51%. Спостерігалось зростання чисельності лише п'яти із 17-ти етнічних меншин: кримських татар – на 430,24% (201 386 осіб), вірменів – на 84,30% (45 694 особи), грузинів – на 45,28% (10 659 осіб), азербайджанців – на 22,23% (8 215 осіб). Приріст їхньої чисельності став результатом міграцій. Внаслідок зміни етнічної самоідентифікації частини молдован, насамперед на Буковині, зросла чисельність румунів на 11,99% (16 164 особи). Серед решти 11-ти меншин, чисельність яких зазнала істотного скорочення перше місце посідали євреї. Їхня чисельність, насамперед внаслідок міграції, зменшилася з 486 326 осіб у 1989 році до 103 591 особи, тобто на 78,70% (382 735 осіб). Міграційні процеси вплинули також на зменшення числа німців – на 9,64% (3 650 осіб), греків – на 7,15% (7 046 осіб). Внаслідок етнічної асиміляції скоротилася чисельність білорусів на 37,33% (164 282 особи), поляків – на 34,34% (75 049 осіб), молдован – на 20,31% (65 906 осіб), болгар – на 12,50% (29 226 осіб). Істотно зменшилася також і чисельність татар – на 15,62% (13 571 особу), з 86 875 осіб до 73 304 осіб. Чисельність циганів та гагаузів фактично не змінилася [18]. Меншого скорочення чисельності зазнали ті традиційні меншини, які мешкали в сільській місцевості. Навпаки, чисельність тих меншин, які дисперсно розселені в містах, скорочувалася інтенсивніше.

Рівень частки кожної з меншинних груп серед населення України залишався незначним. У 2001 році частка білорусів, найбільшої за чисельністю після росіян меншини, становила лише 0,57%. Нижчим є рівень часток інших груп: молдован – 0,54%, кримських татар – 0,51%, болгар – 0,42%, угорців – 0,32%, румунів – 0,32%, поляків – 0,30%, євреїв – 0,21%, вірмен – 0,21%, греків – 0,19%, татар – 0,15%, циганів – 0,10%, азербайджанців – 0,09%, грузинів – 0,07%, німців –

0,07%, гагаузів – 0,07%. Частка всіх цих разом взятих етносів (114) серед усього населення України в 2001 році складала лише 0,37 % [18].

Представників 114 етносів за чисельністю варто поділити на дві окремі групи. До першої групи, що складається із двох підгруп, входять етноси, чисельність яких перевищувала 1000 осіб (36 найменувань). До першої підгрупи (від п'яти до 12-ти тис. осіб) належать 11 етносів: корейці, узбеки, чуваші, мордва, турки, литовці, араби, словаки, чехи, казахи, латиші. Друга підгрупа (від однієї до п'яти тис. осіб) має 25 етносів: осетини, удмурти, лезгини, таджики, башкири, марійці, в'єтнамці, туркмени, албанці, асирійці, чеченці, естонці, китайці, курди, даргинці, комі, карели, аварці, «народи Індії та Пакистану», абхази, караїми, комі-перм'яки, киргизи, лакці, «афганці» [18].

Із 36-ти етносів першої групи: вісім – представники колишніх союзних республік, 15 – автономних республік і є мігрантами радянських часів, дев'ять – мігранти з Азії останніх двох десятиліть. Чотири етноси розселені на теренах України ще до радянських часів: словаки – на Закарпатті, чехи – на Волині, караїми в Криму, албанці – у Буджаку. За 1989 – 2001 рр. зменшилася чисельність 23-х етносів – переважно вихідців із пострадянського простору. Навпаки, збільшилася чисельність за рахунок міграцій представників азійських країн. Так, чисельність турків зросла в 33 рази, курдів та «народів Індії та Пакистану» – удев'ятеро, в'єтнамців – увосьмеро, арабів – уп'ятеро, китайців та «афганців» – утричі. Однак, приріст їхньої чисельності в абсолютних даних досить незначний [18]. Ці етноси не мали ареалів компактного територіального розміщення, а розселені дисперсно переважно у великих містах південно-східних областей.

До другої групи входили представники інших 78-ми етносів, чисельність кожного з яких не досягала й 1000 осіб. Частка цієї групи (78 етносів) становила серед населення України в 2001 році лише 0,17% [18]. Цю групу етносів за чисельністю варто поділити на три підгрупи. До першої підгрупи належать представники 21-го етносу із чисельністю від 300 до 1000 осіб: табасарани, іспанці, ороки, іжорці, фіни, кумики, американці, серби, удіни, нівхи. кабардинці, інгуші, італійці, перси, кримчаки, буряти, ногайці, адигейці, турки-месхетинці,

калмики, якути. Другу підгрупу складають представники 29-ти етносів із від 100 до 300 осіб: орочі, вепси, кубинці, французи, ліви, чуванці, ненці, балкарці, черкеси, уйгури, карачаївці, шведи, гірські євреї, хакаси, ескімоси, голанці, рутульці, саами, дунгани, талиші, абазини, хорвати, каракалпаки, австрійці, англійці, агули, грузинські євреї, евени, халха. До складу третьої підгрупи належали поодинокі представники 28-ми етносів із чисельністю менше 100 осіб кожен: ханти, цахури, алтайці, ульчі, коряки, тати, селькупи, негідальці, канадці, у тому числі 19 – менше 50 осіб: евенки (48), нганасани (44), японці (44), мансі (43), тувинці (43), нанайці (42), удегейці (42), кети (37), шорці (33), белуджі (31), чукчі (30), долгани (26), енці (26), ітельмени (18), тофалари (18), середньоазійські євреї (13), чілійці (13), юкагири (12), алеути (6) [18]. Друга група (78 етносів) складалася з малочисельних представників окремих етносів, розселених дисперсно в урбаністичному середовищі й складалася з мігрантів, за винятком кримчаків. До складу цієї групи входили представники автономних утворень Російської Федерації, етноси-релікти Сибіру та Далекого Сходу, іноземці – вихідці із країн Європи, Азії, Америки, а також етнографічні групи євреїв. За 1989 – 2001 рр. виявилася й така закономірність: скоротилася чисельність представників пострадянського простору, за винятком вихідців із Кавказу, водночас зросла чисельність представників далекого зарубіжжя.

Отже, етнічна структура населення сучасної України складається з етнічної більшості – українців (77,81%) та етнічних груп. Лише 17 з них можна віднести до етнічних меншин. Інші (114) – представники окремих етносів складають разом лише 0,37% загальної чисельності населення України. Із 17 етнічних меншин лише для двох (кримських татар та гагаузів) частина території України є історичною батьківщиною, Крим – для перших і Буджак – для других. Інші 15 меншин походять з інших країн, переважно сусідніх. Шість із них – новітні меншини, що складаються з мігрантів та їхніх нащадків у першому поколінні. 64 із 114 груп – представників окремих етносів походять з території Російської Федерації, у тому числі 22 етноси-релікти. Всі інші переважно малочисельні

групи вихідців з Європи, Азії та Америки, значна частина з них іноземці, зараховувати яких до етнічного складу населення України взагалі недоречно.

Таким чином, за 1989 – 2001 рр. відбулися істотні зміни в етнічному складі населення України. Зросла чисельність та частка українців серед населення, тобто спостерігалася тенденція до зростання етнічної однорідності, а не «поліетнічності» населення України. Це зростання стало наслідком змін етнічної самоідентифікації на користь українців частини меншин та представників окремих етносів, які переважно походили з екзогамних родин. Тому скорочення загальної чисельності населення України відбулося за рахунок меншинних груп.

Враховуючи чисельність та територіальне розміщення українців, а також тип розселення, країни походження та термін перебування етнічних меншин та представників окремих етносів, цілковито відсутні підстави для визначення України, як поліетнічної держави. Поліетнічний склад населення має лише Крим та окремі райони Донбасу, Одеської, Закарпатської, Чернівецької областей. Зарахування до складу етнічних меншин декількох десятків найменувань поодиноких представників етносів-реліктів та іноземців, які волею долі опинилися в Україні як мігранти, з наукової точки зору є некоректним. Отже, аналіз статистичних матеріалів переписів дозволив виявити визначальні ознаки етнічного складу сучасної України.

Література

1. Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М., 1991. – 160 с.
2. Національний склад населення України. Ч. I (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К., 1991. – 219 с.
3. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. *О.Г. Осауленка*. – К., 2003. – 246 с.
4. *Борисенко В.К.* Етнічний склад населення України / В.К. Борисенко // Українська етнологія / За ред. *В.К. Борисенко*. – К., 2007. – С. 60 – 69.
5. *Дністрянський М.С.* Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики / *М.С. Дністрянський*. – Львів, 2006. – 490 с.
6. *Євтух В.Б.* Етнонаціональна структура українського суспільства / *В.Б. Євтух, В.П. Троцинський, К.Ю. Галушко, К.О. Чернова*. – К., 2004. – 344 с.
7. *Залізняк Г.М.* Мовні орієнтації та цивілізаційний вибір українців / *Г.М. Залізняк* // Мовна політика та мовна ситуація в Україні : Аналіз і рекомендації / За ред. *Ю. Бестерс-Дільгер*. – К., 2008. – С. 132-166.

8. Зінич В.Т. Сучасні етнодемографічні процеси в Україні / В.Т. Зінич. – К., 2004. – 67 с.
9. Капелюшний В.П. Історичні та етнічні основи розвитку української нації у XX – на початку XXI ст. / В.П. Капелюшний. // Українська етнологія / За ред. В.К. Борисенко. – К., 2007. – С. 27 – 43
10. Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні : політологічний концепт / В.О. Котигоренко. – К., 2004. – 726 с.
11. Крисаченко В.С. Етнічна палітра сучасного українського соціуму / В.С. Крисаченко // Український соціум. – К., 2005. – С. 188–217.
12. Масенко Л.Т. Мова і суспільство : постколоніальний вимір / Л.Т. Масенко. – К., 2004. – 163 с.
13. Наулко В. І. Динаміка етнічного складу населення України в XX ст. / В.І. Наулко // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К., 2001. – С. 46–69.
14. Огульчанський Ю.А. Етнічна структура українського суспільства : уявні та дійсні проблеми / Ю.А. Огульчанський. – К., 2006. – 68 с.
15. Романцов В.О. Український етнос : на одвічних землях (XVIII – початок XXI століття) / В.О. Романцов. – К., 2004. – 200 с.
16. Ткаченко О.Б. Українська мова і мовне життя світу / О.Б. Ткаченко. – К., 2004. – 272 с.
17. Борисенко В.К. Міф про поліетнічність України / В.К. Борисенко // Пам'ять століть. – 2002. – № 2. – С. 3 – 7.
18. Розрахунки за статистичними даними переписів 1989 та 2001 рр.

Лариса Рева

Голодомори в Україні XX століття: бібліографічні та довідкові матеріали.

В статті подано бібліографію документальних джерел, наукових праць вітчизняних і зарубіжних дослідників з історії Голодоморів в Україні.

Ключові слова: Голодомор, фольклор, бібліографічний покажчик, архівний матеріал.

В статье представлены библиография документальных источников, научных трудов отечественных и зарубежных исследователей по истории Голодомора в Украине.

Ключевые слова: Голодомор, фольклор, библиографический указатель, архивный материал.

The article contains a bibliography of documentary sources and scientific works of domestic and foreign scholars on the history of famine in Ukraine.

Key words : Golodomor, folklore, bibliographical informer, archives material.

Голод 1921 – 1923 років був спричинений посухою, а особливо повоєнною розрухою і грабіжницькою політикою воєнного комунізму; Голодомор 1932 – 1933

р. – одна з найстрахітливіших сторінок у новітній історії українського народу – цілеспрямовано організував сталінський режим; Голод 1946 – 1947 років – також наслідок антиукраїнської політики радянської влади.

Голод 1932 – 33 років – свідомо терористична акція сталінського режиму, проти українства, що «не має навіть приблизного аналога в світовій історії» [19, с. 123].

Найжахливішим є те, що спричинили його свідомо. Архівні джерела та збірки документів про цей період є вражаючими навіть для найпрагматичнішої душі. Для вселенського світу є незрозумілим і неймовірним факт, що подібне могло бути саме фактом історії, і що взагалі таке можливо. Але найтрагічнішим є не лише пам'ять втрат, а і те, що й досьогодні лишилися багато хто з винуватців тих подій непокараними. Хоча, напевне, кара Божа сягне кожного причетного.

26 листопада 1998 р. згідно з Указом Президента України встановлено День пам'яті жертв голодомору 1931 – 1933 рр. в Україні, а 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України визнала Голодомор цих років геноцидом українського народу. «Відвертим терором, голодомором, гулагівськими таборами, розкуркуленням, насильницькою колективізацією, депортаціями, згортанням українзації та русифікаторською політикою тоталітарна система насаджувала в суспільстві потворні «цінності»: принципи класової ненависті, холопську відданість вождю, ідейно-політичний фанатизм, надмірний соціальний аскетизм. Виснажлива й безплатна праця видавалась за трудовий героїзм...», – зазначено в «Передмові» до видання «Голод 1932—33 років в Україні: причини і наслідки» [5, с.5].

Проблема Голодомору постійно висвітлюється в дослідженнях українських та зарубіжних вчених. Розширюється коло історичних документальних джерел, зростає археографічний фонд тематики, особлива роль надається регіональним чинникам.

Справжніми першопроходцями у справі створення народної історії Голодомору назвав В. Литвин авторів-упорядників народної книги-меморіалу «33-й: голод» (1993 р.) В. Маняка та його дружину Л. Коваленко-Маняк, які посмертно були удостоєні Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка. [4, с. 57].

Найбільше книг про Голод було опубліковано на Поділлі та Житомирщині: Голодомор на Житомирщині: 1930 —1934 роки: Документи і спогади: Збірник /Упоряд.: Кондратюк Р.Ю., Самолюк Д.Я. – Житомир: «Житомирський вісник», 1993. – 84 с.; Махорін Г.Л. Голодомор 1932 – 1933 рр.: внутрішня війна в умовах загрози зовнішньої. – Житомир: Вид-во «Волинь», 2007. – 43 с. В книзі на основі архівних документів, публікацій сучасних періодичних видань проаналізовано зв'язок Голодомору 1932 – 1933 рр. із зовнішньополітичною ситуацією у світі на початку 1930-х років. Автор констатує, що населення готове було виступити у випадку війни проти чинної влади, оскільки було невдоволеним своїм становищем.

Перша в історіографії комплексна наукова робота академічного гатунку про голод 1932 – 1933 рр. в УРСР є згадана книга «Голод 1932 – 33 років в Україні: причини і наслідки» [5, 888 с.], однак вона не охоплює всієї проблематики, яка, як і сама трагедія, є невичерпною», – пише В. Литвин [5, с. 7].

Книга складається з 11 розділів, а саме: 1. Архівні джерела та збірки документів про голод 1932 – 1933 рр. в Україні; 2. Особливості висвітлення голоду в історіографії, художній літературі та образотворчому мистецтві; 3. Українське село періоду НЕПу; 4. Суцільна колективізація українського села; 5. Терор голодом: політичні, економічні та етнонаціональні аспекти; 6. Демографічна катастрофа; 7. Виживання сільського населення в роки Голодомору; 8. Державні органи влади та РСЧА в роки Голодомору; 9. Українське суспільство в роки Голодомору; 10. Акції протесту громадсько-політичних об'єднань української еміграції в 1930-х роках; 11. Голод 1932 – 1933 рр. в Україні у міжнародному контексті та увічнення пам'яті жертв Голодомору.

2003 року світ побачив унікальне видання праць членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні – «Голодомори в піврадянській Україні» [9, 724 с.], а 2005 р. – книгу «Голод-геноцид 1932 – 1933 років» [6, 336 с.]

Масштабну документальну інформацію про голод тридцятих років подає книга «Голодомор в 1932-33 рр. в Україні: Документи і матеріали» [10, 1128 с.]. На сьогодні це найповніше видання документів з історії Голодомору 30-х років в Україні з 15 українських центральних, галузевих, обласних і 5 російських

федеральних архівосховищ. Воно має синтетичний і водночас дихотомний характер, оскільки поєднує новітні надбання архівної евристики і документальні публікації. До збірника окремим блоком включені фотографії тих часів.

До документальної групи збірника увійшли: 1. Документи вищих союзних органів влади і управління ЦК ВКП(Б), РНК СРСР, Наркомзему, Комітету заготівель, Об'єднаного державного політичного управління, Всесоюзного переселенського комітету та ін.; 2. Документи республіканських органів влади і управління: ЦК КП(б)У, РНК УСРР, ВУЦВК, Наркомзему, Укрколгосцентру, Державного політичного управління, Наркомюсту, Генпрокуратури, Верховного суду, наркоматів охорони здоров'я, освіти та ін. 3. Документи місцевих партійних і радянських органів: обкомів, райкомів, міськкомів КП(б)У, обл- і райвиконкомів, органів ДПУ, міліції, суду, прокуратури, робсельінспекції, сільрад тощо. 4. Документи зарубіжних дипломатичних установ, політичних та громадських організацій, матеріали закордонної преси. 5. Щоденники, листи, заяви, скарги громадян.

Серед дослідників Голодомору – вітчизняні та зарубіжні вчені – В. Васильєв[12], С. Кульчицький[13],[14, 424с.], [3, 191 с.], В. Марочко[11, 273 с.], [15, 584 с.], [7, 888 с.], [16, 294 с.], Ю. Мицик [17,], В. Сергійчук[22, 392 с.], Ю. Шаповал, В. Маняк, О. Мельник[16, 384 с.], Д.Мейс[2, 672 с.], Р. Конквест «Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ.: Н. Волошинович, З. Корабліної, В. Новак» (Луцьк: Терен, 2007. – 456 с.), П. Кардаш «Злочин»(2-е вид. – Мельбурн, К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – 560 с.), О. Онищенко [20, 256 с.], [21], В. Винниченко «Голод: Оповідання» (Павлоград, 1925), П. Загребельний «Зло: роман» (Х.: Фоліо, 2008), Є. Сверстюк «Вінниця: Злочин без кари: Документи, свідчення»(К., 1994), В. Яворівський «Що ми за народ такий?: Публіцистика» (К.: Укр. письменник, 2001) та багато інших.

Широко розроблено також бібліографічну базу Голодомору 1932– – 1933 років. Називаємо лише окремі бібліографічні посібники: Голодомори в Україні 1932-33 рр.: Бібліогр. покажч. / Одес. держ. наук. б-ка ім. М. Горького; Ін-т історії України НАНУ; Упоряд.: Л.М. Бур'ян, І.Е. Рікун. – Одеса—Львів, 2001. – 656 с.

Показчик складається з 7-ми розділів: 1-ий охоплює публікації офіційних документів та архівних матеріалів; 2-ий – книги й статті загального характеру, наукові розвідки, спогади, свідчення очевидців; 3-ій – вшанування в Україні та діаспорі пам'яті жертв Голодомору; 4-ий – література про Голодомор в окремих областях; 5-ий – народна трагедія в літературі та мистецтві; 6-ий – виставки; 7-ий — бібліографічні матеріали.

Голодомор в Україні 1932-33 pp. The genocide by famine in Ukraine 1932-33: Бібліогр. показч. / Одес. держ. наук. б-ка ім. М. Горького; упоряд.: Л.М. Бур'ян, І.Е. Рікун. – Одеса: Студія «Негоціант», 2008. – 576 с.;

Книга складається з 24 розділів: 1). публікації офіційних документів та архівних матеріалів; 2). Голодомор 1932—1933 pp.; 3). вшанування пам'яті жертв Голодомору; 4). література про Голодомор в окремих областях; 5). народна творчість в художній літературі та мистецтві; 6). літературні твори; 7). твори невідомих авторів. Фольклор. 8). літературні сценарії; 9). музичні твори. Концерти; 10) Радіо; 11). Телебачення; 12). Кіно. Відеоматеріали; 13). Живопис; 14). Пам'ятники, пам'ятні споруди. Скульптурні композиції; 15). Виставки; 16). Бібліографічні матеріали; 17) Предметний показчик; 18) Показчик імен; 19). Показчик географічних назв; 20). Показчик періодичних видань; 21). Журнали, альманахи, вісники, бюлетені, календарі; 22). Газети; 23). Показчик аббревіатур; 24). Перелік сайтів, присвячених Голодомору в Україні 1932—1933 pp.

Література в «Показчику» згрупована за прямою хронологією, в межах року – за видами видань (в алфавіті авторів і назв), енциклопедії, книги, альманахи й журнали, газети. Матеріали про увічнення народної трагедії в художніх творах подано за алфавітом прізвищ авторів, а твори письменників – за алфавітом назв.

Предметний показчик полегшує роботу користування посібником. Система предметних рубрик відповідає тематиці публікацій. У пошуку потрібних матеріалів допомагають також показчики: іменний, географічний (за сучасним адміністративно-територіальним поділом України) та періодичних видань.

Можна знищити всі документи чи засекретити архіви, навіть переписати історичні книги, проте пам'яттю людини, як і думкою, не скеруєш... Тема

Голодомору є не лише історичною, краєзнавчою, а й епічною. Адже страхотливий час мору, як не дивно, не вбив у людей їхньої творчості. Навіть у чорні, смертельні, дні народ складав зразки фольклору, утверджуючи тим своє право на життя. І це – також незвичайне явище в історії людства [23, с. 11].

Своєрідним, унікальним явищем є фольклор про голодомор: 1921 – 1923 рр., 1932 – 1933 рр., 1946 – 1947 рр. в Україні, що цілісно віддзеркалив творчість української нації, її надприродну здатність змальовувати події і явища суспільного життя відповідно до тих конкретно-історичних умов, в яких доводилося їй виживати.

Надзвичайно болюча в морально-психологічному, подразлива у політичному площинах проблема вивчення фольклору про голодомор спрямована на подолання наслідків тотальної ідеологізації художньої культури як способу знедуховлення нації, на повернення до міцної етнокультурної цілісності, до розмежування аутентики та фальсифікації фольклору.

Народні твори про голодомор, як складова частина фольклору ХХ ст., мають незаперечне наукове значення, оскільки їх збирання, картографування, опис та вивчення є одними із першочергових завдань сучасної фольклористики. Дослідження цих творів дасть змогу вникнути в сутність малодослідженого періоду в історії української фольклористики, осмислити їх як інтегральну частину культури, що постала в органічній єдності з історією, філософією, мовою, тобто є відтворенням фольклорної картини світу, де загальне діалектично пов'язане з особистим.

Серед перших вітчизняних і зарубіжних дослідників, що започаткували збирання та осмислення народних творів про голодомор у ХХ ст. були: Г. Сенько «Правдивий український фольклор під совітами. Народні приповідки-частівки» (Вінніпег, 1947); Ю. Семенко «Народне слово» (Нью-Йорк-Мюнхен, 1964), Д. Чуб «Відлуння великого голоду в спогадах очевидців і в українській літературі» (Торонто, 1984); Я. Славутич «Голод 1932 – 1933 років у межах сільради. Спогади» – розділ збірки «Місцями запорозькими» (Едмонтон, 1985); О. Ющенко «Кобзар Єгор Мовчан не міг мовчати...» (Слово і час. – 1990. – № 10); Л.

Коваленко, В. Маняк «33-й: голод. Народна книга-меморіал» (К., 1991), В. Пахаренко «Слово, що здолало смерть: Записи народної поетичної творчості про насильницьку колективізацію та штучний голод 1933 року» (Народна творчість та етнографія. - 1991.- № 6), «Маловідомі публікації фольклору, спрямовані проти режиму тоталітаризму» (Народна творчість та етнографія. – 1993, – № 1), «Народ супроти більшовизму: Ознайомлення учнів з українським фольклором про голодомор» (Українська мова і література в школі. – 1993. – № 5-6); К. Черемиський «Відлуння з Холодної гори. Як нищили українських «гомерів» (Українська культура. – 1992. – № 6), «Повернення традиції. З історії нищення кобзарства» (Харків, 1999); С. Шевчук «Відображення голодомору в народній пам'яті: за фольклорно-етнографічними пам'ятками України» (Культура України: Проблеми. Перспективи. Збірник наукових досліджень. Рівненського державного інституту культури. – Рівне, 1992); М. Хай «Дума про репресованих кобзарів» (Народна творчість та етнографія. – 1992. – № 1); І. Бугаевич «Дожилося Україна: Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні» (К., 1993), «Пухнуть люди, мруть-конають» (Українська культура. – 1993. – № 5-6); В. Дубравін «Народна пам'ять про голодомор» (Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 5-6), В. Скрипка «Виморення голодом» (Березіль. – 1993. – № 9-12); Д. Білоус «Голодомор і колективізація в Україні та їх відображення в народній творчості. Найбільший злочин імперії» (Матеріали науково – практичної конференції «Слобожанщина. Голодомор 1932-1933 років». – К., 1993); П. Охріменко «Дума про голод» кобзаря зі Слобожанщини Єзгена Мовчана. Найбільший злочин імперії» (Матеріали науково – практичної конференції «Слобожанщина» Голодомор 1932-1933 років». – К., 1993); О. Різниченко «їдло 1933-го» (Основа. – 1993. – №24 (2)); Т. Конончук «Трагедія голодомору 1932 – 1933 рр. у фольклорі України. Проблема художньої трансформації історичної правди». (Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – К., 1996); К. Фролова «Трагічний гумор українського фольклору совєтської доби» (Визвольний шлях. – 1997. – № 4); Д. Федоренко «Як же їм хотілося жити...» (Освіта. – 2000. – 6-13 грудня). Серед новітніх досліджень: Р. Кирчів «Голодомор

у фольклорному відображенні (штрихи до дослідження проблеми)» (Вісник НТШ. – 2003. – № 29. – С.22); А. Яценко «Голодомор 1932 – 1933 рр. в усній народній творчості» (Пам'ять століть. – 2004. – № 3-4); Л. Артюх «Дослідження голоду як культурного феномену» (Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 3) В. Сокіл «Українці про голод 1932-1933. Фольклорні записи» (Львів, 2003), «Народна проза про голодомор: питання традиції» (Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 6); Н. Головецька «Український політичний анекдот на сторінках «Щоденників: 1922 – 1929» Сергія Єфремова» (Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 5).

Особливе значення має збирання й дослідження усної народної творчості про голодомор в окремих регіонах держави.

Вперше окремим виданням здійснюється публікація народних поетичних та прозових творів про голодомор, що зібрали студенти-філологи I курсу Криворізького державного педагогічного університету (КДПУ) під час проходження фольклорної практики в одинадцяти центральних, західних, південних областях України в кінці ХХ – на початку ХХІ ст.: «Народні твори про Голодомор: 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. в Україні» [18, 240 с.]. Книга репрезентує народні твори, які виникли за часів формування нової радянської держави у 20-40 роки ХХ ст., оскільки в них образно відтворено масове незадоволення політикою колективізації, способи проведення хлібозаготівель, жорстокість репресій відносно непокірних селян.

На основі аналізу документів з історії виникнення та наслідків трьох голодоморів: 1921 – 1923 рр. 1932 – 1933 рр., 1946 – 1947 рр. в Україні були встановлені різні їх причини. Фольклорний матеріал добирався впродовж 1983 – 2009 рр. виключно з друкованих, рукописних, електронних джерел.

На сучасному етапі звернення науковців КДПУ до надзвичайно складної в дослідницькому аспекті проблеми збирання та вивчення народної творчості про голодомор не випадкове.

Під впливом видатного вченого, поета і громадського діяча, директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, академіка

М. Рильського, який проводив велику роботу з організації й піднесення фольклористики в Україні у повоєнні роки, в Криворізькому державному педагогічному університеті зросло ціле покоління дослідників усної народної творчості про голодомор. Серед них особливе значення мала діяльність викладачів КДПУ Дмитра Тимофійовича Федоренка та Василя Микитовича Скрипки. Під їхнім керівництвом студенти записували оповіді-спогади, перекази про голодомор 1921 – 1923 рр., 1932 – 1933 , 1946 – 1947 рр., які збирали під час фольклорної практики з 1986 по 1997 рр.

Упорядкування зібраного фольклорного матеріалу здійснено за жанрово-тематичним принципом, що охоплює хронологію трьох голодоморів: 1921 – 1923 рр., 1932 – 1933 рр., 1946 – 1947 рр. в Україні. Це дозволило увиразнити прозові (оповід – спогади, перекази) та поетичні (співомовки, колискова пісня, кобзарська дума про голод) жанри фольклору, в яких український народ відобразив історичні події та суспільні явства в період становлення радянської влади в Україні на початку ХХ ст.; виявив погляди, настрої, ставлення до насильницької колективізації, національно-винищувального терору сталінським режимом, що призвів до знецінення людської особистості та загибелі великої кількості українців упродовж трьох голодоморів. Загалом за кількісними параметрами у збірнику вміщено 167 різножанрових народних творів: 26 поетичних (24 співанки, 1 колискова пісня, 1 дума). 141 прозових (134 оповідання - спогади, 7 переказів).

Тексти в збірнику друкуються за загальноприйнятими нормами сучасного українського правопису із збереженням говіркових, лексичних, фонетичних та локальних особливостей, щоб не порушувати структуру їх цілісності. Переважна більшість народних творів публікується вперше.

Заголовки прозових творів упорядник надавав, виходячи з конкретного матеріалу. Для зручного користування, збірник доповнений науково-інформативним апаратом: іменним, географічним та хронологічним покажчиком текстів, списком

використаних джерел, картограмою процесу запису, що

дозволяє наочно встановити просторові масштаби досліджувальної території студентами- філологами КДПУ.

Наприкінці збірника представлені результати анонімного анкетування студентів-філологів 2000р., 2007р., 2009р. з теми «Що я знаю про творчість народу у період голодоморів 1921 – 1923 рр., 1932 – 1933 рр., 1946-1947 рр. в Україні?», фотоматеріали про відкриття 19.09.2008 р. на факультеті української філології КДПУ тематичної виставки «Народні твори про голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні» та про щорічне читання з 2000 р. лекції для студентів I курсу «Народні твори про голодомор в Україні: історія збирання та вивчення», які суттєво активізували процес збирання і вивчення студентами фольклорних творів.

Сподіваємось, що книга буде корисною під час вивчення розвитку усної народної творчості ХХ ст., а також стане джерельною базою для створення на сучасному етапі нових збірок з фольклору.

До фольклорно-краєзнавчого збірника: «Вустами правди і болю: Український фольклор періодів Голодоморів» [4, 120 с.], увійшли зібрані і впорядковані журналістом, краєзнавцем-просвітянкою Любов'ю Сердунич, зразки народної творчості – пісні, перекази, прислів'я, загадки, «опухлі» анекдоти, словотвори, які були народжені в роки голодоморів початку 1920-х, 1930-х та середини 1940-х років в Україні. Вміщено також авторські художні твори та статті на тему голодоморів. Ці документи – не лише страшна й правдива наша історія, але й науковий історичний факт, джерело, яке очікує на свого дослідника та подальшу популяризацію. Це, за висловом завідувача Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України Л. Баженова, – своєрідна «народна енциклопедія», в якій «журливо, гнівно і саркастично, з осудом та іронією, з ненавистю і прокляттям деспотичного режиму відображені жахливі страждання українських селян» [1, с. 3].

Зібрані у цій книзі зразки фольклору про голодомори, як і людські свідчення, доносять до нащадків правду про масштаби голоду в Україні. Відходять у небуття живі свідки голодоморів, та залишаються на папері сумні шедеври тих

часів, які є утвердженням незнищенності українського народу, його безсмертя. Фольклорні твори про голодомор вибороли собі право бути почутими, дійти до нащадків, не загинути й не стліти. Слово, мов вороння над мерзлим полем, злетіло над зболеною країною, і полетіло у світ. Документи чорної доби як нетлінна пам'ять віків, народова, не замкнулася в вузькому колі, а є світовою проблемою, щоб зберегти, й не повернутися до подібного.

Література

1. Баженов Л.В. Народна енциклопедія правди і болю // Вустами правди і болю: Український фольклор періодів Голодоморів / Редактор-упорядник Л. Сердунич. – К., 2009. – С. 3.
2. «Ваші мертві вибрали мене...» / Н. Дзюбенко-Мейс, Н. Тисячна (упоряд); Л. Івшина (заг. ред.). – Вид. 1-е. – К., 2008. – 672 с.
3. Великий голод в Україні 1932 – 1933 років: У 4 т. / С.В. Кульчицький (наук. ред.): Ін-т історії України НАН України. – К., 2008.
4. Вустами правди і болю: Український фольклор періодів Голодоморів / Редактор-упорядник Л. Сердунич. – К., 2009. – 120 с.
5. Голод 1932—33 років в Україні: причини і наслідки / Відп. ред. В.М. Литвин. – К., 2003. – 888 с.
6. Голод-геноцид 1932—1933 років / За заг. ред. Ю. Шаповала The Famine – genocide of 1932-33 in Ukraine / Edited by Y. Shapoval Foreword by Lubomyr Luciuk / Published by the Kashtan Press for the Ukrainian Canadian Civil Liberties Association, 2005. – 336 с.
7. Голод 1932 – 1933 років в Україні. Причини та наслідки / В.І. Марочко, С.І. Білокінь, О.М. Веселова та ін., В.М. Литвин (відп. ред.); НАН України. Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – 888 с.: іл.
8. Голод: хроніка, документи та матеріали голоду 1921 – 1923, 1932 – 1933 років на Криворіжжі / О.О. Мельник (уклад.). – Кривий Ріг, 2003. – 384 с.
9. Голодомори в піврадянській Україні/ редкол.: О. Веселова, С. Кульчицький та ін. – К.—Львів—Нью-Йорк, 2003. – 724 с.
10. Голодомор в 1932-33 рр. в Україні: Документи і матеріали / НАНУ; Ін-т історії України; Міжнар. благод. фонд «Україна 3000»; упоряд. Р. Пиріг; [ред.кол.: В.А. Смолій, Г.В. Боряк, С.В. Кульчицький та ін.]. – К., 2007. – 1128 с.
11. Голодомори в Україні 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947. Злочини проти народу / О. Веселова, В. Марочко, О. Мовчан: Асоціація дослідників голодоморів в Україні. Ін-т історії України НАН України. – Вид. 3-є, доп. – Дрогобич, 2008. – 273 с.
12. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 – 1933 рр. / В.Ю. Васильєв, Л.М. Малащенко, С. Уїткрофт, Ю.І. Шаповал. – К., 2001. – 399 с.: іл.
13. Кульчицький С. Голодомор 1932— 1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2008. – 424 с.
14. Кульчицький С.В. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні / НАН України. Ін-т історії України НАН України. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: Док. і матеріали / Г.Г. Сфіменко. – К., 2003. – 191 с.
15. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні: місто Київ / В.І. Марочко, В.К. Борисенко, О.М. Веселова та ін.; В.І. Марочко (відп. ред.); Укр. ін-т нац. пам'яті. – К., 2008. – 584 с.: іл.
16. Марочко В.І. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: Хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. – К., 2008. – 294 с.

17. Мицик Ю. Український голокост. 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив / Ю.А. Мицик (упоряд.); Нац. ін-т «Києво-Могилянська академія» та ін. – К., 2003. – 296 с. (т.1. – 2003; т.7. – 2010).
18. Народні твори про Голодомор: 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. в Україні /Вступ. стаття, упоряд. та прим. О.М. Гончаренко. —Кривий Ріг, 2011. – 240 с.
19. Нудьга Г. Цар – Голод // Київ. – 1993. – № 2. – С. 123.
20. Онищенко О.С. Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932 – 1933 роки / Італ. Ін-т культури в Україні; [упоряд. Та вступ. сл. А. Граціозі; передм. Н. Франко Баллоні]; наук. ред.: Ю. Шаповал. – Х., 2007.— 256 с.
21. Онищенко О.С. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії: В 2 т. / СБУ; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського АН України. – К., 1997.
22. Сергійчук В. Як нас морили голодом / Київ. Нац. ун-т імені Тараса Шевченка; Центр українознавства. – Вид. 3-є, доп. – К., 2006. – 392 с.
23. Сердунич Л. Словесні свідки страшної епохи // Сердунич Л. Вустами правди і болю: Український фольклор періоду голодоморів. – К., 2009. – С. 11.

Василь Деревінський

Основні ідеологічні засади Народного Руху України

Розглянуто основні засади ідеології НРУ – однієї з провідних політичних партій України 1990-х рр. Відображено вплив голови Руху В. Чорновола на формування рухівської ідеології після перетворення НРУ з громадсько-політичної організації на політичну партію.

Ключові слова: Ідеологія, НРУ, В. Чорновіл

Рассмотрены основные принципы идеологии НРУ – одной из ведущих политических партий Украины 1990-х гг. Отображено влияние председателя Руха В. Чорновила на формирование руховской идеологии после превращения НРУ из общественно-политической организации на политическую партию.

Ключевые слова: идеология, НРУ, В. Чорновил.

Basic principles of ideology of NRU are considered – one of leading political parties of Ukraine 1990th Influence of chairman of Ruh V. Chornovil is represented on forming of Ruh ideology after transformation of NRU from public-political organization on political party.

Keywords: ideology, NRU, V. Chornovil.

Важливу роль для політичних партій відіграє ідеологія — система суспільно-політичних цінностей, яка дозволяє використовувати їх як критерії постановки цілей та вибору шляху досягнення цих цілей. Ідеологія не дозволяє

партії заради тимчасового успіху відмовитися від досягнення стратегічних завдань. На основі ідеології партії виробляється програма організації, в якій сконцентровані й узагальнені з проекцією на майбутнє в певну послідовну цілісність висловлювані в суспільстві ідеї та погляди.

На момент очолення В. Чорноволом НРУ, організація вже пройшла період негативного ставлення до поняття «ідеологія» як рудименту тоталітарного минулого. В Русі викристалізувалася своя система цінностей та пріоритетів, ідейної чіткості якій надала ідеологічна криза 1992 р., пов'язана зі спробою деяких членів львівської організації кардинально переглянути програмні засади НРУ. Провідну роль серед них відігравав В. Мороз, який вважав, що після референдуму демократія себе вичерпала, тому Рух повинен переходити на націоналістичні засади. В його інтерпретації НРУ потрібно було відмовитися від виважених методів роботи, замінивши їх радикальними вчинками, обумовленими відповідною риторикою. Гостроти ідейній дискусії додали конфліктні ситуації в низці рухівських організацій. Посталі проблеми змусили рухівське керівництво та актив проаналізувати власну ідейну базу та визначити, яке ідеологічне обличчя партії прийнятне для сприйняття як на заході, так і на сході України. Певні аспекти ідейних основ НРУ були внесені у сформовану в 1992 р. Концепцію державотворення в Україні. Не опосередкований вплив на подальше поглиблення ідейних розробок Руху справили парламентсько-президентські вибори 1994 р. та науково-практична конференція «Народний Рух України. Місце в історії та політиці», участь в якій взяло керівництво і актив Руху. Під час проведення науково-практичної конференції в Одесі 13 вересня 1994 р. відбулася Велика рада НРУ, на якій ухвалили доручити Центральному проводу НРУ створити групу фахівців для розробки доктрини партії, яка була затверджена на шостих Всеукраїнських зборах НРУ. У прийнятій новій редакції Програми НРУ вперше з'явився розділ «Ідеологічні засади НРУ Руху».

Значний внесок у витворення рухівської ідеології зробив В. Чорновіл. За словами одного з провідних членів НРУ Ю. Ключковського, він був «особистістю з усталеним системним світоглядом, яка активно використовувала цей світогляд

для здійснення своєї функції ідейного провідника. Особливість В'ячеслава Чорновола полягала в тому, що він формував світогляд та ідеологію тих, хто був навколо нього. Саме тому ми можемо з повною відповідальністю сказати, що ідеологія Народного Руху України сформована В'ячеславом Чорноволом» [5, с. 69]. Він і впродовж всього часу керівництва партією намагався утримувати чіткий ідеологічний курс НРУ.

Трактуючи НРУ центристською, а згодом правоцентристською партією, В. Чорновіл наголошував на її національно-демократичному спрямуванні, вважаючи націонал-демократизм суттю ідеології Руху [9]. За його словами, попри певну невизначеність перших програмових документів Руху (зважаючи на суспільно-політичний час), Рух від самого заснування стояв на позиціях національної демократії, тобто виступав за Українську державність, за національне відродження, за широкі політичні й економічні реформи суспільства в ім'я розквіту України. Під час виступу на шостому Зборі НРУ, він, ведучи мову про розгляд нової редакції Програми НРУ, наголосив, що у ній зроблена спроба чіткіше визначити саме поняття національної демократії як ідеології, що синтезує основні цінності консерватизму, лібералізму і соціальної демократії з метою становлення національної демократичної держави європейського типу. Одночасно він відмітив, що НРУ сповідує і продовжує традиції національної демократії, започаткованої як політична течія І. Франком. Ідентичне формулювання поняття «національна демократія» було записано в розділ «Ідеологічні засади НРУ» Програми Руху. В інтерв'ю газеті «Час-Тіме» В. Чорновіл про складові ідеологічної платформи Руху, визначеної як національна демократія, сказав наступне: «1. лібералізм — щодо економіки, 2. Консерватизм — щодо національних традицій, відродження почуття національної державності, ідеології українського державотворення, яку треба розвивати. Адже нині будується Україна... не українська. 3. Соціальна демократія — питання захисту. За умов економічної кризи це вкрай важливе питання, їх не може ігнорувати жодна політична партія, яка хоче знайти опору в народі» [13].

Продовжував В. Чорновіл виступати за збереження національно-демократичної спрямованості Руху, незважаючи на існуючу критику такого вибору. Деякі політики і політологи піддавали сумнівам дієспроможність та перспективність Руху через те, що партія начебто поєднає дві несумісні ідеології — націоналізм і демократію. Така двоїстість Руху, на їхню думку, призводить до того, що на заході України НРУ активно відтісняють «чисті» націоналісти, а на сході, з огляду на «націоналістичну» репутацію, він не може розраховувати на підтримку апріорі [4]. Політолог В. Маленкович пропонував НРУ, визначитись із власним політичним уподобанням і розійтись: націоналістам — направо, а демократам в іншу сторону [7]. Були й такі, які не відмовляючи у слушності дотримання у свій час національно-демократичної орієнтації НРУ вважали, що на середину 1990-х рр. це поняття вже не актуальне і тому треба педалювати тільки на «демократизмі».

В. Чорновіл вважав безпідставним усунення з рухівської ідеології національно-демократичних основ в «час, коли «партія влади» пропонує варіант неукраїнської України, коли відновилося витіснення української мови з офіційного вжитку, коли маємо більш неукраїнську – за національним складом, і за знанням державної мови — верхівку влади, ніж за часів УРСР» [1, с. 9]. І поки «ми не витворимо, – наголошував він на рухівській партійній конференції у 1996 р., – з «населення» націю, поки ми не матимемо того, що називається «українська нація» в політичному розумінні цього поняття, – національна демократія повинна жити і змагатися». Відкидав він спроби деяких членів Руху змістити програмні акценти в бік соціального, за рахунок зменшення наголосу на національній ідеї. На першому етапі дев'ятого Збору з цього приводу заявив, що «ніяких програмних акцентів нам не можна зміщувати. Не може бути й мови про зміну національно-демократичної суті нашої ідеології»[11, с. 557]. Врешті В. Чорноволу вдалося переконати членів Руху, що обидві ідеологічні складові є абсолютно невід'ємні. Оскільки в українських умовах націотворення, детермінованих денаціоналізованою владою не можна було зосереджуватися лише на становленні демократії, як і формувати національну спільноту без демократичної форми

організації влади в Українській державі. Виходячи з цього, в період становлення незалежної України Рух мав сприяти вирішенню низки нагальних завдань: деколонізації, відродженні і формуванні української політичної нації, подоланні наслідків тоталітарного режиму, формуванні структур громадського суспільства, демонополізації економіки.

На переконання Ю. Ключковського, для того, щоб вирішити намічені завдання, необхідно було взяти з різних ідеологій ефективні їх ідеї і використати у рухівській ідеології. Тому програма НРУ визначала національну демократію як синтезуючу ідеологію, яка поєднує в собі елементи класичних ідеологій на базі втілення цих цінностей в Українській національній державі [5, с. 72]. Зазначене перерахування усіх ідеологій, що синтезуються в рухівському понятті «національна демократія» спонукало відомого політолога О. Гараня відмітити, що в такому разі ідеологія НРУ виглядає як ідеологія широкого фронту, в якому представлені різні ідеологічні сили, що, на його думку, не цілком відповідає поглядам членів Руху, які є правоцентристами [2, с. 8]. Багато хто з політологів, журналістів і політиків, науковців та й самих рухівців подібно до О. Гараня розглядали Рух правоцентриською партією. Хоча, були і ті, що трактували НРУ центристською партією, або такою, що з другої половини 1990-х рр. почала дрейфувати до центру.

Як виявив відомий дослідник М. Стріха, визначення поняття «національна демократія» на 2001 р. не було навіть у довідниковій і політологічній літературі, і воно залишалося загальним і не конкретним [10, с. 41-42]. Сам термін «національна демократія», на думку Я. Дашкевич, виник наприкінці XIX ст. і позначав політичну течію, що добивалася здійснення демократичного державного ладу в межах власної нації [3, с. 6]. Основоположником національно-демократичного напрямку української політичної думки вважається С. Дністрянський. Поряд з ним, наукове обґрунтування національно-демократичної ідеї в Україні дали С. Рудницький, В. Старосольський, О. Бочковський, О. Ейхельман. Ними було виділено основні ідеї національної демократії: розгляд українського народу як окремої культурної, етнічної одиниці; обґрунтування

права кожного народу на національну самовизначеність в межах власних етнічних територій; висунення концепції національної держави; ідеї демократичного політичного режиму і республіканської форми правління як основи політичного ладу української нації тощо [16, с. 52]. В руслі цих ідей дослідник Б. Максимець визначає українську національну демократію як ідеологію, в основі якої лежить ідея розбудови України як національної держави з українськими історико-культурними ознаками та демократичною політичною системою [6, с. 440]. Про синтезуючий характер ідеології національної-демократії з ним погоджується дослідник національно-демократичного руху О. Пилипенко, який вказує, що національна демократія є синтезом цінностей: консерватизму (ідея національної держави та національної величі), ліберальних (ідея громадянського суспільства і правової держави, прав особи) і соціал-демократії (ідея рівності умов) [8, с. 5].

З ініціативи В. Чорновола гаслом партії стало «Державність, демократія, реформи!», що почало репрезентувати ідейні засади Руху. Ще на третіх Зборах НРУ В. Чорновіл виступив проти домінування якогось одного з двох принципів — державності чи демократії в Українській державі. На його переконання ці принципи є взаємопов'язані і тому має існувати паритет під час їх реалізації, адже Рух стоїть за побудову не будь-якої, а саме Української національної демократичної держави. Зазначена сутність держави виступала стрижнем чи основною цінністю рухівської ідеології [12]. В Програмі НРУ зазначалося, що тільки національна держава дає змогу українській нації відродитися, розвивати свою економіку і культуру, гарантує її тривале історичне буття. Тільки демократична правова держава гарантує права людини, її особисті й громадські свободи.

Виступаючи за формування повноцінної української нації як в етнічному, так і в політичному розумінні, В. Чорновіл відмічав, що не прагне хворобливого вивищення української нації над іншими, а лише утвердження українством своїх прав, рівних з іншими державними націями. Українська нація повинна перерости обмеження свого буття етнокультурними рамками, характерними для недержавної нації й стати нацією політичною: українським народом, який,

відповідно до Декларації, об'єднує в собі громадян, незалежно від їхнього походження, на засадах патріотизму, відчутті причетності до своєї держави, відповідальності за свою долю. Як прихильник надання національним меншинам в Україні права повноцінного власного розвитку В. Чорновіл наголошував, що вони мають «шанувати державу, громадянами якої вони стали, її державну мову і народ, серед якого їм судилося жити» [14]. Тобто реалізація національно-культурних прав етнічних груп, що входять до української нації як політичної спільноти, невіддільна від усвідомлення ними національного характеру української державності, визнання того, що Україна є споконвічною і єдиною у світі територією, де можливе повноцінне буття і розквіт української нації. Забезпечення прав національних меншин в Україні мало бути, на думку В. Чорновола, амбівалентним із забезпеченням національних прав українців в інших країнах. Відзначаючи високу оцінку міжнародними організаціями, наприклад Ради Європи, українського законодавства щодо національних меншин, В. Чорновіл зазначав, що не всі країни мають таке прогресивне законодавство. Тому питання української діаспори, на його переконання, було одним з таких, яким треба посилено займатися політичним і громадським організаціям, враховуючи фактичну відсутність зацікавленості в його вирішенні української влади [15].

Для В. Чорновола права особи були не віддільні від прав національної спільноти, відповідно повноцінне забезпечення розвитку нації у власній державі було гарантією отримання її представниками належних прав і свобод. В наявній державі на сторожі прав і свобод громадян мало стояти громадянське суспільство як розвинута структура політичних партій, професійних та інших об'єднань громадян, що виражають і захищають їхні трудові інтереси.

Після виборів 1994 р. дві важливі ідейні засади НРУ – держава та демократія, доповнились рівнозначною третьою складовою – «Реформами», на якій В. Чорновіл наголосив на п'ятих Зборах Руху. Проголошуючи основним завданням національної демократії побудову Української національної демократичної держави, В. Чорновіл засадничо відкидав революційний шлях суспільних перетворень, залишаючись відданим ідеям радикальних, послідовних,

еволюційних реформ в інтересах усіх українських громадян. Під реформами передбачав реформування державного устрою, суспільства, економіки, формування чисельного заможного середнього класу, тобто створення соціальної бази демократії, й творення умов для розвитку особистості, і забезпечення добробуту народу.

Основні ідейні засади Руху деталізувалися в його Програмі, в якій йшлося про гуманітарну й молодіжну політику, забезпечення системи охорони здоров'я, національну безпеку, міжнародні відносини, а також про економічні і соціальні питання.

Зважаючи на недостатню розробленість соціально-економічних аспектів рухівської програми, з приходом В. Чорновола до керівництва НРУ здійснювалася робота з їх розширення і поглиблення. Соціально-економічні питання розглядалися в таких рухівських документах як «Концепція державотворення в Україні», «Програма боротьби з бідністю», передвиборчих програмах 1994 та 1998 рр. тощо.

Враховуючи важливе значення ідеології для ефективної діяльності партій, керівництво НРУ з часу перетворення Руху з народнофронтівської організації на політичну партію приступило до вироблення рухівської ідеології. В основу її було покладено ідейні засади української національної демократії. Вираженням ідеології НРУ стало гасло партії: «Державність, демократія, реформи!».

Література та джерела

1. VI Всеукраїнські Збори Народного Руху України, 15- 17 грудня 1995 року: Стенографічний звіт. — К., 1996. — 272 с.
67. Гарань О.В. Програмні документи Руху в контексті основних ідеологій сучасності // Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989 — 2009): Мат. Круглого столу, присвячені 20-ій річниці створення НРУ за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.). — К., 2010. — С. 7 — 12.
68. Дашкевич Я. Націоналізм і демократія // Українські проблеми. — 1994. — № 3. — С. 6 — 8.
69. Золотарьов В., Харченко О. Якщо Ви рішучий, мов Чорновіл, ліберал мов Гриньов і Ваше прізвище Кравчук, Ви — майбутній Президент України // Україна молода. — 1993. — 22 жовтня.
70. Ключковський Ю. Роль В'ячеслава Чорновола у формуванні ідеології Руху / Ю. Ключковський // Народний рух України: місце в історії та політиці: Матеріали шостої

- Всеукр. наук. конф., 16-17 вересня 2000 р. м. Одеса / Г.І. Гончарук (голова ред.кол.), 2005. – С. 68-74.
71. Максимець Б. М. Українська національна демократія: сутність та відображення у програмах політичних партій // Гілея: науковий збірник. Збірник наукових праць. –2010. – Вип 38. – С. 436-443.
72. Малинкович В. Украинский национализм надо бы похоронить // Киевские ведомости. – 1998. – 4 февраля.
73. Пилипенко О. О. Національно- демократичний рух в Україні (друга половина 80-х - початок 90- х рр. XX ст.): Дис... канд. іст. наук, Донецьк, 1997. С. 5
74. Стратегія Руху — вперед, на Схід! Доповідь В. Чорновола на дев'ятих Всеукраїнських зборах НРУ 12 грудня 1998 р про напрямки подальшої діяльності НРУ в контексті майбутніх президентських виборів // Час. – 1998. – 18-25 грудня.
75. Стріха М. Українська національна-демократія чи євразійський націонал-патріотизм // Політична думка. – 2002. – № 2-3. – С. 40 —50.
76. Чорновіл В. М. Пульс української незалежності: Колонка редактора / В. Скачко (упоряд.), Лесь Танюк (вступ.стаття та післямова). — К., 2000. — 624с.
77. Чорновіл В. Програні вибори загрожують хаосом // Час-Time. – Спецвипуск. – 1996. – листопад.
78. Чорновіл В. Рух знає, яку Україну побудувати // Час-Time. – 1995. – 8 грудня.
79. Чорновіл В. Україна починається з тебе Час-Time. – 1996. – 9 серпня.
80. Чорновіл В. Українці всіх країн єднаймося! // Час-Time. – 1997. – 21 - 27 серпня.
81. Юрій М. В. Політологія: підручник / М. В. Юрій. – К., 2006. – 416 с.

Світлана Зубченко, Вікторія Фесенко

Етнічні фактори в сталінській політиці національних депортацій населення Криму в 40-50-х рр. XX ст.

Розглядається механізм примусового переселення сталінським режимом представників не слов'янських національностей з території Кримської АРСР в роки Другої світової війни.

Ключеві слова: Друга світова війна, депортації, етнічні групи, сталінський режим.

Рассматривается механизм принудительного переселения сталинским режимом представителей не славянских национальностей с территории Крымской АССР в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, депортации, этнические группы, сталинский режим.

The mechanism of forced resettlement by Stalin's regime representatives not of Slavic nations from the territory of the Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic during the Second World War.

Keywords: *World War II, deportation, ethnic groups, the Stalinist regime.*

Демократичні зміни в незалежній Україні стимулювали процес самоідентифікації різних етнічних спільнот, а також пошуки шляхів національного самовизначення. Сучасна ситуація характеризується збереженням міжетнічних суперечностей у низці регіонів внаслідок нерівномірного розвитку етнічних груп, незадоволенням деяких з них своїм статусом та умовами життя.

Окремі проблеми в етнополітичній сфері українського суспільства пов'язані з наслідками депортації, здійсненої сталінським режимом 1944 р. щодо таких етнічних груп, як кримські татари, вірмени, болгар, і греки.

Репресивно-терористична політика сталінського керівництва та реалізація ним державного курсу на «злиття націй», а насправді – поступове нищення культур національних меншостей та їх самих у сталінську добу стали фатальними чинниками, вплив яких поставив під загрозу подальшу долю народів Криму, а саме греків як самобутньої етнічної спільноти.

Радянський уряд удався до перевіреної практики переселення, тобто викорінення грецького народу з їхньої одвічної землі, – методи і засоби її здійснення були антилюдяними, навіть не зважаючи на те, що з перших днів Другої світової війни греки Криму записувалися добровольцями на фронт, вступали в винищувальні батальйони, народне ополчення. Багато хто загинув на фронтах, дійшли до кінця війни лише 600 кримських греків-військовослужбовців. [5, с. 114]

Греки які не мали громадянства в силу свого статусу не підлягали мобілізації, проте брали участь в русі опору. Всього за даними Кримського штабу партизанського руху в загонах налічувалося 133 грека. Чисельність здається невеликою, але якщо взяти до уваги загальну кількість партизан в 1941 – 1943 рр., що становили близько 4000, виявиться, що греків було 3%. Натомість питома вага їх серед населення Криму в 1939 р. дорівнювала 1,8%. [5, с. 116]

Партизани збирали розвіддані, поширювали листівки, проводили диверсії і бойові операції. 39 партизан-греків загинули, 22 пропали безвісти. Карателями були

розстріляні члени сімей кримських партизан – Н. Спай, І. Хрісандопуло, Г. Тактоніді, та інші спалені села Пайляри, Армутлук, Шах-Мурза й інші, де компактно проживали греки, які допомагали партизанам. Стародавнє грецьке селище Лаки було знищене разом з жителями. Більше сотні греків були вивезені на примусові роботи до Німеччини. [1,с. 69-73]

Звільнення Криму від загарбників греки сприйняли з радістю і надією на краще. Молоді люди, що досягли призовного віку, були мобілізовані до лав Червоної армії, проте кілька місяців по тому їх сім'ї були виселені разом з усіма іншими греками, татарами, вірменами, болгарами як «спільники окупантів». Ініціатором цього переселення став Л. Берія, який у доповідній записці Й. Сталіну від 29 травня 1944 р. писав: «Після виселення кримських татар у Криму продовжується робота по виявленню та вилученню органами НКВС СРСР антирадянського елемента, прочісування тощо. На території Криму проживають в даний час болгар – 12075 осіб, греки – 14300, вірмени – 9919. Грецьке населення проживає в більшості районів Криму. Значна частина греків, особливо в приморських містах, з приходом окупантів зайнялася торгівлею і дрібною промисловістю. Німецька влада сприяли грекам в торгівлі, транспортуванні товарів і т.д. (...) НКВС вважає доцільним провести виселення з території Криму всіх болгар, греків, вірмен ». [5, с. 139-140]

Аргумент, наведений Л. Берія, звучить більш ніж дивно, якщо згадати, що ремесло і торгівля для греків Криму було основним заняттям і джерелом існування не тільки в період окупації, але і в XIX ст., [8,с. 192-197], а також в добу Радянської влади, за що багато хто і постраждав після згортання НЕПу.

Таємною постановою Держкомітету оборони № 5984 цт від 2 червня 1944 р. наказувалося: «1.Зобов'язати НКВС СРСР (тов. Берія) додатково, до виселення за постановою ДКО № 5859цт від 11.V.1944 р. кримських татар, виселити з території Кримської АРСР 37000 німецьких посібників з числа болгар, греків, вірмен. Виселення провести в термін від 1 по 5 липня ц.р. 2. Виселених з Криму болгар, греків та вірмен направити для розселення в сільському господарстві, підручних господарствах і на промислових підприємствах областей і республік: Гур'ївської

області – 7000 осіб., Свердловської обл. – 10000, Молотовської обл. – 10000, Кемеровської обл. – 6000, Башкирської АРСР – 4000 людей ». [5, с. 141]

Поки готували це переселення, 15 червня 1944 р. Л. Берія звернув увагу Сталіна на те, що «в Криму виявлено 310 родин місцевих жителів турецького, грецького та іранського підданства, що мали на руках прострочені паспорти своїх держав. НКВС СРСР вважає небажаним їх залишення в Криму та просить дозволу на виселення їх в один з районів Узбецької РСР ». 24 червня Сталін підписав Постанову ДКО № 6100 цт: «Дозволити НКВС СРСР виселити з Криму місцевих жителів турецької, грецької та іранської національності, які мають на руках прострочені національні паспорти і направити їх для проживання на період війни в один з районів Узбецької РСР».[6, с. 74-75.]

Спеціальна операція НКВС по виселенню кримських греків та представників інших національностей пройшла 26-27 червня 1944. Вже 4 липня Л. Берія доповідав, що виселення з Криму спецпереселенців закінчено. Всього було переселено 225 009 осіб, у т.ч. 15040 греків. Іноземні піддані, переселені за постановою ДКО № 6100 цт у кількості 3652 осіб, були направлені для розселення в Ферганську область Узбецької РСР. [5, с. 147.] Оскільки серед них 3531 особа були громадянами Греції, загальна кількість виселених з Криму греків становила 18571 людей.

Через декілька днів, на початку липня 1944 р., коли операція НКВС була закінчена, Крим примусово залишило, разом з іншими виселенцями, 15 040 греків. Берійвський апарат не оминув і тих, які служили в той час у лавах Червоної армії. Згідно з офіційними даними, на початок весни 1949 р. серед «спецпоселенців» – греків нараховувалося 559 колишніх бійців Червоної армії: у тому числі 8 офіцерів, 86 сержантів і 465 рядових.[6, с. 75.]

Враховуючи професійну структуру та порівняно високий культурно-світній рівень депортованого грецького населення: за статистикою, зробленою НКВС у березні 1949 р., серед дорослих грецьких виселенців було 7 012 осіб з початковою освітою, 592 з середньою, 71 особа з вищою освітою і лише 1 424 неписьменних, – організатори репресивної акції прагнули «знешкодити» ворога і нейтралізувати його можливий антирадянський вплив у місцях спецпоселення. З цією метою органи

подбали про розпорошення етнічної спільноти малими групами (від кількох десятків до кількох осіб) на величезній території Казахської, Киргизької та Узбецької РСР, Башкирської, Каракалпацької, Марійської, Татарської, Якутської АРСР, а також Свердловської, Пермської, Кемеровської, Тульської, Костромської, Куйбишевської, Кіровської, Іркутської, Тюменської, Томської областей та у Красноярському і Хабаровському краях РРФСР.[6,с. 74-77]

Переселенці перенесли масу поневірянь під час депортації та облаштування на нових місцях. За даними начальника відділу спецпоселень МВС СРСР загалом було переселено 229 832 кримських татар, болгар, вірмен і греків. На період їх переобліку в 1948 – 1949 рр.. кримчан було разом 185707. 44125 осіб значилися померлими. [5, с. 203.] Тобто 19% від усієї кількості. Майже кожен п'ятий з них помер в перші п'ять років після переселення.

До 1953 р. на спецпоселенні перебувало 14760 греків, з них 4444 чоловіки, 6323 жінки, 3719 дітей (тобто серед «спільників окупантів» жінки і діти складали 70%), 33 людини були в розшуку, 241 було заарештовано. Висланих з Криму греків розмістили в різних республіка СРСР. [7, с. 79-80.]

Режим спецпоселень, а також правове становище насильно виселених вірменів, болгар, греків і кримських татар визначався Постановою РНК СРСР від 8 січня 1945р. №35 «Про правовий статус спецпоселенців». Одночасно з ним було затверджено і «Положення про спецкомендатури НКВС». 26 листопада 1948 р. були прийняті Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового і постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони СРСР в період Великої Вітчизняної війни», а також постанову Ради Міністрів СРСР «Про виселенців». Греки почали писати звернення до вищих органів влади і управління з проханням роз'яснити ситуацію з їх виселенням, звільнити з спецпоселень. До початку 1950-х рр. всі ці листи залишалися без відповіді. Проекти зі звільнення спецпоселенців стали виникати незабаром після смерті Й.Сталіна, причому, їх складали ті, хто безпосередньо організовував насильницьке виселення людей. Навесні 1953 р. Л. Берія і С. Круглов планували до серпня звільнити понад 1,7 млн. осіб, у тому числі 60000 спецпоселенців з Криму – дітей до 16 років, жінок

різних національностей, висланих за співжиття з окупантами та ін. Проте цей проект не був реалізований. У вересні 1953 р. в МВС СРСР були складені та надані у ЦК КПРС і Раду Міністрів СРСР пропозиції щодо звільнення низки категорій спецпоселенців, в тому числі з Криму. Ці пропозиції ЦК КПРС розглянув лише у квітні 1954 р., але не поспішав їх реалізовувати. [6, с. 76-77]

У зв'язку з передбачуваним звільненням деяких категорій громадян, депортованих з Криму, начальник Управління МВС Кримської області полковник Рижигов звернувся зі спеціальною секретною доповідною запискою до керівництва області, де пояснював сам факт виселення греків Криму за національною ознакою і ситуацію, що склалася на той момент: «З роз'яснення Управління МДБ СРСР, отриманого нами в 1951 р., стало відомо, що постановою ДКО № 5859 з території Кримської області підлягали виселенню на постійне проживання в Узбекистан всі кримські татари. Що ж стосується виселення болгар, греків та вірмен, то з цих національностей за постановою ДКО № 5984 підлягали виселенню з території Криму тільки німецькі пособники з направленням їх для розселення в Гур'ївській, Свердловській, Молотовській, Кемеровській областях і Башкирській АРСР. Проте, у зв'язку з військовою обстановкою і неможливістю в короткий термін перевірити їх діяльність на окупованій території, у 1944 р. були виселені всі болгары, греки і вірмени...».[2, с. 127-129.]

Таким чином, у 1944 р. з Кримського півострова були депортовані всі греки, які задекларували в паспорті свою національну приналежність, а також члени їх сімей. В Криму залишилися греки, «записані» як росіяни й українці, а також деякі гречанки, які були одружені зі слов'янами, що довели свою «благонадійність». На 1 січня 1945 р. в Старокримському р-ні проживало 45 греків, в Білогірському – 79. Однак у переписі населення 1949р. греки в Криму не значилися взагалі. [4; 5, с. 154]

Враховуючи факт депортації і клеймо «спільників німецьких окупантів», грецьке населення намагалось не афішувати своєї національності і не говорити рідною мовою. Влада намагалась зробити все, щоб на півострові забули про депортованих. Одним з таких заходів стала зміна історично складеної топоніміки. На бюро Кримського обласного комітету ВКП (б) від 16 серпня 1944 р. було прийнято

рішення про перейменування 995 населених пунктів. З карти півострова зникли 911 татарських назв, 34 грецьких, 46 німецьких, 1 болгарське, 3 вірменських [5, с. 157], цей захід повинен був унеможливити повернення депортованих, сформувавши нову громадську думку, яка б з часом сприймалась як належна.

Отже, цілком свідомо грецьке населення було приречене владою на розчинення в іноетнічному середовищі, втрату національної культури та ідентичності. І хоча нелюдській національній політиці сталінського режиму не судилося здійснитися повною мірою, грецька спільнота на довгі десятиліття була вилучена з контексту історії Криму та України.

Література та джерела

1. Брошеван В. М. Участие греков в партизанском и подпольном движении в Крыму в 1941-1944 гг. // Греки в истории Крыма: Краткий биографический справочник. – Симферополь, 2000.
2. Бугай Н.Ф., Коцонис А.Н. «Обязать НКВД СССР... выселить греков»: О депортации греков в 1930-1950 гг.- М.: ИНСАН, 1999.
3. Державний архів в Автономній Республіці Крим (Далі: ДА АРК).- Ф. 151.- Оп.1.- Спр.580.- Арк.9-10, 39-45.;
4. ДА АРК.- Ф.П-113.- Оп.1.- Спр.63.- Арк.1-4
5. Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці. Документи. Факти. Свідчення (1917-1991).- К., 2004.;
6. Зарубин В.Г. Депортация крымских греков (1944-1956 гг.)// Греки в истории Крыма. – Симферополь, 1998
7. Земсков В. Н. спецпоселенців з Криму (1944-1956 рр.) // Кримський музей. - 1994. - № 1.
8. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 41.: Таврическая губерния.- СПб., 1904.- Таблица XXII.

Олександр Потильчак

Угорські військовополонені в Українській РСР (1945 - 1950): до проблеми динаміки чисельності контингенту.

У контексті долі угорських бранців радянського полону в роки Другої світової війни аналізуються показники динаміки чисельності цього національного контингенту в таборах на території Української РСР у повоєнний період.

Ключові слова: Друга світова війна, Українська РСР, угорські військовополонені, табори, репатріація.

В контексте судьбы венгерских узников советского плена в годы Второй мировой войны анализируются показатели динамики численности этого национального контингента в лагерях на территории Украинской ССР в послевоенный период.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Украинская ССР, венгерские военнопленные, лагеря, репатриация.

Indicators of dynamics the national contingent in the camps on the Ukrainian SSR territory in post-war period are analyzed in the context of the fate of Hungarian prisoners in Soviet captivity during the Second World War.

Keywords: World War II, Ukrainian SSR, Hungarian prisoners of war camps, repatriation.

Один із напрямків досліджень історії полону часів Другої світової війни пов'язаний із вивченням окремих національних контингентів радянських таборів для військовополонених. Переважна більшість опублікованих наукових студій з цієї проблеми присвячені історії польських і німецьких військовополонених, а також інтернованих вояків японської Квантунської армії. Третьою за чисельністю національною спільнотою повоєнних сталінських таборів були військовополонені та інтерновані угорці. З цієї теми в пострадянській Росії та сьогоденній Угорщині існує певна історіографія [11; 12; 14; 15].

У 1945-1950 рр. на території Української РСР угорці складали другий після етнічних німців контингент бранців таборів для військовополонених. Вони використовувалися на відбудові господарства, оперативно розроблялися спецслужбами, а згодом через «українські» табори й пересильні пункти репатріювалися на батьківщину. Ця сторінка вітчизняної історії радянського військового полону дотепер залишається практично невивченою.

Метою нашої наукової розвідки є з'ясування динаміки чисельності зазначеного національного контингенту в таборах системи Головного управління

у справах військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) СРСР на території Української РСР у 1945-1950 рр.

Джерельну базу дослідження склали архівні та опубліковані документи. Серед перших: матеріали з фонду 5 (Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) Української РСР) Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України; фонду 1 (Центральний комітет Комуністичної партії України) Центрального державного архіву громадських об'єднань України. До групи опублікованих джерел, використаних автором, належать спеціальні тематичні збірники документів, що стосуються діяльності радянських органів УПВІ-ГУПВІ НКВС(МВС) СРСР, зокрема й в царині військовополонених угорців [6; 7; 8].

26 червня 1941 р. тодішнє політичне керівництво Угорщини на чолі з Міклошем Хорті оголосило про вступ країни у війну з Радянським Союзом. Більшість сучасних угорських істориків оцінюють цей крок як величезний прорахунок і «[...] авантюру, проти якої попереджували прозахідні консервативні політики та демократична опозиція [...]» [13, с. 490]. У контексті ж порушеного нами питання йдеться про точку відліку великої драми угорського народу, котра для сотень тисяч його синів завершилася безславним і принизливим радянським полонем.

Починалося все у липні 1941 р., коли на радянсько-німецький фронт Угорщина відправила свій перший невеликий, але елітний сорокатисячний контингент – Карпатську групу військ. Восени того ж року чисельність угорських військ на фронті зросла до 90 000; у 1942 р. на Східному фронті воювало 160 000 солдатів і офіцерів угорської армії, а в 1943 р. – близько 200 000 [12, с. 45].

На початку 1943 р. 2-га угорська армія тримала 200 км фронт оборони проти червоної армії по берегу Дону на південь від Воронежа. 12 січня 1943 р. війська перейшли в контрнаступ і повністю розгромили угорську армію, що втратила 40 000 вояків убитими, 35 000 пораненими, а 60 000 потрапило в радянський полон [13, с. 494]. Ці дані просто разюче відрізняються від наведених російським військовим юристом В.П. Галицьким у 1991 р. Посилаючись на документи фонду

Іп тодішнього Центрального державного архіву СРСР, вінстверджував, що станом на 1 жовтня 1943 р. в радянському полоні перебувало 4 262 угорських бранця [12, с. 45]. З подачі дослідника нам відомі ще дві контрольні цифри статистики угорських військовополонених. На 1 березня 1944 р. у таборах УПВІ НКВС СРСР їх нараховувалося вже 44 224, а за даними на 20 грудня 1944 р. у полоні перебувало 60 998 колишніх вояків угорської армії [12, с. 45].

Основна маса вояків угорської армії опинилася в радянських таборах для військовополонених вже після капітуляції Німеччини та завершення війни у Європі. Нарком внутрішніх справ Л. Берія у довідці про кількісний, національний і кадровий склад військовополонених, надісланій Й. Сталіну 12 травня 1945 р. повідомляв про те, що на збірних пунктах, у таборах і спеціальних шпиталях НКВС перебуває 275 448 угорців [6, с. 205]. Подібна довідка, датована 6 червня 1945 р., називає вже іншу кількість угорських бранців – 422 145 осіб [6, с. 207]. Станом на 26 червня 1945 р. чисельність угорців у радянському полоні зросла до 425 549 осіб, серед яких 3 042 офіцери та 35 генералів [6, с. 217-219].

Значна частина бранців, які перебували в зоні фронтів, а також у тилкових таборах навесні й на початку літа 1945 р. були непрацездатними інвалідами. Такі військовополонені не могли становити для сталінського режиму інтерес як потенційна робоча сила, а навпаки обтяжували ослаблену війною економіку потребою їх харчувати та утримувати. За умов Державний Комітет Оборони (ДКО) 13 серпня 1945 р. затвердив постанову № 9843сс «Про звільнення органами НКВС СРСР і відправлення на батьківщину іноземних військовополонених рядового та унтер-офіцерського складу із числа тих, які знаходяться в СРСР і в районах колишніх фронтів» [4]. Усього підлягали звільненню 708 000 військовополонених різних національностей, і серед них 150 000 етнічних угорців [6, с. 800]. На виконання цієї постанови 14 серпня 1945 р. Л. Берія підписав наказ № 00955 «Про звільнення частини військовополонених із таборів НКВС і спецшпиталів». Відомчий припис серед іншого передбачав звільнити 150 000 «... хворих, інвалідів та тривало непрацездатних...» військовополонених угорців,

зокрема 56 547 осіб із приймально-пересильних таборів фронтової мережі [6, с. 801-802].

Результати цієї безпрецедентної «гуманності» сталінського режиму спостерігаємо вже в грудні 1945 р. Чергова довідка керівника ГУПВІ НКВС СРСР І. Петрова до секретаріату свого наркомату засвідчує, що станом на 18 грудня 1945 р. у тилових таборах, в спеціальних шпиталях, у дорозі, в смузі колишніх фронтів і в робочих батальйонах Наркомату оборони знаходилося 233 711 військовополонених угорців. Із них 220 290 рядових бійців і молодших командирів, 13 377 офіцерів і 44 генерали [6, с. 233-234].

Весною періодом 1946 р. датуються перші узагальнені контрольні показники чисельності угорських бранців у таборах на території Української РСР. Із датованої 8 квітня 1946 р. довідки начальника ГУПВІ МВС СРСР М. Кривенка «Про кількість військовополонених угорців, що утримуються в таборах МВС» видно, що з 232 879 угорських бранців на території України перебувало принаймні 72 270 осіб. Із них 3 318 хворих та ослаблених військовополонених проходили лікування в спецшпиталях, а 68 952 складали чільний загаль мешканців табірних бараків [6, с. 260-261]. Цікавим виглядає й розподіл цього національного контингенту по регіонах Української РСР.[6, с. 261]:

Регіон (область)	Всього	Табори	Спецшпиталі
Вінницька	734	656	78
Ворошиловградська	13045	12126	919
Дніпропетровська	2386	2298	88
Дрогобицька	2041	1897	144
Житомирська	2232	2171	61
Запорізька	3700	3471	229
Кам'янець-Подільська	364	364	-
Київська	12225	12077	148
Львівська	744	744	-
Миколаївська	2711	2567	144
Одеська	5904	5669	235
Полтавська	1658	1491	167
Сталінська	16209	15560	648

Станіславська	889	889	-
Сумська	3321	3321	-
Харківська	2107	1650	457
Херсонська	569	569	-
Чернігівська	1431	1431	-
Разом	72270	68952	3318

11 квітня 1946 р. із під пера міністра внутрішніх справ С.Н. Круглова вийшов документ, із тексту якого можна було передбачити наступні суттєві зміни радянської політики щодо контингенту угорців, які утримувалися в таборах для військовополонених. У підписаній міністром директиві йшлося: «У зв'язку з встановленням нормальних дипломатичних відносин уряду СРСР з урядами Угорщини та Румунії необхідно створити для військовополонених угорців і румунів [...] кращі порівняно з військовополоненими німцями умови утримання, розміщення, харчування, обмундирування та побутового обслуговування, для чого пропоную: 1. Всіх військовополонених угорців і румунів розмістити окремо від військовополонених німців, звести їх у самостійні табори чи табірні відділення [...]» [5, прим. 36, арк. 1]. Цього не знали та й не могли знати бранці, але це означало одне – на військовополонених угорців у таборах чекали зміни.

18 червня та 28 липня 1946 р. Рада Міністрів СРСР послідовно ухвалила дві таємні постанови (№№ 1263-519сс; 1653-726сс), якими було санкціоновано відправку на батьківщину 171 000 хворих і тривалий час непрацездатних військовополонених та інтернованих [6, с. 817]. Доповідаючи про виконання цього рішення, міністр внутрішніх справ С. Круглов повідомляв партійне керівництво, що станом на 15 жовтня із таборів і робочих батальйонів було звільнено 12 154 військовополонених та інтернованих угорців. Після цього на території СРСР залишалося ще 204 760 колишніх військовослужбовців Угорщини [6, с. 118].

І надалі чисельність угорського контингенту в таборах повільно, але невпинно знижувалася. За даними ГУПВІ МВС СРСР станом на 1 лютого 1947 р. у таборах, спеціальних шпиталях, робочих батальйонах, а також у дорозі знаходилося 211 619 етнічних угорців із різних центральноєвропейських країн.

Громадян Угорщини серед них було 198 996 осіб, а решту складали громадяни Румунії – 7 179, Чехословаччини – 3 287, Югославії – 1 438, Німеччини – 465, Австрії – 91, Болгарії – 14, Голландії – 13, Польщі – 7, а також 129 закарпатських угорців – громадян СРСР [6, с. 295]. Із цього числа на території Української РСР утримувалося 67 303 бранці (63 294 – у таборах; 4002 – у спеціальних шпиталях). Етнічні угорці становили більшість і серед інтернованих іноземців, що працювали на підприємствах і будовах СРСР. Із загальної чисельності цього контингенту (20 189 осіб), угорців нараховувалося 15 503 особи (10 365 – чоловіків; 5 138 – жінок) [6, с. 295-297]. Абсолютна більшість цих жертв «репарацій працею» утримувалися та використовувалися на території Української РСР. Окремої статистики чисельності інтернованих угорців на території УРСР станом на 1 лютого 1947 р. нам виявити не вдалося, проте існує загальна цифра інтернованих іноземців в УРСР на цю дату – 14 833 особи (9236 – чоловіків; 5597 – жінок) [6, с. 297-298].

Загалом протягом 1947 р. через «українські» табори мережі УПВІ до Угорщини та інших країн походження було репатрійовано 39 850 етнічних угорців [3, арк. 190]. Водночас тривали внутрішні передислокації цього національного контингенту всередині табірної мережі, внаслідок яких чисельність угорців у таборах залишалася все ж стабільною і варіювалася в межах від 40 000 до 60 000 військовополонених та інтернованих.

10 лютого 1947 р. повноважні представники Угорщини з одного боку та урядів СРСР, Великої Британії, Австралії, Білоруської РСР, Канади, Чехословаччини, Індії, Української РСР, Південноафриканського Союзу та Федеративної Народної Республіки Югославії підписали в Парижі мирний договір. Стаття 22 Договору передбачала якнайшвидшу репатріацію військовополонених угорців на батьківщину. Щоправда при цьому сторони мали керуватися двохсторонніми угодами, підписаними між Угорщиною та країнами, що утримували бранців. Усі витрати на перевезення та забезпечення репатріантів у дорозі також покладалися на угорську сторону [9, с. 20]. 18 лютого 1948 р. між Радянським Союзом та Угорською Народною Республікою у Москві було

підписано Договір про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу. Відповідно до цієї угоди СРСР зобов'язувався повернути на батьківщину військовополонених та інтернованих угорців, котрі ще залишалися в сталінських таборах.

Тільки через три місяці радянське керівництво зробило перші кроки в напрямку репатріації саме угорського національного контингенту таборів. 13 травня 1947 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову № 1521-402с. Документом передбачалося протягом травня-вересня 1947 р. репатріювати з країни частину військовополонених та інтернованих угорців [7, с. 395]. Вже наступного дня 14 травня 1947 р. С.Н. Круглов надіслав своїм підлеглим у союзних республіках, краях і областях СРСР телеграму, в якій повідомляв, що звільненню з таборів і репатріації на батьківщину підлягають: всі інтерновані цивільні громадяни-угорці; всі транспортабельні хворі військовополонені угорського походження; військовополонені-угорці, що працюють у підсобних господарствах таборів і на підприємствах місцевої промисловості, а також ті, що працюють невеликими групами на підприємствах інших міністерств; всі військовополонені-офіцери від молодшого лейтенанта до капітана включно. В СРСР залишилися нетранспортабельні хворі, а також полонені, звинувачені у військових злочинах [7, с. 396].

Уявлення про те, як ця вказівка виконувалася в Україні дають архівні документи УПВІ МВС УРСР. В одній з довідок, підписаній Т. Строкачем і датованій 7 червня 1947 р. МВС РСР повідомляло до Москви про виділення частини угорського контингенту разом із ослабленими та непрацездатними бранцями інших національностей для репатріації. Разом такого контингенту по 8 таборах, нараховувалося 15 630 осіб [1, арк. 125-129]. Уявлення ж про загальну кількість етнічних угорців у таборах військовополонених на території України весною – на початку літа 1947 р. дозволяє скласти довідка УПВІ МВС УРСР датована 1 квітня. За даними цього документу в таборах і спеціальних шпиталях республіки утримувалося 79 822 угорських бранців [2, арк. 89зв.]. На 1 липня 1947 р. у таборах військовополонених і батальйонах інтернованих оперативні працівники УПВІ МВС УРСР нарахували 59 250 угорців [3, арк. 91].

Цікавими статистичними документами, що дозволяють прослідкувати динаміку руху основних національних контингентів, зокрема й угорців, у таборах для військовополонених на території УРСР є декадні довідки про чисельність контингенту таборів. Вони регулярно складалися в УПВІ МВС УРСР та надсилалися до Москви. Одна з таких датована 11 серпня 1947 р. і містить контрольні цифри чисельності основних національних груп бранців в «українських» таборах станом на 1 серпня 1947 р. Із загальної кількості військовополонених (180 130 осіб), етнічних угорців серед них нарахували 44 349 [1, арк. 284].

Інша подібна довідка, датована 22 серпня 1947 р. і підписана заступником начальника УПВІ УРСР полковником Єрофєєвим довідка «Про наявність, закріплення та вивід військовополонених господарськими органами з таборів МВС УРСР». Із документу випливає, що станом на 10 серпня 1947 р. у 22-х із 23-х функціонуючих стаціонарних виробничих таборів для військовополонених (окрім № 415 – м. Харків) перебувало 46 735 угорських бранців [1, арк. 168-205]. Як бачимо, протягом усього лише десяти днів чисельність угорських бранців у таборах та інших режимних установах УПВІ МВС Української РСР зростає практично на дві тисячі осіб. Пояснюються такі різкі зміни досить просто – у серпні 1947 р. тривали інтенсивні перевезення бранців між окремими таборами. Їхній вектор був переважно спрямований із таборів у глибині СРСР до прикордонних, або таких, що були наближеними, а робоча сила військовополонених хоча б тимчасово, але могла бути використана на важливих у військово-економічному та господарському сенсі підприємствах. Саме такими вважалися табори, розташовані МВС на території Української РСР. Уточнені територіально-кількісні показники розподілу угорського контингенту про який йшлося в останньому з наведених нами документів на 10.08.1947 р., виглядають наступним чином.[1 арк. 168-205]:

№ пп	Номер і дислокація табору	Чисельність військовополонених	
		Всього	Із них, угорців
1	2	3	4
1.	№ 62, м. Київ	28 717	10 582
2.	№ 110, м. Коростень	4 083	1 424
3.	№ 414, м. Київ	8 400	1 424
4.	№ 126, м. Лисичанськ	6 401	2 432
5.	№ 144, м. Кадіївка	16 271	2 778
6.	№ м256, м. Красний Луч	9 210	1 787
7.	№ 177, м. Чернігів	2 003	315
8.	№ 159, м. Одеса	7 996	2 176
9.	№ 136, м. Полтава	1 571	2
10.	№ 253, м. Вінниця	2 773	404
11.	№ 126, м. Миколаїв	5 597	1 653
12.	№ 275, м. Львів	4 879	83
13.	№ 306, м. Шепетівка	1 708	225
14.	№ 232, м. Стрий	5 311	1 075
15.	№ 100, м. Запоріжжя	16 300	3 120
16.	№ 134, м. Суми	3 748	1 955
17.	№ 149, м. Харків	7 439	795
18.	№ 415, м. Харків	1 165	-
19.	№ 315, м. Дніпропетровськ	12 688	1 923
20.	№ 417, м. Дніпропетровськ	5 862	332
21.	№ 217, м. Краматорськ	4 798	1 485
22.	№ 242, м. Горлівка	5 788	1 295
23.	№ 280, м. Сталіно	13 944	4 358
	Разом	176 652	46 735

У третьому кварталі 1947 р. чисельність угорських бранців знову трохи знизилася. На 1 жовтня цього року в таборах військовополонених і робочих батальйонах інтернованих цей національний контингент становив 42 117 осіб [3, арк. 136]. Перекидання груп угорських військовополонених із території Російської Федерації та інших республік в Українську РСР у четвертому кварталі 1947 р. черговий раз компенсувало їх баланс у місцевих таборах. Станом на 1 січня 1948 р. тут утримувалося 44 880 угорців [3, арк. 190].

Навіть підписавши двохсторонній договір з Угорщиною радянська сторона не поспішала, як слід було б сподіватися, репатріювати її громадян на батьківщину. Натомість за вказівкою політичного керівництва СРСР ГУПВІ МВС

активізувало пошук у таборах і віддання під суд військових трибуналів тих військовополонених, а серед них і угорців, яких підозрювали у військових злочинах, антирадянській діяльності чи криміналі. Паралельно тривала вибіркова репатріація. Так, відповідно наказу МВС СРСР № 00372 від 9 квітня 1948 р. Про репатріацію в 1948 р. угорських і румунських «військовополонених» вивезенню на свою батьківщину в поточному році підлягало ще 93 802 полонених [7, с. 467].

Надалі процес репатріації став переважним чинником, який визначив динаміку табірної контингенту угорських військовополонених в УРСР у 1948 р. За даними УПВІ МВС УРСР на 1 квітня 1948 р. у республіці продовжувало утримуватися 43 964 етнічних угорця [2, арк. 1]. Протягом квітня-червня цього року з таборів було репатрійовано 8 049 військовополонених угорців, а відтак у табірних бараках ще залишалося 35 602 бранця [2, арк. 65-66].

Серед архівних документів УПВІ МВС УРСР, матеріалів ЦК КП(б)У та Ради Міністрів УРСР нами не виявлено узагальнюючої статистики динаміки чисельності бранців угорської національності за 1949-1950 рр. Існують розрізнені дані окремих таборів, що не дозволяють зробити склади цілісне уявлення про характер цього процесу. Безсумнівим залишається той факт, саме табори і пересильні пункти на території Української РСР у цей період були об'єктами через які здійснювалася репатріація угорців на батьківщину. Останній аспект потребує окремого вивчення. Відомо лише, що станом на 20 травня 1950 р. в таборах МВС СРСР утримувалося 8 599 військовополонених та інтернованих громадян Угорщини [7, с. 531].

17 жовтня 1950 р. Рада міністрів СРСР ухвалила постанову № 4287-1804сс «Про репатріацію військовополонених та інтернованих громадян Угорщини та Румунії» [6, с. 888]. На його виконання 21 жовтня міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов підписав однойменний наказ № 00643. У відомчому приписі йшлося про репатріацію на батьківщину (в період з 15 листопада по 25 грудня 1950 р.) 15 833 військовополонених та інтернованих угорців. Серед них було 33-є громадян СРСР, а також 569 осіб засуджених військовими трибуналами за порушення табірної режиму, дрібні крадіжки, відмову працювати та побутові

злочини. Після цього на території СРСР залишалося 497 угорських бранців, засуджених за військові злочини, шпигунство, шкідництво, бандитизм та крадіжки у великих розмірах [6, с. 888-891]. Але це вже інша історія...

Література та джерела:

1. Постанови Бюро партійних комітетів про закріплення військовополонених за промисловими об'єктами Довідки, листи, доповідні записки, накази керівників підприємств про використання військовополонених на об'єктах і будовах УРСР (15 лютого – 6 листопада 1947 р.) // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1 – Центральний Комітет Комуністичної партії України. – Од зб. 4716. – Оп. 23. – 382 арк.
2. Доповідні записки про агентурно-оперативну роботу серед військовополонених за 1946 рік (30 березня 1946 р. – 29 серпня 1946 р.) // Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України). – Ф. 5. – Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС(МВС) Української РСР. – Оп. 2. Од. зб. 199. – 157 арк.
3. Доповідні записки в Оперативне управління ГУПВІ МВС СРСР за 1947 рік. Том 1 (30 липня 1947 р. – 13 грудня 1947 р.) // ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Од. зб. 237. – 338 арк.
4. Доповідні записки за 1948 рік (з квітня 1948 р. – 30 листопада 1948 р.) // ГДА МВС України. – Ф. 5. – Од. зб. 299. – 107 арк.
5. Директиви МВС СРСР за 1946 рік з № 1 по № 183 (3 січня 1946 р. – 17 липня 1946 р.) // ГДА МВС України. – Ф. 45. – Накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС СРСР. – Од. зб. 160. – 62 прим.
6. Военнопленные в СССР. 1939-1956. Док. материалы / Под. ред. проф. М.М. Загоруйко. – М., 2000. – 1120 с.
7. Русский архив: Великая Отечественная война. Немецкие военнопленные в СССР. Док. и материалы. 1941-1955 гг. Т. 24 (13-2) / Под общ. ред. В.А. Золотарева. – М., 1999. – 504 с.
8. Венгерские военнопленные в СССР : документы 1941-1953 годов [Текст]; [сост. Д. И. Борисов и др.]. - М., 2005. - 544 с. : ил.
9. Мирный договор с Венгрией. – М., 1947. – 69 с.
10. Материалы Государственного Комитета Обороны СССР за август 1945 года [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://tashv.narod.ru/PostanovGKO/GKO194508.html>.
11. *Варга Ева Мария*. Венгерские военнопленные и интернированные в Советском Союзе в свете российских архивных источников (1941-1956): Автореф. дис. на соискание доктор. степени (PhD) / Университет им. Лоранда Этвеша. – Будапешт, 2008. – 12 с.
12. *Галицкий В.П.* Венгерские военнопленные в СССР // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 10. – С. 44-54.
13. *Контлер Л.* История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы [Текст] / Ласло Контлер: Пер. с англ. В.Т. Олейника. – М., 2002. – 656 с.
14. *Мотревич В.П.* Эксгумация останков венгерских военнопленных в Новолялинском районе Свердловской области // Урал индустриальный. Третья регион. науч. конференция. Екатеринбург, 1999. – С. 117-120.
15. *Холло Й., Біро А.* Венгерские военнослужащие в советском плену. Результаты, проблемы и перспективы исследования // Військовий полон та інтернування. 1939-1956. Погляд через 60 років: Матеріали між нар. наук. конференції 2-4 червня 2006 р. – К., 2008. – С. 218-223.

Творчість Миколи Вінграновського – невичерпне джерело історичної пам'яті українського народу.

Розглядається проблема пробудження історичної пам'яті українського народу в творчості М. Вінграновського.

Ключові слова: український народ, шістдесятники, історична пам'ять, символ, образ.

Рассматривается проблема исторической памяти в творчестве Н.Винграновского.

Ключевые слова: украинский народ, шестидесятники, историческая память, символ, образ.

The problem of historical memory of the Ukrainian people in the creation of Mykola Vyngranovsky is studied.

Key words: the Ukrainian people, the sixties, historical memory, symbol, image.

Доба кінця 50-х – початку 60-х років ХХ ст. стала поворотним пунктом української історії. Це був час позитивних змін в культурі та житті українського суспільства, що були привнесені ліберальними та десталінізаційними процесами державного та суспільно-політичного життя. Хоч це і був надзвичайно короткий, натомість сприятливий період, що позначився порою духовного відродження в Україні. Це нагадувало культурне відродження двадцятих років ХХ століття, коли гостро постали питання збереження української мови, розвитку культури, повернення до витоків власної історії. Провісниками змін в культурному відродженні стала поява талановитого покоління українських митців – шістдесятників.

Це був рух просвітницький, який ставив за мету пробудження національної свідомості та подолання страху, посіяного репресіями минулих десятиліть. У його середовищі панувала висока культурна і моральна атмосфера. Він об'єднував

людей різних поглядів і національностей, яким однаково потрібна була свобода, а державна незалежність України, про яку вголос не говорили, але мали на увазі, уявлялася ймовірним гарантом такої свободи.

Саме покоління шістдесятників виплекало державницьку ідею, переросло із письменників і культурних діячів у будівничих національної держави, борців за державність, спричинивши своєю діяльністю важливі державотворчі процеси.

У другій половині ХХ ст., завдяки шістдесятникам, поглиблюється зацікавлення історичним минулим та відображенням його в літературі, активізується розробка проблеми історичної пам'яті, наголошується на її особливому значенні в національно-патріотичному усвідомленні українців та для створення концепції національної літератури.

Проблемою пробудження історичної пам'яті в українського народу, яка насильно викорінювалась тоталітарною системою, але залишалася в серцях простих українців, почали займатися не історики, а молоде покоління письменників, які завдяки слову підняли з попелу це питання. Саме вони розуміли, що історична пам'ять є скарбницею матеріальної і духовної культури, генетичним джерелом звичаїв та традицій, ігнорування якими може привести до вимирання українських роду, народу та нації.

Величною фігурою в цьому надважливому процесі, як в радянські, так і в часи незалежності стоїть постать Миколи Вінграновського. Він увійшов в історію України як один з найталановитіших поетів-шістдесятників, найвидатніший представник когорти митців-патріотів, які своєю творчістю, своєю закоханістю в мову та історію українського народу, самою життєвою мужністю торували для мільйонів зневірених земляків шляхи до національного відродження, національної самоповаги, державної незалежності [12]. Тому зовсім не випадково він є одним з лідерів національно-культурного відродження українства. Адже лише його одного прихильники та критики називають реінкарнацією самого Тараса Шевченка [10], нерідко зазначаючи, що у мові про свій народ Вінграновський має щось таке, що йде від Шевченка [8, с. 20].

Поет з перших кроків у літературі постає перед читачем не як слуга, а син народу. Все, що перетворював у слово Микола Вінграновський, чи в підтекстах, нюансах і відтінках, усе стосувалося України, було перейняте думою, переживанням, боєм за долю українського народу, було складовою його плоті та крові. Поет писав про найголовніше в його житті – про свою багатостраждальну Батьківщину, неповторно висвічував свою українську душу [8, с.272]. Вона для нього – в усьому житті.

Виплеканий в кращому дусі шістдесятництва, Микола Степанович як постав україноцентричним митцем, таким і залишався ним упродовж усього життя.

Історична пам'ять завжди залишалась в серцевині художньої думки поета. Однак, говорити та писати про національне відродження України, за умов тоталітарної системи було неможливо та й небезпечно. Але майстер поетичного слова на те він і майстер. Для пробудження історичної пам'яті Микола Вінграновський вдається до використання символіки, фольклорних традицій. Саме вони покликані розбудити голос національної самосвідомості в українського народу.

Надзвичайно колоритними і змістовно наповненими в творчості митця для підняття історичної пам'яті з глибин людської душі є образи води, степу, дороги, землі, саду.

Архетип води в ліриці Вінграновського заслуговує на окреме наукове дослідження. Вона постає у поезії в образах річок, морів, океанів. В його творчості вода як конкретна рідина стає для ліричного героя уособленням нерозривного зв'язку з Вітчизною, і саме тому він прохає:

Подаруй мене, Земле, Вітчизні

І води подаруй із Дніпра [3]...

Дніпро – це не тільки вода; і ріки, моря, океани – це не тільки вода. Це щось глибинніше, священне, батьківське, родинне. Вода є універсальною субстанцією зв'язків у біосфері, тому вона живий і чуттєвий організм, що має пам'ять, мову. Саме в ній закладена ідея відродження, колообіг буття. Вода у Вінграновського виступає своєрідним інформаційним кодом українства. У давньоукраїнських

міфологічних уявленнях вода має особливий сакральний статус: вона необхідна для існування всіх живих істот. У художній субстанції плину наших рік пливе наша історія у своїй реальній справжності такою, якою вона була вчорашньою дійсністю, в якій жили своїм життям і мріяли наші предки, народжували нас і залишали сумний і веселий свій спадок. Ріки – це кровоносні судини нашого буттєвого організму, вони все пам'ятають:

Минає все у плині дорогому...

Під синіми вітрилами ночей

Вона тече старому і малому,

На все життя єдина Рось тече [3]...

Саме вода (ріка) поєднує минуле, сучасне і майбутнє народу (бо тече одна «на все життя») [1].

Образ степу у творчості Миколи Степановича постає в етнонаціональній іпостасі: степ, як і вода це інформаційний код українства. М. Вінграновський репрезентує степову тематику найчастіше в контексті історичної пам'яті націософського міфу:

Лише козацькі дві могили

Темніють довго у степу [3]...

Степ – це не тільки діапазон фізичної природи української землі, а й діапазон її історичної пам'яті, діапазон української психоемоційності, ментальності. М. Вінграновський використовував образ степу в статусі універсального слова, де «степ» і «українськість» виступають взаємозамінними, аж до тотожності, поняттями. В цьому образі прочитується індивідуальне ставлення поета до генетичної пам'яті народу, його історичного минулого:

І степи запорізькі мої біля мене,

І відкинувсь на спину під нами Дніпро [3]...

Важливими «репрезентантами» міфологеми степу митця, що символізують історичне минуле України виступають образи козака й чумака. М. Вінграновський часто використовує в «степовому ландшафті» образ чумака, у такий спосіб засвідчуючи авторську концепцію власної історіософії:

Пахне степ чумаками, волами, мазницями,

І вони вже самі виростають в степах! [3]..

Степ у М. Вінграновського уособлює той міфічний простір, де українець завжди перебуває в стані піднесеного самозаглиблення, свободи й вільнодумства, коли йому відкривається завіса над таємницями устрою національного буття [14].

Образ землі займає чільне місце в поезії М.Вінграновського, оскільки сам митець вважає, що «Батьківщина і народ – це вічна тема» [4,с. 2]. Ліричному героєві поета властиве батьківське шанобливе ставлення до рідної землі. Земля у свідомості ліричного героя є всемогутньою та щедрою силою, яка сприяє реалізації задумів і мрій, саме тому він звертається до неї з найпотаємнішими бажаннями, намірами й сподіваннями. Ліричний герой щиро вірить у те, що благословення рідної землі супроводжує його на кожному етапі життя, надає йому сил і натхнення, і тому він ставиться до неї з благоговінням:

Мій тихий путівець,

Мій кожен крок земля благословляє! [3]..

Український народ проніс через всю тернистість свого життя та історії непоборну любов до рідної землі.

Образ шляху є одним з найпоширеніших образів української літератури та фольклору. У поезії М. Вінграновського простір шляху репрезентований часто взаємозамінними образами дороги, стежки та путі. Зберігаючи фольклорну семантику, образ дороги в ліриці Вінграновського часто стає символом людської долі та долі народу причому в цьому контексті вже з'являється виразна ієрархія образів «шлях – дорога – стежка». Шлях стає уособленням єдиного правильного життєвого вибору, дорога символізує альтернативність життєвих позицій, а стежка асоціюється з ігноруванням глобальних проблем, з вузькістю та замкненістю людського світогляду на своєму власному житті:

Доріг багато, але шлях один!

Ганьба, хто вибрав стежечку-обніжку:

Людська Земля – це не двоспальне ліжко! [3]..

Образ саду – улюблений для М.Вінграновського, але в різні періоди творчості він має різні смислові відтінки. Сад – це символічний образ першопочатку, духовної основи народу. У подальшому він осмислюється в контексті певного підсумку життя. Сад для ліричного героя – це і джерело натхнення, імпульсів для морального і творчого піднесення.

Микола Вінграновський у художній інтерпретації фольклорних джерел важливу роль відводить персоніфікації рослинного світу, що засвідчує закоріненість образності його віршів в етноміфопоетичну систему української нації. Відомо, що в українському фольклорі образи дерев і квітів сягають корінням насамперед найдавніших міфологічних уявлень українського народу. М. Вінграновський завдяки використанню фольклорної традиції в своїй творчості віднаходить оригінальні шляхи пробудження історичної пам'яті в українського народу та повернення до його історичних витоків [15].

Проблеми історичної пам'яті почали широко артикулюватись у суспільному дискурсі. У процесі національно-культурного відродження та державотворення поглиблюється конфлікт у суспільстві, історія стає важливим політичним чинником, а розбіжність політичних настроїв – еквівалентом різної інтерпретації історичного минулого. Аналітики зазначають, що майбутнє державності залежить від того чи іншого трактування минулого. Однак в такому випадку, справжній син свого народу має пронести через весь рід інформаційний код українства, що у складний час допоможе зробити йому правильний шлях – шлях до вільної демократичної України.

Література та джерела

1. Богдан С. М. Архетипні образи і міфологеми у поезії Миколи Вінграновського // Наукові записки / Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». - 2009. - Т. 98 : Філологічні науки. - С. 65-70.
2. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К, 1992. – 414 с.
3. Вінграновський М. С. Вибрані твори : у 3 т. - Тернопіль, 2004. - Т. 1 : Поезії. - 2004. - 400 с.
4. Вінграновський М. Батьківщина і народ – це вічна тема // Літературна Україна. - 1980. - 8 травня. - С. 2.
5. Дзюба І. М. Історичний міф Миколи Вінграновського / І. М. Дзюба // Вінграновський М. С. Вибрані твори : в 3 т. - Тернопіль, 2004. - Т. 2 : Северин Наливайко : роман. - 2004. - С. 5-10.

- 6.Лазарук М. Я. Микола Вінграновський : Степовий Сварог : есе про незабутні мандри Україною з Миколою Вінграновським. - Харків, 2009. - 185 с.
- 7.Кримський С. Б. Архетипи української культури // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К., 1996. – С. 91-112.
- 8.Маршал Вінграновський. Книга про поета (спогади, есеї, листи, інтерв'ю)/передм., упорядкув. П. Вольвач. – К, 2011. – 480 с.
- 9.Пахльовська О. Українські шістдесятники: філософія бунту // Сучасність. - 2000. - № 4. - С. 65-84.
- 10.Салига Т. «Себе ми знаєм зроду...» або українська історія в поезії Миколи Вінграновського // Дзвін. - 2010. - № 11. - С. 119-123.
- 11.Слесар В. З когорти шістдесятників: навечно в серці з Україною // Вісник Книжкової палати. – 2007. – № 1. – С. 45-49.
- 12.Сушинський Б. Перед забралом вічності // Літературна Україна. – 2006. – № 44. – С. 7.
- 13.Тарнашинська Л. Б. Микола Вінграновський: «Все на світі з людської душі» : бібліографічний нарис. – К., 2006. – 108 с.
- 14.Фоміна Л. Г. Естетична функція міфологеми степу в концептосфері М. Вінграновського//Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського. Збірник наук. праць / За ред. В.Б.Будака, М. І. Майстренко. - Випуск 49. - Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2012.
- 15.Фоміна Л. Г. Флористична символіка в художньому світі М.Вінграновського: фольклорна традиція та авторське «Я»//Філологічні трактати. Том 3 - 2011 - № 1 - С.34-40.
- 16.Чумарна М. З початку світу//Україна в символах. – Львів, 2005. – 288 с.

Жанна Іщенко

Імперська політика Росії в Північного Причорномор'я в 70-ті рр. XVIII ст.: дипломатичні аспекти.

Аналізуються дипломатичні аспекти імперської політики Росії в Північному Причорномор'ї у 70-ті рр. XVIII ст.

Ключові слова: імперська політика, Росія, Північне Причорномор'я, Кримське ханство.

Анализируются дипломатические аспекты имперской политики России в регионе Северного Причерноморья в 70-е гг. XVIII в.

Ключевые слова: имперская политика, Россия, Северное Причерноморье, Крымское ханство.

The diplomatic aspects of Russian imperial policy in Ukrainian Black Sea Region during 70's of XVIII century are analyzed.

Keywords: imperial policy, Russia, Ukrainian Black Sea Region, Krimske Khanate.

Сфера геополітичних інтересів Російської імперії в період царювання Катерини II передбачала з одного боку стабілізацію ситуації на Заході:

закріплення успіхів у Балтійському регіоні, приєднання України та Білорусії, з іншого – забезпечення виходів до Чорного та Азовського морів. Ліквідація Гетьманської української держави, підпорядкування територій знищеної самодержавством Запорозької Січі, можливість необмеженого використання людських і економічних ресурсів створило сприятливі умови для втілення імперської політики Росії в Північному Причорномор'ї й фактично, – для загарбання Кримського ханства. Історично склалося так, що саме територія сучасної України її людські й матеріальні ресурси стали найвагомішими чинниками втілення російських зовнішньополітичних цілей наприкінці XVIII ст.

Перші територіальні претензії на кримські землі виникли ще за часів правління царівни Софії Олексіївни. Невдалі походи до Криму князя В. Голіцина у 1687 – 1689 рр. були спробою реалізації давньої псевдомесіанської ідеї «Москви-Третього Риму». Вже в кінці XVII ст. Московія висувала свої вимоги Криму зокрема, виїзду з півострова татарського населення, звільнення полонених без викупу, передачі Очакова в гирлі Дніпра та Азову в гирлі Дону. [4, с. 57]. Втілити в життя цей амбітний проект вдалося за часів правління Катерини II.

В. Ключевський, намагаючись обґрунтувати доцільність імперської політики Росії у Північному Причорномор'ї, зазначає, що це питання мало насамперед економічне підґрунтя: «на південному кордоні держави жили напівкочові ... татари, котрі самі не користувалися землею південних степів, й не допускали до неї землеробське населення. Росії потрібно було просунути свій південний кордон до його природної межі – до Чорноморської берегової лінії...» [3, с. 23]. Крім економічного існував і політичний чинник. Важливою складовою зовнішньополітичного імперського курсу Росії завжди було намагання послабити вплив Туреччини в цьому регіоні.

Потрібно зазначити, що одностайної думки щодо необхідності загарбання Криму, в російських дипломатичних колах не існувало. Двічі в російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр. російські війська за безпосередньої участі українських козацьких поляків брали півострів і двічі його полишали, не зумівши утримати. Князь М. Щербатов у памфлеті «Про занепад моралі в Росії» писав

даремно «придбали, або краще сказати, вкрали Крим, Вже після приєднання ханства до держави через відмінність свого клімату (воно) стало гробницею росіянам» [9, с. 275]. Ще в березні 1770 р. Рада при імператорському дворі чітко визначила свою позицію: «Рада розмірковувала й одностайно дійшла до думки, що кримські татари й інші татари, котрі знаходяться під ханською владою, за їхніми властивостями та положенням ніколи не будуть вигідними підданими її імператорської величності. Встановлення підданства Росії викличе загальний супротив й небезпідставні заздрощі через бажання збільшення своїх областей; отже, здоровий глузд вимагає утриматися від цього... Навпаки, збільшенню російської могутності сприятиме, якщо вони вийдуть з-під влади турецької й лишатимуться назавжди незалежними». [8 с. 26-27]. Виконання рішення Ради стало можливим вже через чотири роки. Перемога Росії у тому числі завдяки участі козаків Запорізької Січі й використання матеріально-технічних ресурсів України в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр. і підписання Кучук-Кайнарджийського миру змінили розклад сил в Причорномор'ї. Чорне море з протоками тепер були відкриті для російського торгового флоту, Російська імперія отримала українські землі між Дніпром та Південним Бугом, всю територію до Кубані та Кабарди, фортеці в Криму: Керч, Єнікале, Кінбурн. Кримське ханство оголошувалося незалежним від турецького протекторату, але «у Петербурзі нікому й на думку не спадало, що Крим може бути незалежним». [1, с. 353] Російський уряд почав провадити складну дипломатичну гру, учасниками якої стали не лише фігуранти Кучук-Кайнарджийського миру. Першочерговим завданням для забезпечення контролю у регіоні була наявність у Кримському ханстві проросійськи налаштованого правителя. Для досягнення цього російськими урядовцями було обрано шлях підкупу вищих сановників у татарському та турецькому урядах і втручання у виборчий процес в Кримському ханстві. Це спровокувало політичний конфлікт між претендентами на ханський престол, призвело до значних людських жертв і закінчилося російською анексією Кримського ханства.

Використовуючи джерела 1775 – 1778 рр., опубліковані М. Дубровіним і Т. Юзефовичем, спробуємо проаналізувати особливості імперського курсу російської дипломатії в цьому регіоні, відтворити події, наслідком яких стало розширення Російської імперії за рахунок загарбання Криму.

Корупційні методи російського зовнішньополітичного відомства у вирішенні кримського питання розкриває Ордер графа П. Румянцева-Задунайського бригадиру і кавалеру Брінку від 12 серпня 1775 р. Граф, перераховуючи заслуги представників татарської знаті та таємних агентів перед Росією, їхню корисність для подальшого втілення російського зовнішньополітичного курсу, чітко визначає для них розмір матеріального заохочення. Загалом це становило «золотою і срібною монетою 15 тис. карбованців» [5, с. 36-37]. Про порушення умов мирного договору, підкуп урядовців, втручання у внутрішні справи незалежного Кримського ханства, фальшування результатів виборів росіянами йдеться в офіційній заяві турецького уряду. «Російський двір, після укладання миру, через посередництво Щербина, Долгорукова та інших генералів .., а також бригадирів і офіцерів, завербували Шагін-Герей, якого татарами під час війни було вигнано з Криму...» Для підкупу ногайців, черкесів і інших татарських орд російський уряд забезпечив його коштами, але підтримки серед місцевого населення Шагін-Герей не дістав. Тоді Росія надала йому 15 тис. козаків і гусар, і крім того, 35 тисячне військо під командуванням генерала Прозоровського ввійшло у Перекоп. Шагін-Герей силою змусив законно обраного Давлат-Герей залишити Крим, кримські старійшини під загрозою їхнього та їхніх сімей знищення були змушені визнати Шагін-Герей. У них було насильно відібрано печатки й сфабриковано документи про обрання хана [6, с. 182]. Про втручання Росії у внутрішні справи незалежного Кримського ханства та наслідки такої політики читаємо в листі начальника турецьких суден Гаджі-Мехмета князю Прозоровському «Бажаючи обрання Шагін-Гирей, ви вже майже три місяці ведете військові дії в цьому регіоні, грабуючи народ, спалюючи будинки й винищуючи сім'ї». Крім того, послали арнаутів у гори де було вбито понад чотири тисячі немовлят і знищено два повіти...» Турецька сторона, намагаючись припинити протиправні дії, зверталася

до фельдмаршала Румянцева. [6, с. 88-90]. 19 січня 1778 р. князь Прозоровський, запевняє агу Гаджі-Мехмета, що російська військова присутність у Кримському ханстві викликана повстанням татар проти легітимного уряду та їхніми атаками російських військ, котрі перебувають під командуванням князя. Прозоровський зазначає, що він не має повноважень на ведення подібного листування, а пояснення було надано лише з дружніх міркувань. [6, с. 90]. Про справжні наміри Російського двору йдеться в рапорті князя Прозоровського князю Потьомкіну від 20 січня 1778 р. Знаючи про те, що «є монарше бажання на заволодіння Кримом», він звертається до Потьомкіна з проханням надати йому інструкції щодо поводження з кримським ханом і висловлює особисту думку про виселення татар і тимчасове переселення християн з Криму, вважаючи останнє непотрібним тому, що «коли Крим візьметься у підданство, вони тут будуть першими мешканцями» [6, с. 97]. Як бачимо існує значна відмінність між офіційним зовнішньополітичним курсом і реальними діями Російської імперії у регіоні.

Немає кращого захисту ніж напад. Тож 24 січня 1778 р. в офіційному зверненні до верховного візиря Магомет-паші граф П. Румянцев, наголошуючи на дотриманні Російською імперією умов мирного договору, називає причини введення російських військ за Перекоп для захисту кордонів, звинувачує Отаманську Порту у визнанні легітимним ханом Давлет-Герейя, який не лише узурпував владу й вбивав татар, а й здійснив напад на Єнікольський повіт де вбивав і захоплював у полон росіян, посиленні турецької військової присутності в Тамані та підтягуванні військового флоту з азійського та європейського напрямку до Чорноморського узбережжя.[6, с. 122]. Реакція на російське звернення не забарилася. Вже 4 лютого 1778 р. турецьким урядом через імператорського посланця було надіслано російській стороні офіційну записку з повідомленням турецької позиції щодо подій у Кримському ханстві. Факти, наведені в документі, свідчать про розкриття корупційної схеми російського зовнішньополітичного відомства. Зазначається, що жодних відповідей з російського боку на турецькі запити Отаманською Портою отримано не було, що доводить: головною метою Російської імперії є оволодіння Кримом. [6, с. 182]. Справжні зовнішньополітичні

цїлі Російської імперії у вирішенні кримського питання перестали бути таємницею для турецького уряду.

Розуміючи недоцільність подальших дипломатичних реверансів, Катерина II ініціює наступний крок до посилення російських позицій в Криму. Для підриву економічної незалежності Кримського ханства Російський уряд, вирішив провести депортацію християнського населення з Криму. За чисельністю воно поступалося татарському, але займаючись промислами, торгівлею, садівництвом і землеробством сплачувало високі податки до ханської казни. В рапорті князя Прозоровського графу Рум'янцеву-Задунайському від 11 березня 1778 р. читаємо: «Всі ці християни називаються ясирами ханськими, ..., лише вони забезпечують доходи хана» [6, с.] Згідно з указом Катерини II князю Г. Потьомкіну від 9 березня 1778 р. генерал-фельдмаршал граф Рум'янцев-Задунайський мав забезпечити переселення греків, грузинів і вірменів з Криму до Новоросійської та Азовської губерній. Окремо зазначалося, що населення потрібно належним чином мотивувати, звернувши при цьому особливу увагу на тамтешнього грецького митрополита. У листі графа П. Рум'янцева перекладачу О. Константинову знову знаходимо підтвердження улюбленого методу російської дипломатії. «Схиляйте до того митрополита, обіцяючи йому всілякі вигоди [6, с. 322]. Катерина II доручає «керувати процесом виселення-депортації християн з Кримського ханства російському воєначальнику О. Суворову та його першому помічнику полковнику Бобарикіну» (Рескрипт імператриці графу Рум'янцеву від 2 липня) [6, с. 527].. Із рапорту О. Суворова за № 134 від 1778 р. дізнаємося, що «ревізія додає Росії душ обох статей ... більш ніж 20 тис» Але після виводу потрібно віддячити первосв'ященному митрополиту, подарувавши йому 3 тис. карбованців, іншим до 5 тис...» Крім того процес агітації населення потребує певного матеріального заохочення про що було повідомлено графа О. Рум'янцева-Задунайського. Серед основних претендентів на російські субсидії вказано вірменського митрополита Петра Маргоса і католицького священика Якова [6, с. 551]. Наміри російського уряду щодо депортації християнського населення були таємними й не узгоджувалися з кримським ханом. Переселення підданих

стало для нього цілком несподіваними. Це підтверджує указ Шагін-Герей від 18 липня 1778 р. У документі заперечується існування будь-якої угоди між російським і татарським урядом щодо депортації християн та наявність для них небезпеки. Хан вимагає припинити поширення безглузвих чуток.[6, с. 562]. Ханський указ жодним чином не вплинув на добре вмотивованих російських агентів і 18 серпня 1778 р. генерал-поруччик О. Суворов доповів графу О. Рум'янцеву-Задунайському про вдале закінчення операції. Всього до Азовської губернії було переселено 31 098 людей. На заохочення посередників було витрачено 130 000 крб. [6, с. 710]. Загалом, згідно Відомості від 18 вересня 1778 р. з Кримського ханства було виведено 31886 християн. Серед них були і татари, котрі щойно прийняли християнство [6, с. 711-713].

Для компенсації збитків, завданих безмитним ввезенням російських товарів і забезпечення подальшої підтримки імперської політики кримським урядом, імператриця 20 січня 1779 р. рекомендує графу О. Рум'янцеву-Задунайському вдатися до матеріального заохочення хана, його братів і членів уряду. Сума хабара Шагін-Герей становила 50 тис.крб., інші 50 тис.крб. мали бути розподілені між вищими сановниками. До речі, заплатити за все Катерина II радить з коштів Малоросійської Колегії [7, с. 35], тобто податків українського народу. Щедрі подарунки зробили свою справу, ханський уряд вже не противився російській експансії. За таких умов 21 березня 1779 р. було підписано Айналі-Кавакську конвенцію, яка підтвердила умови Кучук-Кайнарджийського миру і стала його невід'ємною частиною. Саме Конвенція змусила Отаманську Порту визнати легітимність кримського хана Шагін-Герей, забезпечила не лише вільний прохід для російського торгового флоту з Чорного моря до Білого а і привілеї, котрими користувалися французи та англійці. Документ наочно ілюструє особливості російської зовнішньої політики в Криму: з одного боку дотримуватися досягнутих домовленостей, лише якщо вони не суперечать дійсним, а не проголошеним, національним інтересам, з іншого – вимагати включення до Конвенції умов, які б унебезпечили поширення російської присутності у регіоні. Та не зважаючи на визнання Отаманською Портою легітимним ханом Шагін-

Герей, Росія не виконала умови Артукулу III Конвенції, за якими «Російський імператорський двір обіцяє вивести всі свої війська з Криму і Таману протягом трьох місяців, а з Кубані.... протягом трьох місяців і двадцяти п'яти днів.... від дня підписання цієї конвенції і не вводити війська туди не під яким приводом» [7, с. 98].

Положення Конвенції вказують на занепокоєння царського уряду присутністю запорізьських козаків на чорноморських кордонах Порти. Вбачаючи в цьому небезпеку для імперської присутності в Криму, російський дипломат О. Стахієв домогся включення у договір пункту 3 Артикулу V. Тепер «для запобігання непорозумінням між обома імперіями Порта... забов'язується видати Російському імперському двору запорізьських козаків, які втекли на її територію, якщо вони захочуть скористатися амністією... Самодержиці Всеросійської, а в іншому випадку Отаманський уряд забов'язується переселити цих запорізьських козаків у внутрішні турецькі області, найвіддаленіші від Чорного моря».[7, с. 98]

14 грудня 1782 р. Катерина II підписала таємний рескрипт про необхідність приєднання Криму й звеліла Потьомкіну зайняти Ахтиярську гавань. Вже 8 квітня 1783 р. імператриця підписала маніфест про прийняття півострова Кримського, острова Тамана й всієї Кубанської сторони під Російську державу» Крим став частиною Російської імперії. На початку лютого 1784 р. до імператорського двору надійшло письмове повідомлення про згоду султана Абдул-Гаміда I визнати владу Росії в Криму й про ратифікацію царем Іраклієм Георгієвського трактату. Європейські держави, були фінансово знекровлені після укладання 3 вересня 1783 р. Версальського договору, не мали змоги для активної протидії російській експансії. [2, с. 404].

Підсумовуючи зазначимо, що офіційний зовнішньополітичний курс російського уряду у вирішенні кримського питання наприкінці XVIII ст. суттєво відрізнявся від його дійсних намірів у регіоні. Зважаючи на те, що у Східній Європі індикатором геополітичних трансформацій були і залишаються Україна і Крим, а володіння ними дозволяло контролювати не лише Східну Європу а й значну частину Євразії, головним завданням імперської дипломатії було

приєднання Кримського ханства до Росії й утримання України втім імперії. Для досягнення мети росіянами було здійснено низку дипломатичних кроків, котрі виявилися настільки ефективними, що й досі лишаються в арсеналі політиків. Вдалі корупційні схеми російських урядовців XVIII ст., фальсифікація результатів виборів та маніпулювання суспільною думкою забезпечили втілення амбітних завдань південного вектору зовнішньополітичного курсу.

Література

1. Анисимов Е.В. Женщины на престоле. СПб., 1997.
2. Брикнер А.Г. История Екатерины Второй. М., 1991.
3. Ключевский В. Сочинения в 9 т. Т. 5. – М., 1991.
4. Молчанов Н.Н. Дипломатия Петра Великого. М., 1991.
5. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения под ред. Н.Дубровина Т.1., СПб., 1885
6. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения под ред. Н.Дубровина Т.2., СПб., 1885
7. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения под ред. Н.Дубровина Т.3., СПб., 1887
8. Юзефович Т. Договоры России с Востоком политические и торговые. СПб., 1869.
9. Хрестоматия по русской литературе XVIII в. М., 1952

Людмила Роздайбіда

Етнонаціональні процеси в сучасній Україні: актуальні проблеми та шляхи їх розв'язання.

Стаття присвячена актуальним питанням етнонаціонального розвитку України. Запропоновано умовну класифікацію існуючих в етнонаціональній сфері проблем та можливі шляхи їх подолання.

Ключові слова: етнонаціональні процеси, етнополітика, етнополітичний ренесанс.

Статья посвящена актуальным вопросам этнонационального развития Украины. Предложено условную классификацию существующих в этнонациональной сфере проблем и возможные пути их преодоления.

Ключевые слова: этнонациональные процессы, этнополитика, этнополитический ренессанс.

The article is devoted to the topical issues of the ethno-national development of Ukraine. It is proposed the classification of existing problems in the ethno-national sphere and the possible ways of their solution.

Keywords: the ethno-national processes, the ethnic policy, the ethnopolitical renaissance.

Сучасна етнічна палітра світу вражає своєю розмаїтістю. Мабуть, неможливо знайти гомогенні в етнічному відношенні країни. Тому становище етнічних меншин значною мірою залежить від пануючої в державі етнонаціональної атмосфери. Історія людства, а особливо історія війн, яскраво ілюструє цю тезу. Відомий британський суспільствознавець Е. Сміт, наводячи конкретні приклади з історії персів та вірмен, стверджує, що поєднання часто неприхильних зовнішніх чинників та багатої внутрішньої або «етно»-історії може посприяти кристалізації та увічненню етнічних ідентичностей [3, с. 35]. Виходячи з цього міркування дослідника можна стверджувати, що створення оптимальних умов для розвитку етнічної самобутності національних меншин сприятиме консолідації нації та пануванню міжнаціональної злагоди.

За останнім сценарієм, базуючись на демократичних традиціях, враховуючи принципи міжнародного права і високі європейські стандарти, будується сучасна етнополітика в нашій державі. На шляху формування правового поля у сфері забезпечення прав нацменшин Україна досягла вагомих результатів, закріпивши своїми нормативно-правовими актами чи не весь спектр передбачених у міжнародному законодавстві положень. При цьому Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР» (1989 р.), Декларація прав національностей України (1991 р.), Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.) випередили в часі прийняття Радою Європи провідних міжнародно-правових документів у цій сфері правовідносин – Європейської хартії регіональних мов або мов меншин та Рамкової конвенції про захист національних меншин. Конституція України, ґрунтуючись на демократичних принципах і високих міжнародних стандартах, гарантує національним меншинам України, окрім задекларованих загальних прав людини і громадянина, право на

недискримінацію, на свободу світогляду і віросповідання, право на навчання рідною мовою та її вивчення. Той факт, що права нацменшин знайшли місце в Основному Законі, свідчить про неабияку увагу з боку держави до етнонаціональних відносин, а відтак про відведення національним меншинам однієї з головних ролей у суспільно-політичному житті України.

На фоні актуалізації етнічності як загальносвітової тенденції спостерігається етнополітичний ренесанс українського та інших народів, що проживають в Україні.

Серед типових і найхарактерніших рис етнічного відродження національних меншин вчені виділяють такі: утворення організацій з переважаючим членством однієї етнічності; діяльність художньо-мистецьких колективів, які збирають, відтворюють і пропагують фольклор, традиції, звичаї своїх етносів; функціонування державних шкіл з повним, частковим або епізодичним навчанням етнічними мовами; видання преси етнічними мовами або ж для етнічних меншин; мовлення для національних меншин; видання літератури мовами національних меншин [2, с. 16-17].

На сучасному етапі відповідні органи державної влади, ні громадські організації нацменшин, ні самі представники етнічних спільнот, що проживають в Україні, поки що не наблизилися до остаточного вирішення численних труднощів, з якими вони постійно стикаються у своїй діяльності. Головні проблеми, іманентні сучасним етнонаціональним процесам, можна умовно класифікувати наступним чином: етнодемографічні, етнокультурні та етнополітичні.

До першої групи, себто етнодемографічних проблем, можна віднести, насамперед, низький рівень відтворення населення, який на фоні падіння обсягів репатріації етнічних українців та перманентної еміграції, особливо з західних областей, призводить до поступового скорочення чисельності представників титульної нації. Слід наголосити і на переважанні еміграційних настроїв у середовищі національних меншин, чим обумовлюється їх низька мотивація до участі у розбудові Української держави. Крім того, досить поширеним є

російськомовний напрямок асиміляції більшості невеликих національних меншин, що ускладнює їх інтеграцію до української нації. Негативні соціальні наслідки має відсутність чіткої політики адаптації в українське суспільство представників соціально пригноблених («депривірованих») національних спільнот: депортованих народів, легальних і нелегальних біженців та вимушених мігрантів, а також представників етносів з відмінними від більшості населення соціокультурними стандартами, що має своїми наслідками нижчий за загальнодержавний рівень життя цих спільнот, виникнення в них криміногенної атмосфери, а також появу міжетнічної напруги в місцях їх компактного проживання [1, с. 106].

Другу групу становлять етнокультурні проблеми. Так, в Україні продовжується процес формування політичної нації, що об'єктивно сприяє пріоритетному розвитку української мови та культури. Стихійність цього процесу породжує регіональні й етнічні диспропорції у своєму поступі. Протягом 2005-2010 рр. в Україні мала місце політика підтримки української мови та культури, спрямована на консолідацію суспільства та унеможливлення, таким чином, етнічних непорозумінь. Згорання цих процесів, що спостерігається останнім часом на фоні проросійської пропаганди, веде до загострення етнополітичної ситуації. До того ж в Україні не налагоджено діалог культур, питанням міжнаціональної злагоди не приділяється достатньо уваги на державному рівні. Такий стан речей сприяє штучному роздмухуванню міжетнічної ворожнечі.

Етнополітичні проблеми пов'язані з неефективністю діяльності як неурядових інституцій, так і державних органів влади. Можна констатувати відсутність діалогу між громадськими організаціями національних меншин та органами державної влади, з одного боку, та відповідними національними спільнотами, з іншого. Ускладнює ситуацію й низький рівень інформованості усіх суб'єктів етнонаціональних відносин і суспільства в цілому про стан справ у цій галузі, а також відсутність моніторингу ефективності реалізованих проєктів.

На жаль, державна політика відносно національних меншин не завжди є

послідовною. Цю тезу яскраво ілюструють численні реорганізації центрального державного органу, відповідального за цей напрямок роботи. За роки незалежності Державний комітет у справах національностей та міграції (релігій) неодноразово проходив і через зміни статусів, і через скорочення штату, і через ліквідації. Кожного разу ліквідація органу (а їх було сім з подальшим відновленням діяльності) призводила до розпорошення його функцій, втрати кваліфікованих кадрів, а відтак і до зменшення досвіду державницької роботи в цій галузі. 9 грудня 2010 р. Державний комітет у справах національностей та релігій було знову ліквідовано, а його функції передано реорганізованому Міністерству культури.

Насьогодні чітко не сформульована концепція зовнішньої політики, яка б повною мірою враховувала інтереси як закордонних українців, так і національних меншин в Україні, що стає підґрунтям для виникнення непорозумінь і напруги в міжнародних відносинах і не дає скористатися потенціалом закордонних діаспор для налагодження міждержавних зв'язків.

Не сприяє оптимізації етнополітичного менеджменту існування розгалуженої мережі бюджетних програм, які реалізуються через різних розпорядників бюджетних коштів (Департамент у справах релігій та національностей Міністерства культури України, Державний комітет телебачення і радіомовлення, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Національна академія наук України, місцеві органи державної влади). Така ситуація значно ускладнює процедуру контролю за використанням коштів, що призводить, з одного боку, до появи можливостей нецільового їх використання, з іншого – зумовлює труднощі у проведенні державної політики зі стратегічного планування. Ще одним фактором ускладнення ситуації з фінансування етнопонаціональної сфери на місцях є те, що здійснення планування видатків на підтримку національних меншин у місцевих бюджетах відбувається на основі суто регіонального бачення та найчастіше за залишковим принципом.

Означені проблеми лише частково відображають увесь спектр труднощів, що стоять на шляху до створення консолідованої української політичної нації з широким етнокультурним розмаїттям. Розв'язання цих проблем вимагає

об'єднання зусиль вітчизняних законодавців, державних службовців, науковців, громадських організацій національних меншин, окремих представників етнічних спільнот. Поворотним моментом на цій ниві могло б стати ухвалення концепції державної етнонаціональної політики України. Відповідний законопроект було внесено на розгляд Верховної Ради України народним депутатом Р.А. Чубаровим у грудні 2008 р. У документі аналізується стан етносоціального та етнополітичного розвитку України, визначаються принципи, мета, завдання й основні напрями державної етнонаціональної політики, а також пропонуються механізми її реалізації. За результатами розгляду у першому читанні проект Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України» прийнято за основу. Варто зауважити, що на розгляді Верховної Ради України перебуває раніше внесений Кабінетом Міністрів України законопроект “Про Концепцію державної етнонаціональної політики” (№5659 від 17 червня 2004 р.). Тому Головне науково-експертне управління запропонувало з даних двох законопроектів розробити єдиний проект закону з урахуванням висловлених зауважень і пропозицій.

Поліпшити ситуацію з фінансово-економічного забезпечення етнонаціональної сфери могло б створення міжвідомчого органу, на який би покладалися функції аналізу ефективності та координації діяльності всіх державних органів, задіяних у цій галузі; контролю за використанням бюджетних коштів; розробки та відбору проектів, за якими реалізовуватимуться основні заходи з підтримки національних меншин; удосконалення програм регіонального розвитку з урахуванням їх етнічної палітри.

Важливим завданням, що стоїть сьогодні перед державою, є підготовка компетентних державних службовців. Дослідження з процесу ухвалення та реалізації рішень в органах виконавчої влади на місцях з приводу вивчення та задоволення потреб національних меншин і народів України, проведене Ю. Тищенко та С. Бугаєвим, засвідчує відсутність у представників влади «чіткого розуміння етнонаціональних процесів та спрямованості тих дій, які вони мають реалізовувати від імені держави»[1, с. 252].

Отже, широкий спектр проблем в етнонаціональній сфері породжує низку невідкладних завдань, вирішення яких стане запорукою утвердження в Україні міжнаціональної злагоди, розвитку громадянського суспільства і правової держави.

Література та джерела:

1. Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду : [за ред. Ю. Тищенко]. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. – 312 с.
2. Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства : [довідник] / Б. В.Євтух, В. П. Трощинський, К.Ю.Галушко, К.О.Чернова. – :К., 2004. – 342 с.
3. Сміт Е. Національна ідентичність / Ентоні Сміт ; [пер. з англ. П. Таращук]. – К. : Основи, 1994. – 223 с.

Олександр Гуменний

Ознаки сформованості інформаційної культури директора професійно-технічного навчального закладу.

Сформульовано чітке визначення ознак та особливостей інформаційної культури керівника, професійно-технічного навчального закладу.

Ключові слова: керівник навчального закладу, ресурси, компетенції, ознаки сформованості інформаційної культури.

Сформулированы четкое определение признаков и особенностей информационной культуры руководителя, профессионально-технического учебного заведения.

Ключевые слова: руководитель учебного заведения, ресурсы, компетенции, признаки сформированности информационной культуры.

Formulated a clear definition of attributes and features of information culture manager, vocational and technical education.

Keywords: head of the institution, resources, competencies, characteristics of information culture formation

Інформаційна культура вимагає від сучасної людини нових знань і вмінь, специфічного стилю мислення, що забезпечують необхідну соціальну адаптацію і

гарантують належне місце в інформаційному середовищі. По-перше, це володіння тезаурусом: інформаційним ресурсом, світоглядом, середовищем, поведінкою тощо; по-друге, здатність грамотно формулювати інформаційні потреби та запити згідно з особистим розвитком; по-третє, здатність ефективно та оперативно здійснювати самостійний пошук інформації; по-четверте, вміння раціонально зберігати та оперативно переробляти великі потоки інформації; і, нарешті – знання норм і правил «інформаційної етики», вміння вести інформаційно-комунікативний діалог.

У ситуації динамічно змінного середовища істотну роль в управлінській діяльності директора освітнього закладу займає інформаційно-аналітична робота, що передбачає виявлення альтернатив, вибір варіанту стратегій, аналіз досягнень і недоліків в освітньому процесі, організаційній структурі. Керівник має володіти обов'язковим об'ємом інформації щодо стану і розвитку тих процесів у підсистемах ПТНЗ, які впливають на механізми взаємодії між суб'єктами педагогічного процесу та їх розвиток. Це головна вимога при формуванні цілісної системи інформаційно-аналітичної діяльності. Звідси випливає необхідність розгляду особливості прояву інформаційної культури директора ПТНЗ та ознак її оцінювання .

Мета дослідження – обґрунтувати основні умови сформованості інформаційної культури директора ПТНЗ.

Проблема інформаційно-аналітичної компетентності керівників ПТНЗ не була предметом наукових пошуків і дисертаційних досліджень вітчизняних науковців. Є тільки окремі публікації та дослідження, що стосуються, наприклад, інформаційної культури як чинника успішної професійної діяльності, а також соціальної захищеності особи в інформаційному суспільстві (Н. Джинчарадзе, Р. Калюжний, О. Матвієнко, Н. Новицька, Г. Павленко, Е. Сабліна, С. Сливка, М. Швець, В. Цимбалюк, Ю. Яцишин тощо); проблеми становлення інформаційної культури педагога (Т. Демиденко, А. Коломієць).

Водночас, структура і зміст інформаційно-аналітичної компетентності директорів ПТНЗ у педагогічних дослідженнях не представлена. Актуальність

досліджуваної проблеми зумовлено такими протиріччями між: потребою для суспільства компетентних керівників ПТНЗ і певним консерватизмом в їх управлінській діяльності; потребою для системи ПТНЗ директорів з високою управлінською культурою та недостатньою дослідженістю цієї проблеми в педагогічній науці; потребою для системи ПТНЗ директорів з інформаційно-аналітичною компетентністю та недостатньою обґрунтованістю змісту і структури цього виду компетентності, а також педагогічних умов її розвитку в системі неперервної педагогічної освіти.

Констатуючи певну активність у дослідженні різних компонентів професійної компетентності суб'єктів професійно-технічної освіти, слід наголошувати, що проблема формування і розвитку інформаційної компетентності директорів ПТНЗ, як важливої складової їх управлінської діяльності, практично не досліджена.

Оскільки поняття «інформаційна культура директора ПТНЗ» не відображено в науковій літературі та мало вживається в педагогічній термінології, то пошук критеріїв інформаційної культури рівнозначний операціоналізації [13, с.7] цього поняття.

Ми вважаємо, що за допомогою визначених ознак матимемо можливість з достатньою ймовірністю визначати діяльність директорів ПТНЗ з оптимальним рівнем інформаційної культури. Окрім того, чіткі ознаки інформаційної культури дадуть змогу впроваджувати поняття «феномен інформаційної культури керівника» не лише дослідникам, але і керівникам-практикам. У зв'язку з цим прояв інформаційної культури необхідно з'ясувати кожному директорові освітнього закладу як суб'єкту управлінської діяльності.

При розгляді результатів професійної діяльності допускаємо, що інформаційна культура проявляється в ефективності способів отримання й забезпечення якості кінцевого продукту діяльності. Продуктивність управлінської діяльності передбачає наявність сформованої, обґрунтованої стратегії розвитку професійно-технічного освітнього закладу; духовної, моральної атмосфери, взаємоповаги і здорової психологічної атмосфери учнівського колективу; високого рівня прояву демократичних і гуманістичних традицій, тенденцій функціонування освітнього

закладу у розвитку творчої особистості учнів професійно-технічного навчального закладу; авторитету директора, вмілої організації ним своєї праці і праці всього колективу [1, с.78]. Тому першою визначеною нами ознакою інформаційної культури є продуктивність професійної діяльності директора ПТНЗ.

Аналізуючи процес управлінської діяльності з точки зору визначення ознак інформаційної культури керівника, виділяємо два підходи. Перший базується на аналізі управлінської діяльності в контексті функцій керування. Необхідно дослідити прояв інформаційної культури в процесі створення системи інформаційного забезпечення управлінням освітнього закладу. Процес прийняття рішення організовується через систему методів впливу на педагогічний колектив, учнів, батьків – на основі зворотнього зв'язку (контролю за ходом виконання розпоряджень, рішень).

Комунікативна модель прийняття рішень і дій директора ПТНЗ, за концепцією канадського вченого Д. Істона [5, с.192], дозволяє розглядати систему «директор ПТНЗ» як відносно відособлену, стійку, цілісну структуру, кібернетичний «чорний ящик», занурений в соціум, що взаємодіє з ним за допомогою своїх «входів» і «виходів». При такому підході ключовим аспектом дослідження стає проблема стійкості або, за термінологією Істона, «виживання» директора професійно-технічного навчального закладу як в стабільному, так і в мінливому соціумі. Для того, щоб «вижити», директор повинен бути здатний відповідати зворотніми, стабілізуючими діями, що усувають стрес. У цьому відношенні, як підкреслює Істон, ключову роль, безсумнівно, грає дія вищепоставлених органів влади, але для своїх осмислених і ефективних дій вище поставлені керівники владних структур мусять мати можливість отримувати всю необхідну інформацію про події в освітньому закладі.

Отже, чим точніша й об'єктивніша інформація, якою володіє керівник, чим краще вона віддзеркалює мету, дійсний стан і взаємозв'язки об'єкта керування, тим ґрунтовніше буде поставлене завдання і дієві засоби, спрямовані на його досягнення.

Виходячи з даних міркувань, ми виділяємо одним із основних ознак розвиненості інформаційної культури – це здатність керівника визначати структуру системи інформаційного забезпечення життєдіяльності ПТНЗ, адекватну структурі внутрішньоуправлінського контролю.

В основі другого підходу лежить виявлення ознак інформаційної культури на основі аналізу управлінської діяльності крізь призму різнотипових і різнорівневих відносин керівника, їх побудови й узгодження [1, с.36]. Вияснимо детальніше, як проявляються ці відносини у керівника з розвинутою інформаційною культурою. Щодо стосунків з іншими людьми (учнями, педагогами, майстрами) чи з самим собою, ми допускаємо, що у директора з розвинутою інформаційною культурою ці відносини відповідають партнерському підходу в спілкуванні, на відміну від так званого маніпулятивного підходу [9, 28-35]. Керівник ПТНЗ при спілкуванні з конкретною людиною (колегою-педагогом, майстром, учнем, батьками учнів) сприймає її як цілісний, багатосторонній, різнорівневий, полівекторний суб'єкт, що безперервно вдосконалюється, а не як засіб для розв'язання конкретного практичного управлінського чи педагогічного питання. З нашої точки зору, реалізація партнерського спілкування є наступною ознакою інформаційної культури. Враховуючи те, що ця ознака недоступна для безпосереднього спостереження, потрібно виробити критерії для з'ясування партнерського підходу при спілкуванні керівника.

Складову інформаційної культури керівника становить розвинена професійна свідомість, базовими компонентами якої є моделі управлінської діяльності в освітньому процесі. У зв'язку з цим маємо підстави досліджувати відповідні концептуальні моделі директора освітнього закладу, закладені в його професійній свідомості. І таким чином зможемо визначати ознаки інформаційної культури керівника як суб'єкта освітнього процесу.

Відповідно, ознакою інформаційної культури можна вважати такі концептуальні моделі управлінської діяльності та освітнього процесу, що відображають гуманістичні ціннісні орієнтації керівника і сприймання ним

кожного учасника освітнього процесу як творчої особистості та унікального суб'єкта життєдіяльності.

Для цього доцільно виокремити ще одну ознаку інформаційної культури, в якій сконцентровані професійно важливі та індивідуальні якості керівника, його здатність проявляти творчу активність і управлінські здатності – це стиль керівництва. Стилем називають спосіб здійснення чогось, що відрізняється сукупністю своєрідних прийомів [11,с.752]. У літературі описано різні підходи до типології стилів керівництва [2,с.142], [3,280], [6,с.144], [8,с.306], [12,с.368], [14,с.72-77].

Спостереження за поведінкою керівників ПТНЗ у конкретних управлінських ситуаціях дозволили нам впевнитися, що стиль управління «за ситуацією» є ознакою інформаційної культури. В основі володіння керівником ПТНЗ даним стилем лежить тривимірне управлінське мислення [10, с.190], що передбачає здатність керівника в кожній конкретній управлінській ситуації приділяти увагу як досягненню мети, так і конкретним людям, маючи на увазі ефективність діяльності в ситуативних умовах.

Таким чином, ознакою інформаційної культури директора є відповідність стилю управління конкретній управлінській ситуації або, іншими словами, володіння керівником стилем управління «за ситуацією».

Крім названих ознак, ми вважаємо важливими проявами інформаційної культури ті, що пов'язані з особливостями особистості керівника. Мається на увазі, передусім, загальна культура людини, в тому числі – культура поведінки.

Керівник з розвиненою інформаційною культурою дотримується принципів професійної етики.

Таким чином, ми проаналізували інформаційну компетентність сучасного керівника ПТНЗ, особливості прояву якої зумовлені багатьма чинниками, серед яких провідними є суб'єктивні чинники, тобто залежність від особистості керівника ПТНЗ як суб'єкта управління в системі ПТО.

Перспективні напрями досліджень: обґрунтування основних складових інформаційно-аналітичної компетентності керівника ПТНЗ.

Література

1. Кричевский В.Ю. Профессиональная деятельность директора общеобразовательной школы как объект междисциплинарного исследования: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / В. Ю. Кричевский. – СПб., 1993 – 36 с.
2. Кудрашева Л.Д. Системно-психологическая оценка кадров руководителей и управленческих систем / Л. Д. Кудрашева. – Кишинев, 1983. – 142 с.
3. Стил ь работы и образ жизни руководителя: Анализ, проблемы, рекомендации / Сокр.пер. с нем. ; рук. авт. колл. К. Ладензак. – М., 1985. – 280 с.
4. Хесус Лау. Руководство по информационной грамотности для образования на протяжении всей жизни [Электронный ресурс] / Хесус Лау. – М.: МОО ВПП ЮНЕСКО «Информация для всех». – 2006. – С.13 – Режим доступа: <http://www.ifap.ru>.
5. Лебедев О.Е. Управление образовательными системами: [пособие для студ. выс. учебн. зав.] / О. Е. Лебедев. – Великий Новгород: НРЦРО, 1998. – 192 с.
6. Медведева Е.А. Основы информационной культуры : [учебн. программа] / Е. А. Медведева // Социологические исследования. – 1994. – №11. – С. 65-66.
7. Время руководителя: эффективность использования / Й. Ниссинен, Э. Воутилайнен; [сокр.пер. с фин. Г. А. Боровкова]. – М., 1995. – 123 с.
8. Омаров А.М. Руководитель: размышления о силе управления / А.М. Омаров. – М., 1987. – 306 с.
9. Радионова Н.Ф. Взаимодействие педагогов и старших школьников : [учебное пособие] / научн. ред. З.И. Васильева. – Л., 1989. – 84 с.
10. Санталайнен Т. Управление по результатам / Т. Санталайнен, Э. Воутилайнен, П. Поренне, Й.Х. Ниссинен; [пер. с фин. Ф. М. Сарагоса]. – М., 1993. – 190 с.
11. Современный словарь иностранных слов / [авт.уклад. Н. М. Ланда и др.]. – СПб., 1994. – 752 с.
12. Тарасов В. К. Персонал-технология: отбор и подготовка менеджеров / В. К. Тарасов. – Л., 1989. – 368с.
13. Новий тлумачний словник української мови : [у 3 т.] / [укладачі В. Яременко, О. Сліпущко]. – К., 2003. – Т. 2 : К П. – 927 с.
14. Шепель В.М. Управленческая гуманитарология / В. М. Шепель // Высшее образование в России. – 1994. – № 1. – С. 72-77.

Михайло Жолоб

Громади віруючих національних меншин України як складові релігійних організацій на період встановлення радянської влади в Україні (1921 р.).

Показано місце общин віруючих національних меншин України в системі релігійних організацій. Охарактеризовано релігійні громади та сформовані ними структури в державній системі Російської імперії. Досліджено вплив подій революційних років в Україні на зміни в системі релігійних організацій та їх складових – общин.

Ключові слова: релігійна громада, релігійна організація, національна меншина, католики, меноніти, революція.

Показано место общин верующих национальных меньшинств Украины в системе религиозных организаций. Охарактеризованы религиозные общины и сформированные ими структуры в государственной системе Российской империи. Исследовано влияние событий революционных лет в Украине на изменения в системе религиозных организаций и их составляющих – общин.

Ключевые слова: религиозная община, религиозная организация, национальное меньшинство, католики, меннониты, революция.

The place of religious communities of national minorities of Ukraine in the system of religious organizations. Characterized by religious communities and their structures formed in the state system of the Russian Empire. The influence of revolutionary events in Ukraine for years, changes in religious organizations and their constituents – community.

Keywords: religious community, religious organization, a national minority, Catholics, Mennonites, the revolution.

До складу Російської імперії входило чимало корінних народів. Разом з тим, за різних обставин протягом тривалого часу на землі, що тепер належали Росії, потрапляли представники інших народностей, батьківщина яких знаходилася далеко від нової оселі. Серед переселенців, що знайшли свій новий дім на території тієї частини сучасної України, що на початку ХХ ст. входила до складу Російської держави, слід виділити німців, вірмен та греків. До того ж, ще з часів, коли українські землі знаходилися під владою Речі Посполитої, тут залишилось багато поляків та євреїв, які переважно мешкали в містах, та не поступалися чисельністю загальній кількості представників вищезгаданих народів. Самобутність кожної з етнічних меншин визначали специфічні традиції, що перепліталися з релігійними практиками.

Напередодні Першої світової війни у 1914 р. на українських землях Російської імперії проживало 1390 тис. римо-католиків, серед яких близько 800 тис. були поляками [7, с. 168]. До того ж в Україні мешкало біля 0,5 млн. німців [3, с. 294], третина яких теж формувала католицькі громади, які переважно були

сконцентровані на півдні країни та Донбасі. Кількість німців-католиків в цих двох регіонах на початку 20-х рр. XX ст. становила 90 тис. чоловік, що складало 23% всього німецького населення півдня України [1, с. 329].

До революції 1917 р. Римо-католицька церква мала прилаштовану до імперського адміністративного устрою структурну мережу. Лівобережжя входило до складу Могилівської архієпархії. Парафії цього регіону були нечисленними і на загал нараховували не більше 20 тис. віруючих. Католицькі громади були лише у найбільших містах (Харків, Чернігів, Полтава, Суми, Ніжин, Кременчук). На південь України поширювалася юрисдикція Тираспольської дієцезії, до парафій якої належало 200 тис. віруючих, більшість яких, так само як і місцевого духовенства (близько 100 патерів), були етнічними німцями [13, с. 312]. Збільшенню кількості католиків в цьому регіоні сприяв, наприкінці XIX ст., приріст польського населення. Так, згідно із загальним переписом населення 1897 р., в південних губерніях Російської імперії католиками називали себе близько 53 тис. поляків, в тому числі в Херсонській губернії – 30,9 тис. чол., в Таврійській – 10,1 тис., чол., в Катеринославській – 12,3 тис. чол. Серед особливостей польської католицької громади півдня України слід вказати на перевагу міського населення (на відміну від Правобережної України, де переважало сільське населення). Так, на Херсонщині міське населення серед польських католиків становило 80% усіх поляків губернії. В Катеринославі 1914 р. проживало 10 тис. поляків. На 1909 р. у Миколаєві, Маріуполі та Херсоні мешкало понад 3 тис. поляків у кожному, в Харкові проживало 7 тис. Особливо інтенсивно польське населення збільшувалося в Одесі. 1913 р. в місті їх проживало близько 26 тис. Діяльність католицьких громад на території Півдня України відзначалася регіональним характером, в першу чергу, етнонаціональним забарвленням. Проте треба зазначити, що життя у місті породжувало соціальну диференціацію населення, яка разом з полінаціональним складом католицького населення негативно позначалося на становищі РКЦ в регіоні, оскільки не існувало тісної взаємодії та порозуміння як між етнічними групами взагалі, так і всередині кожної спільноти [5, с. 167].

Паства РКЦ на Правобережжі, де багато католиків проживали в сільській місцевості, зокрема, навколо Бердичева, Шепетівки, Вінниці, Могилева-Подільського відзначалася високим ступенем релігійності, згуртованості навколо костьолів, дисциплінованості, відданості своїм духовним наставникам. Та її частина, що належала до елітарних прошарків населення – великих землевласників, аристократів, підприємців, урядовців, інтелігенції – служила надійною опорою своїй Церкві, надаючи їй всебічну допомогу. Густа мережа костьолів на Поділлі, Волині і Київщині була збудована й утримувалася переважно коштом навколишніх землевласників. 98% священників РКЦ в цьому регіоні складали етнічні поляки. Римо-католицьке духовенство становило зовсім нечисленну групу, проте його вплив і авторитет були незрівнянно більшими, а коло обов'язків не обмежувалося суто пастирськими функціями. Досить часто ксьондз був лідером не тільки у своїй парафії, але й у всьому селі, а його садиба перетворювалась на центр громадського і культурного життя [13, с. 312 – 313; 12, с. 343].

Католицькі віруючі однієї громади часто були розпорошені по багатьох селах та хуторах, віддалених від костьолу. Так, наприклад, Георгбурзька римо-католицька громада с. Дудникове на Запоріжжі об'єднувала жителів навколишніх населених пунктів – колоній Дудникове, Московки, Єлизаветівка, Єгорівка. Тому віруючі відвідували його не настільки часто, як це для них було бажаним, а лише по більших святах чи значних подіях [6, с. 143].

Майже всю Правобережну Україну охоплювала Луцько-Житомирська дієцезія. Число католиків у ній становило понад 760 тис. осіб, серед яких крім поляків та німців були й українці. Управління парафіями здійснювалося або через деканати - групи парафій на чолі зі старшими священниками-деканами, або безпосередньо єпископом. На Правобережжі і Півдні України функціонувало в кожній губернії близько 100 парафіяльних костьолів. Зокрема на Поділлі існувало 97 парафіяльних костьолів [13, с. 311], в проміжку між 1860 і 1914 роками, кількість католиків на кожному з цих приходів в середньому збільшилася з 2103 до 3090 осіб, а на одного священника припадало 2462 віруючих [9, с. 62].

Оскільки Ватикан сприйняв Лютневу революцію, як сигнал для поширення свого впливу на Схід, в 1918 р. відновила діяльність Кам'янець-Подільська дієцезія, що з 1866 р. була позбавлена Олександром II самостійного значення [13, с. 313]. Її єпископом 10 лютого 1919 р. було призначено ксьондза Петра Маньковського (1866 – 1933). Таким чином, від Луцько-Житомирської єпархії відокремилося 10 деканатів, до яких належало 320 тис. віруючих. Встановлений згідно Ризької мирної конференції в березні 1921 р. новий кордон між Польщею та Росією проходив через територію Луцько-Житомирської єпархії. На польському боці залишилося 6 деканатів, що налічували 83 приходи та близько 162 тис. католиків. На радянському терені лишилося 11 деканатів: Житомирський, Овруцький, Новоград-Волинський, Старокостянтинівський, Заславський, Київський, Радомишльський, Липовецько-Бердичівський, Сквирський, Уманський і Звенигородський, що об'єднували 98 приходів та понад 350 тис. віруючих [2, с. 137].

Більшість німців України на початок 20-х рр. (77 %) були протестантами, які проживали на Волині та Півдні. Найбільшою протестантською церквою була Євангелічно-лютеранська. Вона нараховувала 240 тис. прихожан. Наступною за чисельністю (близько 70 тис.) протестантською церквою були меноніти. Вони в свою чергу були презентовані громадами церковних та братських менонітів. Невелика група вихідців з менонітів сповідували адвентизм [1, с. 329].

Організаційний устрій Лютеранської церкви в Російській імперії набув впорядкованого вигляду з прийняттям Уставу 1832 р. На чолі Євангелічно-лютеранської церкви Росії знаходилася Генеральна консисторія в Санкт-Петербурзі під керівництвом духовного суперінтенданта – єпископа та світського президента. Окремі общини об'єднувалися в приходи, приходи в пробста, пробста – в консисторіальні округи, котрих на території імперії (не рахуючи Прибалтики) було два – Московський та Петербурзький. На Україну поширювалася юрисдикція останнього, до якого належали громади Чернігова, Києва, Полтави, Херсона, Катеринослава, Таврії, Волині та Поділля. Негативно вплинула революція на функціонування Лютеранської церкви. Відбувся розпад органів

управління, втратився зв'язок між общинами та центром, суперінтендантами та пасторами. З'явилися сепаратистські настрої в Україні, де київський пастор Г. Юнгер намагався організувати незалежну Євангелічну церкву.

Роки революції і громадянської війни принесли тяжкі випробування для віруючих німецького населення. Серйозні збитки були нанесені культовим спорудам в німецьких поселеннях Молочного та Ландауського повітів та деяких інших місцевостях. Побоюючись репресій з боку загонів Махна та Червоної Армії, німецькі села залишила велика кількість священнослужителів [15, арк. 160]. В подібних ситуаціях перебували й інші релігійні громади різних віросповідань на території України.

Значну кількість релігійних громад формували євреї, яким на території тільки Київської губернії УСРР на 1920 р. належало 72 синагоги та 483 молитовних будинків. Загалом, в радянській Україні у 1924 р., за даними НКВС УСРР було зареєстровано 1026 іудейських громад, які об'єднували 138583 віруючих. Звичайно, ці дані дають приблизне уявлення про релігійність єврейського населення. Найімовірніше, що до офіційних паперів потрапили лише засновники релігійних товариств. Традиційно євреї формували власні громади в містах. Так, на початку 20-х рр. в Кременчуцькій губернії функціонувало 9 синагог, 2 з яких знаходилося в Золотоноші, а 6 в Кременчуці [14, арк. 13]. Характерною рисою іудейських релігійних громад було те, що вони не мали чіткої структурованої організації [8. с. 134, 146].

На території України проживала невелика кількість вірменів, які формували власні релігійні громади в таких містах як Одеса, Харків, Юзівка, Луганськ, Мелітополь. Вони поділялися на григоріанські, які входили до складу Нахичевано-бесарабської консисторії, центр якої знаходився у Кишиневі, та католицькі, що підпорядковувалися католицькому єпископу Саратова. Демократизм управління Вірмено-григоріанської церкви та великий вплив у її внутрішній організації світського елементу підкреслює той факт, що саме церковне суспільство обирало на загальних зборах священнослужителів згідно з

положенням, затвердженим Св. Католикосом усіх вірмен 1 листопада 1914 року [11, с. 349; 10, с. 300].

В останній третині XVIII ст. велика кількість кримських греків переселилася на територію Маріупольського округу. Для задоволення потреб новоприбулого населення було збудовано 24 церкви. Незабаром грецькі парафії було включено до Катеринославської єпархії. 1873 р. в усіх церквах, крім Катериненської було замінено мову відправи служби з грецької на слов'янську. Таким чином влада намагалася прилаштувати життя етнічної меншини до умов державної системи Російської імперії [4, 83].

Оскільки, населення України здавна було поліетнічним, релігійні організації етнічних меншин, складовими яких були громади віруючих, протягом свого існування на території імперії, щоб зберегти віру, прилаштовувалися до умов імперії, пануючою церквою в якій була православна церква. Революція, що закінчилася встановленням радянської влади в Україні, негативно вплинула на релігійні громади, через дестабілізацію системи організацій різних культур.

Література

1. Безносів А. І. Релігійна життя німецького населення юга України і політика Радянської влади (1920 – 1928 гг.) // Немці Росії і СРСР, 1901-1941 гг.: Матеріали міжнародної наукової конференції. – М., 2000. – С. 329 - 342.
2. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія. – Житомир, 2000. – 332 с.
3. Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок ХХІ ст.). – Монографія. – К., 2004. – 341 с.
4. Грецьке Православ'я в Україні. Збірник наукових статей та матеріалів. – К., 2001.
5. Гонзуленко В. Польська католицька громада півдня України в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. // Поляки на півдні України: історія і сучасність. У 2 т. – Т. 2. – Жешов, Київ, Миколаїв, 2008. – С. 164 – 168.
6. Ігнатуша А., Ігнатуша О. Католицька церква на півдні України в 1920-1930-х рр. // Історія релігій в Україні. Матеріали ІХ міжнародної конференції 11-13 травня 1999 року. Книга І. – Л., 1999. – С. 142-144.
7. Ковальчук А. Територіальна динаміка Римсько-католицької церкви в Україні. // Історія релігій в Україні. Матеріали ІХ міжнародної конференції 11-13 травня 1999 року. Книга І. – Л., 1999. – С. 166-169.
8. Козерод О. Євреї України в період нової економічної політики (1921 – 1929 рр.). – К., 2003.
9. Пасечник О. А. Римо-католическая церковь в Каменец-Подольской (Хмельницкой) области в 1920-1941 годах. - Хмельницкий, 2009. - 188 с.
10. Пивоварська К. Вірмено-григоріанська церква в Лівобережній Україні в 20-ті роки ХХ століття. // Історія релігій в Україні. Праці Х-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19

травня 2000 року). Книга I. – Л., 2000. – С. 299-301.

11. Пивоварська К. Знищення громад Вірмено-григоріанської церкви в Україні за часів радянської влади. // Історія релігій в Україні. Праці XI-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2001 року). Книга I. – Л., 2001. – С. 347-353.

12. Рублева Н. С. Особенности существования немецкой католической общности в УССР (1920-1930-е гг.) // Немцы России и СССР, 1901-1941 гг.: Материалы международной научной конференции. – М.: Готика, 2000. – С. 343-351.

13. Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917 - 1937 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. - №2/4. - С. 311-330.

14. Центральний державний архів органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). – Ф. Р-5. - Оп. 1. – Од. зб. 1086. - Арк. 1-22.

15. ЦДАВО України. - Ф. 413. - Оп. 1. – Од. зб. 168. - Арк. 1-160.

Наталія Дороніна

Дерптська філологічна традиція викладання іноземних мов в Київському університеті (1834 – 1917 рр.).

Розглянутий процес формування викладацького складу та вплив німецької освітньої традиції на становлення класичної та іноземної філології в Київському університеті у XIX ст.

Ключові слова. *Київський університет, мовознавча традиція, етнічний склад.*

Рассмотрен процесс формирования преподавательского состава и влияние немецкой образовательной традиции на становление классической и иностранной филологии в Киевском университете XIX ст.

Ключевые слова. *Киевский университет, языковая традиция, этнический состав.*

The article outlines the process of the teaching staff formation and the influence of German linguistics tradition on the classical and foreign languages educational process in Kyiv University in XIX century.

Key words. *Kyiv University, linguistics tradition, ethnical composition of the stuff.*

При комплексному розгляді історії науки та освіти в Україні на особливу увагу заслуговують процеси становлення та розвитку її окремих галузей, сформованих ще у XIX ст. Філологічна наука, а саме іноземна філологія в Імператорському університеті св. Володимира (Київському національному університеті імені Тараса Шевченка) безпосередньо пов'язана з професорсько-

викладацьким складом кафедр іноземної філології. Важливу роль в цьому процесі зіграли етнічні німці, які жили і працювали на Київщині у XIX ст. У даній роботі була зроблена спроба висвітити вплив німецької мовознавчої традиції на освітній процес в Київському університеті у XIX ст.

Для розкриття цього питання перш за все треба звернутися до першоджерел, в яких знаходиться значна кількість інформації. Історії Київського університету були присвячені роботи видатних істориків В.С. Іконнікова, В. Шульгіна, М.Ф. Володимирського-Буданова. Багато неопублікованих архівних матеріалів зберігаються в Державному Архіві міста Києва (ДАК). Серед сучасних досліджень університетського питання необхідно згадати статті Л.А. Бортник, А.І. Павко. На пострадянському просторі темою німецьких університетів в освітньому процесі у царській Росії займалися А.А. Василенко, А.І. Аврус. Важливим джерелом документів, мемуарів і спогадів з історії Київського університету стало видання “ALMA MATER...” В.А. Короткого, В.І. Ульяновського. Ґрунтовним дослідженням університетського питання на пострадянському просторі почали займатися нещодавно, оскільки вже існує ряд дисертаційних робіт, присвячених цій проблемі. Звернення до найкращих наукових традицій дореволюційної епохи (до 1917 р.) та усвідомлення місця і ролі освіти у суспільстві є головним чинником цього процесу.

Київський університет має довгу і бурхливу історію, оскільки зміг пережити декілька епох і все ще залишається одним із провідних учбових закладів. Історія університету це по-перше історія освіти, яка поступово розвивалася і знаходилася під впливом зовнішніх факторів. На час заснування Імператорського Університету св. Володимира у 1833 р. в царській Росії вже існували Московський, Дерптський, Казанський, Харківський, Варшавський, Віленський, Санкт-Петербурзький університети. Через польські повстання 1831 р. були закриті Варшавський і Віленський університети і як наслідок цих змін був заснований Київський університет, який був спрямований не тільки на русифікацію, але й на контроль краю царською владою, оскільки “...Західна Росія так полячилася і латинилася... як ніколи.”[7; с. 3] Не дивно, що кількість викладачів та студентів-поляків на

перших порах існування університету значно переважала. Чергове польське повстання 1839 р. змусило владу тимчасово закрити Київський університет і після його відкриття через рік повністю змінити викладацький склад на германський.

За словами А.І. Павко, “одним із розсадників професорів для Київського університету були російські навчальні заклади, зокрема Дерптський та Московський університети, а також Головний педагогічний інститут”[10; с. 293]. За основу професорсько-викладацького складу Імператорського Університету св. Володимира була взята значна кількість викладачів Дерптського університету (Юр‘ївського, сучасне місто Тарту). Це був класичний університет *Academia Gustaviana*, заснований за часів шведського короля Густава II Адольфа у 1632 р. на території тогочасної Лівонії. Після приєднання Естляндії до Російської імперії у XVIII ст. він був заново відкритий Олександром I у 1802 р. Через переважну кількість прибалтійських німців-поселенців у цьому регіоні, весь національний викладацький склад Дерптського університету був німецьким, викладання велося німецькою мовою, а сам університет вважався чисто німецьким на території Російської імперії. Очевидно, що для розв’язання “польської проблеми” на території Київського краю царська влада залучала германські кадри для збереження нейтралітету в етнічному питанні та підтримання належної якості університетської освіти. Оскільки німецькі поселення на території Києва почали з’являтися ще за часів царювання імператриці Катерини II (німецької принцеси Софії Ангальт-Цербтської), викладачі-німці могли легко знайти собі євангелічну лютеранську громаду. Наскільки великою була етнічна кількість німів в Київському університеті можна судити з професорсько-викладацького складу кафедр хімії, мінералогії, ботаніки, сільського господарства та всього медичного факультету Імператорського університету св. Володимира. Згадаймо також імена перших ректорів Київського університету М. Бунге, Е.Р. Траутфеттера, М.К. Ренненкампа.

Не дивно, що “німецький елемент у складі викладачів знайшов притулок переважно на класичному розряді I-го відділення. Наплив німців починається у 1837 р. То були вихованці Дерптського університету. В цьому році прибув І.Я. Нейкірх,

який отримав ступінь в Лейпцигу, а після цього отримав ступінь магістру філології у Дерті... значенням німецького елементу в першу половину історії нашого університету може бути визнанням паралізування різкої національної протилежності двох слов'янських народів, служіння абстрактній науці поза національних меж”[7; с. 118]. В Дерпті Іван Якович (Йоганн Генріх) Нейкірх був вихованцем таких відомих філологів, як Моргенштерн, Франке та Йєше і зміг посісти там кафедру класичної філології у 1835 р., ставши приват-доцентом до призначення його в Імператорський університет св. Володимира у 1837 р. [3; с. 335]. Разом з ним з 1839 р. на кафедрі грецької та римської словесності в Імператорському університеті св. Володимира з'явився Олександр Карлович (Олександр Людвігович) Деллен, син того самого Карла Деллена, у якого в свій час І.Я. Нейкірх вчився в чоловічому пансіоні і, який допоміг йому поступити в Міттавську гімназію[4; с. 477]. Таким чином замість польсько-орієнтованих М.Ю. Якубовича, І.Ф. Гриневича, О.В. Корженєвського і А.І. Ставровського кафедру класичної філології посіли нейтралі викладачі-німці. Відомо, що Дерптський університет був одним із найкращих в системі підготовки. У 1828 р. в Дерптському університеті був відкритий Професорський інститут (1828-1838 рр.), який готував кадри для російських університетів[6; с. 130].

Багато молодих вчених проходили стажування в Дерті, а також закордоном. Найбільш популярними країнами були Германія, Швейцарія, Франція, Італія, а міста Мюнхен, Бонн, Лейпциг, Геттінген стали взагалі так званою Меккою науки. Стажування закордоном вважалося майже обов'язковим для отримання професорського звання, оскільки головні провідні наукові осередки знаходилися тільки в Європі. “Молоді вчені, відвідуючи лекції і заняття німецьких професорів, знайомилися не тільки з новими науковими розробками, але й вбирали сам стиль, саму манеру викладання, яку привносили потім в російську реальність”[6, с. 132]. Таким чином відбувався постійний взаємообмін останніми досягненнями у всіх сферах наук і у мовознавстві також. Звернення до Західної Європи при формуванні системи вищої освіти та відправлення закордон до Дерпту, Берліну найкращих студентів змогло забезпечити російські університети кваліфікованими

вітчизняними кадрами[5; с. 33].

Слід зазначити, що класичне мовознавство на той час вважалося ланкою між давньою історією, філософією та культурою. У комплекс наук, які вивчалися в університеті входили не тільки грецька та латинська словесність, але й старожитності (“древності”), до якої входила державна старожитність тобто історія розвитку життя, взаємовідносин держав між собою і приватна старожитність, яка вивчала родинні взаємовідносини, їх склад, інститут шлюбу, шлюбні та поховальні обряди, фізичне і розумове виховання дітей, дім, одяг, їжу тощо. Також до складу старожитності входило вивчення давнього мистецтва, а саме архітектури, театру, музики тощо. “Мовознавство, почасти у зв’язку із зображенням побутових форм давньокласичних народів, можна розглядати, як проміжну ланку між історією, природничими науками і філософією..”[9; с. 83].

Таким чином кафедра класичного мовознавства в Імператорському університеті св. Володимира була заміщена новими талановитими викладачами, які заклали основні принципи викладання класичних мов та їх старожитностей і чий підхід, за словами сучасників, був цілісний та інформативний. І.Я. Нейкірх викладав грецьку старожитність, давню археологію, історію грецької літератури та мови. Всі ці курси були стислими і дещо сухими, але при їх невеликому обсязі, вони відрізнялися повнотою, в них не було пропущено жодного важливого моменту. Читання археології відрізнялося також наявністю демонстраційного матеріалу, оскільки І.Я. Нейкірх супроводжував лекції показом зображень давньої архітектури та скульптури, предмети читалися латиною. Викладання кожного з предметів супроводжувалося багатим описом посібників, списком кращих творів у кожній галузі написаних латинською, німецькою, французькою, англійською та італійською мовами. О.К. Деллен також викладав грецьку та латинську мови для студентів, інколи починаючи з елементарних правил. Він читав історію грецької літератури і проводив аналіз творчості латинських письменників. Пізніше О.К. Деллен читав історію римської словесності, римську старожитність та пояснював твори римських письменників. Всі лекції О.К. Деллен також читав латинською мовою. Окрім словесності О.К. Деллен викладав історію римської літератури, римську

старожитність та античну міфологію. Так само, як і у І.Я. Нейкірха, ці предмети йшли стислим курсом, але багатим на джерела та посібники. У викладанні дисциплін він дотримувався таких самих принципів, що й І.Я. Нейкірх. За словами Віталія Шульгіна: “З переходом на кафедру грецької словесності двох вихованців Дерптського університету, була перенесена в Київський університет і система дерптської філології, яка могла надати успішні результати тільки за умов того ж розвитку давніх мов в гімназіях київського округу, що й знаходилися учбові заклади дерптського округу”[11; С.117]. Цим умовам відповідали учні західних училищ, де латинська мова знаходилася на відповідному рівні. Можна припустити, що це були поляки-католики, які вступали до університету у перших роках його існування. Для протидії полонізації Київщини Міністерство народної освіти у 20-х роках ХІХ ст. намагалося популяризувати грецьку мову у місцевих класичних гімназіях, але зміни відбувалися дуже повільно і грецька майже до кінця ХІХ ст. залишалася менш популярною, ніж латина, яка була на той час офіційною мовою наукової спільноти. Багато студентів при вступі в університет починали вивчати грецьку мову з нуля. Дуже ефективними у викладанні класичних мов були заняття з перекладу з латини на грецьку та навпаки, трохи пізніше на російську (трьохмовне поєднання), які проводилися цими викладачами. Головним методичним засобом в їх роботі було засвоєння матеріалу від простого до складного. “Можна без перебільшення сказати, що багато учнів О.К. Деллена і І.Я. Нейкірха, завдячуючи їх викладанню латинської і грецької мов, виходили з університету з дуже ґрунтовним знанням класичної філології і абсолютно вільно спілкувалися латинською мовою, навіть писали великі твори. Такі результати викладання цих професорів отримують ще більше значення, якщо прийняти до уваги слабку підготовку вступників до університету...”[4; С.179].

Не менш серйозний вплив Дерптської філології відчувало викладання сучасних іноземних мов, а саме німецької в Київському університеті. Першим викладачем німецької мови з моменту відкриття університету у 1834 р був викладач Віленської гімназії німець Адальберт Францович Лідль, який працював до тимчасового закриття університету у 1839 р. Його наступником був Сигізмунд

Іванович Краузе, вихованець Дерптського університету (1839-1864 рр.), німець за походженням, який прийняв російське підданство. У 1865 р. його на посаді змінив Олександр (Фромгольд) Свенсон, теж випускник богословського факультету Дерптського університету, відомий як красномовний проповідник. Після смерті О.Ф. Свенсона від хвороби у 1873 р. посада лектора німецької мови протягом року залишалася вакантною, після чого у 1875 р. її посів випускник Дерптського університету Петро Васильович Лукашевич, єдиний православний у списку викладачів німецької мови. Цікаво, що фахом П.В. Лукашевича була юриспруденція, а не філологія, однак він не здавав іспит на ступінь у цій галузі. Замість цього він узяв участь у конкурсі на заміщення посади лектора німецької мови в Імператорському університеті св. Володимира, був обраний Радою університету і затверджений на цій посаді. З дозволу попечителя він викладав також у 2-ій Київській гімназії та на Вищих жіночих курсах. Після смерті П.В. Лукашевича, в 1883 р. був призначений Федір Фердинандович (Фрідріх) Андерсен, вихованець Дерптського університету, вчитель грецької мови у Чернігівській (1872-1874 рр.) і Ніжинській гімназіях (1874 р.), а у 1875 р. переведений на посаду вчителя давніх мов до 2-ї Київської гімназії. Як видно з вищезазначеного, спеціалізацією викладачів сучасної іноземної мови (німецької) не завжди була саме мова. Орієнтація університетської освіти була спрямована на отримання енциклопедичних знань, де іноземні мови були засобом вивчення історії, філософії тощо, тому вузькопрофільної мовної спеціалізації на той час не спостерігається. В Імператорському університеті св. Володимира ставлення до сучасних іноземних мов було більш факультативним у порівнянні з класичними, їх кафедр до кінця XIX ст. не існувало, а викладання мови поділялося на вивчення сучасних авторів і літератури. Однак існувала диференційованість викладання, зумовлена різним рівнем підготовки студентів, так звані “вищий і нижчий розряди” (слабка і сильна групи). Це помітно ще за часів А.Ф. Лідля, який у “нижчому розряді” викладав головні правила німецької мови, а саме граматики. Проводилися також практичні заняття, на яких студенти займалися перекладами нескладних творів німецьких авторів з поясненням відмінностей німецької та російської мов, переклади з

німецької на російську та навпаки[4; с.132]. На останніх курсах, або у “вищому розряді” вивчали історію мови та літератури. Така диференціація існувала також для італійської, французької та англійської мов в Київському університеті. Викладачем англійської мови в свій час був теж вихованець Дерптського університету К.Д. Раммат, який почав працювати в Імператорському університеті св. Володимира з 1908 р. У 1893 р. він закінчив Дерптський університет зі ступенем кандидата німецького і порівняльного мовознавства і за пропозицією Попечителя Київського Навчального Округу від 1895 р. К.Д. Раммат був призначений на посаду вчителя французької і німецької мови в Київське реальне училище св. Катерини, де виконував обов’язки інспектора до 1907 р.[8].

Знаменною віхою в історії розвитку іноземної філології в Київському університеті було заснування кафедри порівняльного мовознавства, яку зайняв у другому півріччі 1885-1886 навчального року випускник Дерптського університету Федір (Фрідріх) Іванович Кнауер. Вивчення санскриту та розробка концепції генеалогічної спорідненості індоєвропейських мов розвивалися особливо інтенсивно у Європі у ХІХ ст., тому внаслідок зв’язку з німецькою педагогічною традицією, Імператорський університет св. Володимира не міг залишитися осторонь цих процесів. На кафедрі порівняльного мовознавства Ф.І. Кнауер пропрацював до 1914 р. і був звільнений у зв’язку з відправленням родини до Німеччини, оскільки Росія на той час знаходилась у стані війни з нею. З повідомлень преси 1915 р. відомо, що після 32 років роботи в університеті, Ф.І. Кнауер був арештований і відправлений в заслання в Томську губернію через те, що два його сини прийняли германське підданство і ніби-то знаходяться у складі військ, що воювали проти Росії. Реакційно налаштовані колеги з університету не змогли вибачити старому професорові цієї прикрасі і “перестали з ним вітатися”, а в пресі з’явилася саркастична стаття щодо “цієї історії” і, не зважаючи на прохання про відновлення його на посаді викладача, Ф.І. Кнауер так і не зміг повернутися до університету[1; с. 668]. Бурхливі події початку ХІХ ст. змушували іноземців їхати з країни.

Підсумовуючи вищезгадане, можна зробити висновок про значний вплив німецької освітньої традиції в Київському університеті на становлення класичної та іноземної філології, в якому головну роль зіграли вихованці Дерптського університету. Можливим фактором цього були загальні тенденції в системі тогочасної освіти царської Росії. Така велика кількість викладачів іноземного походження перш за все була зумовлена політикою російського уряду і Міністерства народної освіти. Ще у XVIII ст. був встановлений зв'язок німецьких університетів з Московським університетом і Петербурзькою Академією наук, а на початку XIX ст. цю ідею підтримала реформа Олександра I. Напливу великої кількості німецьких професорів також сприяли вигідні фінансові умови, запропоновані російським урядом та енергійна діяльність попечителів окремих російських університетів [2]. В цьому контексті Київський університет був ланкою у загальній університетській схемі, в якій іноземці, в даному випадку вихованці Дерптського університету, зіграли важливу роль у формування школи іноземної філології. Проблема вітчизняних викладацьких кадрів в Київському університеті з часом вирішувалася поступово до середини XIX ст. Кафедра класичного мовознавства поповнилася такими видатними науковцями, як Ю.А. Кулаковський, Ф.Г. Міщенко, П.І. Аландський, І.В. Цветаєв, В.І. Модестов, М.Є. Скворцов та ін.

Література

1. Alma mater: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917-1920 : матеріали, документи, спогади : у 3 кн. / упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – К., 2000-2001. – (Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників).
2. Андреев А.Ю. Русско-немецкие университетские связи во второй половине XVIII - первой четверти XIX в. : дис. на соиск. степени доктор. историч. наук: спец. 07.00.02 „Отечественная история” / А.Ю. Андреев. — М., 2006. — 695 с.
3. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского, бывшего Дерптского университета за сто лет его существования (1802-1902) / под. ред. Г.В. Левицкого. – Юрьев, 1903. – Т.4 – 656 с.
4. Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834-1884) / под ред. В. С. Иконникова. – К., 1884. – 816 с.
5. Бортник Л.А. “До історії університетських статутів 1804-1884 рр.” // Бортник Л.А. // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. — 2010. — № 906. — С.31-36.
6. Василенко А. А. Роль немецких университетов в модернизации образовательного процесса в России во второй четверти XIX века // Философский век. Альманах. Вып. 29. История

университетского образования в России и международные традиции просвещения. Т. 2. – 2005. с.320.

7. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского Университета Св. Владимира / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1884. – Т. 1: Университет Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. – [4], 674с.

8. ДАМК. Ф. 16. Оп.465. Спр.4808. Арк. 28-33.

9. Обзор деятельности Императорского Дерптского университета на память 1802 1865 г.г. (составлен по отчетам и донесениям). - Дерпт, 1866. 172 с.

10. Павко А.І. “Основні напрями формування викладацького та наукового складу університетів України в імперську добу ХІХ – початок ХХст.” // Павко А.І. // Проблеми історії України ХІХ – початок ХХст. — 2008. — Випуск ХV. — С.290-304.

11. Шульгин В. История Университета Св. Владимира / В. Шульгин. – СПб., 1860. – 230 с.

Марія Чумак

Регіони-партнери українсько-російського та польсько-німецького порубіжжя: спроба порівняння.

Розкрито історію українсько-російське та польсько-німецьке порубіжжя, регіонів-партнерів – Харківської області та Великопольського воєводства.

Ключові слова: порубіжжя, Харківщина, Великопольща, регіони-партнери, міста-побратими, традиційна матеріальна культура, бамбри

Украинско-русское и польско-немецкое пограничне регионов-партнеров – Харьковской области и Великопольского воеводства – имеют общие черты в плоскости «внеязыкового языка», то есть традиционной материальной культуры. Европа регионов и трансграничного сотрудничества устанавливает горизонтальные связи, творит эмоциональную основу общего этнического пространства.

Ключевые слова: пограничье, Харьковщина, Великопольша, регионы-партнеры, города-побратимы, традиционная материальная культура, бамбры

The Ukrainian-Russian and Polish-German borderlands partner regions – Kharkiv region and Wielkopolska – are common in the plane of «extra-linguistic language», that is the traditional material culture. Europe of regions and cross-border cooperation establishes horizontal links, creates an emotional foundation shared ethnic space.

Keywords: borderlands, Kharkivshchina, Wielkopolska, regions-partners, sister cities, traditional material culture, bambrzy.

Українсько-російське та польсько-німецьке порубіжжя, при всій економічно-культурній відмінності, мають спільні риси у різних площинах як регіони-партнери. Аналіз десятиліттями маскованих, оточених хибними стереотипами течій, соціокультурних змін європейських етноконтактних порубіжних зон як місця потужних міграційних потоків набуває особливої актуальності у ХХІ ст.

Сучасні глобалізаційні трансформації відбуваються на фоні паралельних процесів регіоналізації і мультикультуралізму, внаслідок чого з'являється концепція «глоболокалізму». Просторові підходи уявляються найбільш продуктивним шляхом дослідження складних і багатогранних проявів сучасного регіоналізму і породжуваних ним проблем. Лише на ґрунті сучасної регіоналістики уявляється можливим створення деміфологізованої картини європейської історії. Інколи поняття «регіоналізму» застосовується узагальнююче для характеристики інтелектуальних течій і доктрин, націлених на раціональне використання природних та історично виниклих просторових відмінностей, що існують всередині сучасних суспільств. Практика вивчення українських земель в регіональному розрізі є дуже давньою [4, с.10].

У цій практиці враховувалося існування, за визначенням С. Арутюнова, «позамовної мови», тобто матеріальної частини культури. Закладена у предметах інформація, що читається певним чином у контексті даної культури, відрізняє матеріальну культуру різних народів. Для етнокультурного аналізу важливо, як те чи інше явище впливає на усвідомлення суспільством своєї етнічної єдності, етнічну самооцінку, як воно оцінюється і сприймається суспільством стосовно його етнічного буття [1, с.7].

Увага зосереджується на менталітеті, на символах і цінностях, в основі яких найчастіше лежать регіональні відмінності. Теорія «рухомих кордонів» дає ключ до розуміння феномена маргінальності і підвищеної рухливості й ініціативності населення зон освоєння. Її застосування може чимало дати для розуміння регіональної специфіки Харківщини [4, с. 13].

Ф. Дворнік, звертаючись до основних подій і явищ в історії та культурі слов'янських народів Центральної та Східної Європи, згадує масову міграцію українців у XVII ст. до підросійської частини. Вони селилися на терені сучасної Харківщини, що з того часу почала називатися Слобідською Україною [5, с. 431].

Регіоналістика як комплексна міждисциплінарна наукова система вивчає просторові організації соціумів, регіональну специфічність, взаємовідносини центру й регіонів як системоутворюючих цілісностей. Суттю взаємодії в рамках євро регіонів є розвиток близької співпраці між економічними, науковими, культурними і муніципальними інститутами регіонів [11, с.11].

Поняття етнографічного (чи культурного) регіону не є однозначним і часто набирає значеннєвих відтінків. Дослідники сходяться на думці, що етнографічний регіон є історичною дійсністю. У зв'язку з цим регіон визначається подвійно: як цілісність, що займає певне місце в просторі, та як те, що належить до формування об'єктивних рис того простору [13, с.7].

Для культури пограниччя є характерним брак історичної тяглості, унаслідок чого в багатьох випадках елементи двох або навіть кількох культур певна сторона вважає за свої.

Польська та українська етнологія вивчали феномен культури пограниччя ще тоді, коли це були кордони між республіками СРСР та країнами соціалістичного табору. Від початку 90-х років XX ст. польські вчені інтенсифікували зазначений напрям досліджень, тоді як в Україні він був суттєво звужений, і повернення до нього розпочалося порівняно нещодавно. Водночас польська етнологія зазвичай орієнтується на обидві сторони пограниччя, розширюючи його межі до територій, на яких проживає бодай помітна кількість етнічних поляків. Українська наука традиційно більше уваги приділяє зонам змішаного розселення на власній території, тоді як сумісні з Україною території інших країн досліджуються, по суті, спорадично [12, с.30].

Певні відмінності існують у методиці етнологічних студій. Учені обох країн продовжують розширювати й вдосконалювати фіксацію явищ та реалій культури, однак етнологи Польщі чимраз більшу увагу спрямовують на питання сприйняття

й оцінювальне ставлення до матеріальних, а особливо духовних компонентів традиційної культури та їх модифікацій у різних верствах сучасного суспільства. Поза сумнівом, що налагодження системного і всебічного співробітництва етнологів України й Польщі видається вкрай доцільним та перспективним [12, с. 30].

Назва «Великопольща» означає багатоплановий образ, який у різних періодах мав інше означення: Велике Князівство Познанське або як віддзеркалення номенклатурної залежності – Провінція Познанська. Польськими дослідниками виділяються такі риси історичного регіону Великопольщі: важлива роль у процесі становлення держави; безпосереднє сусідство з теренами, заселеними німцями. Народна культура на тій території зазнала великої трансформації [13, с.10].

Міграція була викликана геополітичними змінами в Європі. Із здобуттям незалежності Польщі на західних землях німці втратили адміністративні привілеї, керівні посади в апараті влади, тому й емігрували до Німеччини. З Великопольщі в 1919 – 1931 рр. виїхало до Німеччини близько 480 тисяч німців. Міграція мала три фази: 1919 – 1921 виїхало до 350 000 осіб; 1921 – 1926 – 107 000 осіб; 1926 – 1931 – 23 000 осіб. В наступні роки ця міграція значно зменшилася. Більшість німців виїздила з великопольських міст. Натомість з Німеччини 1919 – 1922 р. повернулося близько 100 000 поляків. Їхнє повернення не компенсувало еміграційних втрат, бо приїздили люди бідні, низькокваліфіковані робітники. Частина з них осіла в містах, інші знайшли роботу в маєтках [15, с.14].

Після утвердження польської державності активізувалися заклики розбудити традиції, відродити народні звичаї, оживити відчуття давньої слов'янської осілості. Ліквідацією слідів понімечення опікувався заснований у Познані 1919 р. Комітет Оборони. Почалася робота задля зміцнення на західних землях польськості через популяризацію традицій [18, с.4].

Як транзитний шлях на Берлін, Познань зазнала величезного руйнування і великих людських втрат під час Другої світової війни. Що стосується міграційних процесів, то вони активізувалися у Великопольщі в період інтенсивної

індустріалізації країни (50 – 60-і рр. XX ст.). 1987 р. у так званому активному виробничому віці (21-29 років) сільську місцевість покинуло 160 тис. осіб [18, с.22]. Все це призводило до нівеляції традиційної матеріальної культури.

Співпраця Харкова і Познані почалася ще на рівні радянсько-польських товариств дружби, але іншого змісту набула після 1986 р. Сучасна Познань має 12 побратимських угод. За розвиток цієї міжнародної співпраці місто нагороджене 2000 р. Прапором Європи. Має таку авторитетну відзнаку і Харків. Найефективнішими полями вважають ділові й культурні контакти з Ганновером (Німеччина). Партнерська співпраця має не тільки ефект, що піддається вимірам, а й сприяє подоланню стереотипів і відкриває ширше світ [17].

Єврорегіон «Слобожанщина» створений 7 листопада 2003 р. як вища форма прикордонного співробітництва між Харківською і Белгородською областями, які поєднують давні культурно-історичні зв'язки.

Закономірною реакцією культурної традиції на експансію індивідуалістичної психології згаданої етноконтактної зони з'явилася стагнація продуктивної економічної активності. Наслідком стало руйнування традиційної матеріальної культури, зокрема конвеєрне спрощення сувенірної продукції, весільних рушників з машинною вишивкою чи взагалі нанесеним на синтетичну тканину штампованим малюнком. Деестетизація побуту, акцент на скороминущій функціональності предметів веде до витіснення зразків традиційної матеріальної культури ширвжитком.

Так звані «рухомі кордони» цієї етноконтактної зони в сучасних умовах швидких міграційних процесів посилюють асиміляцію звичаїв і традицій народів-сусідів – українців та росіян. Хоча етнічна традиція змінюється значно повільніше, народно-художні традиції порівняно мало залежать від змін технології виробництва. Натомість групова традиція змінюється швидко і легко. Значна частина традицій замінюється епохальною модою, яка діє протягом ряду літ або й десятиліть [2, с. 99].

У процесі урбанізації повсякденного способу життя у багатьох європейських народів (зокрема й українців та росіян у Харківській області,

поляків і бамбрів, вихідців з Німеччини, у Великопольському воєводстві – мешканців території з «рухомими кордонами» духовних і матеріальних традицій) відбувається індивідуалізація родинного побуту.

Існує крилатий вираз: «Онуки прагнуть згадати те, що діди намагалися забути». Тяжіння сільського населення до міських форм побуту, а міського населення, навпаки, до прикрашання побуту традиційними елементами селянської культури являють собою окремий випадок ситуації бікультуризму [1, с. 124].

Отримавши ще у післякозацьку добу статус провінції Російської імперії, етнічні українські території Слобідської України поступово втягувались у силове поле загальноімперської культури. У тій чи іншій мірі це знаходило вираження практично на всіх рівнях: набагато більше в офіційному, публічному житті, відповідно значно менше в межах побутової щоденності. Одночасно відбувається виділення побуту як опозиційної сфери самовираження, передусім естетичного, посилення інтересу до розваги та свята як простору свободи вільного вибору замість офіційно парадного [3, с. 288].

Подібна ситуація складалася на території Великопольщі у період її пруської залежності, хоча поляки під чужинським пануванням мали більше можливостей для культурного саморозвитку.

Польська толерантність входила до політики самовизнання. Боротьба за свободу вибору віри була одночасно частиною автономізації [19, с. 172].

Після двох світових війн Україна і Польща опинилися у політично подібних, але все ж таки різних ситуаціях. Міське населення стрімко зростало, а комуністична преса обох країн нав'язували стереотипи, що нині у найгірших своїх зразках перегукуються з ідеями нівеляції національного.

Познань нагородили в 1966 р. до 1000-ліття Польської держави Орденом будівників народної Польщі, Орденом Грюнвальдського хреста 3-го ступеня відзначено м. Гнезно Великопольського воєводства [14, с. 453]. Нагороди свідчать про велике значення згаданих Познані і Гнезно для польського поступу. Зокрема, акцентується увага на тому, що Познань вважається першою столицею польських королів, Гнезно нагородили орденом, що єднає дві події – Грюнвальдську битву

та героїзм мешканців Гнєзно у боях з гітлерівцями у вересні 1939 р. Саме Познань мала амбіції мецената науки і мистецтва [14, с. 70].

П. Ковальський польською проблемою №1 називав розробку нової моделі суспільного життя, вважаючи місто інструментом соціалізації. Пам'ятки і предмети виконують функцію специфікації вражень, вносять лад у хаос міського існування. Навала інформації, неонові реклами охоплює публічні місця. Спогади суспільної пам'яті виконують перш за все функцію локальної суспільності, актуалізують традицію [16, с. 40].

У другій половині ХХ ст. внаслідок радикальної зміни соціально-політичної ситуації у Східній і Центральній Європі, країнах колишньої соціалістичної співдружності, формується нова культура побуту з новими його складниками, новий матеріальний світ, що тяжіє до спрощення та уніфікації. Масові вуличні дійства України на межі радянського існування та здобуття незалежності, як і масові демонстрації поляків у комуністичній Польщі, еволюціонували до нових форм і пластичних барв [6, с. 7] .

Чи йде Європа до суспільства масових розваг? Відповідь варто шукати і в аналізі фестивальних заходів, які влаштовують регіони-партнери України та Польщі – Харківська область і Великопольське воєводство. Їхні центри Харків і Познань прийматимуть Євро-2012, тож поглиблюють і культурні зв'язки. Цьому слугує на Харківщині фестиваль «Печенізьке поле» і певною мірою фестиваль «Українська весна» в Познані, де презентуються мистецькі школи Харкова.

Міжнародний етнофестиваль «Печенізьке поле» уже має багаторічну традицію, ніби відповідає на психологічні очікування городянина із селянським минулим, який сприймає український за своєю стихією багатолюдний захід поза сценічними і обрядовими умовностями як своєрідний ігровий феномен, що творить емоційну основу спільного етнічного простору. Вперше на фестивалі «Печенізьке поле» 2009 р. розташували намет «Єдина Європа», де можна було спілкуватися з представниками консульств Польщі і Словенії.

Як і Харківщині, Великопольщі притаманна етнічна строкатість, національне багатоманіття і періодичне посилення міграційних явищ, викликане

соціально-політичними змінами, світовими війнами і кризами. Серед етнічних груп Великопольщі однією з активних і найбільше ідентифікованих є бамбри – нащадки німецьких переселенців з Бамберга (Баварія), що прибули в познанські села на початку XVIII ст. Бамбри асимілювалися з польським населенням, але також внесли свої традиції в культуру регіону. Багатий костюм бамберки між Першою і Другою світовими війнами вважався урочистим символом Познані. На старій Ринковій площі можна побачити фонтан-криницю з постаттю бамберки, яка несе на коромислі дзбани для води. Це одне із улюблених зображень для сувенірної продукції Познані. Щорічно 1 серпня в столиці регіону відзначають Свято бамбрів. На бронзову *бамберку* в серпневе свято вдягають гірлянди з білих і червоних квітів (державні кольори Польщі). Традиції вихідців з Німеччини, які давно влилися в польське суспільство, підтримує Товариство познанських бамбрів.

Середині літа – пік молодіжного та паломницького туризму в Польщі. Раз на два роки в містечку Блажиевко неподалік від Познані проходить світовий зліт полонійної молоді «Orle Gniazdo». У таборі на березі озера збирається на двотижнєве спілкування молодь з усіх континентів, зацікавлена польською історією і сьогоденням. Учасницею 6-го зльоту 2007 р. та 8-го 2011 р. була авторка даної роботи. За вказаними в анкетах інтересами потрапила спершу до краєзнавчої групи, а згодом до ткацької, у якій під керівництвом майстрині з Познані Йоанни Кухаж не тільки дівчата, а й хлопці мали змогу оволодіти старовинною технікою виготовлення поясів-крайок. Такі пояси ручної роботи виготовлялися на території Великопольщі і використовувалися у костюмах чоловіків і жінок, але їй самій не вдалося знайти майстра, який би навчив цій справі і довелося вивчати втрачену техніку за письмовими джерелами (зап. від Кухаж Йоанни, 1973 р. н., м. Познань, Великопольське воєводство, 2011 р.).

Вивченню нових урбаністичних традицій певною мірою були присвячені Дні східнослов'янської культури і міжнародна конференція «Культури східнослов'янські – обличчя і діалог. Росія. Україна. Білорусь», у якій брала участь автор статті. Таке зібрання пройшло вперше. Його організували і провели

Університет Адама Міцкевича спільно з громадсько-культурним товариством «Польща–Україна» в Познані.

Зупинімося на партнерській парі «Харківщина-Белгородщина». 1 червня 2011р. в межах днів Харківської області в Белгородській області відбулася конференція «Харківська та Белгородська області – регіони-партнери». На конференції була представлена програма створення українсько-російського технопарку «Слобожанщина», засновниками якого виступають з української сторони – науковий парк «ФЕД», Харківські національні університети – імені В.Н. Каразіна та радіоелектроніки, з російської – Белгородський державний національний дослідницький університет [10].

Харківська обласна рада 16 червня 2011 р. затвердила Програму транскордонного співробітництва на період 2011-2016 рр. Головна мета у реалізації цієї програми – використання переваг сусідства для вирішення проблем повсякденного життя і, безумовно, перспективи соціально-економічного розвитку кожного регіону сусідніх держав. До речі, на Харківщині на прикордонній території, що складає понад 13% від загальної території області, проживає близько 400 тисяч мешканців у шести районах. Аналогічне рішення, за домовленістю, будуть приймати прикордонні території Белгородської області Російської Федерації.

У вересні 2011р. в Познані пройшла ініційована комітетом регіонів Євросоюзу річна конференція місцевих і регіональних влад Східного партнерства за участю представників Харківської обласної ради. Життя підтверджує, що найбільш стабільні відносини між державами встановлюються за наявності тісних горизонтальних зв'язків між регіонами різних країн [7].

На листопадовій зустрічі того ж року в Харкові Надзвичайний і Повноважний посол Республіки Польща в Україні Г. Литвин підтвердив той факт, що на Харківщині добре розвинута співпраця польської общини з владою області, налагоджене міжрегіональне співробітництво. Це надійний фундамент для партнерства. Тоді ж була ініційована співпраця з Великопольським воєводством в межах програми «Polska Pomoc rozwojowa 2012» [9].

Конкурс Міністра закордонних справ Республіки Польща «Польська допомога розвитку 2012» розрахований на позаурядові організації, територіальні одиниці самоврядування, вищі школи.

Президент асоціації органів місцевого самоврядування Харківської області, голова Харківської обласної ради С.Чернов і голова президії Асоціації «Рада муніципальних творень Белгородської області» В. Потрясаєв 12 березня 2012 р. підписали Програму «Прикордонного (транскордонного) міжмуніципального співробітництва з розвитку місцевого самоврядування Белгородської та Харківської областей на 2012-2014 рр.» [8].

Інтегрована Європа розглядається не як збір держав, але як Європа регіонів [13, с.17].

Отже, прагнення до європейської єдності поступово реалізується і має багату та ще живу традицію, яка спонукає до дій суспільні групи згаданих країн, активізує культурну співпрацю міст-побратимів і регіонів-партнерів.

Література

1. Арутюнов, С. А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М., 1989. – 243 с.
2. Арутюнов, С. А. Обычай, ритуал, традиции // Советская этнография. 1981. – № 2. – С. 97-99
3. Борзенко, О. І. Сентиментальна «провінція» (Нова українська література на етапі становлення). – Харків, 2006. – 322 с.
4. Верменич, Я. В. Історична регіоналістика в Україні // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 3-21
5. Дворнік, Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. – К., 2005. – 512 с.
6. Малоока, Л. В. Історична еволюція масових свят українців: автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2006. – 19 с.
7. Матеріали виступу С.Чернова з вітальним словом до учасників річної конференції місцевих і регіональних влад Східного партнерства, Познань (Польща), 8 вересня 2011 р. [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.oblrada.kharkov.ua/uk/article/materialy-vystupu-s-chernova-z-vitalnym-slovom-do-uchasnykiv-richnoyi-konferentsiyi-2010.html> Доступ 12.03.2012
8. Підписано програму міжмуніципального співробітництва з розвитку місцевого самоврядування Белгородської та Харківської областей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oblrada.kharkov.ua/uk/news/pidpysano-prohramu-mizhmunitsypalnoho-spivrobitnytstva-z-rozvytku-mistsevoho-samovryaduvannya-5989.html/>. Доступ 12.03.2012
9. Сергій Чернов: Харківська обласна рада ініціювала співпрацю з Великопольським воєводством в рамках програми „Polska Pomoc rozwojowa 2012” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oblrada.kharkov.ua/uk/news/serhiy-chernov-harkivska-oblasna-rada-initsiyuvala-spivratsyu-z-velykopolskym-voyevodstvom-5609.html> Доступ 02.12.2012

- 10.Харківська та Белгородська області - регіони-партнери [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kharkivoda.gov.ua/uk/view/id/7237/>. Доступ 02.06.2011
- 11.Христоева, М. М. Євро регіон “Слобожанщина”: сучасний стан і перспективи // Українсько-російське порубіжжя: стан та перспективи співробітництва. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – 17 квітня 2010 р. – Харків, 2010. – С.47-49
- 12.Щербій, Г. Проблема пограниччя в зарубіжній етнології // Матеріали до української етнології. Збірник наукових праць: Щорічник. – Випуск 7 (10). – К., 2008. – С.25-30
- 13.Brencz, A. Wielkopolska jako region etnograficzny. – Poznań, 1996. – 211 s.
- 14.Czerkowski, A. Dla ciebie Ojczyzno. Rada ochrony pomników walki i męczeństwa – Warszawa, 1969. – 454 s.
- 15.Kowal, S. Struktura społeczna Wielkopolski w międzywojennym dwudziestoleciu 1919-1939. – Poznań, 1974. – 196 s.
- 16.Kowalski P. Parterowy Olimp. Rzecz o polskiej kulturze masowej lat siedemdziesiątych. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, zakład narodowy im. Ossolińskich, 1988. – 201 s.
- 17.Miasta partnerskie. Urząd Miasta Poznania [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.poznan.pl/mim/main/miasta-partnerskie,p,19.html/>. Доступ 27.07.2011
- 18.Musielak, M. Polski Związek Zachodni w Wielkopolsce w latach 1921-1950. – Poznań, 1985.– 46 s.
- 19.Tozbiar, J. Szlaki kultury polskiej. – Warszawa, 1986. – 256 s.